

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
ҚУМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЎНАВИЯТ ВА МАЎРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

ЖУРЖИ ЗАЙДОН. Ал-Амин ва ал-Маъмун. Роман.....	3
ДАНИИЛ ГРАНИН. Ҳаммамиз учун ҳурматли Роман Авдеевич. Қисса.....	94

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ. Маснавий маънавий.....	55
Ж(Ф)Н КИТС. Орзуларга йўл очил раvon.....	145

ДРАМА

ЖОРЖ ПУАРЭ. Ёлғоннинг умри.....	63
---------------------------------	----

ПУБЛИЦИСТИКА

Ё.ҚУБЖОН ҲЎЖАМБЕРДИЕВ. Ўзимизнинг ўзбеклар.....	150
И.ЕФИМОВ. Россиядаги катта қирғинбарот.....	168

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Б.КАРИМОВ. Ибратли кўзгу.....	175
-------------------------------	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ВЛАДИМИР КУНИН. Балойи нафс. Қисса.....	180
---	-----

Апрел 2000

Бош муҳаррир:
Озод Шарафиддинов

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(бош муҳаррир муовини)
Амир Файзулла
Асрор Мўминов
Абдуҳамид Пардаев
(масъул котиб)
Ортиқбой Абдуллаев

Жамоатчилик кенгаши:
Аслиддин Болиев
Юсуф Абдуллаев
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Жўра Йўлдошев
Абдулла Оринов
Жавлон Умарбеков
Рустам Шоғуломов
Тўлабеган Қаипбергенов
Саидахрор Ғуломов

Жаҳон адабиёти, 4. 2000

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир **Г.МУҲАММАДЁРОВА**
Рассом **М.КАРПУЗАС**
Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**
Мусахҳиҳ **Т.ОРИПОВА**

Теришга берилди 28.04.2000 й. Босишга рухсат этилди 17.08.2000 й. Бичими 70x108 1/16.
Газет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Жами 1600 нусха. К-7898 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Mushtariy-BFS» хусусий фирмаси компьютерида терилиб, Ўзбекистон Республикаси
Давлат матбуот Қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2000 й.

Журжи ЗАЙДОН

Ал-Амин ва ал-Маъмун

1606

СИМОННИНГ КАРВОНСАРОЙИ

145

ҳижрий йили ҳалифа ал-Мансур Бағдодга асос солди. Шаҳарда қўшин-у давлат амалдорларини жойлаштирди, янги пойтахтни ўз ҳокимиятининг таянчига айлантирди.

Дастлаб шаҳар гир айлана шаклини олди. Ал-Мансур фармойиши билан пойтахт марказида халифа учун Олтин сарой деб аталган кўшк қурилди. Кўп ўтмай сарой ёнида улуғвор масжид қад кўтарди ва у ал-Мансур масжиди номини олди. Халифа шаҳарнинг бошқа қисмларида хеш-ақраболари учун иморатлар ва турли ҳукумат идоралари бунёд этишга буйруқ берди. Бағдод уч қават девор билан ўраб олиниб, тўрт дарвоза ўрнатилди. Улар йўл қаерга олиб борса, ўша жойнинг номи билан аталди. Шарқи-шимолий дарвоза — Хуросон дарвозаси, ғарби-шимолдагиси — Сурия дарвозаси, шарқи-жанубга қарагани — Басра дарвозаси, ғарби-жанубдагиси — Куфа дарвозаси деб аталди.

Ал-Мансур ўз яқинларига саҳоват кўрсатиб, шаҳар атрофидан чек ер берди ва улар бу жойларда ҳашаматли саройлар қуриб олишди. Ҳозир ҳам Бағдод мавзелари мазкур аёнлар исми билан аталади. Жуда оз вақтдан сўнг шаҳар деворлари ортида ҳам янги-янги қасабалар барпо бўлди. Булардан энг каттаси — шимолда ал-Ҳарбия ва жанубда — ал-Карх эди. Кейинроқ Дажланинг ўнг қирғоғида аш-Шимоссия, ар-Русофа, ал-Муҳаррам ва бошқа қасабалар юзага келди. Хуросон дарвозасининг орқа томонида ал-Мансур улкан, мустақкам қўрғон қуришни буюрди ва у Қаср ал-Хулд — Абадият қасри номи билан машҳур бўлди.

Илҳом
СУЛТОНОВ
таржимаси

Араб ёзувчиси, олими ва ношири Журжи Зайдон 53 йил умр кўрди, ўттиз йилларча ижод қилди. Шу қисқа давр ичида янги араб адабиётида тарихий роман жанрига асос солди. "Арабларнинг исломдан олдинги тарихи", "Ислом маданияти тарихи", "Шарқнинг машҳур сиймолари", "Умумий тарих" каби илмий асарлар ёзди. Шубҳасиз, Журжи Зайдон ўз замонасида ва ундан кейин ҳам йигирма икки тарихий романи билан шухрат қозонган. Уларда ўрта аср Шарқ мамлакатлари машҳур тарихий шахсларининг чигал қисмати тўқима образлар, ошиқ-маъшуқалар тақдирига боғлиқ равишда зўр маҳорат билан ёритиладики, орадан юз йил ўтиб ҳам мароқ билан ўқилади. Умуман, тарихий роман жанрида қалам тебратган шарқ адибларининг аксарияти Журжи Зайдон тажрибасидан кўп баҳраманд бўлган. Уни Абдулла Қодирий каби даҳолар ўзига устоз деб билган. Журналхон диққатига ҳавола этаётганимиз "Ал-Амин ва Ал-Маъмун" романида Ҳорун ар-Рашиднинг фожеавий тақдири, ўғилларининг ўзаро муҳорабаси, Або Муслим издошларининг эрк учун кураши ҳақида ҳикоя қилинади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

Мазкур қаср билан Хуросон дарвозаси оралиғидаги кенг майдонга — Тош ётқизилди. Хуросонга элгучи йўл шу ердан бошланарди, ўрта кўприкдан Дажлани кесиб шимол томон давом этарди, кейин шарқ тарафга кескин буриларди, нақ ал-Муҳаррам ва ар-Русофа мавзелари орасидан ўтарди. Мавзеларнинг Дажладан бошланиб, чор атрофга таралган анҳорлар-у дарахтларнинг ям-яшил япроқлари серҳашам саройларни кўздан яшириб турарди. Анҳорлардан бири — Жаъфар анҳори шу икки мавзе орқали шарққа қараб, анчайин узоқ масофага қадар қазиб борилган, мевазор боғлар ва турфа иморатлар силсиласи ар-Русофа сарҳадидан ошиб, Жаъфар анҳорининг ҳар иккала қирғоғи бўйлаб ястаниб ётарди.

Хуросон шоҳ йўлига туташган боғлардан бирида ўртамиёна бир карвонсарой бор. У ярим аср муқаддам қурилган, соҳиби эса аслида майфуруш бўлиб, ажодлари наботийларга бориб тақаларди. Одатда Бағдод сари йўл олган ажнабийлар шу работда албатта тўхтаб ўтишарди. У боғ ичида, шундоққина йўл ёқасида жойлашган, хўжайиннинг майхонаси ҳам шу ерда эди. Наботий хурмо ва узумдан тайёрланган мусалласлар сотиш билан шуғулланар, меҳмонлар учун у бағдодликми ё ажнабийми, фарқига бормай, ҳар хил таомлар пиширар эди. Карвонсарой учун бундан ҳам қулайроқ жойни топиш мушкул, у катта йўл ёқасида, гавжум мавзелардан анча йироқда. Шу боисдан майхўрлик қилиб, кўнгил ёзишни ният қилган кишилар жон деб бу ерга келиб туришарди. Кўпчилиги оддий одамлар бўлса-да, аммо баъзан аслзодалар ҳам кўзга ташланиб қоларди. Кўнгиллари хилватни тусаб, кишилар кўзидан нарида майшатбозлик қилишмоқчи бўлишса, албатта шу карвонсаройга қараб йўл олишарди. Унинг соҳиби ёши олтмишлардаги одам бўлиб, буқаламун тақдир уни хушомадгўй ва мўмин-қобил бир кимсага айлантирган, қулларча итоаткорлиги юз-кўзидан шундоқ билиниб турарди. Бунинг ажабланарли ери йўқ. Қария Аббосийлар сулоласига мансуб уч зolim халифа — ал-Маҳдий, ал-Ҳоди ва ар-Рашид замонларини ўз бошидан кечирганди. Симон — карвонсарой соҳибининг исми шундай эди — ҳаёти давомида кўп даҳшатли воқеаларни ўз кўзи билан кўрган. Умрбод ёдида қоладиган энг сўнги, энг қўрқинчли воқеа олти йил муқаддам содир бўлганди. Бу — Бармақийлар хонадонининг қатанга қилиниши эди. Ҳалифа ар-Рашид вазири Жаъфар Бармақийнинг Бағдод кўпригига осиб қўйган жасади узоқ вақтгача унинг кўз олдидан кетмади. Одатда Симон каби майфурушлар одам боласига хос нуқсон-у камчиликларни кўравериш кўзлари пишиб кетган, бундай ишларга ортиқча таажжуб қилишмайди, майхўрлик ва ножўя қилмишларнинг гувоҳи бўла туриб, мижозларига лаганбардорлик қилишга, ярамас иллатларни хаспўшлаб кетишга мижбур бўлишади. Унча-мунча гапларни ўзларига олишмайди, сўкиш-у ҳақоратларга индамай чидашади. Инсон зотининг турфа табиатидан воқиф бўлишса-да, сабр-тоқат қилишади, ўзларини камтарона туттишади, оғизларига эрк беришмайди. Уша замонларда майфурушлик билан йўқчилик ва хўрлик азобини хўб тортган ғайридинлар, мамлакат туб аҳолисига мансуб яҳудийлар-у наботийлар шуғулланишарди. Мусулмонларга эса майфурушлик тақиқланганди. Симоннинг май дўкони карвонсаройдаги уйлардан бирида жойлашган эди. Ерга бўйра тўшалган, устига сомон зичлаб тикилган хомсурп ёстиқлар ташлаб қўйилган. Деворлардаги токчаларда узум, хурмо, олма ва шу каби мевалардан тайёрланган, катта-кичик идишларга жойланган май, шароб, мусалласлар. Токчалар тепасидаги рафларга пиёлалар, қадаҳлар қатор териб қўйилган. Майфуруш шуларга май солиб ўлчаб, мижозларнинг кўнглини олади. Идишларнинг бирига бир ратл¹ май кетса, бошқасига бунинг ярми ёки чораги сифарди. Шинавандалар кўнгли яйраб, чалсин учун кўринарли жойларга дўмбира, най ва доира осиб қўйилган. Майфурушлар одатда хушовоз бўлишар, бир ёки бир неча мусиқа асбоби чалишни яхши билишлар эди. Бағдодлик айрим дўкондорлар эса жозибатор овоз соҳибаси бўлмиш ойжамол хонандаларни зиёфатга таклиф қилишар, буларнинг тароналари мижозларнинг майга ташналигини бадтар оширар, мана шундай пайтларда май дарё бўлиб оқарди.

¹ Ратл - 0,5 литр.

2 6 0 6

ДАЙДИ ВА СИПОҲ

Ҳижрий 193 йилнинг ... кунларидан бири. Кеч кириб қолган, аммо майфуруш карвонсаройига ҳеч ким қадам ранжида қилмаган эди. Симоннинг дўкони шаҳар чегарасига туташган, шу боис асосий даромади сайру саёҳатчиларга боғлиқ эди. У айниқса ажнабийларни хуш кўрар, кўпинча уларга майни қимматроқ сотишнинг пайида бўлар эди. Хорижийлар нарх-навони билмас, бағдодликларга қараганда камроқ савдолашишарди. Кўп ҳам ўйлаб ўтирмай, бир ратл янги май учун беш-олти дирам ташлаб кетишаверарди. Бағдодликлардан эса икки дирамдан ортиқ ундириб бўлмасди.

Мана, кун ҳам ботай деб қолди, Симоннинг дўкони эса ҳамон бўм-бўш. У энди кечликка асраб қўйган балиқни қовуриш учун боғнинг бир чеккасида олов ёқишга тутинди. Чопонини белбоғига бар уриб, тутаб ётган шохларни пуфлай бошлади. Қуюқ тутун юқорига ўрлаб, юз-кўзларни, бошни буркади, соқолга сингиди. Шу пайт бирдан дарвозаси томонидан аллақандай шовқин келди, кимнингдир:

— Эй, хўжайин! Симон! — деб қақиргани эшитилди.

Хурсанд бўлиб кетганидан Симоннинг юраги ҳаприқди, овоз келган тарафга шошилди ва бир дайдига кўзи тушди — бундайларнинг ўша вақтларда Бағдодда сон-саноғи йўқ эди. Уларнинг кўпчилиги барваста йигитлар бўлиб, ҳар хил номаъқул ишлар билан шуғулланар ва шу тариқа тирикчилик қилар эди. Дайдининг ёнида аллақим турарди: Симон дайдини кўрган заҳоти қўрқанидан юраги орқасига тортиб кетди, ичида худодан мадад сўради, аммо бундай ҳолларда ўзини хотиржам тутишга одатланган, ким нима деса, “хўп бўлади” дейиш билан балодан қутилиш мумкинлигини яхши биларди. Симон дарров ўзига келиб, тангрининг марҳаматидач умидвор ҳолда меҳмон тарафга ошиқди. Дайдининг бошида хурмо баргларидан тўқилган қалпоқ, эғнида серҳашам калта чарм камзул; энги қисқа эмасми, қўллари яланғоч, қалин сурпдан тикилган калтагина шими оёқларини тиззасигача ёпган. Сарпойчан — чап биқинида елкаси оша ташланган тўрва, унга майда тош солинган, белидан қуйида — бу каби жулдурвоқиларнинг оддий қуроли — сопқон. Бир қўлида — сербутоқ таёқ, бошқасида — чала тишланган нон. У нон чайнаб туриб, майфурушга деди:

— Қани, бизларни бир майга тўйғаз-чи! Симон таъзим қилиб, қўлига катта бир коса олди-да, уни майга лиммо-лим тўлдириб, дайдига узатди. Сўнг унинг йўлдошига кўз ташлади. У ҳарбийча кийинган, эғнида — камзул, унинг орқасига халифотнинг шиори бўлмиш: “Оллоҳ — қилмишингизга яраша тақдирловчидур, зотан у эшитгувчи ва билгувчидур!” сўзлари ип билан чатиб ёзилган эди. Бошида — учли кўлоҳ; орасига тўр сим ўтказилгани туфайлигина шаклини сақлаб қолган. Белида, чопони устида қилич осиглиқ. Дўконига сипоҳнинг кириб келишини Симон яхшилик аломати, деб санади, боиси — сипоҳларнинг қўлларида ҳали сарфланмаган маошлари бўлади, кўпинча май пулини бекаму-кўст тўлашади. Сипоҳ қўли билан пиёлага ишора қилди — у ҳам майталаб эди. Симон иккинчи косани шошиб-пишиб тўлатди-да, таъзим билан сипоҳга узатди. Сипоҳ Симоннинг саломига алик олмай косани бўшатди, узун кекириб, сиполик билан ўзини четга олди, дайди эса косани оғзига олиб бораркан, Симонга сўз қотди:

— Ишқилиб, Оллоҳ сендан мурувватини аямасин-да! Худо ярлақаб, бошлиқ бўлиб олсам борми, сени ўз шахсий навкарим қилиб кўярдим. Ваҳ-ҳаҳ-ҳа!

Сипоҳ Симоннинг елкасига қўлини қўйиб, чала араб тилида гулдиради (у фарғоналик ёлланма ҳарбийларнинг авлодидан бўлиб, бундайларни ал-Мансур халифалик даврида хизматга олган эди).

— Ҳадемай юришга чиқамиз, унча-бунча пул ишлаб оламиз. Ана ўшанда сен билан ҳисоб-китоб қиламан, қарзимни юз фоиз тўлайман! Менга ишонавер! Ҳозирча қутишдан бўлак илож йўқ.

— Ия, сипоҳлар ҳам ночорликдан нолийдими? Ахир сизлар мунтазам маош олиб турасиз-ку! — ажабланди дайди.

— Шунақа, оғайни, — деб хўрсинди сипоҳ. — Ҳа, бизга маош тўлашади. Аммо аҳли аёлимизга етмайди-да. Ҳарбий ўлжа қўлга кирмас экан, аҳволимизга вой! Бунақа турмушга ким ҳам чиларди? Башарти... — сипоҳ тин олди-да, гапини биров эшитиб қолишидан чўчиб, атрофга аланглади, аммо шу пайт дайди унинг оғзидаги гапни илиб кетди:

— Башарти халифа саройида ўзгариш бўлса, ошиғигиз олчи! Маошингизни албатта оширишади. Шундай! Хотиржам бўлаверинг! Ўзиям яқин қолди...

Сипоҳ жон ҳолатда ошнасининг оғзини юмди. Симон улар суҳбатини тинглаётган бўлса-да, хаёли тамомила бошқа ёқда эди! Унинг бу икки бетайин ошнадан умид қилаётган пуллари йиғлаб кетганди! Лекин мижозлари ошкора сўзлашдан чўчишаётганини фаҳмлаб, уларни ичкарига таклиф этди:

— Буюрингиз, хизматингизда бўлай...

Хонага кирган заҳоти дайди девордаги найга кўзи тушиб, илгагидан бўшатиб олди-да, Симонга узатди:

— Яхшигина най чалар экансан. Созанда Борсумнинг қариндошисан, тўғри-ми? Қани, эшитайлик.

Симон найни созларкан, ўзича минғирлади:

— Қанийди, Борсумнинг қариндоши бўлсам! Саховатли амир — ал-муслимин яқинларидан у. Бизга йўл бўлсин.

— Найни бошлаб чалишни билганинда борми, Борсум ё ҳофиз Иброҳим ал-Мосулийдек омадинг чопган бўларди-я! — сипоҳ шундай деб бироз сукутга чўмди-да, яна сўзлай кетди: — Аммо тақдиринг бошқача экан. Майли, шунга ҳам шукур қил! Сарой аҳлига яқин бўлиш — хатардан омон қолиш, деган гап эмас! Худо тақдир қилганида ҳам барибир Бармақийлардан зўр бўлолмасдинг! Улар қисмати эса ўзингга маълум...

— Сен ҳам файласуф чиқиб қолдинг-ку! — сипоҳнинг сўзини бўлди дайди. — Қанийди менга Қаср ал-Хулддан бир иш топиб берсанг! Лоақал халифанинг созандаси ё хонандаси қилиб қўйсанг! Ана ўшанда бошимга не бало келса, Оллоҳнинг ўзи даф қилган бўларди. Яхшиси, ўзингга ўхшаб, маошхўр сипоҳ қилиб қўй! Ўзинг менга бошлиқ бўл! Бирга жанг қилардик, ҳуриликларни асира қилиб, уйга қайтардик...

Дайдининг йўтали тутиб қолди, гапини тугата олмай, кулиб юборди.

— Урушдан омон чиқсак, дегин, — сипоҳ бош чайқади.

— Айтмоқчи, — сўроққа тутди сипоҳни дайди, — нега сен Рафи ибн ал-Лайсга қарши Самарқанд юришига бормадинг? Амир ал-муслиминни икки ой бурун ўша ёққа отланганини билардинг-ку, ахир. Ё ғалабамизга шубҳанг борми?

— Эртага нима бўлиши ёлғиз Оллоҳга маълум, — елкасини қисди сипоҳ. — Юришга бориш-бормаслигимизни бошлиқларимиз ҳал қилади. Шунга ҳам унутмаки, ар-Рашид юришга чиққанида қаттиқ бетоб эди. Бағдода эса ўғли Муҳаммад ал-Аминни ўрнига қолдириб кетди. У — бағри кенг, қўли очик, танги йигит, ҳокимиятни эса отасидан ёмон бошқармайди. Бу ҳам — омадингиз чопгани. Биламан, сизларнинг каттангиз — ал-Хариш саройининг жуда яқин одами бўлиб оиди. Аллақандай тўралик мансабига эришганмишми-ей?

— Эҳтимол, шундайдир, — сипоҳнинг гапини тасдиқлади дайди. — Аммо, омадимиз келиши турган гап, қачонки... — у овозини пасайтириб, атрофига қараб қўйди-да, шивирлади, — қачонки ал-Амин халифа бўлса! Ана шунда ҳозир сипоҳлигингга қанчалик ҳавасим келса, сен ҳам дайди эканимга шунчалик ҳавас қилиб қоласан.

Шу пайт у боғ тарафга ўгирилиб, хитоб қилди:

— Қовурилган балиқ ҳиди келяпти!

Дайди билан сипоҳ суҳбатлашаркан, Симон найни сошлаш билан банд эди. Шу аснода тун ҳаммаёқни қора чойшабига буркаган нарироқда зулмат ичра алангаланиб турган гулхан, ундан кўкка кўтарилётган тутун энди кўзга яққол ташланарди. Қўққисдан Симон найни қўлидан тушириб юборди-да, қичқирди:

— Балиқни унутибман-ку, балиқни!

Унга чироқ керак эди, дарҳол таглик турган девор томон шошилди. Пиликни бармоғи билан тўғрилаб, чироқни ёқа бошлади. Чақмоқтошдан ўт чиқарадиган пўлат парчасини қаттиқ ушлаб, чақмоқтош устига қовуқни қўйди-да, бир урди.

Учқун чақнаб, қовуқ ёнди. Майфуруш олтингугурт чўпни қовуққа яқин келтирганди, шу ондаёқ аланга олиб, чироқ нур соча бошлади. Симон чироқни ёндириш билан овра экан, дайди гулхан томон отилди, олов баралла ёниб турганига қарамай, балиққа ёпишди. Худди шундай тезлик билан сипоҳнинг ёнига қайтиб, балиқни нон устига қўйди, яхшилаб ўтириб олиб, хўжайинга буюрди:

— Қани икки коса кураббул шаробидан келтир-чи!

— Менда бундай май йўқ. — хўмрайди Симон, — аммо асалга майиз қўшиб, тайёрлаган арағим бор.

Симон арақ келтириб, шерикларга узатди. У ўзини дастёрдек тутишга ҳаракат қилар, аммо ичида худодан манави меҳмонлардан тезроқ халос этишни сўрарди. Дайди билан сипоҳ эса беғам-бепарво майхўрлик қилишар, хандон отиб кулишар, ва афтидан, ҳеч қасёққа шошилишмас эди, Симоннинг бу шўх улфатларга қўшилишдан ўзга чораси қолмаганди.

3 б о б

ИЛОҲИЁТ ОЛИМИ СОДУН ВА АЛ-ХАРИШ

Улар яйраб-яйраб майшат қилишаркан, тўсатдан:

— Балиқ бор! Сара балиқ! Янги тутилган балиқ! — деган овоз эшитилди.

Ўша замонларда кўтармачилар товушлари борича бақириб, мижоз излаб юришарди.

— Ана, ҳисоб-китоб қиладиган пайт келди, хўжайин! — дайди шундай деб, ўридан ирғиб турди. Тўрвасидан тош олиб, сопқонига солдида:

— Орқамдан тезроқ юр! Сарасини танлайсан! — деб қичқирганича дўкондан ташқари отилди.

Дайди кўтармачини ўлдириб қўяди, деган ҳаёлга борди Симон ва унинг ортидан чопди, етиб олиб, қўлига ёпишди ва сопқондан тош отишга йўл қўймади. Олдинда кетаётган кўтармачига кўз қирини ташлади. Зимзиё тунда уни базўр кўра олди. Камбағал бир одам экан. Оёқ яланг, енгсиз жулдур камзули остидан қоқ-қуруқ бадани кўриниб турибди. Салла устига тўқима саватни қўндириб олган. Саватдаги балиқлар тунда ялтиларди.

Дайди Симоннинг қўлидан юлқиниб чиқиб, шипшиди:

— Ҳалақит берма! Битта балиғингни иккита қилиб қайтараман! Ёмонми?

— Бечорага раҳминг келсин! — ёлборди Симон. — Ўлдириб қўйма тагин! Менга ҳеч нарсагинг кераги йўқ!

— Қўрқма, — кулиб қўйди дайди. — Балиқни тош билан уриб тушираман, халос. Ўзига ҳам, саватига ҳам теккизмайман!

Дайди согқонни айлантириб туриб, тош отганди, тош саватдаги балиқларга бориб тегди ва улардан бир нечтаси ерга шапиллаб тушди. Кўтармачи бўлса, бундан беҳабар, йўлида давом этаверди. Чиндан ҳам дайдилар сопқондан тош отишда устаси фаранг бўлиб кетишганди. Кўтармачининг қўлида бир даста нон ҳам бор эди. Дайди буни кўриб, Симонга деди:

— Хоҳласанг нонини ҳам уриб тушираман.

Кўтармачи бу сўзларни эшитиб қолиб, орқасига қаради. Сопқон ушлаб турган дайдини кўрди-ю, қўлидаги нонини ташлаб юборди.

— Ол, олавер! Ҳаммаси сеники! Мени тинч қўй! — деб жон ҳолатда қичқирди-да, ура қочди. Дайди хахолаб, кўтармачининг кетидан югуриб, зум ўтмай, қўлида бир жуфт балиқ ва нон билан қайтиб келди. Симон дайдининг чапдастлигига қойил қолиб, балиқни гулхан томон олиб кетаркан: “Эй худо, ҳеч нарсадан тоймайдиган дайди-ю сипоҳлардан ўзинг асра!” — дея илтижо қилди. Қўққисдан тилаги бажо бўлди: бир неча дақиқадан сўнг нарироқдан тақанинг тақиллаган ва абзалнинг жаранглаган товуши эшитилди. Овозлар боғ дарвозаси олдида тинди.

Дайди билан сипоҳнинг суҳбати бўлинди. Улар безовталаниб, турган жойларида қотиб қолишди. Симон дарвоза тарафга ўгирилиб, кўзни ачиштирувчи қуюқ тутун орасидан баланд бўйли, букринамо бир кишининг келаётганини кўрди. Ҳар қандай кишини унинг салобати босарди. Меҳмоннинг бошидаги катта қора сал-

ласи кенг пешонасининг ярмигача тушиб турар, асал тусли жуббаси устидан энли белбоғ боғлаб олганди. Ҳа замонларда мусулмонлар ҳомийлигидаги ғайридинлар шундай кийим кийишарди. Белбоғидан қуйироқда қалам ва сиёҳдони осилиб турарди. Озгин юзи ғоят хушбичим, яноқ суяклари бўртиб чиққан. Тим қора, чақноқ кўзларида ақл-заковат намоён, бурни узун, бироз эгик, икки чаккасидаги қалин соқолига оқ тушган бу одам ўнг қўли билан асога таяниб, аста одимлаганча, боққа ўтди. Жуббаси остида чап тирсаги билан аллақандай нарсани яшириб олгани Симоннинг назаридан четда қолмади. “Саболик аслзода ё уламо бўлса керак”, деб ўйлади. Одатда бундай зотлар карвонсаройларга қадам босмасди. Шу боис илоҳиёт олимининг ташрифи уни таажжубга солди. Дайди билан сипоҳ ўзларини бир четга олишди. Симон кутилмаган меҳмонга пешвоз чиқиб, икки букилиб, таъзим бажо этди. Нима фармойиш бераркин, деб қўл қовуштириб турди. Нотаниш уламо ярим товуш-да сўради:

— Симоннинг карвонсаройи шу ерми?

Симон ўз исмини шундай аслзода тилга олганидан мамнун бўлиб, дарҳол жавоб берди:

— Худди шундоқ, хошам!

— Боғингда бемалол ҳордиқ чиқарса бўладиган хилватроқ жой борми?

— Албатта, буюрингиз. Хизматингизга мунтазирман. Марҳамат қилсинлар.

Симон саболик азиз меҳмонини боғнинг тинч бир гўшасига бошлаб кетди. Уламо оҳиста қадам ташлаб бораркан, амирона оҳангга дерди:

— Кечкурун ал-Хариш келиб, илоҳиёт олими Содун шу ердамилар, деб сўрагудек бўлса, сизни кутиб ўлтирибдилар, деб жавоб берасан, уқдингми?

Дайди билан сипоҳ майхона эшиги олдида туриб, янги меҳмонни зимдан кузатишарди. Дайди уни қаердадир кўрганини эслади. Дайдилар пешвоси ал-Хариш номини эшитгач, юраги орқасига тортиб кетди. Ҳа, дайди манави уламони ал-Харишнинг уйида бир эмас, бир неча марта учратган эди. Ҳадемай у жанобнинг ўзлари бу ерга шахсан қадам ранжида қилишларини эшитиб, дарҳол жуфтакни ростлаб қолиш пайига тушди.

Симонга келсак, у саболикнинг келганидан ҳам, ал-Харишнинг бўлажак ташрифидан ҳам хушнуд эди, мабодо шу ерда кечлик қилиб, май тотингудек бўлишса, шу оқшом кўрган зарари қопланиши турган гап! Симон шуни ўйлаб, уламо олдида майда қадам билан пилдираб борар, меҳмон эса бўйчан бўлганидан салласи дарахт шохларига тегиб, илиниб қолишидан чўчиб, бошини эгганча оҳиста одим ташлар эди. Ниҳоят, улар Жаъфар анҳори қирғоғида, сершоҳ дарахт остидаги тош ўриндиқ ёнига келиб тўхташди.

Ўриндиқ устига бўйра ёзилган, бир жуфт ёстиқ қўйилган эди, Симон уламони шу ерга ўтқазиб, дўкондан чироқ келтириш учун ортига югурди, қайтиб келиб, чироқни ўриндиқ ёнидаги эски тўнка устига қўйди-да, Содундан (уламо ўзини шундай атаган эди) тамадди қилиб оладими-йўқми эканлигини сўради.

— Йўқ, миннатдорман, — деди уламо.

У ёнига ҳассасини тираб, ёстиққа ястаниб олганди. Шу аснода енгидан халтача олиб, олдига қўйди. Симон орқасига қайтди. Уламо узун бармоқлари билан соқолини тарамлаб, нарироқда гир-гир айланаётган қудуқ чархпалагининг бир маромда фирчиллашига қулоқ солиб ўлтирди.

Симон дўконига келиб, бошқа бир чироқни ёқди-ю, кўзи шу ерда ўлтирган сипоҳга тушди.

— Шеригинг қани?

— Қочиб кетди, — деди сипоҳ, — бошлиғи ал-Харишдан юрак олдириб қўйганга ўхшайди. Хўш, саболик жаноб нима қиляпти? Бугун биздан кўрган барча ҳаён-зиёнингни қоплашса керак-ов!

— Худо хоҳласа!

— Бу акамнинг ал-Харишда зўр гапи борга ўхшайди, — деди яна сипоҳ.

— Гапинг тўғри. Бу саболикларнинг ҳаммаси бир гўр. Фолбинли-гу мунажжимликни ўзларига касб қилиб олишган. Улардан ҳеч нарсани яшириб бўлмайди. Эҳти-мол, ал-Хариш манави башоратгўй хизматидан фойдаланса керак.

Сипоҳ ҳа дегандек бош ирғади, у: “Менинг сўзларимни Содун билиб олиши мумкин”, деб чўчирди. Симон ўгирилиб, бўйра устида қолган-қутган егулик-ичим-

ликларни йиғиштириб, ал-Харишнинг келишига тараддуд кўра бошлади. Дарвоза олдида Содуннинг хизматкори қаровида турган хачир бирдан ҳанграб юборди, узоқдан бир от унга жавобан кишнади. Симон жони ичига сиғмай кетди. Мана, яна тақанинг тақиллагани қулоғига чалинди. Суворий боғ дарвозаси олдида отини тўхтатди-да:

— Ҳей, Симон, қаердасан? — деб чақирди.

Симон югуриб унга пешвоз чиқди:

— Мен бу ерданман! — деди-да, суворийга кўз ташлади. У жуда серҳашам кийинганди: эгнида зардўзи чопон, қимматбаҳо матодан тикилган тиззабўйи шим. Бошидаги калтагина қалпоқ ял-ял ёнади, уни устидан салла ўралган, белида қилич, рангдор тасмалари чармдан ишланган шиппақлари оёқларига ёпишиб турибди.

— Содун-уламо келдимми?

— Шундай, шундай, у киши боғдалар, — жавоб қилди Симон.

Симон мазкур суворий ал-Хариш — дайдилар пешвоси эканига амин бўлиб, от жоловидан тутди-да, узангини ушлаб, янги меҳмоннинг отдан тушишига кўмаклашди.

Ал-Хариш ўрта бўй, тўладан келган, ёши ўтинқираганига қарамай тезқадам бақувват одам экан. Салобатидан от ҳуркади! Лаблари қалин, соқоли сийрак, мўйлови оппоқ, пешонасини чуқургина ажин — оғир яра изи кесиб ўтган. Бу ярани у ёшлигида, ҳаёт-мамот жангида орттирган, ўшанда ажалига бир баҳя қолган, аммо бу яра изи билан ҳамон ғурурланиб юради. Тугмачадек кўзлари гўё ҳозиргина узоқ уйқудан тургандек қизариб туради. Лекин бу одам дайдилар раҳнамоси эканлигини эсласак, ботиний сифатлари ҳақида ҳукм чиқариш қийин эмас. Дайдилар ўғирлик, талончилик ва бошқа “табаррук ишлар” билан шуғулланиб кун кўришлари барчага аён. Ҳокимият соҳиблари бу каби ишларга панжа ортидан қарашар, кўп ҳолларда дайдиларнинг ёрдамига таянишарди. Ҳукуматга махфий қароқчилар тўдаси ёки ифлос исловатхоналар жойлашган ерни аниқлаш лозим бўлганида, дайдилар жуда асқотарди. Бунақа нозик ишларда суяги йўқ эди уларнинг. Ҳукумат ўша замонларда дайдилар ва буларга ўхшаш кимсалар, ҳатто энг ашаддий каллакесарлар хизматидан ҳам жон деб фойдаланар, бу каби “ёрдамчилар”нинг бутун бир гуруҳи давлат таъминотида турар, маош олар ва “тавбакорлар” деб номланар эди. Лекин бу одамлар камдан-кам ҳолларда ҳокимларга ҳалол хизмат этар, кўпинча эса қароқчилар билан тил бириктириб иш қиларди. Бошқарув ишлари зулмга суянган жамиятда бу каби ноҳўя ишлар золим ҳукмдор ҳокимияти сусайиб, хеш-ақробаларининг бойлик орттириб қолиш борасидаги иштаҳаси тобора ошган пайтларда кўпроқ учрайди. Ана ўшанда кишиларнинг ахлоқи ғоят тубанлашиб кетади, фуқароларнинг ўзлари бир-бирларининг ҳар битга қадамини кузатиб, улар устидан маъмурларга чақув қилиб туришади.

4 6 0 6

АЛ-КИМЁ

Ал-Хариш карвонсарой эшиги олдида отини хизматкорга қолдирди-да, боққа ўтди, Симон уни уламо билан учратишга шошилди. Уламо ал-Харишга таъзим қилиб, йўлига пешвоз чиқди. Бунга жавобан дайдилар пешвози ийиб кетиб, жилмайди ва яқинроқ бориб, ўриндиққа чўқди. Симон меҳмонлар ёлғиз қолмоқчи эканликларини фаҳмлаб, дўконига қайтди-да, хануз шу ерда ўлтирган сипоҳга ал-Харишда шубҳа туғдирмаслик учун бу ердан кетишни маслаҳат берди. Сипоҳ ноилож эшик томон йўл олди.

Ал-Хариш ҳамон жилмайганича, уламога мурожаат этди:

— Сени куттириб қўйдим, шекилли?

— Унчалик эмас, — жавоб берди Содун.

— Хизматингга жуда мунтазирман, — деди ал-Хариш, — акс ҳолда уйдан чиқиб, сен билан учрашиш учун бу жойга келармидим? Ўзингга маълум, амир ал-Муслимин ар-Рашид Бағдодни тарк этган.

— Аммо пойтахтда падари бузруквори ўрнига ўғли ал-Амин қолган-ку?

— Ҳа, ал-Амин шу ерда, лекин у ҳали жуда ёш! Мендан ҳам яхши биласан, у давлат ишларини отаси каби идора қила олмайди. Унинг фикри-зикри — қизларда, баччаларда, май-у шаробларда! Шу боисдан мен уйдан ташқари силжимаيمان, доруға йўллаган чопарлар эса уззу-кун ҳузуримга ҳар хил саволлар билан югуриб келиб туришади. Мен машҳур башоратгўй уламо Содун эмасманки, барча дунёвий сирларни юлдузларга қараб-билиб турсам!

Шу сўзларни айтarkan, ал-Хариш уламони боплаб таърифлаганидан ва шу тариқа ўзини қизиқтирган бир нарса ҳақида гап очганидан хурсанд ҳолда кулиб юборди. Содун суҳбатдоши гапни қаёққа бураётганини фаҳмлаб, сир бой бермади.

— Э йўқ, хожам! Сен қаёқда-ю мен қаёқда! Сирру асрорларни китобу рақамларни ишга солиб, ошкор қилиш қўлимдан келади, сен эса ҳамма-ҳамма нарсага зўр жасоратинг, диловарлигинг туфайли эришасан.

Ал-Харишга бу мақтовлар мойдек ёқди.

— Нима бўлибди! Чиндан ҳам мен баъзи бир нарсаларга қодирман, — тиржайди у. — Аммо сен қаерда яшайсан, буни ҳеч билолмасам керак, ўзиям қариганга ўхшайман. Ҳар гал менга керак бўлиб қолганинга сени ҳеч топиб бўлмайди. Яхшиямки, учрашувимиз ҳақида ҳар гал олдиндан келишиб оламиз.

— Бунга ёшингнинг алоқаси йўқ, — эътироз билдирди Содун. — Ҳаммасига айбдор менинг бахти қаролигим. Илми нужум бир ёқда турсин, ал-кимё билан машғул бўлишим ҳам кўп вақтимни олиб, хилватда яшашимни тақозо қилади. Мен буткул эркин бўлиш учун ҳатто энг яқин кишиларимдан узоқлашдим, уларни тарк қилдим, қаерда истиқомат этишимни улар билишмайди ҳам. Мен ҳақимда улардан суриштиргудек бўлсанг, бари елка қисади. Энг ёмони, мендан буткул воз кечиб юборишлари ҳам мумкин. Ал-Хариш гап Содуннинг машғулотларига бориб тақалганидан мамнун бўлди. Демак, энди у бир вақт Содунга топширгани мис парчаси тўғрисида бемалол сўраса бўлаверади.

— Сен ҳар хил фанларга бошинг билан шўнғиб кетиб, эҳтимол, дўстинг ал-Харишни ҳам унутиб юборгандирсан?

— Асло! — унинг гапини бўлди Содун. — Ҳеч қачон хожамни унутган эмасман ва ҳозироқ юлдузлар унга хомийлик кўрсатаётганини айтиб, хурсанд қилмоқчиман! Ахир менга берганинг мис парчасини олтинга айлантиришга муваффақ бўлдим! Олтин бўлганда ҳам жуда ноёб ва гаройиб олтин!

Ал-Хариш ўзида йўқ хурсанд! Уламога топширган мис парчаси анча катта бўлиб, чиндан ҳам олтинга айланган бўлса, Содунга яна битта шундай парчани бериш керак, токи ундан ҳам олтин ҳосил қилсин, шунда ал-Хариш жуда бойиб кетади!

У ўзини тўхтатиб туролмади:

— Ростдан ҳам ўша мисни тиллога айлантирдингми, а?

Содун жилмайиб, халтачасига қўл узатди, уни очиб, соф олтин ёмбини олди.

— Ҳа, ростдан, хожам! Мен синов учун ясаган парча мана шу! Қолгани тайёр бўлган заҳоти ҳаммасини қўлингга тутқазаман!

У ал-Харишга ёмбини бера туриб, шивирлади:

— Буни албатта сир тутишинг кераклигини айтиб ўтирмасам ҳам бўлар. Дарвоқе, ўзинг ҳам бор гапдан хабардорсан.

Ал-Хариш ёмбини олиб, яхшироқ кўриш мақсадида чироққа яқин олиб борди. Шубҳасиз, бу олтин эди! Лекин алданиб қолишдан ҳам хавфсиради, у ҳамма ерда каззоб ва мунофиқлар бисёр, деб ўйлашга одатланган эди. Зеро бундай иллатлар ўзаро ғийбат ва ҳақимчилик авж олган ўша замонларда кенг ёйилган эди. Айтмоқчи, ал-Хариш буни ҳар қандай бағдодликдан кўра яхшироқ биларди, эгаллаган мавқеи туфайли талай сирлардан воқиф эди. У олтин вазнини аниқлаш учун қўлида салмоқлаб кўрди. Содун ал-Хариш унга тўла ишонмаётганини англаб, гина аралаш деди:

— Шубҳа қилма, хожам. Ёмбини эртага олтин бозорига олиб чиқ, шунда алдамаганимга амин бўласан. Айтмоқчи, сен гумон қилаётганинг учун койимоқчи эмасман, сабаби — ҳозир одамлар ҳалол олди-сотди нималигини унутиб қўйишган, ал-кимё мўжизаларига ҳам ишонишмайди. Ҳатто ишонганлари ҳам кўпинча

ал-кимё ёрдамида бойишга интилишади, холос. Уларни соф илм-у урфон асло қизиқтирмайди.

Бу шама ал-Харишни хижолатга солди, унда уламога нисбатан ишонч ва ҳурмат ҳисси уйғонди. Хатосини юмшатиш мақсадида ўзини оқлашга тиришди:

— Сен ҳалол инсонсан, сендан шубҳаланишдан Худонинг ўзи асрасин! Ҳозир илм соҳасида сенга етадигани йўқ! Ахир қанчадан-қанча сирларни менга ошкор этдинг! Сени ўз биродаримдек, йўқ-йўқ ундан ҳам ортиқ ҳурмат қиламан!

— Мусулмон одам сабо жамоасига мансуб бир кишининг биродари бўлармиши? — кулиб юборди Содун. — Сен бунга қандай тоқат қиласан? Улар суҳбатни давом эттиришар экан, Содун қўлида қоғозга ўроғлиқ алланима бор эди, мана энди уни буклаб аввал олтин ёмби турган халтачасига солиб қўйди.

Содуннинг кейинги сўзларини ал-Хариш ҳазилга йўйди:

— Қанийди ҳамма саболиклар ҳам аллома Содунга ўхшаса! Ўшанда барчаларини ўзимга биродар қилиб олардим! — хитоб этди у. — Илми нужумни ўйлаб топган халққа ҳурматим чексиз!

Шу топда аллақандай шовқин эшитилди, ал-Хариш унга қулоқ бериб, тин олди:

— Ёмхона оти абзалининг овозими бу?

Саболик уламо халтачасини ипидан боғлаб, қўлтиғи остига қистирди-да, ўриндикдан турди.

— Бу — Хуросондан келаётган чопар! — қатъий оҳангда деди у. — Муҳим бир хабарни олиб келаётир... Чопарни қаршилаш учун ўрнимдан турдим.

Ал-Хариш яна бир карра Содуннинг башоратгўйлигидан ҳайратга тушди. Ўзича ўйлади: “Унинг сўзларига қараганда чопар Хуросондан муҳим пайғомни олиб келаётган эмиш. Қизиқ, қандай пайғом экан?” Ал-Хариш қалпоғини тўғрилаб, ўридан қўзғалди.

— Чопар минган от абзалининг жиринглаши ҳар қандай кишини ҳам хушёр торттиради, базан чўчитади ҳам, — деди у. — Чопарга пешвоз чиқай-чи. Зора қандай янгилик келтирганини билолсам.

Ал-Хариш ҳовлиққанича жўнаб қолди. Содун эса бамайлихотир ортидан йўлга чиқди.

Ал-Хариш боғ дарвозасига етар-етмас, олдинда тўхтаган ёмхона отини кўриб қолди. От устида кенг белбоғли тўнга бурканган суворий ўлтирарди. От бениҳоя толиққанидан икки биқини оғир кўтарилиб тушар, ўмров ва ёлларидан тер кўпикланиб, жилови остидан ерга томчилаб тушар эди. Суворий карвонсарой соҳибини чақириб: — Эй, Симон! Тезроқ сув олиб кел! — деб бақирди.

5 6 0 6

МУҲИМ ХАБАР

Симон косани сувга тўлдириб, суворийга узатди. Шу онда чопар ўзи томон яқинлашиб келаётган Ал-Харишни кўриб қолди-да, унинг қўлини ўпиш учун отдан тушди. Аммо ал-Хариш: “Бемалол сув ичиб ол!” дея ишора қилди. Чопар косани бўшатиб, Симонга қайтарди. Сўнг ал-Харишни бир четга чорлаб, қулоғига алланималарни шивирлади. Ал-Хариш айна шундай говуш билан чопардан ниманидир сўради. Содун боғ эшиги ёнида турган бўлса-да, ҳеч нимани англамади. Аммо ал-Харишнинг авзойи бирдан ўзгариб кетганини кўриб, Хуросондан келган чопар ўта муҳим янгилик олиб келганини фаҳмлади.

Суҳбат узоққа чўзилмади, чопар хайр-хўш қилиб, эгарга ўлтирди-да, жон борича от қўйиб кетди. У шошилинич жўнаб қолгани ҳозиргина ал-Хариш қулоғига айтилган хабар ғоят муҳим экани тўғрисида Содуннинг фаразини тасдиқлади. У ҳовлига ўтиб, ал-Хариш пешвоз чиқиб келаётганини кўрди. Дайдилар пешвосининг юзидаги саросима энди аллақандай пинҳона қувонч билан қўшилиб кетган эдики, лабларида жилваланган табассум ҳам шундан далолат эди. Зеҳни баланд аллома ушбу хабар халифа ар-Рашид билан боғлиқлигини англаб олди — ахир ҳукмдор касал ҳолида Хуросонга жўнаб кетган эди-да! Махфий манбалардан халифа бедаво дардга йўлиққан ва бир неча кундан сўнг умри поёнига етиши Содунга маълум эди. Шу боисдан ҳам ёмхона отининг абзали жиринглаган заҳоти:

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

“Чопар Хуросондан муҳим бир хабар билан келаётгир”, деб ал-Харишга айтган, халифа ўлиб-нетиб қолган бўлмасин тагин, деган хаёлга ҳам борган эди.

Мана энди у ал-Хариш жилмайиб, бошини сарак-сарак қилиб қаршисидан чиқиб келаётганини кўргач, бояғи фарази тўғрилигига яна амин бўлди ва:

— Келмоқнинг бир кун кетмоғи бор, — деб қўйди.

Башоратдек жаранлаган бу сўзлар ал-Харишни ларзага солди. У алломанинг қўлига маҳкам ёпишиб, бир четга тортди-да, шивирлади:

— Сен унинг ўлимидан воқиф эдингми? Қайдан била қолдинг?

— Ёт элда қазо қилган ар-Рашидни Оллоҳ ғариқи раҳмат қилган бўлсин, — жавоб берди Содун. — Мен унинг ўлимини анчадан бери, у юриш тараддудини кўраётганидаёқ башорат қилиб эдим. Самода юлдузларнинг ўринлашиши ҳам бунга тасдиқларди... Кўриб турибман, сен халифанинг ўлганидан хурсандсан. Айтмоқчи, бунга ажабланмаса ҳам бўлади, чунки барча мансабдор кишилар каби сенинг ҳам, сипоҳларнинг ҳам маошини оширишади. Аммо сен барчадан кўпроқ ютуққа эришасан. Сабаби, амир ал-Амин халифалик тахтига минса, сени ўзига яқинлаштириши турган гап! Содун сохта йўталди, у сўзимни шу йўтал туфайли тугата олмадим, деган таассурот қолдирмоқчи эди. Аммо ал-Хариш бунинг фаҳмига етмай, деди:

— Чопар менга қанчалик содиқ бўлмасин, хизматини аямасин, барибир, ўзининг айтишича, бошқа бир муҳим хабарни сир тутди. Унинг ёлғиз ўзига маълум бўлган нарсани ҳозирча сир сақлаши лозимлиги учун узр сўради, тез орада барибир билиб оласан, деб мени ишонтирди.

— Шундай, — ал-Харишнинг гапини тасдиқлади Содун. — Бу янгиликдан бутун халқни воқиф этишади, ўшанда биласан-қўясан. О, қанийди ҳозир башоратнома китобим ёнимда бўлса! Ҳаммасини шу ондаёқ билиб олган бўлардим! Гуё сирли илмлар билан шуғулланиш мақсадида шошилишч боғдан чиқиб кетмоқчи бўлди, лекин ал-Хариш уни тўхтатди:

— Кўриб турибман, шошайсан, аммо сенда бир ишим бор.

— Содун таъзим қилди.

— Буйруғинг мен учун амри вожиб, аммо ҳозироқ ўша иккинчи хабар сирини жуда билиб олгим келаётир...

— Биламан. Лекин биз бу ерда бафуржа суҳбатлашиш учун учрашдик. Шартимиз ҳам шундай эди, сен бўлсанг шошилясан... Ваҳоланки, энг зарур гапимни айтганимча йўқ. Билиб қўй, махфий хизмат бошлиғи Али ибн Исо ибн Моҳон сен билан учрашиш ниятида. Мен унга сен тўғрингда, ғаройиб мўъжизаларинг ҳақида кўп сўзлаб берганман.

— Ал-кимё билан шуғулланишим ҳақида ҳам оғиз очгандирсан?

— Йўқ, албатта! — деди ал-Хариш қилич боғичини ўйнаб. — фолбинлигу илми нужумда устаси фаранг эканлигини айтувдим, у сен билан учрашишни хоҳлаб қолди, сени саройига олиб боришимни тайинлади. У сени қуруқ қўймайди, албатта. Ҳар ҳолда катта одам. Бағдод махфий хизматининг бошлиғи! Қудрати зўр! Забардаст одам! Айниқса ҳозир, ар-Рашид жон таслим қилган бир пайтда! Амири-миз эса унга кўп илтифот қилади, барча ишларда унга таянади. Сизларни учраштириб қўйиш — хизматларинг эвазига сенга миннатдорчилик билдиришим учун бир баҳона, холос.

— Содун соқолини силаб, ҳассасининг учи билан ерни тирнаркан, жавоб беришга шошилмасди.

— Ижозатинг билан ҳозироқ йўлга чиқсам, — деди у ниҳоят, — хоҳласанг, кечкурун ҳузуринга бориб, таклифийгга жавобимни айтаман.

— Майли, ваъдангни олдим, энди боравер, — рози бўлди ал-Хариш.

— Тун ярмидан кейин қадам ранжида қилмоқчи бўлсанг, мени ал-Ҳарбиядаги дайдилар манзилидан топасан. Дарвоқе, у қаердалигини ўзинг яхши биласан. Ана ўшанда ишни пайсалга солмай, Ибн Моҳон ҳузурига борамиз. У туни билан ухламай чиқади. Халифа вафоти хабаридан сўнг қайси мулозимнинг кўзига шу тун уйқу келаркин? Асло! Бу воқеа кетидан зўр ўзгаришлар бўлади, улар менга ҳам, сенга ҳам фойдали бўлиб чиқишида умидворман.

Шу сўзларни айта туриб, ал-Хариш Содунга қўлини узатди-да, хизматкорини

чақирди. У эса хожасига бир қутича, ҳасса ва ёпинғич берди. Ал-Хариш хизматкорига ишора қилиб, карвонсарой эгаси билан ҳисоб-китоб қилишни буюрди. Хизматкор дирам солинган кармончани Симонга узатди. Симон миннатдорчилик билдириб, дайдилар пешвосининг қўлини ўпиш учун талпинди, аммо у Симонни ўзига яқинлаштирмади:

— Айт-чи, — деди у майфурушга, — бугун оқшом жаноб ал-Хариш сеникига келдимиз?

— Йўқ, нималар деяпсиз, хожам? — бидирлади Симон (у уламо мазкур учрашувни сир сақламоқчи эканлигини фаҳмлади). — Хотиржам бўлинг, уйимга ал-Хариш ҳам, уламо Содун ҳам ташриф буюришмади.

Ал-Хариш Содунга ўгирилиб қараб, хахолаб юборди, аммо уламо лоақал жилмайиб ҳам қўймади ва жиддий оҳангда таклиф қилди:

— Сен олдинроқ юр, ман ортингдан бораман, токи ҳеч ким учрашганимизни билмасин!

— Дўстим, сен жуда эҳтиёткор одам экансан, — елкасини қисди ал-Хариш.

— Биз ҳеч бир гуноҳ иш қилганимиз йўқ. Умуман, учрашиш учун шу ерга, шаҳарнинг овлоқ бир чеккасига судралиб келишимиз шартмиди? — Бирон-бир киши менинг ал-кимё билан шуғулланишимни билиб қолишидан қўрқаман.

— Содун овозини пасайтирди. — Фикри ожизимча, шаҳарда деворнинг қулоғи, кўчанинг тили бор. Шу боис эҳтиёткорлигим учун узр. — Майли, сенингча бўлсин, — ал-Хариш шундай деб отининг жиловидан тортди. Хизматкор билан бирга Хурросон йўлидан ғарбга қараб юрди. У кўприк орқали ғарби-жанубга, эл-Ҳарбия сари йўл олганди. Содун ал-Хоришнинг жўнаб кетганига амин бўлгач, хаширига сакраб минди-да, шарқи-жануб тарафга елдириб кетди. У ёқда, ал-Муҳаррам мавзеи ортида ал-Маъмун саройи савлат тўкиб турарди.

6 6 0 6

АЛ-МАЪМУН САРОЙИ

Китобимиз мавзуи бўлган ўша замонда мазкур сарой Бағдоднинг шарқи-жанубий чеккасида жойлашган, ал-Амин саройидан ҳам баланд қилиб қурилган эди. Илгари ал-Маъмун саройи Хорун ар-Рашиднинг вазири Жаъфар Бармақий номи билан “Жаъфар саройи” деб аталар эди. Сарой қурилишининг ўз тарихи бор. “Хорун ар-Рашиднинг синглиси Аббоса ёки Бармақийларнинг тугатилиши” китобидан биласизки, Жаъфар майхўрлик ва маишатбозликка ғоят ўч эди. Унинг донишманд падари бузруквори Яҳё ўғли бундай ахлоқсизлиги билан ўзини шарманда қилишидан қўрқар, уни тўғри йўлга солиш учун панд-у насиҳатлар қилар, аммо фарзанди писанд қилмас эди. Ота ўғлига кишиларнинг гап-сўзларидан огоҳ бўлиши лозимлигини уқтирар, бироқ Жаъфар бундай қилишни сира истамас эди. Шунда ўглининг ўжарлигидан жуда безор бўлган ота шундай дерди: “Ўз бебошлигини лоақал сир тутишни истасанг, Бағдоднинг шарқий чеккасида ўзингга сарой қуриб ол, ана ўша ерда улфат-у яллачи қизларни тўплаб, хоҳлаганча маишатбозлик қилавер! Зора шу йўл билан тийиқсиз қилмишларингдан дарғазаб одамлар кўзидан йироқ бўлсанг!” Жаъфар маслаҳатга қулоқ солди, шаҳарнинг шарқий чеккасида ўзи учун сарой қуришни буюриб, маблағ сарфлади. Ниҳоят, сарой битди, уни кўргани меҳмонлар келишди. Улар орасида Жаъфарнинг содиқ ва оқил дўсти Мунис ибн Умрон ҳам бор эди. Меҳмонлар саройни тамоша қилиб, қойил қолишди, бири олиб, бири қўйиб, соҳибини мақташди. Ҳамма ўз фикрини айтди, фақат Мунис сукут сақларди.

Жаъфар унга мурожаат этди:

— Сухбатимизга қўшилмаяпсан?

— Барча гаплар айтиб бўлинди, чоғи, — жавоб берди Мунис.

Дўсти ниманидир айтгиси келмаётганини Жаъфар фарҳлади:

— Сен ҳам бир нима де, ахир! — қовоғини уйди Жаъфар.

— Хўп. Шунга айт-чи, дўстларингдан бирининг уйига бординг-да, уни ўз-уйингдан аёло эканига амин бўлдинг, дейлик. Шунда сен нима деган бўлардинг?

Жаъфар бу шаманинг тағига етди. Чиндан ҳам, ўз сарой аёнларидан бири-

нинг бойлиги ва, демак, қудрат-салоҳияти тўғрисидаги гап-сўзлар ар-Рашиднинг қулоғига чалингудек бўлса, бу устунлик ҳалифанинг иззат-нафсига тегиши аён эди.

— Фикрингни англадим, — маънос оҳанга деди Жаъфар. — Энди мен нима қилишим керак?

— Амир ал-муслимин ҳузурига боришингни маслаҳат бераман. У не сабабдан узоқ вақт саройимда кўринмадинг, деб сўраб қолса, саййидимиз ал-Маъмунга атаб курган саройимда эдим, деб жавоб берасан. Сарой ҳақиқатан ҳам унинг фарзанди учун бунёд этилганига халифани ишонтиришга ҳаракат қил!

Вазир ўша куни вақтини саройда ўтказиб, мазкур тақлифни обдон ўйлади. Эртасига Абадият қасрига йўл олиб, ар-Рашид ҳузурига кирди. Албатта, айғоқчилар халифага қарашли биронта сарой билан ҳатто қиёслаб бўлмайдиган янги бир сарой қурилгани ҳақидаги хабарни унга аллақачон етказишган эди.

— Қаердан келаялсан? — сўради ар-Рашид. — Ҳузуримизга олдинроқ киришинг-га не монелик бўлди?

— Мен саййидимиз ал-Маъмун шарафига Дажла ёқасидаги шарқий мавзеда курганим саройда эдим, — жавоб берди Жаъфар.

— Ал-Маъмун шарафига? — ҳайрон бўлди ар-Рашид.

— Ҳа, шундай! Фарзандингиз таваллуд топган кунда уни аввал менинг этагим-га, шундан сўнггина сизнинг этагингизга солишганди. Ана ўшанда падари бузрукворим тахт ворисига имон билан хизмат қилишим лозимлигини менга буюрган эди. У кишининг амрини бажо қилиб, шаҳарнинг шифобахш шарқий чеккасида ал-Маъмунга атаб сарой бунёд этишга аҳд этдим, токи фарзанди — аржумандингиз у ерда руҳан пок ва жисмонан бақувват бўлиб ўссин! Мен саройни лозим даражада безатмоқ борасида фармойиш бердим. Фақат баъзибир нарсаларни излаб топа олмадим. Шу боис улар амир ал-муслимин жанобларининг хазиналаридан қарзга ёхуд ҳадя тариқасида берилишини ўтиниб сўрайман. Ар-Рашид вазирнинг сўзлари чинлигига ишонди, руҳи энгил тортди.

— Ҳадя тариқасида, фақат ҳадя! — деди у юзи ёришиб. — Илоҳим, Оллоҳ таоло сени ёмон гаплардан асрасин! Ва бундан сўнг сен тўғрингда фақат яхши гап эшитайин! Оллоҳга қасамки, мазкур саройда сендан ўзга киши яшамагай! Унга керакли жаъмики безакларни эса ўз хазинамиздан олиб, жўнатиш ҳақида фармойиш берурмиз!

Шу тариқа ар-Рашид қалбини тирнаган барча шубҳа-ю гумонлар тарқади, сарой эса уни осонлик билан ўз фойдасига ҳимоя қилиб қолган Жаъфар тасарруфидан бўлди. Вазир ўз номи билан аталган саройда бир неча кунларни роҳатда-фароғатда ўтқазди.

Ҳижрий 187 йилда халифа ар-Рашид Бармақийларни жазолаб, уларнинг ҳамма ер ва мол-мулкларини тортиб олганидан сўнг эса мазкур сарой ар-Рашиднинг ўғли ал-Маъмун ал-Аминдан кейинги тахт вориси деб эълон қилинди. Бу саройни ҳали ўспирин ал-Маъмун жуда ёқтириб қолди ва бу суюкли манзилгоҳини қурғоқлик тарафидан кенгайтира бошлади. Ёш тахт меросхўри сарой ҳудудига каттагина ер майдонини кўшиб, отчопар ва чавгон майдони барпо этди. Саройга яқин жойда қафаслар ўрнатилиб, уларда арслонлар ва бошқа йиртқич ҳайвонлар боқиларди.

Ал-Маъмун саройнинг шарқий деворида янги дарвоза ўрнатгирдики, у қурғоқлик томондаги асосий дарвозага айланди. Саройга анҳор қазилиб, яқингина ердан оқиб ўтувчи дарёчанинг суви билан тўлатиб туриладиган бўлди. Кўп ўтмай сарой атрофида ёш амир хеш-ақраболарининг уйлари қад кўтарди ва шу пайтдан эътиборан сарой ал-Маъмун номи билан аталиб, яқин-атрофи “ал-Маъмуния” — “ал-Маъмун томони” деган ном олди. Ҳозир ҳам Бағдодда айни шу ном билан аталувчи кўча сақланиб қолган. Шу ўринда қўшиб қўяйликки, жуда кўп тарихий воқеалар илдизи ал-Маъмун саройига бориб тақалади.

7 6 0 6

АЛ-ФАЗЛ ИБН САҲЛ

Ҳижрий 192 йилгача мазкур саройда яшаган тахт вориси ал-Маъмун ўз вазири ал-Фазл ҳамда унинг биродари ал-Ҳасанни шу ерга кўчириб келтирган эди (бу икки шахс ҳам сарой тарихида ўзига хос из қолдирган).

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

14

Рафи ибн ал-Лайс халифалик ҳокимиятига қарши исён кўтарган, маҳаллий ҳокимлар ва саркардалар эса унинг олдида заифлик қилиб қолган эдилар. Шунда ар-Рашид Мовароуннаҳр сари юришни шахсан ўзи бошқаришга қарор қилади, Бағдодда ал-Аминни ўз вориси сифатида қолдириб, ал-Маъмунга пойтахтни тарк этмасликни буюради. Бундан аввалроқ халифа ўз ўлиmidан кейин кенжа ўғлига Хуросонни мерос қилиб қолдиражагини васият этган, шу фарзанди катта ўғил ал-Амин ўлиmidан кейингина бутун халифот устидан ҳукмдорликни қўлга киритар эди. Ал-Маъмуннинг вазири ал-Фазл ибн Саҳл асли сарахслик эроний бўлиб, ҳукмронликка ўч эди, бошқа барча форслар сингари ар-Рашидни Жаъфар Бармақийни маккорона қатл этгани учун зимдан ёмон кўрарди. Ал-Фазл ибн Саҳл ва унинг тарафдорлари энди волидаси форс аёли бўлган ал-Маъмунга умид кўзи билан қарар эдилар. Ал-Маъмун узоқ йиллар Жаъфар ҳомийлигида ўсиб, шиаларнинг диний мазҳабига хайрихоҳ эди. Жаъфарнинг отаси Яҳё ал-Фазл ибн Саҳлга ишонар, унга ал-Маъмунга содиқ хизмат қилиши лозимлигини таъкидлар, оташпараст мушрик ал-Фазл айни шу мақсадда ислонни қабул қилган эди. Форслар галабасига кўмаклашиш истаги шунчалик кучли эди унда! Ал-Маъмун ўз вазирига юқори баҳо берар ва унга таяниб иш кўрар эди.

Ар-Рашид ўлар даражада оғир ётганига қарамай ҳарбга отланган бир пайтда, ал-Маъмунга Боғдодда қолиши лозимлигини тайинлаган эди. Шунда ал-Фазлнинг тинчи бузилди. У ал-Маъмун ҳузурига шошилиб, йўлда халифага бирор кор ҳол бўлиши мумкин, деб хавотирланаётганини айтди, Муҳаммад ал-Амин эса халифалик тахтига миниб, укасини ҳокимиятдан четлантирди. Ахир Амин кимсан Зубайданинг ўғли! Ал-Аминнинг тоғалари эса Ҳошимийлар уруғига мансуб! Зубайдадан ҳар бало кутиш мумкин, шу боисдан ал-Маъмун амир ал-Муслимдан: Мени ҳам ўзингиз билан юришга олиб кетинг, — деб ёлбориши шарт!

Ал-Маъмун ҳам отасига шундай илтимос билан мурожаат қилди. Халифа аввалига қаршилиқ кўрсатди, аммо кейин рози бўлди. Юришга ал-Маъмун билан бирга вазири ал-Фазл Ибн Саҳл ва унинг биродари Ҳасан ҳам отланишди. Саройда хизматкорлар ва қулларнинг бир қисми қолди. Уларга ал-Маъмун фармойиши билан тайинланган ишончли бир мулозим кўз-қулоқ бўлиб турадиган бўлди, сарой хўжалигини бошқариш, харажатни кузатиб бориш ишлари ҳам шу киши зиммасига юклатилди. Саройнинг дарёга қараган олд томонини энли, чиройли дераза-ю айвонлар безаб туради. Хоналар ва бўлмаларнинг ичи жуда ажойиб зийнатланган, ҳамма ерга зарбоф гиламлар тўшалган, булар устига узоқ ўлкалардан келтирилган парча ёстиқлар қўйилган, эшикларга қимматбаҳо дарпардалар осилган эди. Хазинахона турфа ғаройиботлар билан бойиб борар, хизматкорлар, қуллар, ҳарам оғалари сони лозим даражада эди. Буларнинг ҳаддан ортиқ кўплиги ўша замон боёнларининг уйларига хос эди.

Дажла тарафидан остига мрамар ётқизилган баланд бандаргоҳ саройга туташ эди. Дарёдан кемада сузиб келган меҳмонлар кенг-кенг зиналардан юқорига кўтарилишар, зиналарнинг икки томонида форсий услубда нақшланган мрамар панжаралар ишланган эди. Уларга кўзи тушган киши: “Булар илгари эрон шаҳаншоҳларининг саройларидан бирини безаб турган бўлса керак”, деб ўйларди. Бандаргоҳ қирғоқдан то саройнинг ғарбий дарвозасини тошқиндан ҳимоя қиладиган деворга қадар масофада қурилган, меҳмонлар шу дарвозадан ўтиб, гиламлар тўшалган кенг танобий хонага киришарди. Хонанинг ташқи деворлари бўйлаб ўриндиқлар қўйилган бўлиб, булар сарой аҳлининг шу ердан Дажлани, юқорига ва қуйига сузиб бораётган қайиқларини тамоша қилиш учун мосланган эди.

Падари бузуруқвори билан юриш қилишга одатланган Маъмун ўша йили ўз саройида Умм Ҳабиба деб аталмиш қизни — ҳали ўн икки ёшга ҳам тўлмаган Зайнабни қолдириб кетаётганди. Отаси сингари Зайнаб ҳам ақлли бўлиб, мустақил фикр юрита олар, бобоси ар-Рашид каби Ҳошимийнинг ашаддий ихлосманди эди. Отаси Зайнабнинг Ҳошимийларга ихлоси баландлигини билар ва бу унга сира ёқмас, чунки у Зайнабни форсийпарастлик руҳида тарбиялашни истарди. Шу тўфайли ҳам қизининг тарбиясини ўзини парваришлаб катта қилган асира аёлга топширган эди.

Дононийр (асиранинг исми шундай эди) Бармақийлар оиласи шуҳрат чўққисида турган вақтда ҳам шу хонадонда хизмат қилар, ал-Маъмуннинг ҳомийси

бўлмиш вазир Жаъфар унинг зиммасига ёш тахт ворисида форс маданиятига меҳр-муҳаббат ҳиссини тарбиялашни топширганди. Ал-Маъмун шу асиранинг қўлида ўсди, вояга етган чоғида ҳам мураббиясини аввалгидек иззат-икром қилиб, сўзини икки қилмади, катта бўлганида эса ўз хизматкорлари сафига қўшиб, саройига олиб келди. Чақалоқ Зайнабни ҳам унинг қўлига бериб қўйди, “қизимни ҳурфикр-лилик ва барча форсий қадриятларни эъозлаш руҳида тарбия қилгил”, деб тайинлади. Ва Дононир қўрққанидан эмас, балки виждонан ал-Маъмун амрини вожиб била бошлади. Бироқ халифа ҳам неварасини жондан ортиқ кўрарди. Зайнаб деб исм қўйган, суюб-эркалаб Умм Ҳабиба деб атайдигани ҳам шу эркатойи эди. Кўпинча ҳордиқ пайтларида Зайнабни ёнига чақириб келтирар, у билан ўйнаб овунар, шода-шода маржон-у билакузуклар ҳадя қиларди. Баъзан қизалоқ халифанинг ёши улуг оила аъзоларининг кечки йиғинларида қатнашар, халифанинг завжаси — Зубайда ёнида ўлтирар ва ўзи ҳам ҳошимийлар уругига мансублигидан ғоят мағрурланар эди. Сабаби — қизча Ҳошимийларнинг фахр-ифтиҳори ва улуглиги борасидаги гапларга қулоқ солиб ўлтирар, бу сўзларни қалбига тобора сингдириб борар эди. Шу тариқа Зайнабнинг Ҳошимийларга ихлоси кучая борди. Дононир эса қанчалик уринмасин, ҳеч нима қилолмади. Айни вақтда Зайнаб мураббиясининг айтганидан чиқмас, уни ҳурмат қилар, у билан сирлашишни ёқтирар, болалик қалбида нимаики бўлса, барини Дононирга тўкиб солар эди.

8 6 0 6

УММ ҲАБИБА ВА ДОНОНИР

Ал-Маъмуннинг Умм Ҳабиба лақабли қизи Зайнаб ўн икки ёшида ўн олти ёшга тўлган қиздек кўринарди. Чиройли, ёқимтой юзи, порлаб турувчи чақноқ қароқлари, хушбичим бурни, гилосдек қип-қизил, бўлиқ лаблари жозибадорлиги билан кўзни олар, бўртиб чиққан янги иродасидан дарақ/берса, тимқора кўзларида ақл-завокат балқиб турарди. Дононир қизни ўта оддий яшашга ўргатиб тарбиялаган, ўша замонларда расм бўлган қимматбаҳо кийимларга бурканиб юришга йўл қўймаган эди, кўпинча Зайнаб уззу-кун одми, енгсиз либосда, сочларини орқага ташлаб юраверар эди. Зайнабнинг мураббияси — оппоқ юзли, истараси иссиқ Дононир Яҳё ибн Халид Бармақий хонадонидида ўсган, бу ерга ҳали гўдаклик чоғида олиб келинган эди. Отаси басралик бўлиб, қизини шеър битишга ўргатган эди. Шу хислати туфайли ҳам Яҳё уни суйиб, ўз уйига келтирганди... Дононирда илмий машғулотларга мойиллик бор эди. Яҳёнинг уйидаги кечалар адабиёт, илм-фан, санъат тўғрисидаги баҳс-у мунозараларсиз ўтмас, аббосийлар замонида илму фанга ҳомийликни биринчи бор Бармақийлар бошлаб берган эди.

Яҳё Птоломей (Балтимус)нинг “Алмагест” (“Ал-Мажастий”) асарини араб тилига ўғирмоқчи бўлганида, уйига энг зўр мутаржимларни таклиф этган, ўшанда Дононирни кўпинча улар ёнида ўлтириб, самовий жисмлар тўғрисидаги сўзларга диққат билан қулоқ солаётганини кўришарди. Дугоналари Дононирни мазаҳ қилиб кулишар, бу каби чигал фанларни билишга ҳавас қўйганлиги учун уни изза қилишарди. Уша даврда фалсафа араблар учун янги фан бўлиб, қадимги файласуфларнинг асарларидан қилинган таржималар уларга етиб келмаган ва умуман, бу каби табдиллар билан танишув ал-Мансур, ал-Маҳди ва ал-Рашид замонида араб тилига ағдарилган, илми ҳайъат бўйича битта ва тиббиёт соҳасида бир неча рисола билангина чекланган эди. Дононир фалсафага қизиқар, хонадон соҳибининг уйида кечадиган суҳбатларни жон қулоғи билан тинглар, бу каби мулоқотлардан сўнг мутаржимлар фалсафий асарлар таржимасига киришар эдилар. Дононир Бармақийлар ихтиёридаги асира — жориялар орасида ақли ва ҳар нарсага қизиқувчанлиги билан машҳур бўлиб кетганди.

Вазир Жаъфар ал-Маъмун тарбиясини Дононирга ишониб топширган эди. Мураббия боғда бола билан ўйнар экан, бир варақ тери ёки қоғозга илми нужум ёки тиббиётга оид турфа белги-рамзларни чизиб берар, буларни эсда сақлаб қолишни болага буюрар эди. Ал-Маъмун ўсиб-улғайган, илм-фанга интила бошлаган вақтда шундай бир савол йўқ эдики, унга Дононир аниқ-равшан, батафсил жавоб бер-

маган бўлсин. Кейин Дононир боланинг ёшига муносиб равишда турли фанларни ўргата бошлади. Бу каби ишларни у ўз бурчи деб билганидан эмас, балки илм-фанларга меҳр қўйгани туфайли бажо этар эди. Зеро севгучи қалб учун илм меваларидан тотиниш қанчалик ёқимли бўлса, илм уруғларини сочиш ҳам шунчалик мароқлидир, деб бежиз айтилмаган. Ал-Маъмун вояга етиб, муаллимлар қўлида таҳсил кўра бошлагач, Дононирнинг тиришқоқлиги туфайли турли воқеа-ҳодисаларнинг ўзаро алоқасини излаб топишга ҳаваси орта борди ва бу эса фалсафа билан шуғулланишга ҳамда шиаларнинг таълимотини қабул қилишига сабаб бўлди. Амир қадимги муаллифларнинг асарларини таржима қилиш билан шуғулланиб, шуҳрат қозонди. Катта бўлганида ҳам ал-Маъмун Дононирга аввалгидек ҳурмат-эҳтиром билан қарар, уни ўз онасидек кўриб, муомала қиларди. Кўпинча бўш вақтларини Дононир ила ўтказиб, узоқ суҳбат қураар ва унинг ақл-заковатига таҳсин ўқирди. Худди шу боисдан у бу асирага ўз қизининг тарбиясини инониб топширган, Дононир Зайнабга лозим даражада тарбия беришига унинг имони комил эди.

Зайнаб ҳам отаси каби илмга қизиқувчан, атрофидаги турфа олам воқеот-ҳодисотларининг сабаб ва оқибатларини билишга ҳавасманд бўлиб, Дононирнинг уни ўқишга алоҳида даъват қилишига ҳожат ҳам йўқ эди. Зайнабнинг онаси барвақт қазо қилиб кетган, шу боис қизалоқ гўдаклик чоғидаёқ мураббиясини волидам деб атар ва ўрганиб кетгани учун ҳам Дононирни бошқача ном билан атамай қўйганди. У Дононирга отасидан ҳам кучлироқ меҳр қўйган бўлса, ажаб эмас, чунки, ал-Маъмун сиёсат билан муттасил машғул бўлиши туфайли қизининг тарбиясига кам қизиқарди. Ҳа, ўша замонларда оталар ўз фарзандлари тарбияси билан жуда кам шуғулланиб, бу ишни асир-у асираларга топшириб қўйган эдилар.

Зайнаб фалсафа асосларини ўзлаштириб, дунёда содир бўлаётган воқеаларнинг моҳиятига баҳолиқудрат етишга интиларди. У тенгқурларига хос ўйин-у эрмакларни бир четга йиғиштириб қўйди. Ваҳоланки, халифа саройида ҳам, ал-Маъмун саройида ҳам турфа кўнгилочар ўйинлар уюштириб турилар эди. Ҳамма-ҳамма, ҳатто хизматкор-у асир-қуллар ҳам вақтичоғлик қилишарди. Аммо Зайнаб бу каби ўйин-кулгилардан ўзини олиб қочар, хизматкорлар орасида у фақат мураббиясини севар ва бир дақиқа бўлсин ундан ажралмас эди. У Дононир билан бирга гуллар тергани боққа борар, ундан арслонлар яшайдиган қафаслар томон ўтар эди. Бу ерда хизматкорларнинг нимталанган парча хом гўштлар билан бу даҳшатли ҳайвонларни боқишларини тамоша қилишарди. Қизалоқ бирон-бир эрмакни хоҳлаб қолса, шатранж тахтаси ёнига чўкар эди. Шатранж ўша пайтда Халифа саройида янги ўйин бўлиб, уни Халифа ар-Рашиднинг ўзи расм қилганди. Дононир шатранжни ўрганиб олган ва кўпинча Зайнаб билан ўйнарди. Баъзан икковлари бандаргоҳга қараган ғарбий дарвоза томон отланиб, у ердаги дераза олдида, айвонда ўлтириб, дарпардалар ортидан Дажли бўйлаб сузиб бораётган кемаларни ҳузур билан тамоша қилишарди. Шунда кўнгиллари яйраб, гул-гул очилиб кетишарди — ахир дарёдан хонанда-ю созанда тушган қайиқлар тез-тез ўтиб турарди-да!

9 6 0 6

ХУРОСОНЛИК ТАБИБ

Қиссамиздаги воқеа бошланган ўша куни ҳам Зайнаб мураббияси билан бандаргоҳ тепасидаги айвонда дарёни завқ билан тамоша қилиб ўлтиришарди. Зайнаб одми пуштиранг енгсиз либосда бўлиб, бўйнидаги дур маржон ярқираб турарди. Уни бобоси Хуросонга жўнаш арафасида совға қилган эди. Зайнаб билан Дононир юлдузлар, жумладан ўн икки бурж юлдузи ҳақида сўзлашиб ўлтиришарди. Мавзу ҳатто Дононир учун ҳам мураккаб эди, шу боис:

— Табибимиз қайтиб келганида бу ҳақда сўрасак, чакки бўлмасди, — деб қўйди.

— У юлдузларни билармиди? — ҳайрон бўлди Зайнаб.

— Ундай дема! Кўпинча табиблар дунёдаги минглаб нарсалардан хабардор

бўлишади, — жилмайди Дононир, — айниқса, форс табиблари. Узоққа бориб нима қиламиз: масалан, бизнинг табиб турли касалликларни даволайдигина эмас, балки айни замонда файласуф ҳамдир.

Зайнаб хандон отиб кулиб юборди. Ҳаётда ғам-ташвиш нималигини билмаган бокира қизлар ана шундай кулишади!

— Нима, у сендан ҳам билимдонроқми? — деди Зайнаб — Унинг тим қора кўзлари “ишонмайман”, деб турарди. Албатта, у: “Мураббиям дунёдаги жамики кишилардан ҳам кўпроқ билади”, деб ҳисобларди, чунки одамлар кўпинча ўз ҳомийлари ва муаллималарининг сўзларига бениҳоя ишонишади.

Дононир буни яхши билар, шу боис у ўзининг билимдонлиги ҳақидаги Зайнабнинг мақтов сўзларига жавобан кулиб қўя қолди:

— Саййидам, ҳамма бало шундаки, мен ҳеч нимани билмайман, фақат асл алломалар илм дастурхонидан қолган-қутган ушоқларнигина териб оламан, ҳолос. Бизнинг табиб эса тиббиёт ва фалсафани машҳур Жундишопур мадрасасида ўрганганлар. Амир ал-муслиминнинг ҳақимлари Ибн Бахтишу жаноблари ҳам мазкур мадрасада таҳсил кўрганлар. Табибимиз бу зотнинг, айниқса, ал-кимё ва илми нужум ва бошқа кўп соҳалардаги билимларидан баҳраманд бўлганлар. Акс ҳолда ал-Фазл ибн Саҳл жаноблари ал-Маъмун ҳаётини у кишига ишониб топшириб қўярми эди?

— Бу иш қачон бўлган? — мураббиясидан сўради Зайнаб. — Ахир ал-Фазл жаноблари падари бузрукворимиз билан бирга Хуросонда эмасдилар?

— Шундай, шундай, ҳаммалари ҳозир ўша ердalar. Айтмоқчисанки, мазкур табибни бир неча йил муқаддам ал-Фазл ибн Саҳл жаноблари саройга мактуб билан йўллаганлар. Мактубда уни Хуросоннинг энг яхши ҳақими ва олими деб таърифлаганлар. Табибимизга назари тушган киши бунга дарҳол амин бўлади, шундай эмасми?

— У ҳолда табибимиз нега саройда яшамайдилар? Ё падари бузрукворимиз ижозат бермайдиларми?

— Гап бошқа ёқда. Табибимиз саройга биринчи бор қадам ранжида қилган пайтдаёқ саййидимиз билан бу борада келишиб олишган, яъни алоҳида сабабларга биноан у киши ўзларининг саройда истиқомат қилмасликлари борасида шарт қўйганлар, саййидимиз ҳам бунга розилик билдирганлар.

— Бўлмаса қаерда яшайдилар? — қизиқсинди Зайнаб.

— Билишимча, ал-Мадоинда, улуг ва адолатпеша Анушервон саройи яқинидаги бир уйда яшайдилар. Дарвоқе, табибимиз форс элига мансублар.

— У кишининг эроний эканлигини мен ҳам дарров фаҳмладим. Ҳозир ҳам соф араб лафзида сўзлай олмайдилар. Бу ерда, бағдодликлар орасида яшаганларида эди, арабча тўғри сўзлашни тезда ўрганиб олган бўлур эдилар.

— Аммо ал-Мадоин ҳам узоқ жой эмас, — деб қўйди Дононир, — жанубга қараб бир-икки соат юрилса, бас.

— Барибир, — ўжарлиги тугди Зайнабнинг, — падари бузрукворимиз Хуросонга жўнаб кетганларидан сўнг, бизга далда бериб туриш учун табибимиз бу ерга кўчиб келишлари лозим эди. Ахир, сарой билан шаҳар ораси озмунча йўлми? Эсимда, у киши девқомат одам, калласи нақ қозондек! Ҳозиргача томиримни кўриш учун билагимни ушласалар, қўрқиб кетаман.

— Унчалик эмас, — жилмайди Дононир. — У киши бўйлари баланд, холос. Узун либосда юрсалар яна ҳам новчароқ кўринадилар. Аммо чин алломалардек сўзлайдилар, муомалалари ҳам жойида, одамни дарров ўзларига ром қилиб оладилар. Баъзан жуда зарур бўлиб қолган пайтларда бирдан қаёққадир ғойиб бўлиб қоладилар, қидирсанг ҳам топа олмайсан. Тўғри, бу ерда бошқа табиблар ҳам бор, лекин мен у кишини ҳаммадан афзал кўраман.

Зайнаб болалигига бориб, мураббиясини маҳкам кучоқлаб олди, эркаланиб деди:

— Волидам, илтимос, бир гал гапимга йўқ деманг, уларга айтинг, саройга кўчиб келсинлар, ёнгинамизда яшаб турсинлар.

— Хўп, саройга келганларида шундай дейман. Шояд таклифимизни қабул қилсалар. Ия, қаранг, жануб тарафда бир қайиқ кўринди. Табибимизнинг қайиғи бўлса-я!

— У киши саройга қирғоқ ёқалаб келадиларми ё дарёда сузибми? — сўради қиз.

— Мадоиндан бу ерга икки йўл бор, — тушунтирди Дононир. — Қирғоқ йўли ҳамда сув йўли билан келса бўлади.

10 б о б

КУТИЛМАГАН МЕҲМОНЛАР

Улар дарпарда ортидан қайиқни дарёда бурилиб, кўздан ғойиб бўлгунига қадар кузатиб, суҳбатни давом эттиришди, ҳатто қайиқни ҳам бирзум эсдан чиқариб юборишди. Зайнаб айвонда ўтиравериб зерикди, ўрнидан энди кўзгалмоқчи ҳам эдики, бирдан ёнгинасида сувнинг эшкакка урилиб шопиллаган, елканнинг шатирлаган товуши қулоғига чалинди. Ўгирилиб, орқасига қаради. Каттагина бир қайиқ жануб тарафдан бандаргоҳга яқинлашиб келар, икки эшкакчи елканларни йиғиштира бошлаган эди. Қайиқда икки аёл ҳам бор эди. Бири кийилавериб, туси айниб кетган енгсиз камзул кийган, бошидаги рўмоли остидан чуқур ажинлар тўр ёйган юзи кўзга ташланар эди. Иккинчи аёл тимқора узун устки либосда бўлиб, юзига айни шу рангдаги хижоб тортган эдики, фақат кўзларигина очик қолган эди.

Эшкакчилар қайиқни шоша-пиша бандаргоҳ деворига ўрнатилган халқага боғлашди-да, қирғоққа кўприк ташлашди. Аёллар ўринларидан туриб, бир-бирларининг қўлларидан ушлаб, зиналардан қирғоққа тушишди. Кекса аёл зинапояда туриб, кимгадир мурожаат қилмоқчи бўлгандек атрофга аланглар эди.

— Холажон, Маъмун саройи, деганингиз мана шу, — деди унга эшкакчилардан бири.

Дононир сапчиб ўрнидан туриб, эшик томон югурди-да, остонада тўхтаб, аёлларга разм солди. Зайнаб воқеанинг давомини кутиб, ўрнидан кўзгалмай ўлтираверди. Дононир меҳмонларни таниб қолди, шекилли, бир зумда зиналардан пилдираб тушиб, кекса аёлни қучоқлаб олди, сўнг бир қадам ортга чекиниб, икки букилди-да, кампирнинг қўлини ўпди. Уни аста қўлтиғидан олиб, юқорига кўтарилди бошлади. Қиз уларга эргашди. Зайнаб бу сўзсиз саҳнани кузатиб ўлтираркан, Дононирнинг оғзини пойлар, ундан бу сайёҳларнинг кимлигини билмоқчи бўлар эди. Дононир эса ҳамон сукут сақлаб, ҳассага суянган кампирни айвонга етаклаб олиб чиқди-да, Зайнабга яқин келиб, оҳиста деди:

— Биз билан ичкари юр, саййидам.

Зайнаб ўрнидан турди. Ҳаммалари саройнинг ички хоналарини ғарбий дарвоза билан туташтирувчи узун йўлакдан ўтиб, саломхонага киришди. Дононир хизматкорларга жавоб бериб юборди-да, меҳмонларни ўлтиришга таклиф этди. Аёллар деворга тиркалган ўриндиққа ўлтиришди. Зайнаб уларни диққат билан кузатарди. Кампир бошидан рўмолини олганди, кумушдек оппоқ сочлари елкасига ёйилиб кетди. У билан бирга келган қиз ҳижобини кўтарди. Оч зайтун тусдаги юзида аллақандай илоҳий гўзаллик намоеъ, хушбичим шакли-шамойили аслзодалар оиласига мансублигидан далолат берар, фақирона одми кийими эса чиройига-чирой қўшгандек эди. Айни вақтда бутун қиёфасидан пинҳона алам ва маҳзунлик сезилиб турар, лекин на қора либоси ва на юзидаги кўз ёшларининг излари бокира нафосатини киши назаридан яшира олмасди. У қалбини тирнаётган аллақандай бир нарсани сир тутишга уринган каби кўзларини ердан олмай танобий хонага кириб келди, ўриндиққа ўлтиргач, бошини кўтарди, шунда қоп-қора кўзлари атрофга зимдан жовдираб боқди ва ўзига маҳлиё бўлиб қараб ўлтирган Зайнабни кўрди. Кўзлар тўқнашди. Шунда Зайнаб қизнинг кўзларидан ғаройиб бир жозибаторликни туйдики, шу чоққача у бундайин мафтункор сиймони учратмаганди. Меҳмон қиз Зайнаб билан деярли тенгқур эди. Шу боис у: “Бу қизни илгари қаердадир кўрган бўлсам керак”, деган ўй кечди хаёлидан. Кампирнинг бутун қиёфаси қанчалик аянчли, ожизона ва ғамгин кўринмасин, юз-кўзларида ўтмишига хос улғуворлик ва мағрурлик сақланиб қолганди.

— Волидаи муҳтарамани танимадинг чоғи? — сўради Дононир.

— Йўқ, — шивирлади Зайнаб.

Дононир маюс бош чайқади:

— Саййидам, Умм Жаъфар шу киши бўладилар.

Зайнаб бир сапчиб тушди. Ар-Рашиднинг завжаси Зубайдани ҳам баъзида Умм Жаъфар деб аташарди, аммо у анча ёш бўлиб, манави уст-боши хароб кампирга сира ҳам ўхшамасди.

Дононир Зайнабнинг даҳшатдан ранги оқариб кетганини сезди:

— Саййидам, бу киши вазир Жаъфарнинг волидалари Аббода бўладилар. Яъни Муҳаммад ибн ал-Хусайн Коҳтобанинг қизлари...

Буvasи Жаъфар исмли вазирини маккорона қатл этиб, бутун мол-мулкани давлат хазинаси фойдасига мусодара қилганини Зайнаб биларди-ю, аммо Жаъфарнинг онаси ҳаётлигидан мутлақо беҳабар эди, уни аллақачонлар вафот этиб кетган, деб юрарди. Зайнаб ҳошимийлар сулоласига хос туйғуга берилди, у беихтиёр чимирилиб, ортига тисарилди. Дононир Зайнабнинг Бармақийларга нисбатан душманлик ҳиссини сўндиришга шошилди:

— Умм Жаъфар падари бузрукворингиз, бизнинг эса саййидимиз ал-Маъмун ҳазратларини яхши биладилар, болалигида амиримизга садоқат ила хизмат этиб, зўр эҳтиромларига сазовор бўлганлар. Вазир жаноблари мақтул бўлганларидан сўнг муҳтарама бонуни тез-тез эсга олиб, ёрдам беришдан ночор эканликларидан кўп афсусланганлар. Омон қолганликларидан огоҳ бўлганларида эди, ўз ҳузурларига чорлаб, сўзсиз муруват кўрғазган бўлур эдилар.

Вазир Жаъфарнинг онаси ўз қайғу аламини пинҳон тутишга уриниб, ҳайкал каби қотиб ўлтирарди, фақат кўз ёшларини яширинча артиб қўярди. Мураббиясининг сўзлари Зайнабнинг кўнглини шунчалик эритиб юбордики, ўзи ҳам йиғлаб юборишига оз қолди, аммо Бармақийларга нисбатан болалигидан сингдирилган ғазаб-нафрат устун келди. Ўз тарбиясидаги қизнинг қалбидан нималар кечаётганини фаҳмлаган Дононир шоша-пиша сўзлай кетди:

— Амир ал-муслимин Умм Жаъфарнинг ҳурматини ҳамиша жойига қўярдилар. Гўдаклик чоғларида етим қолганларида, кўкрак сути бериб боққан-парваришлаган ҳам Аббода бону бўладилар. Халифамиз иккинчи волидалари билан тез-тез маслаҳатлашиб турганлар, насиҳатларига қулоқ солганлар. Мен ўзим буларни “Умм Рашид”, яъни волидам деб атаганларини эшитганман.

— У ҳолда менинг катта бувим эканлар-да! — соддадиллик билан сўради Зайнаб.

— Волидам, деб атайверинг, саййидам, — деди Аббода. — Амир ал-муслимин менга эҳтиром билдириб, “Умм Зайнаб” ҳам деяр эди: Кейинчалик бошимизга ёғилмиш кулфатлар Оллоҳнинг иродаси, албатта.

Аббода ўзини тута олмай йиғлаб юборди. Зайнабнинг юраги эзилди.

— Оҳ, бечора бону! Нега бобомлар сизга муруват қилиб, ўғлингизни авф этмадилар?

— Халифамиз Жаъфарни душманларимиз қутқуси билан қатл этган. Ичи қоралар фисқ-фасод қилиб, халифани шу ишга кўндиришган. Оллоҳ паноҳида асрагур халифамиз бир нарсани буюрса, дарҳол амри вожиб бўлишини хоҳлайди. Ана унда бу йўлдан у кишини ҳеч ким қайтара олмайди, ялиниб-ёлворилар ҳам асло иш бермайди. Начора! Амир ал-муслимин сўзи — қонун! Қонунга ким ҳам қаршилик кўрсата оларди?

— Биз ҳам итоат этишга мажбур бўлдик...

Аббода Дононирга ўгирилди;

— Душманларимиз Яҳё жанобларини ҳам Жаъфар билан бирга қўлга олиб, зиндонга ташлаттиришди. Халифамиздан жабрдийда ота-болалардан лоақал бирининг қонидан кечишларини оқ сутим ҳаққи сўраб, илтижо қилдим, лекин бари сўзим ерда қолди...

11 6 0 6

АР-РАШИД ВА ЖАЪФАРНИНГ ВОЛИДАСИ

— Оқибати не бўлди? — сўради Дононир.

Умм Жаъфар қўлини чўнтагига солиб, ям-яшил зумрад қутичани олди. Титроқ бармоқлари билан олтин қалитчани қулфга солиб, қутичани очди.

— Мана бу табаррук ёдгорликларни ўртага солиб, халифа ҳазрати олийлари-

га ёлбордим, — деди у Дононирга қутичадаги кокиллар ва бир неча тишни кўрса-тиб. — Амир ал-муслиминнинг мана бу кокил-у сут тишларини намойиш этиб, раҳм-шафқат сўрадим. Мен буларни неча-неча йиллар кўз қорачигидек асраб-сақлаб юрардим. Аммо менга мурувват кўргазмадилар.

— Бону, бу воқеа қандай содир бўлган, сўзлаб бера олмайсизми? — сўради Дононир.

Аббода яна аввалгидек ҳушёр ва мағрур қиёфага кириб, ўриндиққа қулайроқ жойлашиб олди-да, ғамгин ҳикоясини бошлади:

— Азиз фарзандим Жаъфар тақдирдан огоҳ бўлганимда дунё кўзимга тор кўринди. Аммо ар-Рашид Яҳё жанобларини ҳам қамаб қўйганларида, ўзимга-ўзим дедим: “Саройга югур, лоақал жуфти ҳалолнингни қутқаргил”. Халифамиз мени ҳурмат қилишини билардим, шу боис у илтижоимни рад этмаслигига имоним комил эди. Баъзан ҳеч кимга қулоқ солмасалар-да, менинг сўзимни икки қилмасди. Қанчадан-қанча асирларни, зиндонбандиларни қутқариб қолгандим! — аёл кўз ёшларини ичига ютиб, бироз ўзига келди-да, сўзида давом этди:

— Хуллас, ар-Рашид саройига йўл олдим. Одатда ижозат сўрамай, ҳузурларига тўғри кириб бораверардим. Бу гал эса рухсат илинжида мулозимлардан бирини ҳузурларига йўлладим, аммо халифа рад жавобини айттириб юборди, умуман, ҳеч қандай фармойиш бермади.

Кўз олдимни қороғулик босди, юзимни ҳам беркитмай оёқ яланг ҳолда сарой дарвозахонаси томон кетавердим. Шунда қоровул мени бу аҳволда кўриб, ар-Рашид ҳузурига югурди. Унинг нималар деганини эшитиб турардим.

— Эй, амир ал-муслимин! Сенинг энаганг дарвоза олдида беҳол турибди, ашаддий душмани ҳам уни бир кўрса, раҳми келган бўларди, ахир! У саройга пиёда келибди!

Ар-Рашид сўради:

— Сенга қийин бўлибди! Ростдан ҳам пиёда келибдими?

— Ҳа, амир ал-муслимин, пиёда, сарпойчан келибди.

Амир ал-муслимин бирдан бақириб юборди:

— Уни қўйиб юбор! Не-не қалбларга таскин бермаган, ғам-аламларни йўлатмаган, қанчадан-қанча бечораҳолларни ҳимоя этмаган у!

Бу сўзларни эшитиб, хурсанд бўлиб кетдим, мақсадимга эришаман деб, ўйладим. Қоровул чиқиб, ичкари киришим мумкинлигини айтди. Ар-Рашид мени хуш қабул қилди, тўрдаги ўриндиққа томон бошлади, энгашиб, бошим ва сийнамдан ўпди, сўнг ёнларига ўтқазди. Мен сўзлай кетдим:

— Тақдир биздан юз ўгирибди, суянган тоғларимиз сиздан кўрқиб бизни ташлаб кетишди, ғаддор душманлар эса устимиздан бўҳтон ёғдиришди. Сизни гўдаклик чоғингизда ўзим эмизиб, катта қилдим, тарбияладим, наҳот энди мени, оиламни ҳимоя қилолмасангиз сизбу қисмат ва олчоқ душманлардан!

Мени саволга тутди:

— Нималар деяпсиз, Умм Рашид?

— Энагангизнинг жуфти ҳалоли сизга ота ўрнида, у сизни парвариш қилган, маслаҳатини аямаган! Биродарингиз Мусо ал-Ҳодий воқеаси ёдингиздадир, ўшанда сизни деб кундага бошини қўйишга ҳам тайёр эди!

— Ўтган ишга саловат, волида! Бўлар иш бўлди, Оллоҳ ғазабига олди...

— Қуръони Каримда: “Оллоҳ хоҳлаган нарсани ўчиради, хоҳлаган нарсани барқарор қилади”, — дейилган, бўш келмадим мен ҳам.

— Шундай волида! Аммо Оллоҳ бундай ишларни ўчиrolмайди!

— Оллоҳ иродаси хатто пайғамбарларга ҳам маълум эмас! Ёки ўзингизни ундан воқиф, деб биласизми?

Бошини қўйи солганча, узоқ сукут сақлаб, сўнг деди:

— Кимнингки юзига тақдир чангал солибдими, ҳеч қандай тумор-иш бермайди!

— Мен қандай қилиб Яҳёнинг тумори бўлай? — дедим мен. — Хазина изламай қўя қол, эзгу ишинг энг яхши хазинадур, деган экан машойихлар. Оллоҳ Таоло “Жаннат ғазабини ичига ютувчилар, одамларни кечирувчилар учундир”, дейди-ку!

Халифа қўлларидаги чилимини ўйнаб туриб, жавоб берди:

— Эҳ, Умм Рашид, мен нимани ёддан чиқарай — унутаи, десам, тақдир айна шу нарсани бошқа бир қиёфада намоён этадир!

— Амир ал-муслимин! Жуфти ҳалолимнинг жонини сақлаб қолинг!

— Ўтган ва бўлажак ишларнинг бари — Оллоҳнинг иродаси!

— Амир ал-муслимин! Эсингиздами, мен истаган одамнинг бир қошиқ қонидан кечишга сўз бериб эдингиз?

— Сизнинг ҳам ваъдангиз ёдингиздами? Айбдор одамни ҳимоя этмайман, дегандингиз?

Илтимосимни адо этишдан бўйин товлаётганини, жуфти ҳалолимни эса очиқдан-очиқ қоралаётганини фаҳмлаб, манави қутичани қўлимга олдим-да, қулфини очиб, ичидаги нарсаларни кўрсатдим.

— Ё амир-ал муслимин! Оллоҳ сиздан мурувватини аямасин, болалигингиз хотираси ҳаққи қулингиз Яҳё жанобларининг бир қошиқ қонидан кечинг! Бу кокилларни мен кўз қорачигимдек асраб келаман!

Шундай дер эканман, дилдаги ҳасрати юзига кўчганлигини кўриб турардим.

— Ундай бўлса, ҳукм чиқараётганингиз бошқа кишилар тўғрисида ҳам бир ўйлаб кўринг.

Халифа ўридан кўзгалди. Мен ҳам уни кўндиришдан буткул умидимни узиб ўриндиқдан турдим.

— Яхши, — дедим пировардида, — жуфти ҳалола эримни сизнинг қўлингизга топшираман. Унинг тақдирини ўзингиз ҳал қилинг.

Бутун ғам-аламларимни ичимга ютиб, кўз ёшларимни тўхтатиш учун тишимни-тишимга босиб, саройдан чиқдим. Ҳозир ҳам бу кўз ёшлар мени бўғаётир, аммо ўша куни кўзимга бир қатра ҳам ёш олмадим!

12 б о б

ЖАЪФАРНИНГ ЖАСАДИ

Жаъфарнинг волидаси ҳикоясини тугатаркан, қутичани ёпиб, чўнтагига яшириб қўйди-да, деди:

— Энди яшашдан умидим қолмади, адои тамом бўлдим. Ар-Рашиддан ҳаётини омон сақлашни сўраганим одам зиндонда қазо қилиб, бу дунё ташвишларидан қутулди. Кеча эса иккинчи ўғлим ал-Фазл ҳам падарининг изидан кетди. Раққо турмасида жон таслим қилди.

Кампир кўз ёшларини артиб бир нафас жим қолди.

— Аммо ал-Фазлнинг ўлиmidан сўнг катта ўзгаришлар бўлиши табиий. Сабаби унинг ўзидан: “Менинг тақдирим ар-Рашид тақдирига ўхшайди”, деган сўзларни кўп эшитганман. Лекин мен Оллоҳдан халифага узоқ умр тилайман.

Зайнаб бобосининг тақдиридан хавотирланиб, юраги орқасига тортиб кетди. Бироқ кампирнинг халифага узоқ умр сўрагани бироз тинчлантирди.

У яна Аббода сўзлаб берган фалати ҳикоя тўғрисида хаёл суриб кетди. Бу ҳикоя шунчалик маҳзун, шунчалик эҳтиросга бой эдики, Зайнаб уни киприк қоқмай тинглади, кўзларини кекса аёлнинг юзидан узмади. Бир неча бор қиз ҳаяжонга берилиб бўғилди, йиғлаб юборишига оз қолди. Жаъфарнинг волидаси ҳикояни тамомларкан, Зайнаб бу муштипар аёлнинг жасоратига қойил қолди. Унга ҳамдардлик билдиргиси, таҳқирланиш азобини, энг яқин кишиларидан жудолик ҳиссини у билан баҳам кўргиси келди. Ҳа, Зайнаб ҳали ёш эканига қарамай, бу каби туйғулар унга ёт эмас эди. У ҳикояни шунчалик берилиб эшитдики, Жаъфарнинг онаси билан бирга келган қизнинг кимлигини сўрашни ҳам ёдидан чиқариб юборганди. Мана энди ҳикоя ниҳоясига етгач, Зайнаб бу қизга зўр қизиқиш билан, яна разм солди, фақат уятчанлиги туфайли ёш меҳмоннинг ўзидан кимлигини сўрашга ботинолмади. Дононир ўз саййидасининг бу истагини ҳис этар, аммо ўзи ҳам мазкур сирни билиб олишга ошиқар, ҳикоя асносида яширинча қизга кўз ташлаб, унинг юз-қиёфасидан ниманидир англашга интиларди, бироқ ҳаммаси беҳуда эди. Шунда Дононир сабр қилиб, ҳикояни охиригача тинглашга қарор қилганди.

Қуёш ётоғига бош қўя бошлади. Дононир хизматкорга хонанинг деворлари бўйлаб ўрнатилган тагликлардаги шамларни ёқишни буюрди. Шамлар шундай эдики, мум ичига хушбўй моддалар солиб қўйилганди, улар порлаб ёнаркан, хонани муаттар исларга тўлдириб турарди.

Дононир индамай ўлтираркан, узоқ йиллар жудоликдан сўнг Жаъфарнинг волидаси не сабабдан саройга қадам ранжида қилдийкин, деб ўйларди.

— Ҳикоянгиз юрак-бағримизни эзиб юборди, — деди у ниҳоят жамликни бузиб, — лекин шунча йиллар қаерда яшириниб юрдингиз? Ахир ҳеч зот сиз тўғрингизда ҳеч нима билмайди. Шуни бизга айтиб берсангиз.

— Яшириниб юриш! — Жаъфарнинг онаси чуқур хўрсинди. — Ундан кўра, тириклайин ерга кўмилсам бўлмасмиди! Оҳ, нега ўн йил аввал ўлиб кетмадим? Ушанда бу азоб-уқубат-у ҳақоратларни бошдан кечирмаган бўлардим! Дононир, ўзинг хабардорсан, Жаъфарнинг уйида қандай ҳаёт кечирганимдан!

Кампирнинг йўтали тутди.

Дононир гапни бошқа ёққа буришга шошилди:

— Ҳа, саййидам, — деди у Зайнабга мурожаат этиб, — муҳтарама бонунинг улуғворлик кунларидаги фароғатли турмуши бошқаларга қараганда ҳам менга кўпроқ аён. Узоқ йиллар муқаддам вазир Жаъфар саройида ийди қурбон қандай нишонлангани ҳануз хотирамда! Ўша куни тўрт юз нафар асир-у асиралар бонунинг хизматида эди!

— Шунга қарамай, мен ўша дамларда ўғлим менга лозим даражада эҳтиром қилмаётир, деб ўксинардим! — Дононирнинг сўзини бўлди Аббода. — Аммо кейинчалик даҳшат-у фалокатлар бошимга ёғилган кезларда кулба у ёқда турсин, тунда устимга ёпиш, кундузи ёпиниб юриш учун лоақал бир жуфт қўй терисига ҳам муҳтож эдим! Аммо ҳозир буларнинг унчалик аҳамияти йўқ. Муҳими — бир иш мени ҳузурингизга бошлаб келди. Дарвоқе, дард-у ҳасратим билан саййидамиз Умм Ҳабибани хафа қилиб қўйдим, шекилли? Ундай бўлса — узр.

Бу орада Зайнаб Аббоданинг жулдур либосини ҳам унутиб, унга нисбатан дилида ҳурмат-эҳтиром ҳисси уйғонган эди. Одатда биз суҳбатдошларимизнинг сўзларига қараб, асл хислатларини билиб олишдан аввал уларга кийимига қараб баҳо берамиз. Зайнаб ҳам энди тавозе билан меҳмонга юзланди:

— Худо ҳаққи, бону! Бизникида қолинг, нима истасангиз — бари муҳайё қилинур! Фақат тортинманг, волидам. Зайнаб Дононирга қаради:

— Нимаики меҳмонимизга зарур бўлса, аяманг!

Аббода ўрнидан туриб, Зайнабнинг юзидан ўпди:

— Саййидам, яхшилигингизни асло унутмасман. Аммо мени бу ерга етаклаган иш сиз марҳамат қилган бошпанадан ҳам кўра муҳимроқдир. Гарчанд мен унисига ҳам, бунисига ҳам сазовор бўлмасам-да...

— Дардингизни айтаверинг, — гапга қўшилди Дононир. — Саййидамиз — Оллоҳ уни ўз паноҳида асрасин! — айтди-ку, не тиласангиз, бажо қилинур, деб. Дононир, мен шунча йил Бағдоддан узоқда яшириниб яшаганим сабабини сўрадинг. Ахир, ўғлимнинг жасади кўприк устига ибрат бўлсин учун намойиш этилганини ўз кўзим билан кўриб, бу шаҳарда яшай олармидим? Ахир улар жасадни икки бўлиб, нимталаб, икки кўприкка чормих қилиб қўйишганди! Боши эса учинчи кўприк устига илиб қўйилганди, токи шу ердан қатновчи йўловчилар эрталаб ва кечқурун кўриб ўтсин, деб. Халифа ўз амрини ўзгартириб, 189-йилда жасадни ёқиб юбориш ҳақида фармон берганига қадар у осифлиқ эди. Халифамиз аллақандай ҳавф-хатарни сезгандек, ўша кундан эътиборан шу дамгача ҳам яшаб турган Раққога кўчди. Бу аҳвол то Хуросон юришига чиққунигача давом этди. Мен пойтахтда қолишим мумкинмиди? Айғоқчилар ҳамиша ҳушёр, кимки Бармақийларни ёқлаб гапирса, ўшаларни ўлимга буюрганди халифа! Мен шу ерда эканимни билиб қолишса, бурда-бурда қилиб ташлашлари турган гап эди! Ўлимдан қўрқмайман: бошимдан кечирган кунлар ҳар қандай ажалдан ҳам даҳшатлироқ, Аммо мен мана бу қизни деб яшагим келади! — Аббода шундай деб қизга ишора қилди. Зайнаб билан Дононир унга қарашди.

АББОДАНИНГ ҲАМРОҲИ

Уларнинг нигоҳидан қиз довдираб қолди. Юзи қип-қизил, тим қора кўзларида ёш пайдо бўлди. Шунда баттар уялиб, ерга қаради.

— Сизлар келганингиздан бери мен бу гўзал қиздан кўзимни узоқламай қолдим, — авваллари қаерда кўрганман, ҳеч эслайлормапман. Эҳтимол, янглишаётгандирман... — Бу қиз чиндан ҳам ғам-ҳасрат қизи, — уф тортди Аббода. — Бағдодда уни мендан бошқа ҳеч ким билмайди, танимайди. Унинг тақдиридан доим хавотирдаман, шу боис ёт кўзлардан асраб келдим. Мени бу ҳаёт, бу дунё билан боғлаб турган бирдан-бир ришта мана шу қиздир. Кўп йиллардан бери биринчи марта номи-ни тилга олмоқчиман ҳозир. Ишқилиб, гапимизни биров эшитаётган бўлмасин-да...

— Хавотир олманг, — тинчлангирди Дононир. — Суюкли саййидамиз сизларга нақадар илтифот кўрगाзаётганини ўзингиз ҳам сезиб турибсиз. Бизларга қалбингизни очиб, сўзлаган ҳикоянгиздан ким ҳам таъсирланмайди? Ким ҳам ҳамдардлик изҳор қилмайди? Чўчимай, бор гапни айтаверинг, илтимосингиз бўлса, ерда қолмайди, фақат биздан пинҳон тутманг, бону.

Аббода хўрсиниб, бошидаги рўмолини тўғрилаб қўйди:

— Бу бахти қаро қизнинг исми — Маймуна! У — мақтул вазир, ўғлим Жаъфарнинг қизидир! — деди Аббода.

Дононир сесканиб тушди, бу қизни қаерда кўрганлигини эсламоқчи бўлиб, унга яна разм солиб қаради, бироқ ёдига туширолмади.

— Йўқ, ҳеч хотирлай олмаяпман, — тан олди Дононир

— Бу-табиий, чунки Маймуна туғилганида сен хонадонимиздан халифанинг ўғли ал-Маъмун саройига кетиб қолгандинг. Бахтинг бор экан сенинг! Нега дейсанми? Илгари ночорлар бошпанаси, дарвешлар хонақоси, ғариблар паноҳи бўлмиш уйимиз бирдан ғамхонага айланди-қолди, саройимизни тилга олган дўсту ёронларга бахтсизлик келтирди.

Кампир ўпкаси тўлиб, яна ҳўнграб йиғлаб юборди. Сўнг кўзларини рўмоли учи билан артиб, ҳикоясини давом эттирди:

— Шундай қилиб, Дононир, Маймуна сен уйимизни тарк этганингдан кейин туғилди. Падари бузрукворини қатл қилишганида ҳали у гўдак эди. Ўша машъум кунда Маймуна асира қиз билан Бағдод яқинидаги ҳовлимизда эди, ар-Рашид буйруғи билан бостириб киришганида, асира қизчамиз билан чекка бир қишлоққа қочиб кутулади. Бу тўғрида мени огоҳ этмагунларига қадар ўша ерда яшад. Мен шу қишлоққа жўнаб, Маймунани Бағдоддан яна ҳам узоқ бир жойга олиб кетдим. Сўнгра ал-Мадоинга кўчиб ўтдик. Бу шаҳарда тамомила бегона кишиларникида яшадик. Оллоҳ ярлақагурлар биздан ҳеч нарсани аяшмади. Кўп йиллар шу жойда тинч-хотиржам тирикчилик қилдик. Ниҳоят, Оллоҳ ҳузуримизга шундай бир зотни юбордики, бизга падаримиздан ҳам ортиқ меҳрибончилик қилди, ўз биродаримиздек муомалада бўлди. У билан танишганимиздан бери анча йил ўтди. Ўзи қўшни уйда яшар экан, етти ёт бегона, насл-насаби номаълум одам эди. Инсон Оллоҳ марҳамати қаерда, қачон ёғилишини билмас экан! Бу одам бизникига тез-тез келиб турди, нималарга муҳтож эканлигимизни суриштириб, барини муҳайё қилди. Эвазига пул берсак, сира олмасди, миннатдорчилигимизни эшитгиси ҳам келмасди. Шу топгача бизга мадад бериб келди, биз эса кимлигини билмасдик. У Оллоҳ марҳаматини элтувчи самовий бир вакил бўлиб кўринар, биз эса ўзимизни шундай улуғ мурувватга сазавор деб билмасдик.

Аббоданинг сўзларини тингларкан, Дононир қизга қараб-қараб қўяр, чиройига янада маҳлиё бўлиб ўтирарди. Аммо у ҳикояга берилиб кетиб, ўша саҳоватли инсон ҳар гал тилга олинганида қиз юзини рўмоли билан яшириб олганига эътибор бермади, акс ҳолда ёноқларига бирдан қизиллик югурганини кўриб, унинг қалбига яширинган сирлардан осонгина воқиф бўларди-қўярди.

— Чиндан ҳам дунёда яхши одамлар кўп, — деб қўйди Дононир нотаниш кишининг фазилатларидан ҳайратланиб. — Бундай олижанобликни фақат Бармақийларга хос, деб биламан. Наҳотки валинеъматингизнинг ким эканлигини билмаган бўлсангиз?

— Йўқ. Лекин насл-насаби форсийлардан бўлса керак. Ал-Мадоинга у яқинда кўчиб ўтган экан. Ўтмишини ҳаммадан сир тутаркан. Уйидалигида ҳамма эшикларга қулф солиб, тамбалаб қўяди, баъзан кунлаб одамларга кўринмай юради. Шу боис у ҳақда турли миш-мишлар тарқалди. Бири фолбин, ал-кимё билан шуғулланади, деса, бошқаси бениҳоя бой, уйда мил-мил хазинасини яшириб қўйган, дейди. Бу мол-дунёни шу уйнинг остидан топиб олганмиш. Уйнинг ўзи пёдшоҳ Шопур саройининг ҳаробалари устига қурилган-да! Бағдод қурилмасидан илгари халифа ал-Мансур мазкур саройда яшаган, дейишади.

— Валинеъматингизнинг исми-шарифини айтсангиз...

Беҳзод ал-Жундишопурий...

Зайнаб хуросонлик табибнинг номини эшитиб, юраги орқасига тортиб кетди. Табиб ҳам ал-Мадоинда яшашини биларди-да!

— Табибимиз ҳам у кишини танисалар керак, — деди Зайнаб. — Ўзлариям ал-Мадоинга қатнаб турадилар. Бугун кечқурун келиб қолсалар, албатта сўраб-билиб оламиз.

— Уларни ким ҳам танирди, дейсиз? — гумонсиради Аббода. — Лекин ким бўлсалар ҳам валинеъматингиз таҳсинга лойиқ зотлар. Эҳтимол, Оллоҳнинг ўзи кўрган азоб-уқубатларимиз эвазига у кишининг воситасида бизга марҳамат кўрғазётгандир? Пешонамизда нима битилганини билмаймиз, аммо қисмат шу тобгача бизни таъқиб этаётир. Толё юлдузимиз сўнганидан буён ором нималигини мана энди билаётгандек, бошимизга яна бир кулфат тушди.

Қандай кулфат? — сўради Дононир.

— Одамлар бизни унутиб юборишди, деб ўйлаган эдик, аммо ҳозир яна бир карра улар ғазабига дучор бўлиб турибмиз.

Улар деганингиз ким?

14 б о б

АББОДАНИНГ ИҚРОРИ

Аббода неварасига қаради. Шу онда қизининг юзи лолодек қизариб кетди. Сўз Маймунага бориб тақалаётганини, Аббоданинг эса қиздан сир тутадиган гапи борлигини Дононир фаҳмлади ва бир амаллаб Маймунани алаҳситмоқчи бўлди.

— Вақт алламаҳал бўлиб қолди. Кечликка шу тобгача таклиф этмадик, узр, — деди у. — Бону ижозат берсалар, таом келтиришса...

Аббода дарҳол Дононирнинг фикрига тушунди:

— Миннатдорман, менга эмас, Маймунага келтиришса, соз бўларди... Анчадан бери туз тотгани йўқ.

Қиз ҳам зийраклик билан катталарнинг ниятини дарров тушунди, бош силкиб, Дононирнинг фикрини маъқулади.

— Саййидам, сиз ҳам азиз меҳмонимиз билан бирга кечлик қилиб олинг, — Дононир Зайнабга қараб, ўрнидан турди.

Маймуна каби катталар гапини икки қилмасликка одатланган Зайнаб хўп, деди. Қизлар таомхонага чиқиб кетишди. Амир ал-Маъмуннинг қизи Маймунага ақли ва чиройи билан ёқиб қолганди. Уни яхшилиги учун ҳам севишга арзирди, зеро эзгулик инсон қалбларини ром этиб, ўз қулига айлантириб қўяди.

Дононир хизматкорларига кечлик таомлари ҳозирлашни буюриб, Аббоданинг ёнига қайтиб келди, у ҳикоянинг давомини ошиқиб кутарди. Танобий хона эшигини зичлаб ёпиб, Аббоданинг ёнига борди. Кекса бону бошини қуйи солиб ғамгин ўлтирганини кўриб, овута бошлади. Дононирнинг ҳурмат-эҳтироми, меҳрибонлиги, хизматига ҳозир-у нозирлиги, уни аввалгидек ўз бекаси деб билиши кампирнинг кўнглини эритиб юборди...

Икковлон ёлғиз қолишгач, Аббода ёш қалқиган кўзлари билан Дононирга боқди. Хўрсиниб, қўлларини очди:

— Оҳ, Дононир! Сенга қараб туриб, ўтмишдаги бахтли кунларимни эслайман. Ҳатто энг яқин одамларим мени унутган ёки ўзларини унутганга солаётган бир пайтда мендек бир ожизага шунчалик илтифот кўрғаздинг! Сенга қандай миннат-

дорчилик билдирсам экан? — у яна хўрсиниб қўйди. — Аммо ҳаёт тасодифларга бой. Мени оғир бир юмуш бу ерга бошлаб келди. Шу юмуш бўлмаса сизларни овора қилишга жазм этолмасдим.

— Нималар деяпсиз, бону! Оворагарчилик деганингиз нимаси? — Дононир Аббоданинг гапини бўлиб, елкасидан қучоқлаб олди, майин жилмайди. — Сиз менинг саййидамсиз, айтганингизни қилиш менинг вазифам!

Аббода оғир нафас олди:

Сен ал-Фазл ибн ал-Робиани танийсан, шундай эмасми?

Дононир бу номни эшитган ондаёқ Аббода саройга ғоят мушкул бир иш билан келганини фаҳмлади, чунки у номини тилга олган киши ўта ҳасадгўй, халифа ар-Рашидга Жаъфарнинг бир айбини минг айб қилиб кўрсатган кимса эди, худди шу ал-Фазл ибн ал-Робиа Жаъфарнинг қатл этилишига эришиб, ўзи унинг вазирлик мансабини эгаллаганди.

— Биламан, бону, биламан, — деди Дононир, — у сизларга яна ёмонлик қилдими?

— Йўқ, уни бир четга қўйиб турайлик. Мен унинг ўғли ибн ал-Фазлдан шикоят қилгани келдим.

— Ўғлидан? — ҳайрон бўлди Дононир.

— Ҳа! У Маймунани қаерда кўрган экан, ҳеч билолмадим, аммо эс-ҳушини йўқотаёзбди. Эҳтимол, муғомбирлик қилаётгандир. Хуллас, бир балони бошламоқчи. Бир неча ҳафта бурун отасининг уйдаги ходимасини бизникига совчи қилиб йўллабди. У ширин сўзлар билан ибн ал-Фазлнинг илтимосини бизларга етказди, зўр ваъдалар берди. Ушанда совчига узил-кесил рад жавобини бермадим. Ал-Фазл бизларни таъқиб қилишидан кўрқдим. Ниятидан қайтар, деб ўйладим. Янглишган эканман, у аксинча, изма-из одам йўллаб, бизни кўндиришга уринди, яхши ниятда совчи қўяётганини билдирди. У Маймунани яхши кўриб қолганмиш! Ҳалиги ходима ҳам буни тасдиқлаб, бизга бахт-саодат тилаётганини, биз рози бўлишимиз кераклигини қайта-қайта таъкидларди. Мен неча маротаба узр айтиб, қандай баҳона топмайин, барибир кор қилмади. Шунда ходимага ёлбориб: “Ал-Фазлга айтинг, ниятидан қайтсин”, деб илтимос қилдим. Ходима бизникига келмай қўйди. Иншооллоҳ, мақсадимга етдим деб ўйлаб, хотиржам юравардим. Лекин кеча кеч-қурун ходима бизникига яна келиб, шундай бир гап айтдики, миям айниб қолди, охириги умидим ҳам пучга чиқди...

Аббода кўз ёшларини ичига ютишга ҳаракат қиларкан, гапини йўқотиб қўйди. Сўзларини жон қулоғи билан тинглаб ўлтирган Дононир яна тинчлантира бошлади:

— Бунчалик куюнманг, бону. Хўш кейин нима бўлди?

— Бу гап ходима ал-Фазлнинг талабига рад жавобини бергудек бўлсам, зўр фалокатга дучор бўлишимиз мумкинлигини айтди. Ал-Фазл ҳамма гапни махфий хизмат бошлиғи Али ибн Моҳонга айтган ва ундан совчиликда ёрдам беришни сўраган эмиш. Ибн Моҳон ходима орқали огоҳлантирилиб, рози бўлишимизни илтимос қилибди, нимаики истасак, барини муҳайё этишга ваъда берибди. Акс ҳолда мен билан Маймуна зўр бир жазога дучор бўлармишмиз. Мен ходимага рози бўлиш ваъдасини бердим, аммо ҳамма ишларни ўйлаб олишим учун фурсат сўрадим. Мазкур оилага, айниқса, ал-Фазл ибн Робиага муносабатимиз ўзинга маълум. Ахир, Жаъфарнинг қотили-да, шу нобакор! Номининг ўзи нафрат кўзғатувчи бир кимса! Унинг ўғлига қандай қилиб неварамни турмушга берайин?

Кампир дув оққан кўз ёшларини энди артишга ҳам қўли бормас, Дононирнинг қалби эса бу шўр пешона аёлга раҳми келганидан чил-чил бўлганди. Ал-Фазлга ўхшаш олчоқлар ўз таҳдидларини рўёбга чиқариш учун ҳеч нарсдан тоймаслигини у яхши биларди. Дононир бошини қуйи солиб, ўйга чўмди.

— Бону, мен ўша одамдан нафратланишингизни биламан, бу ҳақда сизга бир нима деяолмайман, аммо... — Дононир гапдан адашди, талмовсираб қолди.

— Йўқ, йўқ, — инграб юборди Аббода. — Мен бу ишга асло рози бўлолмайман! Мен рад жавобини бермаганим тақдирда ҳам, Маймуна рози бўлади, деб ўйлайсанми? Бошимизга тушган жамики кулфатларнинг, азоб уқубатларнинг, айбдори шу ар-Робиа эканлигини Маймуна ҳам жуда яхши билади! Йўқ, биз ҳеч ҳам рози бўлмаймиз!

— Қарорингиз шундай экан, нима ҳам дердим? Саройимиз, хизматкорларимиз

ихтиёрингизда. Шу ерда яшайверинг, сизни ҳеч ким қувиб чиқармайди. Саййидамиз Зайнабнинг сизларга илтифоти беқиёс. Амир ал-муслиминнинг Зайнабни қанчалар суюшини билсангиз эди! Халифамиз юришдан қайтиб келсалар, саййидам илтимосингизни ул зоти олийга етказади. Аъло ҳазратлари невараларининг гапини икки қилмасалар керак.

— Оҳ, Дононир, — бироз ўйлаб туриб сўзлади Аббода. — Бу ерда яшаб турсак, сизлар ҳам касримизга қоласиз, деб қўрқаман. Ахир, ёвуз тақдир доим бизни изма-из қувиб юради. Толесизлик сояси сизларнинг ҳам бошингизга тушмасин, дейман-да.

Бў сўзлардан Дононир дилгир бўлиб, кекса бонуни яна овутишга тутинди.

15 б о б

ХУРОСОНЛИК ТАБИБНИНГ ТАШРИФИ

Айвондан оёқ товушлари эшитилди. Дононир эшикни очгани ўрнидан турди. Эшик ортидаги хизматкор: “Табиб келди”, деб хабар қилди. Дононирнинг кўзлари қувончдан чақнаб кетди.

— Келди? Негадир кечикди бугун. Майли, чақир, дарров кирсин!

Дононир Аббоданинг ёнига қайтиб, жилмайди:

— Хуросонлик табибимиз келдилар. Боя айтганимдек, ул киши ал-Мадоинга тез-тез бориб-келиб турадилар. Ўша ерлик валинеъматингиз кимлигини шу кишидан билиб олармиз, балки? Аббода ҳам бу хушхабардан қувониб, табибни сабр-сизлик билан кута бошлади. Бир дақиқа ўтар-ўтмас, ташқаридан қадам товуши эшитилди.

— Бу гал ҳаяллаб қолдингиз. Сабаби не? Ишқилиб бирон қор-қол содир бўлмадимми?

Аббода юзидан рўмолини бироз кўтариб, табибни кўришга шошилди.

— Кечикканим учун минг бор узр сўрайман. Менда зарур ишингиз бормиди?

Аббода арабчани жуда бузиб гапирган кишини овозидан таниб, юраги хапқириб кетди. Бу — унинг ал-Мадоиндаги қўшниси Беҳзод-ку! Меҳмонни дурустроқ кўриб ололмаган бўлса ҳам:

— Бу — Беҳзод-ку! — деб юборди Аббода.

Меҳмон Аббодани кўрган заҳоти шоша-пиша пойабзалини ечиб, у томон югурди, тавозе билан салом бериб, сўради:

— Холажон, бу ерларда нима қилиб юрибсиз?

— Дононирни кўргани келувдим.

— Демак, табибимиз қўшнингиз экан-да?! — ҳайратга тушди Дононир. — Қандай фаройиб тасодиф! Марҳамат, табиб жанoblари, ўлтиринг.

Беҳзод шаҳдам одимлаб, Дононир кўрсатган ўриндиққа бориб ўлтирди. У баланд бўйли, елкадор, калласи катта одам бўлиб, оқ юзидан, кенг пешонаси остидаги ўткир кўзларидан ақл-заковат барқ уриб турар, калтагина мўйлаб, соқоли ўзига ярашган эди. Кўринишидан ёши йигирма бешларда. Эғнида узун қора або, бошида энсиз, салласиз кулоҳ. Новча жуссадор бўлишига қарамай енгил, чаққон ҳаракат қиларди. Гуё шундай зил гавдани кўтариб юриш сира малол эмасдек кўринар, фақат яқинроқдан кўрган кишигина қаршисида улкан бир паҳлавон турганини, у ён-атрофидагиларга жуда баланддан назар ташлаётганини ҳис қиларди. Унинг нигоҳидан куч ва эзгулик нури таралардики, бу эса ботиний ирода ва самимийликдан далолат берарди. У камдан-кам ҳолларда кулар, кўпинча қовоғини солиб юрар, сержилва, маъноли юз-қиёфаси, кўз қарашидан сердиққат киши эканлиги шундоқ билинарди. Бу ўйчан-хаёлпараст одам кам сўзлар, кўп тинглар, аммо у билан суҳбатлашган киши роҳат қиларди, бир қанча қизиқ нарсаларни билиб оларди. Айни чоғда салобати суҳбатдошини босар, гуё қаршисида ўлтирган бу одам аллақандай сеҳрли куч соҳиби бўлиб туюларди. Беҳзод ўриндиққа ўлтирар-ўлтирмас, Дононир шоша-пиша сўзлай кетди:

— Боягина саййидамиз билан сизни эслагандик. Кейин Умм Жаъфар икковимиз яна сиз ҳақда гап очдик. Бону Беҳзод исмли бир одамнинг меҳрибончиликла-

рини тилга олиб, ундан жуда миннатдор эканликларини айтиб эдилар. Ҷша одам сиз бўлиб чиқдингиз! Исмингиз Беҳзод эканлигини эса билмас эканман.

Дононир тасодифан Аббода томон кўз ташлади ва у бармоғини лабларига босиб, огоҳлантирувчи назар билан қараб турганини кўрди. Дононир гап нимадалигини дарров фаҳламади, аммо Беҳзод ҳеч нимани англамагандек, хотиржам тунтирдди:

— Ҳа, ал-Мадоинда мени Беҳзод деб аташади, чунки эроний деб билишади. Шу боисдан ҳам шундай ном кўйиб олишган. Асл исмим эса ўзингизга маълум — Абдулла. Холажон, сизга бирон яхшилик қилганим йўқ-қу, мени шунчалар мақтасангиз... Дарвоқе, Умм-Ҳабиба саййидамиз кўринмайдилар?.. Саломатликлари жойидами?

— Яхши! Таомхонада меҳмонлари билан кечлик қилишяпти. Кейин уйқу тадорикини кўришимиз керак.

Табиб охирги сўзларини эшитмагандек, оний ҳаяжонини яширишга уриниб, бегидаги қиличини тўғрилаб қўйди-да, Дононирдан сўради:

— Хизматкорим Салмон келмадими?

— Йўқ, — деди Дононир. — Бу ерда учрашмоқчи эдингизми?

— Ҳа, кунботар чоғи бу ерга егиб келади, деб ўйлагандим. Мен кечикиб келдим. У мени кутиб ўлтирган бўлса керак, девдим-да. Беҳзод ўрнидан туриб, эшик тарафга хавотир билан назар солди ва кетишга ҳозирланди.

— Бирон нима керакми? — сўради Дононир.

— Йўқ. Салмон келган-келмаганини билмоқчи эдим. Эҳтимол, у аллақачон келиб, хизматкорлар бўлмасида мени кутиб ўлтиргандир?

— Мен бир қараб кўрай-чи, — Дононир ўрнидан турди. — Сиз эса шу ерда ўлтириб туринг.

Дононир эшикка яқинлашмаган ҳам эдики, ташқарида биров хандон отиб кулгани эшитилди. Бу — Зайнабнинг овози эди. Афтидан, Зайнаб бу ёққа келаётган пайтда нимадир кулгисини қистатган кўринарди. Дононирга ҳам Зайнабнинг қувноқ кайфияти таъсир этиб, ўзича жилмайиб қўйди-да, айвонга чиқди.

— Саййидам, шу ердасиз? — жиддий оҳанга сўради Дононир. — Кечликдан сўнг ётоқхонангизга бормабсиз... Ё, албатта, ўзим кузатиб қўйишим керакми?

У гапини тугатмаган ҳам эдики, Зайнаб ёнига югуриб келди. Сўнг яна эшик томон чопқиллаб бориб, боягидек хаҳолаб кулганича, Маймунанинг этагидан тортиб, уни ичкарига бошлади. Маймуна ҳам кулиб, ҳам Зайнабга эргашарди.

— Саййидам, кулгидонингиз очилибди! Боиси не, билсак бўладими?

Зайнаб бироз ўзига келиб, айвоннинг ичкарисига қаради:

— Табимизнинг хизматкори! У бизни роса кулдирди. Ўзингиз бориб бир қаранг-а?

Дононир Зайнаб кўрсатган томонга қараб, ғалати кийим кийган Салмонга кўзи тушди. Рост, уни ҳеч қачон бунақа алфозда кўрмаганди. Бошида — каттакон салла, салла остидан, икки чаккасидан узун пахмоқ сочлари осилиб турибди. Бутун юзини қоплаб олган соқолига оқ оралаган. Елкасида — жубба. Яҳудийлар руҳонийсининг худи ўзи! Дононир ҳам ўзини кулгидан тўхтата олмади:

— Ё худойим-ей, ўзи нима гап? Бу нима жиннилик?

16 6 0 6

МАЙМУНА

Салмон айвоннинг ён йўлакларидан бирига шўнғиди-да, бир зумда асл кўринишида намоён бўлди. Узун-узун чакка сочлари, оқ аралаш қора соқоли, салласи, жуббаси қани? Бу оний ўзгариш Дононирни бироз довдиратиб қўйди. Табибни хизматкори келганидан огоҳ қилмоқчи бўлиб, хонага йўл олган ҳам эдики, Беҳзоднинг ўзи айвонга чиқди. Бояги шовқин, кулги-ю ҳангомалар унинг ҳам диққатини тортганди. Шу пайт хандон отиб кулганича Маймунани этагидан тортқилаб келаётган Зайнабга кўзи тушди. Зайнаб табиб ташрифидан беҳабар эмасми, унга беҳосдан дуч келиб, уялиб кетди. Кўзларини олиб қочиб, Маймунанинг ортига яширинмоқчи бўлди. Беҳзод буни кўриб, қўл узатди:

— Ассалому алайкум! Яхшимисиз, Умм Ҳабиба?

Зайнаб бадтар уялиб, Маймунанинг орқасига беркинди. Қўқисдан ёш йигит билан юзма-юз келиб қолган Маймуна ҳам уялиб, қип-қизариб кетди. Бунинг сабаби кутилмаган учрашувгина эмасди. Тили томоғига ёпишиб, тиззалари қалтиради, нима қилишини билмай, тош қотиб қолди. Саросимага тушганини яшириб, бошини қуйи солганча ўтиб кетсинми ёки ўзини кулганга олиб, валинеъматни билан саломлашсинми? Беҳзод Маймунага бир-икки оғиз сўз айтиб, саломлашган бўлди-да, паришон ҳолига эътибор бермагандек бўлиб, яна Зайнабга юзланди, ҳазиломуз оҳангда: “Нега саломимга алик олмадингиз?” деб жавоб кутди. Аббода Беҳзод қаршисида неварасининг ўзини йўқотиб қўйганини кўриб турганди. Маймунанинг қалб сиридан воқиф бўлмагани сабабли буни кутилмаган учрашув оқибати, деб ўйлайди. У неварасининг шундай олижаноб дўстан миннатдор бўлиши — табиий бир ҳол ва бундан ўзга ҳис-туйғулар Маймунага батамом ёт, деб билар эди. Аббода шошилиб ўрнидан турди-да, неварасига танбەх берди:

— Бу — бизнинг қадрдон валинеъматимиз-ку! Нега саломлашмайсан, Ламия?!

Дононир Аббода неварасини Ламия деб атаб, ўзларининг асл исм-шарифларини табибдан сир тутаётганлигини дарров фаҳмлади. Бувисининг бу сўзларидан Маймунанинг юраги орқага тортиб кетди, аммо йигитга итоаткорона қўл узатди. Беҳзод бу титроқ ва совуқ бармоқларни бир зум ушлаб тураркан, қизнинг ҳолини тушунди, лекин яна сир бой бермади, одатдагидек очиқ юз билан жилмайиб;

— Ия, Ламия, сиз ҳам шу ердამисиз? — деб қўйди-да, яна Зайнаб билан ҳазиллаша бошлади.

Маймуна бошини бадтар қуйи солди, икки юзи тандирдек қип-қизариб кетганди. Агар шу онда қиз табибга бир назар ташласа борми, йигит бу кўзларда чақиндек чақнаган ўткир нурлардан ҳайратга тушган бўлурди! Беҳзод эса Дононир томон ўгирилиб, у ҳам Маймунани кузатиб турганини кўрди. Маймунанинг юз-кўзларида акс этган зўр саросималикни сезган мураббия буни қизнинг фақат тортинчоқлигига йўймади, бунда бир сир бор, деган хаёлга борди. Беҳзоднинг қизга жуда вазмин-босиқлик билан муомала қилиши ҳам Дононирни ҳайрон қолдирди: наҳотки табиб қиз қалбида кечаётган туйғуларга бепарво бўлса? Дононирнинг қизга ичи ачишиб: “Муродига етсин-да, ишқилиб”, деб қўйди. Шу пайт табиб мураббияга қараб:

— Салмон қаерда? Боя у ҳақда сўзлашаётган эдингиз, шекилли? — деб сўради.

— Салмон у ерда, — Дононир айвоннинг нариги бурчагига ишора қилди. — Чақирсинларми?

— Ҳожати йўқ. Ўзим бораман. Эй, Салмон, қаердасан?

Табиб хонадан чиқиб кетди. Қизлар аллақандай нотаниш ҳис-ҳаяжон оғушида қолишди. Ёш қалбларида уялиш ва ҳайратланиш, тортинчоқлик ва ҳадиксираш бор эди.

Шу пайт Салмон товуш берди:

— Мен бу ердаман, жаноб!

— Нега ҳаяллаб қолдинг? Энди хавотирлана бошлагандим.

Беҳзод даҳлизда қолдирган пойафзалини кийиб, Салмон томон ошиқди, Дононирга:

— Бироздан сўнг қайтаман, — деб, ўзига ажратилган жойга, — ям-яшил боғ орасида, улкан саройнинг турли тарафларида қурилган иморатлар ўртасида ўринлашган уйчага равона бўлди. Табиб саройга келганида ҳар гал шу гўшада турарди.

Салмон хожасига пешвоз чиқиб, йўл берди, улар айвондан ўтиб, боғ орқали уйча томон юришди. Беҳзод турфа ўй-хаёлларга берилиб, илдам одимлар, Салмон эса базўр хожасига етиб борарди. Салмон ҳам бўйчан, чаққон одам эди, шунга қарамай, катта-катта қадамлар билан юриб кетаётган хожасидан доим кейинда қолаверарди. Уйчага етай деганда, Салмон бир амаллаб олдинга ўтиб олди-да, эшикни очди. Пойафзалларини ечиб, ичкари киришди. Салмон дарҳол тагликда шам келтириб, ёқди. Эшикни ёпиб, останада буйруқ кутиб, қўл қовуштириб турди. Шу аснода хожаси хона ўртасидаги ёстиққа ёнбошлаб, Салмонга: “Ўлтир”, ишорасини қилди-да, саволга тутди;

— Хўш, аллома Содун ҳузуримизга не юмуш билан ташриф буюрдилар?

— Сен ҳам мени аллома дейсан-а! — кулиб юборди Салмон, яъни Содуннинг ўзи.
— Оллоҳга қасамки, то биз эзгу мақсадга эришиб, барча орзу умидларимиз рўёбга чиқмагунича сен аллома Содун бўлиб қолаверасан! Хўш, қандай гап топиб келдинг?

— Шундай бир хабар келтирдимки, ундан биронта ҳам шаҳарлик воқиф эмас. Мабодо эшитсалар эди, бутун шаҳар жунбушга келган бўлурди. Сабаби — барчага дахлдор зўр воқеа бу! Бировларни хурсанд қилиб, ўзгаларни қақшатувчи хабар бу!

Табиб томоқ қириб қўйди ва Салмонга шундай ўткир нигоҳ ташладики, у ҳар қандай киши қалбини тешиб юборарди:

— Наҳотки, ар-Рашид ўлими хабаридан ҳам муҳимроқ хабар топиб келмаган бўлсанг?

Хожасидан бундай гапни ҳеч кутмаган Салмон сапчиб тушди:

— Ёпирай! Сен ҳам хабардормисан? — қичқидри у. — Оллоҳга қасамки, бундай бўлиши мумкин эмас! Ахир бу хабарни бир соатча бурун фақат мен билардим-ку! Чопар кўкрагига қадалган мис нишонни ўз кўзим билан кўрмаганимда, бу гапга сира ишонмаган бўлардим! Бошқа ҳеч ким, ҳатто ёмхона соҳибдевони ҳам бундан огоҳ эмас! Бу нишон — чопар ўта муҳим хабар келтирганидан далолат — шундай эмасми? Хўш, ўзинг бу гапни қайдан эшитдинг?

— Буни билиш учун чопар кўксига нишонни кўришимнинг ҳожати йўқ эди, — истехзо билан сўзлади Беҳзод. — Ҳа, Салмон, ар-Рашиднинг куни битди! Аммо бундан ҳам муҳимроқ хабар йўқ эканми?

— Ё тавба! Халифанинг ўлими хабаридан ҳам зўрроқ хабар бўларканми? Худо урсин, менинг бутун ҳаракатларимни йўққа чиқардинг! Мақтовингга сазовор бўлишни бир орзу қилгандим, афсус... Ростини айтсам, бу хабарни тасодифан эшитиб қолувдим. Аммо бу менга бир олтин ёмбисига тушди. Ҳа, сенга фойдали одам эмасга ўхшаб қолдим-ов!

— Ундай дема, — эътироз билдирди табиб. — Ақл-фаросатинг, ҳафсаланг чакки эмас. Ҳар ҳолда оддий одамлар кайфияти ҳақида дуруст маълумотлар етказиб турасан. Айтгайлик, дайдилар билан ош-қатиқ бўлишнинг ўзи бўлмайди!

— Барибир, айтарли бирон бир иш қилганим йўқ, — яна афсусланди Салмон. — Ўзинг бундан ҳам ажойиброқ гаплардан хабардордирсан, балки? Лекин ҳозир ар-Рашиднинг вафоти хабаридан кўра қандай муҳим янгилик бўлиши мумкин?

— Бундан ҳам муҳим янгилик шуки, ар-Рашиднинг собиқ сафдошлари қонуний тахт вориси ал-Маъмунни ўз ҳуқуқидан маҳрум этиб, қасамни бузишган. Улар учун бу иш қандай самара беришини ҳали кўрамыз.

— Ал-Маъмунга қасамёдни бузишган? — ҳайрон бўлиб сўради Салмон. — Оббо хоинлар-ей! Бу ишга ким жазм этган?

— Ал-Фазл ар-Робиа!

— Самарқанд юришида халифа вазири бўлган киши-я?

— Худди ўзи! У шундай бир ишга кўл урганки, оқибатда тез орада давлатимиз ҳалокат ёқасига келиб қолади. Мазкур жиноятни фақат бир маъшум воқеага — айни шу одамнинг қувғинди вазир Жаъфарнинг йўқ қилишига қиёслаш мумкин. Бу жиноят ҳам зўр фалокатларга сабаб бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Шундай халифотнинг аҳволи на кечаркин?

Беҳзоднинг кўзларида яшин чақнагандек бўлди.

— Хожам, бу иш қандай рўй берган? — деди Салмон шивирлаб.

Уни ваҳима босганди!

17606

“ЎЗ ОҒЗИДАН ЭШИТДИМ...”

Беҳзод ҳикоясини бошлади:

Ар-Рашид ал-Маъмунни ўзи билан бирга юришга олиб кетганидан хабардорсан. У барча саркарда-ю сарой аъёнларига тўнғич ўғлига қасамёд келтиришни буюрди. Ўғлига улуфа ва хазинани топширди. Бу ишларда ал-Маъмуннинг вазири ал-Фазл ибн Саҳлнинг қўли борлиги шубҳасиз.

— Ҳа, эшитганман, — деб қўйди Салмон.

— Шундай қилиб, ал-Маъмур отаси билан бирга юришга отланди. Нияти — Хуросонда қолиш эди. Ўзинг биласан, халифа тахтини ҳар иккала ўғлига васият қилган. Бағдоддаги тўнғич ўғли ал-Аминга ва ўзи билан бирга йўлга чиққан ал-Маъмурга. Бағдодда ал-Амин ҳукмронлик қилса, ал-Маъмур Хуросонда туриши шарт қилиб қўйилганди. Аммо ар-Рашид юриш бошланган пайтдаёқ бетоб эди ва буни ҳаммадан сир тутарди. Буни мен Саббоҳ ат-Табарининг ўз оғзидан эшитганман. Унинг халифага яқин мулозимлардан бири эканлигини биласан. Саббоҳ амир ал-муслиминни пойтахтдан жўнаб кетаётганида уни кузатиб қўйган. Ўшанда арРашид: “Ё Саббоҳ, сен билан бошқа кўришмасак керак”, деб қўйган. Саббоҳ дарҳол ҳушёр тортган, саросимага тушган, бироқ сир бой бермаган, халифага сиҳатлик тилаб, уни тинчлантиришга ҳаракат қилган. Шунда ар-Рашид дарахтлар қуюқ соя солиб турган йўлнинг бир четига бурилиб, Саббоҳдан бошқа мулозимларига нари туришни буюрган. Саббоҳ билан ёлғиз қолгач, қорнини очиб кўрсатган. Саббоҳ қараса, халифанинг қорни ипак белбоғ билан маҳкам боғлаб қўйилибди. “Бу касалимни ҳаммадан яшириб келаман, — дебди у истехзоли жилмайиб — Аммо саройда ўғилларимнинг ўз хуфялари бор. Масрур — ал-Маъмурнинг, Жаброил ибн Баҳиштару — ал-Аминнинг жосуи. У яна қанча умр кўришимни, қачон ўлишимни мендан ҳам яхши билади. Мана ҳозир от келтиришни буюрсам, бир қирчангини менга рўбарў қилишлари тайин. Йўлда силкиниб, жони тезроқ узилсин, дейишади-да! Ё Саббоҳ, сенга қалбимни очиб сўзладим, ҳеч кимга айта кўрма!”

Саббоҳ халифага узоқ умр тилаб, хайрлашган. Ар-Рашид от сўраган. Шунда ҳозиргина ўзи таърифлаган отни келтиришган. Халифа Саббоҳга ғамгин назар ташлаб, отга минган-да, жиловидан тортган. Саббоҳ халифани кузатув маросимдан қайтгач, бор гапни менга сўзлаб берди.

Салмоннинг Беҳзодга ҳаваси келди, аммо хожаси шу тобгача бу тўғрида оғиз очмагани ҳайратга солди. Уни вазир ал-Фазл ибн Робинанинг хиёнати айниқса қизиқтирарди:

— Илтимос, хожам, вазир қилмишларидан сўзлаб бергил.

— Ал-Фазл ибн ар-Робиа Хорун ар-Рашид билан бирга эди. У ал-Амин билан тез-тез хат ёзишиб, Хуросонда содир бўлмиш воқеа-ҳодисалардан тахт ворисини бохабар қилиб турган. Албатта, ал-Амин ҳам жуда ишончли кишиси орқали вазирга хат йўлларди. Яқинда у ал-Аминни халифанинг аҳволи оғирлашганидан огоҳ этган. Бунга жавобан ал-Амин зудлик билан бир неча нома ёзиб юборган. Уларни озиқ-овқат солинган қутиларнинг ён тарафларига елимланган ҳўкиз териси орасига жойлаштиришган. Ал-Амин қутиларни Бакр ибн Муаммар исмли содиқ мулозимига топшираркан, бундай деган: “Азройил теппанга келиб турган бўлса ҳам, бу номалардан на амир ал-муслимин ва на бошқа бирор кимса воқиф бўлмаслиги ҳаракат қил! Халифа қазо қилгудек бўлса, уларни кимга атаб битган бўлсам, ўшанинг қўлига тутқазасан”. Бакр бетобланиб қолган халифанинг қароргоҳи — Тус шаҳрига етиб келади. Халифа Бағдоддан чопар келганини эшитиб, ҳузурига олиб келишларини буюради ва ундан: “Нега Тусга қадам ранжида қилдинг”, деб сўрайди. Бакр: “Ал-Амин жаноблари аъло ҳазратларининг сиҳатларини сўраб-билиб келиш учун мени йўлладилар”, деб жавоб беради. Халифа Бакрдан: “Бизга бирон-бир нома олиб келгандирсан?” деб сўрайди. Бакр рад жавобини беради, аммо ар-Рашид бу гапга ишонмайди. Ўз атрофида содир бўлаётган сирли фиқҳ-у фасодлардан хабардор эди, шу боис Бағдодда унинг ўлими ҳақидаги хабарни интиқиб кутишаётганини ҳам биларди. У Бакрнинг юқини титишга буюрди. Турган гап, ҳеч вақо топиша олмайди. Лекин халифанинг кўнгли тинчимайди, то сирини айтмагунча чопарни калтаклашга фармойиш беради. Бакрни то чалажон бўлгунига қадар роса азоблашади, бироқ у ҳеч нима демайди. Шунга қарамай Ал-Фазл ар-Робиага: “Сиз учун муҳим бир нарса келтирдим”, деб айттириб юборишга улгуради, ундан калтаклашни нима қилиб бўлса ҳам тўхтатишни сўрайди. Бироқ халифа Бакрни қатл қилиш ҳақидаги фармонга имзо чекиб бўлганди. Чопарнинг бахтига, ар-Рашид тўсатдан хушидан кетади, қароргоҳда шовқин-сурон кўтарилиб, Бакрни вақтинчалик унутиб қўйишади.

Ар-Рашид қазо қилган заҳоти ал-Фазл ибн Робиа одам юбориб, амир-ал мус-

лимин вафот этганлигини билдиради ва ал-Амин вазир номига юборган хатларни беришни талаб қилади. Хатлар зудлик билан ал-Фазл ибн Робиага етказилади.

Биринчи нома ал-Маъмунга аталган бўлиб, унда ғам-ғуссага ортиқча берилмай, кишиларни ал-Аминга қасамдга келтириш буюрилган эди. Аммо ўша пайтда ал-Маъмун Марв шаҳрида эди. Икккинчиси халифанинг учинчи ўғли Солиҳ учун ёзилган, унга қўшни қўмодонлигини зиммасига олиб, ҳар бир ишда вазир ал-Фазл ибн Робиа билан бамаслаҳат иш кўриш юзасидан фармойиш берилганди. Учинчи номада ал-Амин ал-Фазл ибн ар-Робианинг ўзига мурожаат қилиниб, у хазина ва улufани кўз қорачиғидек асраши зарурлиги таъкидланган, бошқа саркардаларнинг вазифалари батафсил санаб ўтилган эди.

Ал-Аминнинг номалари ўқиб бўлингач, аёнлар энди нима қилиш кераклиги ҳақида ўзаро маслаҳатлаша бошлайдилар: ал-Маъмунга садоқат сақлаб, Хурсонга, унга қўшилсинми ёки ал-Амин тарафига ўтишсинми? Ал-Фазл ибн Робиа ал-Амин томонига ўтиш лозим, деб ҳисобларди: “Мен валади соний қўлига ҳокимиятни ҳозирча топширмаган бўлардим, — деб тан олади у. — Чунки ал-Маъмун мен учун жумбоқ”. Ал-Фазл ибн ар-Робиа Бағдод сари йўлга чиқишни буюради. Бир неча кундан кейин улар бу ерга етиб келадилар. Набакорлар ал-Маъмуннинг волидаси форс, деган баҳона билан тахт соҳиби бўлиш ҳуқуқидан маҳрум қилишди. Араблар ғамини ейишаётганмиш! Бу — мунофиқлик! Ғаразли мақсадларни ниқоблаш! Аммо ал-Маъмун волидасининг хешларини ёддан чиқаришди, чоғи. Буларнинг ҳам ўз ҳисоб-китоби бор!

Беҳзод ғазабидан бўғилиб сўзларди. Салмон хожасининг кўзларига қарашдан кўрқарди бундай пайтларда. Беҳзоднинг одамоҳунлиги-ю дўстона муомаласига тан берса-да, у ғазаб отига минган кезларда ҳадиксираб турарди. Беҳзод ўрнидан кўзгалди. Салмон ҳам дарҳол оёққа турди.

— Ҳамширамининг ўғли Хурсонда, ўз хешлари ҳимоясида экан, унга ҳеч ким хавф сола олмади. Вазири ал-Фазл ибн Саҳл ўша ерда. Демак, ал-Маъмун тақдири учун ҳавотирланмасак ҳам бўлади!

— Биз-чи, биз нима қилишимиз керак?

Беҳзод пешонасини силаб, ўйлаиб қолди.

— Мен ҳозироқ зарур бир иш билан жўнаб кетаман. Бу-шундай иш-ки, эртага кўйиб бўлмайди.

— Мен ҳам сен билан бирга кетайми? — сўради Салмон.

— Ҳожати йўқ. Ёлғиз борганим маъқул. Сабабини кейинроқ айтаман.

— Сир сақлашда ҳам, сир билиб олишда ҳам олдинга тушадигани бўлмаса керак, — ҳайратидан бош чайқади Салмон. — Наҳот сенга жинлар мадад берса!

— Унчалик эмас.

Табиб кулоҳини тўғрилаб кийиб, юришга ҳалақит бермасин, дея белидаги қиличини бир ёнга суриб, кетишга шайланди.

— Ҳозирча менда ишинг йўқ... Демак, бугун бошлаб қўйган бир юмушни охирига етказаман. Халифа ўлими хабарини сенга етказиш учун шошилмаганимда, ишим аллақачон битган бўларди. Эссиз... Ҳеч ким беҳабар бўлмаган сирдан сен аллақачон воқиф эканингни қайдан билай? Ҳа, сенда ғайритабиий бир куч бор. Ўшани ишга солиб, ҳамма сирларни билиб турасан.

Беҳзод хизматкорининг сўзини бўлди:

— Алжирама! Кейинроқ ўзим айтиб бераман. Билансан-ку, подадан олдин чанг чиқаришни ёқтирмайман! Арқоннинг узун, гапнинг қисқаси яхши. Марднинг сўзи билан иши бир бўлади. Айтган гапининг уддасидан чиқади. Вақти-соати келиб, менинг ҳам айтганим-айтган бўлади. Мана бу ҳикматни ҳам ёдингда тут: “Иш бор жойда, сир ҳам бўлади”.

— Қойил! Ажойиб ҳикмат! Мен ҳам шу оқшом бошлаган ишимни охирига етказганим бўлсин. Ана ўшанда бу сирли тadbир ҳақида ўзим сенга сўзлаб бераман. Маъқулламай кўр-чи! Ишқилиб, бугунгидек сир билишда мендан ўзиб кетмасанг, бас.

— Оллоҳ паноҳида асрасин! — дуо қилди Беҳзод. Сўнг қўшиб қўйди: — Эртага ҳам шу ерда учрашамиз. Мабодо келмай қолсам, узоқ кутмай кетавер!

Беҳзод хонадан чиқиб, аёллар ўлтирган хонага йўл олди. Салмон уйнинг эшигини ёпиб, кетишга ҳозирланди.

МАЙМУНА ИЗТИРОБДА

Беҳзод жўнаб кетгач, Дононир Зайнабни ётоғига кузатиб қўйди. Маймунани ҳам дам олишга ундади. Лекин Маймуна ижозат сўраб, хонада қолди. Дононир таом келтиришни буюрди. Кечлик қилишаркан, Беҳзод ҳақида сўзлашишарди. Табибнинг ғалати феъл-атвори ҳақида билганларини гапиришди. Аббода унинг олижаноб хислатларини роса мақтади. Ал-мадоинлик таниш-билишлари табибнинг баъзи бир сирли ишларидан ҳайратга тушсалар-да, уни жуда ҳурмат қилишаркан, айна шу сирлар улар наздида Беҳзод обрўйини яна ҳам ошираркан.

Маймуна бу гапларни индамай тинглаб ўлтирар, турфа ҳислар юрагини зимдан чулғаб безовта бўларди. У Беҳзодни дастлаб бир неча йил муқаддам кўрган эди. Йигит уларга қўлидан келганча ёрдам берар, Маймуна ҳам унинг ҳурмати-ни жойига қўйиб, миннатдорчилик билдирарди. Тез орада у Беҳзоднинг ташриф-ларига шунчалик кўникиб қолдики, узоқроқ ҳаялпаса, соғина бошлар, уйдарига туташ кўчадан ўтиб кетаётганини кўргандан сўнггина хотиржам бўлар эди. Буви-си йигитни мақтаган сари, унга мафтун бўларди. Кейин қиз ҳаётида ажиб бир ўзга-риш зоҳир бўлди: ҳар гал Беҳзодни кўрганида юраги орқасига тортиб, юзларига қон югуриб, лолақизғалдоқдек бўлиб кетарди. Бора-бора йигит номини эшитган-да юраги дукуллаб урадиган, ким у ҳақда ножўяроқ фикр билдирса, ўшандан ранжийдиган бўлиб қолди. Шундай кезларда у Беҳзоднинг ёнини олиб, жон-жаҳди билан ҳимоя қилар, бу каби можароларга сабаб уни севиб қолгани эканлигидан ўзи тамомила беҳабар эди. Борди-ю ундан: “Бу йигитни севасанми?” деб ошкора сўраб қолишса, албатта рад жавобини берган бўларди. Бу — иккиюзламалик ёки сохта камтарлик аломати эмасди. Йўқ! У чиндан ҳам Беҳзодга ошиқ бўлганини билмасди. Беҳзод ҳам Маймунага бефарқ эмаслигини ошкор намоён этмасди. Меҳмон бўлиб келган пайтларида фақат Аббода билан сўзлашар, суҳбатлари турмуш икир-чикирларидан нарига ўтмасди. Остонада Маймуна билан тўқнаш келиб қолган пайтларда Беҳзод кўзини олиб қочиб, саломлашарди-да, индамай ўтиб кета-верарди, баъзида қиз билан бир-икки оғиз сўрашса ҳам сўзларидан бу — оддий бир манзират экани кўриниб турарди. Шу оқшом у билан тасодифан учрашиб қолишмаганида, Маймуна ҳеч нарсадан беҳабар юраверган бўларди. Йигитнинг Зайнаб билан ҳазил-ҳузул қилаётганига гувоҳ бўлиб, рашк балосига мубтало бўлди. Ваҳоланки, Беҳзод Зайнабга шунчаки навозиш қилганди. Кўзга кўринмас найза Маймунанинг нақ юрагини тешиб ўтгандек эди. Қиз ўзини қўлга олишга интилди: “Менга нима бўлди? Нега ҳе йўқ, бе йўқ, рашк қилдим?” Ақли шундай деса-да, қалби яраланганди. Шу ондан бошлаб, у ҳис-туйғуларининг сабаблари ҳақида тинмай ўйлайдиган бўлиб қолди. Мана ҳозир ҳам бувиси билан Дононир суҳбатлашиб ўлтиришаркан, сокин бир кайфиятда хаёлларига эрк берди. “Наҳотки Беҳзодни севиб қолган бўлсам?” деб ўзига-ўзи савол бериши биланоқ, уял-ганидан қип-қизариб кетди ва дарҳол бу фикрни мийсидан қувишга уринди. Аслида боя Беҳзод унга одатдагидек сиполик билан мулозимат қилган эди, холос. Бу фикр Маймунани бироз хотиржам қилди. Беҳзодни яхши, олижаноб дўст деб би-либ, шунга яраша муомала қилишим керак, деган қарорга келди. Аммо бошқа бир ўй унинг оромини бузди: “Лекин дунёда яхшилар кўп. Бувимлар ҳам жуда ях-шилар, яхшилиқда дунёда битталар. Беҳзод ҳам яхши одам... аммо мен уни фа-қат шу фазилати учунгина севиб қолмадим чоғи”. Шуни ўйлади-ю, яна қопқонга тушиб қолганини фаҳмлади. Унинг қалбидан кечаётган ҳис-туйғуларга Беҳзод муносиб жавоб бермаётгандек кўринарди. Маймуна ўтган воқеаларни бир-бир эс-лаб, у билан учрашиб қолган пайтларини ёдига тушира бошлади. Ҳа, у ҳамisha хотиражам, вазмин, ичимдагини топ, дейдиган йигитлардан эди. Аммо, зоҳиран шундай, ботинан-чи, ботинан? Наҳотки унинг қалбида Маймунага нисбатан му-ҳаббат туйғуси ниш урмаган бўлса? Маймуна шундай хаёлларга асир бўлиб, ўзи-ни-ўзи азобларкан, бувиси Дононир бамайлихотир кечлик қилиб, чақ-чақлашиб ўлтиришарди. Дастурхон йиғиштирилгач, Дононир:

— Вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди. Дам олмайсизларми? — деб қўйди.

— Негадир уйқум келмаяпти, — жавоб қилди Аббода. — Маймуна ёта қолсин.

Беҳзод уйдан чиқиб кета туриб, тезда қайтишини айтганди. Маймуна шуни эслаб, қалбида умид учқуни порлади, уйқуга ётганига довур Беҳзодни кўргиси келди. Қанийди, у Маймунанинг севгисига жавобан бир нарса деса? Ёки шунга бирон-бир тарзда ишора қилса? Бувисининг “Маймуна ёта қолсин” деган сўзидан саросимага тушди. Уни қаттиққўллик билан тарбиялашганди, аммо ҳозир умрида биринчи марта йўқ, дегиси келди, аммо гап қайтаришга ботинмади, фақат нима қилишини билмай, тек туриб қолди.

Дононир қиз қалбидан нималар кечаётганини, гап қаёқда эканлигини тушунди. Аббода эса ҳеч нимани сезмаган, у невараси ўрнидан туриб, ётоғига жўнашини кутарди.

— Шу тобда уйқу келармиди? — деди Дононир. — Ижозат беринг, Маймуна бизлар билан бироз ўлтирсин. Бу тун умрбод хотирамда сақланиб қолади. Сизлар билан яна учрашганимдан беҳад хурсандман. Айниқса, Маймуна билан! — Дононир Маймунани кучоқлаб олди.

Маймуна юзи кундек ёришиб, кўзлари чақнаб кетди. Жони ичига сиғмай, кулиб юборди-да, Дононирнинг юз-кўзларидан ўпа бошлади.

19 6 0 6

НАЖОТ НУРИ

Аббода Дононирга меҳрибонлиги ва илтифоти учун яна бир бор миннатдорчилик билдирди. Учқовлари хонада қолиб суҳбатни давом эттиришди. Шу пайт айвондан табиб бошмоғининг тақ-тақ товуши эшитилди. Маймунанинг юраги дукуллаб уриб кетди. Дононир Беҳзодга пешвоз чиқди. Беҳзод кийимини ўзгартирмаган, фақат куфия¹ ўраб олганди. Рўмолининг учлари елкаларига тушиб турарди. У қаёққадир жўнаб кетаётганди.

— Табибимиз йўлга отланибдиларми? — ҳайрон бўлиб сўради Дононир.

— Мен жуда муҳим бир иш билан саройни дарҳол тарк этишим керак, — жавоб қилди Беҳзод. — Ниятим шу кеч бу ерда қолиш эди, аммо кетишимга тўғри келади. Иншооллоҳ, эртага қайтарман.

Аббода билан Маймуна уни эшиккача кузатиб қўйишди. Беҳзод остонада тўхтади.

— Борақол, ўғлим, — деди Аббода. — Оллоҳ паноҳида асрасин! Тезроқ қайтсанг бўлгани. Бизларни унутмассан...

Беҳзод кекса аёлнинг қўлларини оҳиста силаб, деди:

— Асло! Сизларни унутиб бўларканми? Дононир! Холажонимни сенга, сени худойимга топшираман. Биламан, сен уларни жонингдан ортиқ кўрасан.

Маймуна довдираб қолди, оёқлари қалтиради, хайрлашув чоғида айтилади-ган сўзларни ичида такрорлаб турса-да, тили калимага келмасди.

Беҳзод Аббода билан хайрлашиб, Маймунага қўлини узатди. Қизнинг муздек қўллари титрарди. Бу титроқ йигитга ҳам таъсир қилди. Сезилар-сезилмас, Маймунанинг нозик бармоқларини қисиб, яна Дононирга қаради:

— Ламияни ҳам сенга топширсам майлими? Албатта, бу ишни саййидамиз Зайнабга топширган маъқулроқ. Ахир улар бирпасда апоқ-чапоқ бўлиб кетишди, шундай эмасми? Шу боисдан Ламиядан илтимос қиламан, Зайнабнинг олдида мени ёқлаб, ёнимни олиб турсин.

Беҳзод Маймунанинг бармоқларини қисганча, унга назар ташлади. Қизнинг қўллари баттар титраб кетди.

— Розимсан, Маймуна? Саййидамизни бир зумда ўзингга ром қилиб олдинг-а! Қандай қилиб? У ҳам сени эски дўстлардек яхши кўриб қолди.

Беҳзод бирдан кулиб юборди, яшиндек чақнаган кўзлари узоқ пинҳон тutilган қалб сирини ошкор этганди. Маймуна муғомбирликдан узоқ, у ҳам уялар, ҳам қувонарди, ширин сўзлари ва меҳрибончилиги учун йигитдан миннатдор эди, бу

¹ К у ф и я — энли шоҳи рўмол.

сўзлар Беҳзод уни севишидан далолат берарди. Қиз бунга жавобан нима дейишини билмай, кўзларини ерга қадади. Ногаҳон табассумдан гул-гул очилиб кетди. Бу — қизнинг йигитга энг муносиб жавоби эди, шундай эмасми?

Беҳзод ўзига келгандек бўлди, ортиқча сўзлаб юборган одамдек, қилмишидан пушайман кўринарди. Қизнинг кўлини қўйиб юбориб, яна жиддий, вазмин қиёфага кирди. Маймунадан кўзини олиб қочиб, Дононир билан қисқача хайрлашди-да: “Ҳаммангизни Оллоҳ паноҳига топширдим”, деб тез юриб хонадан чиқиб кетди.

Дононир кўз ўнгида содир бўлган бу воқеани диққат билан кузатиб турган эди. Беҳзоддаги ўзгаришдан мамнун бўлди: Маймунани боя биринчи бор шу ерда учратганида, унинг қизга совуқ муомаласи Дононирга таъсир қилганди. У Беҳзодни кузатиб, меҳмонлар ҳузурига қайтди.

— Табибимиз — аломат одам, — деди у. — Тиними йўқ. Бирдан ўрнидан сапчиб туриб, қаёққадир ғойиб бўлиб қолади. Ҳеч тушунолмайман.

— Шундай, — Дононирнинг гапини тасдиқлади Аббода. — Бизнинг уйга борганида ҳам бирон-бир иши чиқиб туради. Бир-икки соат бафуржа сўзлашиб ўлтирганини ҳеч эслай олмайман. Ўзи яхши одам, лекин ҳамиша қовоғи солиқ, бир ташвиш билан юради. Чиройини очиб, кулганини бугун биринчи марта кўришим, аммо бу ҳам баҳор ёмғиридек тез ўтиб кетди. Яна қовоғини уйиб олди.

Маймуна эса бир неча дақиқалик масрур кайфиятдан сўнг яна ўй-хаёлларга берилди. Нега Беҳзод кўққисдан унинг кўлини қўйиб юбориб, юзини буриб олди? Қаерга кетдийкин? Эртага яна учрашармикан? У бироз вақт катталарнинг суҳбатини тинглаб ўлтирди. Кўп ўтмай, Дононир улар билан эртагача хайрлашиб, яхши тушлар тилаб, ўрнидан турди.

20 б о б

ДАЙДИЛАР МАКОНИ

Илоҳиёт олими Содун қиёфасида кўринган киши аслида Салмон эканлиги ўқувчига маълум. У хожасининг буйруғига биноан авом орасида аралашиб юриб, улар кайфиятини билиб оларди. Мана энди у дайдилар пешвоси ал-Хариш билан дўст тутинди. Майфуруш Симоннинг дўконидида келишиб олганларидек, Салмон кеч қолгудек бўлса, у ал-Харишни дайдилар маконидан излаши лозим эди. Юқорида кўрганимиздек, у халифанинг ўлими ҳақидаги сирни табибга дарҳол етказиш учун бекор шошилган экан. Иккинчи томондан Салмон Беҳзоддан ал-Маъмурга қасамёд бузилганини билиб олгани жуда соз бўлди. Ал-Хариш Салмонни махфий хизмат бошлиғига олиб борадиган бўлса, мана шу янгиликдан уларни воқиф этиб, ҳайрон қолдириши турган гап. Ана ўшанда ибн Моҳон Содун ҳақиқий фолбин эканлигига амин бўлади!

Салмон хожасини йўлга кузатиб қўйиб, эшикни ёпди-да, кийимини ўзгартирди. Кўп ўтмай, уйчадан қора салла ўраган, чекка сочлари юзини қоплаган, оқ мошгуруч соқолли, жубба кийган бир киши чиқиб, хачирга минди-да, жиловни торгди.

Тун ярмидан оққан. Ҳамма уй-уйида ором олмоқда. Ёлғиз тунқотар соқчилар бедор, кўчаларни айланиб юришибди. Шубҳали кўринганларни тўхтатиб, сўраб-суриштиришади. Аммо жуссадор, серсавлат Содунни ўтказиб юборишади. Мана, у бироз юриб, Бағдод кўприги қаршисидан чиқиб қолди. Кўприкнинг ҳар иккала чеккасида — қуролланган соқчилар. Дайдилар макони — фарбий қирғоқдаги ал-Ҳарбия маҳалласига бориш учун шу кўприкдан ўтишга тўғри келарди. Содун дайдил-шахдам одим отиб, кўприкка чиқди-да, эсон-омон фарбий қирғоққа қадам қўйди. Ал-Мансурнинг ҳақиқий шаҳри бўлмиш эски Бағдод мазкур қирғоқдан бошланарди. Содун илгари шаҳар чеккаси ҳисобланган қадимий маҳаллаларнинг тор кўчаларидан ўтиб борарди. Ҳар бир кўчанинг бошида мойли фонуслар ёниб турар, қилич ва гурзи билан қуролланган тунқотарлар посбонлик қиларди. Содуннинг юраги қинидан чиқаёзди, аммо ваҳимага берилмасликка ҳаракат қилиб, соқчилардан бирини чақирди. Тунқотар югуриб, ёнига келгач, ўзини бардам тутиб:

— Менга дайдилар маконини кўрсат! — деб буюрди.

Соқчи амирона буйруқни эшитиб, суворий кийимидаги бу кишига разм солиб қаради-да: “Саройга яқин ғайридинлардан бўлса керак”, деган хаёлга борди, бўйинини қисганча, Содуннинг олдига тушди ва уни улкан бир иморат томон бошлади. Бинони икки дайди қўриқлаб турарди. Эғнида изор ва хурмо баргларидан тўқилган қалпоқдан бўлак кийими йўқ, уларнинг. Содунни таниган бўлсалар керак, югуриб олдига келиб, хачирдан туширишди.

— Хожамиз сени кутаётганди, — деди дайдилардан бири, — Бироздан сўнг қайтади. Бизга сени кутиб олишни буюрган.

Содун ҳассасига таяниб, дайдилар ортидан юрди. Айвондан ўтиб ичкари ҳовли орқали кенг танобий хонага киришди. Шипга ўрнатилган ўнлаб қандиллар хонани чарагон қилиб турар, ерга гулдор гиламлар тўшалиб, устига ёстиқлар ташлаб қўйилган эди. Дайди Содунга ўнг томондаги деворга суяб қўйилган ёстиқларни ишора қилиб:

— Шу ерда дам олиб туринг, — деб чиқиб кетди.

Содун дайдилар маконидаги ал-Хариш хонасида илгари бўлмаганди. Уни бу ернинг ҳашаматидан кўра кўпроқ деворларда осиглиқ ўнлаб қуроллар, ҳарбий анжомлар ҳайрон қолдирди. Оддий қиличлар, узун-калта найзалардан ташқари чармдан ишланган ёки от ёли ва ипақ ипдан тўқилган палаҳмонларни, ичига тош тўлатилган хуржунларни кўриб, ёқасини ушлади. Хонанинг бир бурчагидаги қаттиқ қайрағоч ёғочидан йўнилган узун-узун лангар чўпларга кўзи тушди — дайдилар уларнинг бир учини ерга қадаб, бундайроқ анҳорлардан бемалол ошиб ўтарди. Темир илгакли арқон шотилар эса уйларнинг томларига чиқиб олишда қўл келиб, ҳужум нарвонлари деб аталарди. Қорамой солинган идишларни айтмайсизми? Бир-бирига чандиб ўрилган қийқинди матолар шундай мой билан тўйинтирилиб, учи ёндириларди-да, махсус мослама билан душман устига ирғитиларди. Хонада мосламалардан кичикроғи шайлаб қўйилган бўлиб, найза улоқтириш, ўт олдирилган қуролларни узоққа отиш учун мўлжалланганди. Хонанинг ўртасида сиртига темир игналар санчилган гурзи ва тўқмоқлар қўйилган, ҳатто тилло, ёқут, кумуш миҳлар ҳам бор эдики, булар дайдиларнинг бошлиқларига тегишли бўлса керак. Яхлит қуйма пўлатдан ясалган гурзиларга ҳам Содуннинг кўзи тушди. Деворлардаги токчаларда жанг пайтида душманлар устига улоқтириладиган тўп-тўп ясси тошлар терилган, булар кўрғошндан ишланган эди. Уларнинг ҳар бири куч билан отилса, бир неча жангчини сафдан чиқарарди. Содун бу кенг танобий хонада шундай турфа қуроллар-у анжомларни кўрдикки, улар кимларнидир асфаласофилнга жўнатиш, нималарнидир бузиш, синдириш, вайрон этиш учун шайлаб қўйилган, дайдилар ўз қабиҳ ҳунарларини ишга солиш учун нимаики зарур бўлса, ҳаммаси бисёр эди.

21 6 0 6

МАХФИЙ ХИЗМАТ БОШЛИҒИ

Содун безовта бўла бошлади. Дайдилар маконига келганига ярим соат бўлган эса-да, ал-Харишдан дарак йўқ, вақт эса имиллаб ўтарди. Кечаги воқеалар хотирасидан лип-лип ўта бошлади. Бирдан эшик томондан шовқин эшитилди. Содун ал-Хариш келганини фаҳмлади. Кийим бошини тўғрилаб, дайдилар пешвосини кутишга ҳозирланди.

Ал-Хариш хонага шитоб билан кириб келди. Бошига кулоҳ, эғнига чакмон ва калта шим кийган икки юзи қип-қизил, мўйлаби сабза ура бошлаган қоматдор, хушбичим йигитча ёнида эди. Ёш қуллардан бўлса керак, ўйлади Содун ўрнидан туриб. Ал-Хариш аллома билан қўл бериб сўрашди-да, узр айтди.

— Сени куттириб қўйдим. — Сўнг эшик ёнида тик турган йигитчага ишора қилди:

— Ҳамиднинг махфий хизмат бошлиғида иши бор экан. Сиз билан бирга бораман, деб, икки оёғини бир этикка тиқиб туриб олди. Начора! Хўш, дедим! Хўш, муҳтарам аллома, ўз фикрингдан қайтмадингми?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

36

— Илтимосинг ерда қолмасин, деб, тунда ҳузурингга келдим, — жавоб берди Содун. — У ерга бормаимиз, десанг ҳам ихтиёр ўзингда. Мен қайтиб кетавераман...

— Йўқ, йўқ! — қичқириб юборди ал-Хариш. — Аксинча, ҳозироқ жўнаймиз! Асл муддаойим шу-ку! Биз кечикдик, аммо ҳечқиси йўқ! Отлар тайёр! — у йигитга юзланди: — Ҳозир аллома билан бирга ибн Моҳон жаноблари ҳузурига борамиз. У сени ёлланма аскар қилиб тайинлайди. Ўзим илтимос қиламан. Дайдиларга ўхшаб тентираб юрганингдан кўра шу афзал!

Ал-Хариш қўшинга жойлаштирамоқчи бўлган йигитчага Содун разм солиб қаради, у кўзига хушруй, жуда баодоб кўринди ва бунга ажабланмади: Бағдодга олиб келинган ёки шу шаҳарда туғилган қуллар орасида турфа одамлар ҳам учраб турарди. Кўпинча бундайлар қўшинда ёхуд ёлланма навкарлар билан бирга халифасаройида соқчилик ишида хизмат қилишар, чопарлик вазифасига тайинланишар эди.

Ал-Хариш Содуннинг қўлидан тутиб, хонадан чиқди. Бу алоҳида ҳурмат рамзи эди. У алломадан: “Яна қандай янгилик топиб келдинг?” деб сўрагиси келар, аммо ғурури бунга йўл қўймасди. Улар уйдан чиқиб, отга минишди-да, икки дайди ҳамроҳлигида жўнашди. Ҳамид эса эшакда уларга эргашди. У кимсан ал-Харишнинг бу алломага қилаётган мулозиматидан ҳайратланди, аммо кўп ўтмай ўзининг ёлланма аскар этиб тайинланиши ўй-хаёлини эгаллаб олди. У дайдилар лашкарида хизмат қилиш умидида, бунга ҳозирлик ҳам кўриб қўйган эди. Лекин хожаси ал-Харишнинг раъйига қарши бора олмади. Сабаби дайдилар пешвоси уни ўз ўғли каби тарбиялаган, Ҳамиднинг ундан бўлак ҳеч кими йўқ эди. У ал-Харишни ишонган тоғи, суянган боғи деб билар, дайдилар пешвоси ҳам ёш қулга ота каби муомала қилар, унинг тақдирини учун қайғурар эди. Ҳамид у туфайли мадрасада таҳсил кўрдик, бу эса биронта дайдининг қўлидан келадиган иш эмасди.

Махфий хизмат бошлиғининг ҳовлиси яқин жойда экан, бирпасда етишди. Икки соқчи қўриқлаб турган эшик олдида пиёдаланишди. Бекорчиликдан бурнини кавлаб ўтирган соқчилар от абзалининг товушини эшитиб, савол-сўроқсиз ал-Хариш учун дарвозани ланг очиб қўйишди. Ичкарига киришаркан, Содун ўзини савлатли аллома қилиб кўрсатиш учун ҳассасига таяниб, салмоқлини борарди. Қўлида чироқ тутган хизматкор меҳмонларни узунгина хонага бошлади. Унинг бир бурчагида, кираверишда дарпарда осифлик эди. Ал-Хариш йўталиб қўйди. Шу ондаёқ ибн Моҳоннинг хос маҳрами останада пайдо бўлиб, қўл бериб кўришди.

— Ҳожамиз уйдадилар? — сўради ал-Хариш.

— У сизлар билан учрашмоқчимиди? — суриштирди кекса хизматкор. — Шунча йил у кишининг дастадаман, аммо бу қадар бедор бўлиб ўлтирганларини ҳеч кўрмаганман. Тагин шу ёшда-я!

Ал-Хариш саволга жавоб бермай, дадил юриб, олдинга ўтди-да, дарпардани кўтарди, Содунни ҳам ичкарига даъват қилди. Ҳамидга: “Чақирмагунларича қабулхонада кутиб ўлтир!” деб ишора қилди.

Хос маҳрамнинг:

— Хожам! Ал-Хариш жаноблари! — деб хабар беришдан бошқа иложи қолмади.

Содун пойабзали билан ҳассасини пойгакда қолдириб, уламоларга хос виқор билан одимлаб, хонага кириб борди.

Ибн Моҳон танобий хона ўртасида, гулдор ёстиқ устида ўлтирган ҳолда, икки одам билан сўзлашарди. Улардан бири ибн Моҳоннинг қулоғига энгашиб, алланималарни шошиб-пишиб сўзларди. Содун уни танийди. Бу — ёмхона соҳибдевори Салом эди. Халифанинг ўлими ҳақида шу кеч олинган хабарни ибн Моҳонга зудлик билан етказиш учун, ҳеч кимга билдирмай, тунда югуриб келганга ўхшар эди. Ибн Моҳон унинг сўзларини яхшироқ эшитиш учун сурилиброқ ўлтириб олганди. Унинг авзоидан гоят саросимага тушгани шундоқ кўриниб турарди.

Меҳмонларнинг яна бири йигирма беш ёшлардаги хушбичим, икки юзи қипқизил, кўзлари ўйноқи йигит бўлиб, қоматини фоз тутиб, кеккайиб ўлтирарди. Жуда башанг кийинган, бошидаги ингичка қалпоқ устидан заруқали симобий салла ўраган. У сениб олган хушбўй атир иси бутун хонани тутиб кетганди. Унинг икки қулоғи соҳибдеворда эди. Салмон бу йигитни ҳам таниди: вазир ал-Фазл ибн Ар-Робианинг ўғли ал-Фазл! Аммо бу ерга йиғилганлар (ал-Харишдан ташқари) ал-

лома Содунни танишмасди. Ибн Моҳоннинг ўзи серсоқол, пешонасини ажин босган кекса одам бўлиб, кўз қарашлари ва сўзларидан кибру ҳаво уфуриб турарди. Сабаби, унинг саройдаги нуфузли аъёнлар орасида дўстлари кўп бўлиб, уларни Халифа ал-Мансур замонидан бошлаб узоқ йиллик хизмати давомида орттирган эди. Мазкур халифа қазо қилган ҳижрий 177 йилда унинг жияни тахт даъвогари Исо ибн Муса халифанинг ўғли ал-Маҳдига қасамёд қилишдан бош торгади. Бу воқеанинг гувоҳи бўлиб турган ибн Моҳон қиличанинг дастасига ёпишиб, бақириб беради:

— Ё сен ал-Маҳдига қасамёд қиласан ёки мен ҳозироқ қаллангни сапчадек узиб ташлайман!

Исо ибн Мусо ал-Маҳдига қасамёд этишга мажбур бўлади. Шундан бери ибн Моҳон аббосий халифаларнинг эркасига айланди. У бирин-кетин тўрт халифанинг ҳукмронлик даврини бошидан ўтказдики, уларнинг сўнгиси ар-Рашид бўлди.

Ибн Моҳон Бармақийларга жуда ҳасад қилар, шу боис ал-Фазл ибн Робиа томонига ўтганди. Уларни бирлаштирган омил эронийлар ҳамда буларнинг тарафдорларига нисбатан нафрат туйғуси эди. Шу туфайли ибн Моҳон ал-Амин билан яқинлашди, Ал-Амин уни махфий хизмат бошлиғи қилиб тайинлади. Ўз ҳомийсининг ҳокимиятини мустаҳкамлаш ибн Моҳоннинг асосий ишига айланди.

Ар-Рашид Самарқанд юришига жўнаб кетганидан сўнг халифалик тақдири ибн Моҳонни зўр ташвишга солди. Ал-Хариш бундан хабар топиб, энг сирли воқеа-ҳодисалардан ҳам воқиф бўла оладиган аллома Содун ҳақида ибн Моҳонга сўзлаб берди. Ибн Моҳон оқшомдан бери мазкур алломанинг ташрифини кутиб, кўзи тўрт бўлиб ўлтирарди.

Аммо тўсатдан, бир соат бурун ёмхона соҳибдевони: “Ар-Рашид қазо қилди”, деган хабар келтирди. Улар халифа ўлиmidан сўнг қандай ўзгаришлар бўлиши мумкинлигини ўзларича муҳокама қилиб ўлтиришарди. Тун пайтида ал-Фазлнинг бу ерда ҳозир бўлишининг сабабига келсак, у кўпинча ҳеч бир ижозатсиз-несиз истаган пайтида Ибн Моҳон ҳузурига келиб ўлтирар, ибн Моҳон ал-Фазлга отасининг олий мансаби туфайли зўр илтифот кўргазар эди. Ҳозир ҳам икковлари соҳибдедон Салимнинг сўзларини диққат билан тинглашарди.

Ибн Моҳон ал-Харишнинг келганини эшитиб, эшикка қаради ва дайдилар пешвоси билан бирга хонага кирган Содунга кўзи тушди, ясама табассум қилиб, аллома билан саломлашди. Содун буни кўриб, кўрмасликка олди. Ал-Хариш олдинга ўтиб, эълон қилди:

Мен билан бирга ҳузурингга киришга жазм этган мана бу зот, аллома Содун бўлади. Ибн Моҳон бармоқларининг учи билан бўялган соқолини силаб, яна сохта табассум қилди, аммо жойидан жилла ҳам қўзғалмади, фақат тишлари орасидан: “Марҳамат”, деб қўйди. У ал-Хариш билан Содунга: Ўлтирингиз, деб ишора қилди-да, соҳибдедонга қулоғини тутди.

— Сен келтирган янгиликни дарҳол билиб олишим керак эди. Ҳатто маънави башоратгўй хизматидан фойдаланишни ҳам кўнглимга тугиб қўйган эдим. Энди бунга ҳожат қолмади, — ибн Маҳон тупугини ютиб, қулайроқ ўрнашиб олди.

— Аммо сен, аллома билан танишганимдан гоёт мамнунман. Эҳтимол, бошқа бир гал бизга зарур бўлиб қолишинг ҳам мумкин.

Ал-Хариш ибн Моҳон ўзи соҳибдедондан эшитган хабардан бошқа ҳеч ким воқиф эмаслигига амин эканлигини фаҳмлади. У Содунга маъноли назар ташлаб қўйди. Содун буни дарров тушунди. Сохта аллома ўзи воқиф бўлган бошқа бир сирни Бағдодда ҳеч бир зот билмаслигига имони комил эди. У ҳам ал-Харишга бир қараб, елкасини қисиб, жилмайди:

— Ибн Моҳон жаноблари соҳибдедон ал-Арид ва саййидимиз ал-Фазл жаноблари билан суҳбатда эканлар, бизнинг бу ерда ҳозир бўлишимиз маъқул кўринмайди, бемавруд келдик, чоғи.

— Аммо бундай ҳолларда башоратгўйларга эътибор қилмаслик ҳам хато бўлур эди, — кулиб юборди ибн Моҳон. — Айниқса, улар башорати ҳақиқатга яқин бўлса! Хўш бизни ҳаяжонга солиб турган воқеадан хабаринг борми?

— Эҳтимол, бордир, — деди Содун ўзини бемалол тутиб.

— Сизлар биздан сир тутаётган янгиликдан у бир неча соат бурун бохабар бўлганди! — гапга аралашди ал-Хариш.

— Бу қандай янгилик экан? — ўзини билмаганга солиб сўради ибн Моҳон.
Ал-Хариш Содунга тагдор қараш қилди. Сохта аллома ўзини кўрсатиш учун қулай фурсат келганини дарров фаҳмлади.

22 6 0 6

ИБН МОҲОН САРОСИМАДА

Ибн Моҳон бу кутилмаган янгиликдан бир сапчиб тушиб, соҳибдеворнинг кўзига ҳайрат аралаш текилиб қолди. Аммо шу онда ибн ал-Фазл суҳбатга аралашди:

— Ар-Рашид қазосидан бўлак яна нималардан воқифсан, айт!

— Халифамиз — Оллоҳ уни ғариқи раҳмат қилган бўлсин! — Хуросонга жўна-масиданоқ бетоб эдики, биз бунинг оқибати ўлим билан тугагини башорат эти-шимиз мумкин эди. Бироқ, мағия менга бошқа бир нарсани ҳам ошкор этди... Бу тўғрида сизларга сўзлаб беришим ҳам мумкин, аммо бир шарт билан, яъни ме-нинг сўзларимни саййидимиз ал-Аминга етказмайсиз, токи ўзи билиб олсин, лекин зинҳор мен орқали эмас...

Сохта аллома мазкур шартни суҳбатдошларни янада қизиқтириш учунгина пи-санда қилган, бу — айёр Содуннинг одатдаги ҳийласи эди. Ибн ал-Фазл Содун-нинг илтимосини эшитган заҳотиёқ сирни дарҳол билиб олишга ошиқди.

— Чиндан ҳам бирон-бир арзигулик янгиликдан хабардор бўлсанг, уни саййи-димиз ал-Аминга етказмоғинг, шу тариқа унинг мурувватига сазовор бўлмоғинг керак. Бу — ўзинг учун ҳам кони фойда! Мазкур хабар ҳақиқатан ҳам жуда му-ҳимми? — деди гўзал йигит ҳовлиқиб.

— Мен воқиф бўлган сир ҳаммамиздан ҳам кўра ибн ал-Фазл жанобларига кўпроқ алоқадор, — тагдор гап қилди Содун.

Вазирнинг ўғли ўзи ҳам сезмаган ҳолда Содуннинг ёнига сурилиб ўлтириб олди.

— Нима дединг? Нечун бу гап айниқса ал-Фазл жанобларига кўпроқ тегиш-ли, деб ҳисоблайсан? — безовта бўлди йигит — у аллома мени танимайди, деб ўйларди.

— Мазкур сир ибн ал-Фазлга дахлдор, чунки у унинг, яъни сенинг падари буз-рукворинг тақдири билан боғлиқ...

Уламнинг ўзини таниш бу ҳавойи йигитни унчалик ҳам таажжубга солмади, у энди сирни тезроқ билишга шошиларди.

— Сўзларинг коса тагидаги нимкосага ўхшайди, — деди ибн Моҳон. — Аввал башоратингни бизга ошкор эт-чи, ана ўшанда ўйлашиб кўрамиз. Ал-Амин марҳа-матига сазовор бўлишингга мана мен кафил, фақат айтадиган гапинг шунга ар-зиса бўлгани.

— Сен “амир ал-муслимин” деб айтмоқчи эдинг, шундай эмасми? О, аъло ҳаз-ратларининг марҳаматларига эришиш — чиндан-да бахт! Биз барчамиз ул зоти олийнинг қулларимиз!

— Нега сен ул зоти “амир ал-муслимин”, деб атадинг? Ахир, ал-Амин жаноб-ларига ҳозирча ворис ул-аввалиндурлар. Ар-Рашид жаннати бўлганлари билан ал-Амин жаноблари халифа бўлиб қолмадилар-ку! Қасамёд, деган гаплар бор дунёда.

— Ал-Амин жаноблари энди халифадурлар! Ҳамма нарса ҳал бўлган!
“Мана буни башорат деса бўлади!” — ёқа ушлаб қолди ибн Моҳон.

— Ал-Амин жаноблари — халифа? Бу иш қандай содир бўлмиш?

— Бу иш, — аллома шаҳодат бармоғи билан ал-Фазл томон ишора қилди, — ал-Фазл падари бузрукворларининг, яъни вазир жанобларининг саъй-ҳаракатла-ри туфайли амалга ошмиш!

Ҳамма алломанинг сўзларини яхшироқ эшитиб олиш учун бўйинини чўзиб, оғзига қараб ўлтирарди. Барча қатори бениҳоя ажабланган ал-Хариш қичқириб юборди:

— Сўнги бор учрашганимиздан кейин мана қандай янгиликдан воқиф бўлиб-сан! Қани, ҳаммасини оқизмай-томизмай бизга сўзлаб бер-чи!

Содун ўлтирган ерида мағрур тусда қаддини ростлаб, олдида турган китоб ул-

башоратга қараб ўқиётгандек, Беҳзоддан эшитган гапларни такрорлай бошлади. Орага шундай жимлик чўкдики, сомеъларнинг юраклари ваҳимадан дукуллаб ураётганини сезиш мушкул эмасди. Айниқса ал-Фазл ўзини қўярга жой тополмай қолди. У ал-Аминга зўр хизмат кўрсатган вазир отаси билан фахрланиб, жони ичига сиғмасди. Бу гапларнинг баъзи бирларини аввалроқ чалпа-чулпа эшитган бўлса-да, мана энди иш нима билан тугаганини уламодан эшитиб, унинг сўзлари ҳақлигига амин бўлди. Содун сўзини тугатар-тугатмас, ёнига ўлтириб олди ва бетакаллуфлик билан елкасига қоқди:

— Оллоҳ сийласин сени! Тилингга шакар! Зўр соҳибкаромат экансан!

Ибн Моҳон ботиний ҳаяжонини босишга интилиб, Содунни сўроққа тутди:

— Бу гапинг ростми ё?..

Содун боягидек қаддини тик тутиб, қошларини кериб, виқор билан деди:

— Мен мағия дилимга солган гапларни такрор айтиб бердим, холос. Мағия бирон марта бўлсин, менга панд бермаган ҳали!

Соҳибдевон ўйга ботганича сукут сақлаб ўлтирар, ўзи топиб келган хабари ўзига арзимасдек туюлар эди.

— Алломанинг башорати чин бўлиб чиқса, зўр янгилик бўларди биз учун, — деди ибн Моҳон ал-Хариш томон ўгирилиб. — Мен унга халифа саройида бош мунажжимлик лавозимини ваъда қилишим мумкин. Аммо бу гапларни бошқа ҳеч ким билмасин! Натижаси не бўларкин, кўрамыз.

У ёстиғи остидан ҳамён чиқариб, Содунга узатди:

— Бу сенга йўлқира ҳақи, бир галлик мукофотинг...

Содун бу ҳайр-эҳсондан нафратлангандек қўлини орқасига тортди. Ибн Моҳоннинг ҳамён тутган қўли ҳавода муаллақ қолди. Ажабланиб, ал-Харишга қаради. Ал-Хариш кулиб юборди, ҳамённи ибн Моҳон қўлидан олиб ёстиғи остига қўйди:

— Соҳибкаромат бизга пул эвазига эмас, балки дўстлик юзасидан холис хизмат кўрсатди...

Алломанинг бу ишидан махфий хизмат бошлиғи жуда мамнун бўлди, аммо шу ондаёқ хатосини тўғрилашга шошилди:

— Майли, халифа хизматида ҳақини юз карра ошириб олади.

Содун ўрнидан қўзғалди:

— Сиздек жанобларни тунда беҳаловат қилганим учун узр сўрайман. Хайр!

Ибн Моҳон ҳам беихтиёр ўрнидан туриб кетди. Одатий димоғдорлигидан асар ҳам йўқ эди. Бу ғаройиб истъедод соҳиби яқинда асқотиб қолиши мумкин! Алломанинг пулга бепарволиги ҳам қойил қолдирганди. Содунни у эшиккача кузатиб қўйди. “Эртага шу ерга бир келиб кетгил”, деб илтимос қилди. Жойига ўлтиргач, шундай аллома билан таништиргани учун ал-Харишни мақтай кетди. Дайдилар пешвоси қўшни хонада қолган Ҳамидни эслади.

— Мақтовингга арзигулик иш қилганим йўқ, — деди у. — Аммо бизга муруватинг зўрлигини биламиз. — У Ҳамидни чақириб, ибн Моҳонга рўбаро қилди:

— Бу бола мен учун ўғилдек азиз. Унинг халифа саройида хизмат қиладиган ёлланма навкарлар сафида бўлишини орзу қиламан, биздан мададингизни аяма-сангиз. Йигит икки букилиб, ибн Моҳоннинг қўлини ўпди ва таъзим бажо этди.

— Яхши! — деди ибн Моҳон. — Ҳозироқ хизматчилар бўлмасига боргил. Эртадан ишни бошлайверасан. — Сўнг ал-Харишга юзланди. — Кўнглинг хотиржам бўлсин. Илтимосинг ерда қолмайди.

Ал-Хариш миннатдорлик билдириб, хайрлашди.

Меҳмонлар орасида, айниқса, ал-Фазлнинг димоғи чоғ эди. Башоратгўйга дилида таҳсин ўқиб, бу одам келажакда унга ҳам керак бўлиб қолиши мумкинлигини фаҳмлади. Дарҳол ўрнидан қўзғалди, Содун билан ал-Харишнинг кетидан қабулхонага чиқди. Бу ерда бегона йўқ эди. Вазирнинг ўғли алломанинг қулоғига энгашиб, унга халифаликка сира алоқаси йўқ бир иши борлигини айтди. Яқин орада ҳузурига киришини тайинлади. Содун ҳурмат юзасидан таъзим қилиб, ал-Хариш билан бирга жўнади. Остонада хайрлашиб, ҳар ким ўз йўлига кетди. Тонг ёришига атиги бир неча соат қолган эди. Соҳибдевон Салом эса шу тун ухламади. У ал-Аминга падари бузруквори ўлими ҳақидаги хабарни етказиш учун ҳозирлик кўриши лозим эди. Мазкур хабарни олиши биланоқ ал-Аминга етказиши шарт

эди, аммо у аввал махфий хизмат бошлигини огоҳ этишдан ўзини тия олмади. Тонг отиши биланоқ Салом ар-Рашид қазоси тўғрисидаги хабарни тахт ворисига айтиш учун ал-Амин қароргоҳи бўлмиш Абодият қасрига йўл олди.

23 б о б

ҚАСАМЁД

Шу аснода Бағдод аҳолиси юқорида баён қилинган воқеалардан беҳабар, тинч уйқуда эди. Фақат эртаси кун тонгдан кўчаларда жарчилар пайдо бўлиб, ар-Рашиднинг ўлими тўғрисида халққа хабар беришди, Оллоҳ марҳаматидан умидвор бўлишга даъват қилиб, ал-Аминнинг тахтга ўлтирганини билдиришди. Барча ҳошимийлар ҳамда давлат амалдорларининг таомилига кўра, янги халифага қасамёд келтириш учун фармойиш берилди. Шу куни — 793 йил жумодил охир ойининг 19 куни Содун яна ибн Моҳон уйига келди. Ибн Моҳон уни очиқ юз билан қарши олиб, гарчи расмий қоидага тўғри келмаса-да, ўз мулозимларига қўшиб, қасамёд маросимига бирга боришни таклиф этди.

Абодият қасри олдида пиёдаланишлари биланоқ сарой аъёнлари ва саркардалар тўдасига тушиб қолишди. Мажлислар уйига кишилар орасидан ўтиб бориб, ичкарига киришди. Содун ҳар эҳтимолга қарши ибн Моҳонга етишиброқ юришга ҳаракат қиларди.

Маросимда ҳошимийлар уруғининг Бағдод шаҳрида яшайдиган оқсоқоллари, давлат олий мансабдорлари ҳозир бўлишди. Ҳаммаёқ лиқ тўла одам эди.

Халифалик тахтида ал-Амин ўлтирарди. Ёш ҳукмдор — йигирма уч ёшдаги зуваласи пишиқ, қотма юз, қалин соқолли, баланд бўйли йигит — ўзини жуда мардонавор тутар, юз-кўзларидан шижоат ёғиларди. Ҳайбати шундоқ эдики, ҳатто шерга дуч келиб қолса ҳам ҳайиқмайдигандек кўринар эди. Юз-қиёфаси бир мунча жозибадор, силлиқ тим қора сочи, оқ пўст юзи, қисик кўзлари, қирғий бурни ўзига ярашган, аммо чечак касалининг излари юзига соя солгандек эди.

Ал-Аминга халифалик либоси — Муҳаммадур Расуллитоҳнинг заруқали симобий салласи ва жун чопонини кийдириб бўлишган экан. Бу кийимларни халифалик асоси ва муҳрли узуги билан бирга Тус шаҳридан биродари Солиҳнинг хизматкори зудлик билан олиб келиб берган эди. Ал-Аминнинг қўлида мана шу узук порлаб, ҳамманинг кўзини олар, у узук таққан қўли билан халифалик асосини маҳкам қисиб, қаддини фоз тутиб ўлтирарди. Ҳошимийлар — оромкурсиларда, бошқалар ёстиқ ва гиламлар устида жойлашиб олишган, айримлар эса тик туришар эди. Ҳамма-ҳамма ар-Рашид ўлимига қайғуриб ва унинг ворисига эҳтиром юзасидан сукут сақлаб, бошларини эгиб туришарди.

Ёмхона соҳибдевони Салом биринчи бўлиб саф олдига чиқди-да, ал-Аминга яқин келиб, таскин берган бўлди ва уни тахтга чиқиши муносабати билан табрик қилди. Кейин ҳошимийлар ўртага чиқиб, ўз қайғуларини изҳор этишди ва янги халифага содиқ эканликларини билдириб, қасам ичишди. Сўнгра ал-Амин ҳошимийларнинг энг қариси бўлмиш Сулаймон ибн Мансурга шу ерда ҳозир бўлган аъёнлар ва саркардаларни қасамёдга келтиришни буюрди. Улар орасида ибн Моҳон ва ибн ал-Фазл ҳам бор эди. Кўпчилик ичида турган Содунга ҳеч ким эътибор бермади.

Қасамёд маросими тугагач, ал-Амин ўрнидан турди. Янги халифа нима деркин, деган ўй билан барча унга қараб, тош қотиб турарди.

— Оллоҳ таолога ҳамду санодал бўлсин! — деди ал-Амин. — Эй халойиқ! Эй аббосийлар! Жамики махлуқлар манглайига муқаррар ўлим битилгандур! Бунга шак келтириб ва ёки уни рад қилиб бўлмайду! Бас шундай экан, ўтмиш ғам-андуҳларидан юз буриб, келажак сурури сари боқингиз! Қаноат либосини кийганлар албатта қадру мукофотга сазовор бўлгусидир!

Йиғилганлар дилгир бўлиб, ҳайратда қолишди, зеро ҳеч ким янги халифадан бундай беандишаликни кутмаган эди. Бу орада ал-Амин қўшин маошини икки йил олдин тўлаш ҳақида фармойиш берди. Бундай буйруқ аллақачонлардан буён расм

бўлиб, янги ҳукмдор қўшиннинг ихлосини қозониш учун унга қўшимча маош тайинлашга шошиларди.

Ибн Фазл бу тантанали маросимга ортиқча қизиқмади. Унинг бутун фикру-зикри Содунга топширажак ишида эди. Шу боис маросим тугаши биланоқ аллома томон ошиқди. Дарвозага қараб кетаётганини кўриб, югурди. Аммо башоратгўй ал-Фазлнинг: “Шу онда бизнинг саройимизга қадам ранжида қилсангиз”, деган таклифини рад этди. Бошқа жойда зарур ишлари борлигини айтиб, узр сўради. Шундай бўлса ҳам, кечқурун боришга ваъда берди: Салмон тезроқ Беҳзодни излаб топиб, шу кунларда содир бўлмиш воқеалар нима билан тугагини сўраб билмоқчи эди.

— Майли, кетавер, — рози бўлди ал-Фазл, — аммо кечқурун ар-Русофдаги ҳовлимизга албатта бор, кутаман.

Улар хайрлашди. Салмон тўғри ал-Маъмун саройига йўл олди.

24 б о б

АЛ-МАЪМУН САРОЙИДА

Шу аснода амир ал-муслиминнинг ўлими хабари вориси соний ал-Маъмун саройига ҳам етиб келган ва унда истиқомат қилувчилар устига гўё тоғ кулагандек таъсир қилган эди. Айниқса, бобосига ўрганиб қолган Зайнабнинг қайғуси чексиз. У тинмай йиғлар, далда-ю таскинга қулоқ солмас эди. Дононир саройда бўлажак ўзгаришлар ҳақидаги фикс-фасод гаплардан беҳабар, халифа ўлиmidан кейин Беҳзод Салмонга сўзлаб берган янгиларни ҳали билмаган, ал-Маъмундан биронбир хабар келишини сабрсизлик билан кутар эди. Ахир, у — Хуросон ҳукмдори! (Ар-Рашид юришга чиқмасдан бурун шунга қарор қилганини яхши биларди). Демак, тез орада қизи ва аҳли аёлини Хуросонга чақириб олади! Дононир Беҳзоднинг маслаҳатларига гоят муштоқ эди. Табиб кўз ёши ҳали-вери қуримайдиган Зайнабни тинчлантирган бўлурди, албатта. Амирнинг қизи ҳеч нима билан овунмас, кўнгли ёришмас эди. Кечагина бир гапириб, ўн куладиган, унча-бунчага парво қилмайдиган шўх-шодон қизча уззу-қун хонасида ўлтириб олиб, хаёл суради, таом емайди, доим боши айланади, рангига-ку қараб бўлмайди. Дононир эртадан кечгача у билан бирга. Зайнабни овутишга ҳаракат қилади, аммо... Ниҳоят Зайнабнинг касал бўлиб қолишидан хавфсираб, сарой табибига киши юборишга ижозат беришни сўради, аммо қиз кўнмади. Мураббия ҳар гал:

— Хуросонлик табибимиз қани? — деган саволни эшитарди, холос.

Зайнаб Беҳзодни эслаган экан, демак, унга ишонади, фақат угина ўзини дарду ғамлардан халос этишига умид боғлайди. Дононир ҳам Беҳзоднинг таърифини яна ҳам зориқиб кута бошлади.

Халифанинг ўлими Аббодани ҳам қайғуга солди — уни ахир ўз ўғлидек кўрарди! Зайнаб воситачилигида ўз мақсадига эришиш умиди ҳам пучга чиққан эди. Саройдаги ўзгаришлар, эҳтимол, унга йўл очиб берар? Лекин Жаъфарнинг волидаси бунга ишонмас, чунки эронийларнинг душманлари, яъни ал-Маъмуннинг ағёрлари зўр бериб ҳокимиятга интилаётганини яхши билар эди. “Мен нима қилиб бўлса ҳам Дононирга ёрдам беришим, Зайнабнинг дардига малҳам бўлишим керак, у ўзига келиб қолгач, мураббияга саройдаги ўзгаришлардан сўз очсам бўлади”, деб ўйларди Аббода.

Маймуна бўлса ўз ишқ дарди, Беҳзод муҳаббати билан овора эди. Унинг қалб сирларини билиб олгиси келарди. Ар-Рашиднинг ўлими хабарини эшитгач, унчалик қайғурмади, чунки бу воқеанинг ўз севгисига сира даҳли йўқ эди. Маймуна Беҳзоддан ҳамон шубҳаланарди. Айниқса, кечаги учрашувдан сўнг шубҳалари яна ҳам кучайди. Нега Беҳзод у билан қуруққина хайрлашиб, шоша-пиша жўнаб қолди? Мана, қош қорайди, Беҳзоддан эса дарак йўқ! Лоақал Салмон кела қолсайди! Шунда Беҳзоднинг қаердалигини, қачон келишини сўраб-билиб олган бўларди. Маймуна уззу-қун севгилисини кутиб, ўзини кўярга жой топа олмай қолди. Саройдагиларнинг дарди-қайғуси, шаҳардаги шовқин-суронлар билан иши йўқ эди унинг. (Айтмоқчи, ал-Маъмун саройи халифа саройидан анча узоқда жойлашган-

ди). Мана, ҳозир ҳам Маймуна Зайнабни юпатиб ўлтираркан, икки кўзи эшикда эди. Қанийди бирдан хизматкор келиб, Беҳзоддан хабар берса? Эҳтимол, ўзи келиб қолар? Дононир ҳам бувисига Беҳзод ҳақида нимадир деди. Демак, улар табибни кутишаётир. Қизнинг юраги дукуллаб ура бошлади. Аммо у сукут сақлайди, ўз сирини ошкор қилиб қўйишдан қўрқади.

... Қуёш ҳам ботмоқда. Маймуна эрталабдан бери оғзига ушоқ ҳам солгани йўқ. Ҳамма ўз ташвиши билан овора, шу боис у билан ҳеч кимнинг иши бўлмай қолган. Ниҳоят, зориқиб кутишлар зое кетмади: айвонда хизматкор кўринди. У афтидан, қандайдир хабарни етказиш учун шошилиб келарди. Маймуна сапчиб ўрнидан турди-ю, лекин шу ондаёқ ўзини босди: хизматкор Дононир ҳузурига уй-рўзгор ишлари билан кирмоқчидир? Маймуна ўзини шунчаки ўрнидан қўзғалгандек қилиб кўрсатди-да, хонани айлана бошлади, шунда ҳам эшикдан узоқ кетмасликка тиришди.

Хизматкор кириб, таъзим қилди:

— Салмон келди!

Бу сўзларни эшитиб, Маймуна бадтар ҳаяжонланди, кўзлари порлади.

— Салмонга ижозат, кирсин! — деди Дононир. — Эҳтимол, хожаси ҳам тез орада келиб қолар. Шунинг хабарини бермоқчидир. Шу бугун у бизга жуда-жуда зарур, ахир!

Бир дақиқадан сўнг Салмон кириб келди. У одатдаги кийимида эди. Маймуна энтикиб, уни кузатди. Салмон остона олдида тўхтади, ҳурмат бажо этиб, бир зум таъзим қилиб, қотиб турди-да, хонага кириш учун рухсат сўради. Бутун қиёфаси билан ғоят қайғуда эканлигини ифодашга ҳаракат қиларди у.

— Бизга қандай хабарлар келтирдинг, Салмон? — сўради Дононир. — Бошимга зўр қайғу тушганини ўзинг ҳам биласан.

Дононир кўз ёшларини аранг тўхтатди. Салмон бошини кўтармай, Зайнаб томон яқинлашди-да, қўлини ўпмоқчи бўлгандек энгашиб, таъзим қилди.

— Чиндан ҳам зўр бахтсизлик! — деди у ўзини чуқур қайғуга ботган қилиб кўрсатиб. — Амир ал-муслиминнинг ўлими унинг барча фуқаролари учун мисилсиз кулфат! Оллоҳ ал-Амин ва авлодларининг умрини узоқ қилсин! У бизнинг саййидимизни ўз падари бузрукворининг муносиб вориси этди! Салмон хўрсиниб, ясама кўз ёши қилиб, хонанинг бир бурчагига тисарилди.

Дононир уни ёнига чорлатиб, ўлтиришга буюрди.

— Шу бугун табибимизни кўрдингми?

— Йўқ, кеча учрашганимиздан бери кўрмадим. У шу ерда бўлса керак, деб ўйловдим.

— Йўқ Салмон, у келмади. Уни анчадан буён кутиб ўлтирибмиз. Саййидамиз бетоб, табибдан эса дарак йўқ, бошқа киши даволасин, десак, ҳеч унамайди, — Дононир Зайнабни койиган бўлди.

Хожам узоқ қолиб кетмаса керак. Шу бугун келаман, деб ваъда берган.

— Қаёққа кетганларидан хабаринг бордир? — сўради Дононир.

— Йўқ албатта. У киши қаёққа кетади, қаердан келади, ҳеч ким билмайди.

— Биз ҳам табибимизнинг бир-икки кун тарк этиб, кейин қайтиб келишларига кўникиб қолганмиз, аммо бу гал..

— Эҳтимол, у киши ўз уйида, ал-Мадоиндадир? — гапга аралашди Аббода.

Салмон елкасини қисиб, қошларини керди, шипга қараб қолди. Бу билан у: “Хожамнинг юриш-туриши, келиб-кетиши менга боғлиқ эмас, буни билмайман, билишни ҳам истамайман”, демоқчи эди.

Шу тобгача тортинчоқлик Маймунанинг суҳбатга аралашувига монелик қилаётган эди, аммо севгилисининг қаерда эканлигини билиш истаги ниҳоят ғолиб келди:

— Имоним комилки, у киши ал-Мадоиндалар, — сохта бепарволик билан деди у имкон қадар хотиржам сўзлашга ҳаракат қилиб. — Яна ҳамма эшик-тешикларни беркитиб, ўз севган машғулоти ал-кимё билан банд бўлсалар керак. Эҳтимол, саройдан хазина ковлаб олаётгандирлар — ахир бу ҳақда эл оғзидан эшитганман!

Маймуна қанчалик зўр бермасин, барибир икки юзи анордек қип-қизариб кетди. Беҳзоддан Дононирга кўзи тушиб, унинг кинояли табассум қилиб турганини

кўрди. Кўрди-ю баттар ҳижолатда қолди, кўзларини яшириб, ерга қаради, бир чеккага бориб, ёстиққа ўлтирди-да, бошидаги рўмолини тўғрилай бошлади.

— Баъзи бир одамлар хожам тўғрисида ҳар хил хаёлларга боради, — деди Салмон Аббодага қараб. — Аммо у тиббиёт ё фалсафа илми билан машғул бўлган пайтлардагина гўшанишин бўлади. Ал-Мадоинда эканлигини билганимда эди, дарҳол бориб, бу ерга олиб келган бўлардим. Аммо ҳали бери келиб қолса, ажаб эмас. Мабодо, эрталабгача келмаса, ана унда ал-Мадоиндан ё бошқа бир жойдан излашга тўғри келади. Шундай!

Дононир барибир тинчимасди. У Зайнаб, шу билан бирга Маймунанинг ҳам кўнглини хотиржам қилиш зарурлигини биларди. Начора, бечора қизга ўзи ёрдам бермаса бўлмайдиганга ўхшайди!

— Барака топгур, — илтимос қилди у Салмондан — бугун кечгача хожангни топишга бир ҳаракат қилиб кўр, майлими?

— Амрингизга бўйсуниб — вазифам! — Салмон таъзим қилиб, орқаси билан эшик томон юрди. — Бугун кечқурун ё эртага эрталабгача унинг хабарини етказишга албатта ҳаракат қиламан.

Дононир Салмонга раҳмат айтиб, зимдан Маймунага қараб қўйди. Қизнинг кўзларида миннатдорлик туйғуси барқ урарди. Донодир жилмайди:

Тўғри иш қилдимми? — сўради у Аббодадан.

— Салмоннинг бошқа ишлари бўлса, безовта қилмайлик. Беҳзодни топиш учун ал-Мадоинга ўзим бораман, — деди қўққисдан Аббода. — Йўл узоқ эмас. Уйи қаердалигини ҳам яхши биламан.

У сочларини тўғрилаб, қўшиб қўйди:

Маймуна билан бирга борсак ҳам бўлади.

Бувисининг бу сўзларини эшитиб, Маймунанинг юзи ёришиб кетди. Бу — унинг айна дилидаги гап эди! Қиз ийманиб, айта олмаган фикрини бувиси ошкор этган эди.

Салмон Беҳзодни топиш учун йўлга чиқажагини айтган бўлса-да, аслида аввал келишиб қўйилганидек ибн Фазлнинг уйига шошиларди. Бундай таклифдан фойдаланиб қолиш зарур! Вазирнинг ўғли Салмон ўйлаб қўйган ва бу ерга келишига сабаб бўлган иш учун асқотиб қолиш мумкин! Хожаси тўғрисида қайғурмаса ҳам бўлади, ҳамиша иши бошидан ошиб ётади унинг. Бироқ, ал-Маъмур саройидан чиқиб кетаркан, аёлларга:

— Хайр, мен хожамни излашга кетдим, — деб қўйди.

25 боб

ИБН АЛ-ФАЗЛ

Салмон безовтақалб аёллар ҳузуридан чиқиб, кийимларини алмаштирди-да, сарой ҳовлисида турган хачирга миниб, ал-Фазл ибн ар-Робиа саройига жўнади. Сарой ўша пайтда ар-Русофа қасабасида, Бағдоднинг шарқий чеккасида жойлашган бўлиб, олд томони ал-Майдон кўчасига қараган эди. Саройни ар-Рашид аввал Аббод ал-Хасибга туҳфа қилганди, кейин ал-Фазл ибн Робиа тасарруфига ўтди, у бу ерга бутун оиласи билан кўчиб келди. Ал-Фазл ва ал-Маъмур саройлари Бағдоднинг шарқий чеккасида ўринлашган эса-да, орадаги масофа анча узоқ эди. Содун ал-Муҳаррам қасабасини бошидан охиригача кесиб ўтди, ас-Сулес бозори ёнидан чиқиб қолди. Ал-Майдон кўчаси шу жойдан бошланиб, ар-Русофа орқали Шимоссияга қадар ястанган, бу ерда у ал-Ҳодир номи билан аталарди. Бозорда чинни буюмлар, қимматбаҳо идишлар ва бошқа анжомлар билан савдо қилинарди.

Содун ал-Фазл саройи дарвозахонасига етганида кун ботмоқда эди. Вазирнинг ўғли уни кутиб ўлтирган экан. Соқчиларга аллома Содун келса, дарҳол саройга киритиб юбориш тайинланган, унинг шаклу шамойили тавсифлаб берилган эди. Содун хачирдан тушмасиданоқ, соқчилардан бири югуриб келди:

— Аллома Содунмисиз? Марҳамат қилиб, ортимдан юринг. Хожамиз сизни кутмоқда.

Содун ҳассасига таяниб, виқор билан дарахтзор ичидан қадам ташлаб борар, ўзича минғирлаб, қандайдир шеър ёки дуо ўқирди. Иккинчи соқчи соҳибқароматнинг келганини хожасига айтгани кетди. Боғ чеккасига етишгач, сарой дарвоза-хонаси кўринди. Тўсатдан дарвоза олдида ибн ал-Фазл кўринди, унинг ўзи башоратгўйни кутиб олгани чиққан эди. У аллома билан кўришиб, қўлтиғидан олдида, айвон ва саломхона орқали хос хонасига бошлаб бордики, бу илтифотга энг қин одамларигина сазовор бўларди. Улар кирган кенг танобий хонада энли пастак кат бўлиб, ёнида иккита ором курси турарди. Ерга қимматбаҳо гиламлар тўшалган, ҳар бурчакда ўрнатилган шамдонлардаги талай шамлар аллақачон ёқиб қўйилган эди.

Ибн ал-Фазл чордона қуриб ўлтирди-да, алломани курсилардан бирига таклиф қилди. Содун аллақандай сўзларни ўзича такрорлаб, ўриндиққа чўкди. У бир тирсагини биқинига маҳкам тираб, жуббаси остида қандайдир қимматбаҳо матоҳни яширган каби кўринарди. Қулайроқ ўлтириб олгач, кўнжидан ўралган ипак рўмолни чиқарди. Сўнг рўмолни шопилмай очди-да, ичидаги китобни жуда эҳтиётлаб, тиззасига очиб қўйди. Эски қўлёзманинг муқоваланган варақларида замон ўз изларини қолдирган. Ибн ал-Фазл ўлтирган жойидан бу қадимий битикларга назар ташлади. Унинг наздида бу ёзувларни на инсон ва на жинлар ўқий оларди. Бироз вақтдан сўнг аллома китобнинг айрим жойларини гўё ўқиб бўлгандек, бошини кўтарди, кафтларини пешонасидан юзигача суртиб, дуо ўқиди ва ибн ал-Фазлга қараб, илтифоти учун миннатдорчилик изҳор қилди.

— Хуш келибсан, азиз меҳмонимиз бўлгил, — жилмайди ибн ал-Фазл. У ширин муомала ва навозишлар билан уламони ўзига жазб этмоқчи ва ундан айрим сирларни билиб олмоқчи эди.

— Эй вазир, мени саройнингга таклиф этиб, шундоқ ҳам зўр илтифотлар кўрсатдинг, — кулди аллома. У мезбоннинг мақсадини дарҳол англаб олганди.

Ибн ал-Фазл ҳушёр торгди: башоратгўй уни вазир деб атади. Бу — бежиз эмас. Келажақдан фол очган бўлса ҳам ажабмас! Бунга ишонч ҳосил қилиш учун ўзини гўлликка солди:

— Мени вазир деб атадинг. Ахир вазир — менинг падари бузрукворим-ку!

— Саййидим, вазирнинг валади ҳам вазир, — дудмал жавоб қилди аллома

— Қулоғим сенда, мақсадга ўтгил.

— Мени вазир деб атаганинг каби мен ҳам сени саройнинг бош мунажжими деб атайман, — бояги гапни қайтарди ибн ал-Фазл.

“Вазир чиндан ҳам шу лавозимга эришишда ёрдам бериши мумкин. Ахир, унинг отаси саройнинг энг обрўли одамларидан! Ал-Аминнинг ўзи ҳам бу ота-болани жуда ёқтиради. Шундай қилиш керакки, бу бола ўз ваъдасини унутмасин”, ўйлади Содун.

— Оллоҳ ибн ал-Фазл жанобларидан марҳаматини аямасин! — деди Содун.

— Оллоҳ айтганини бажо этгувчидир. Қани, ниятингни баён қилгил, жон қулоғим билан эшитайин.

Ибн ал-Фазл гапни нимадан бошлашни билмай, бироз сукут сақлади-да, сўзлай бошлади:

— Сени гоят муҳим бир иш юзасидан ҳузуримга таклиф қилдим. Аммо уни сир сақлашга тўғри келади.

— Саййидимиз ишора қилаётган юмуш барчага сир бўлса сирдир, аммо мен учун сир эмас. Аллома Содундан сир сақлашни талаб этиш-ортиқча!

Ибн ал-Фазл ҳайратда қолди, лекин башоратгўйни синаб кўрмоқчи бўлди.

— Наҳотки, мен сир сақлаётган юмушдан аллақачон хабардорсан?!

Ибн ал-Фазл Маймунани яхши кўриб қолганини Салмон сарой хизматкорларидан бирининг оғзидан эшитганди. У Аббоданинг ўша ҳикоясини эшик ортидан туриб тинглаганди. Аёллар: “Суҳбатимизни ҳеч ким эшитмайди”, деб беҳуда ўйлашган!

— Сен сир тутаётган иш менга маълум, — кинояли жилмайди башоратгўй. — Бу иш ёш бир қизга дахлдор, шундай эмасми? Ёки сен бошқа бир нарсани кўзда тутдингми?

Ибн ал-Фазл эсанкираб қолди. Юз-кўзларидан ҳам саросимага тушгани шун-

доқ кўриниб турарди. Энди қалб сирини очиш ҳам осон кўчган, алломанинг бояги сўзлари бунга имкон бергандек эди.

— Менинг сирим сенга маълум экан, — деди у, — бу қизни жонимдан ортиқ севиб қолганимни ҳам айтишим керак. Унинг ишқида ёниб кул бўлаёздим...

Йигитнинг кўзлари чақнаб, икки юзи қизарди, лаблари пирпираб кетди. Содун кулиб юборди:

— Ишқ деган нарса подшоҳга ўхшайди, унинг ҳукми зўр бўлади, — деди у йигитга раҳми келгандек бош чайқаб. — Демак, чиндан ҳам ошиқ экансан-да?

— Шундай, шундай... Аммо у мени севармикан?

— Билмадим, — ўйга толди Содун. — Қиз шу ерда бўлганида эди, қалбига кўз солиб, барча сирларини билиб олган бўлурдим. Начора! Фол очишимга тўғри келади.

— Майли, у мени севмайди, дейлик, тўғрироғи, мен унга ёқмайман. Хўш, айтчи, нима қилай? Сени бу ерга чорлаганимнинг ҳам сабаби шу... Хуллас, ёрданингга муҳтожман.

Содун тиззасида турган китобни очиб, варақлади, сўнг керакли жойни топгандек, ўқишга киришди. Бир неча дақиқа мутоолага берилиб, китобдан кўзини олди-да, узоқ ўйланиб қолди. Кўзларини шипга қадаб, яна битикларга қаради.

Ибн ал-Фазлга нимадандир ташвишлангандек тикилиб, алланималар деб шивирлади. Ниҳоят, бошини қуйи эгиб, соқолини силади.

— Маъшуқанг истиқомат қилиб турган жойни тарк этмиш, — деди у пировардида.

— Нима дединг? Қаёққа ғойиб бўлибди? — кўзлари ола-қула бўлиб сўради вазирнинг ўғли.

У ал-Мадоинда яшарди, шундайми? — ўзини соддадилликка олиб сўради Содун.

— Ҳа шундай..

— Энди эса у ерда йўқ...

— Бўлмаса қаерда? Қаёққа кетибди? — зўр ҳаяжон билан савол берди ибн ал-Фазл.

— Унинг ал-Мадоиндан чиқиб кетганидан хабарим бор, аммо қаердан бошпа-на топган — буниси менга қоронғу. Буни алоҳида текшириш лозим.

— Эҳтимол, ҳозир йўлдадир? — сўради ибн ал-Фазл.

У Маймуна бирон-бир жойда бўлса, соҳибқаромат назаридан қочиб қутула олмаслигига амин эди.

— Эҳтимол, йўлдадир. Бунинг аҳамияти йўқ. У осмондами, ердами ёхуд ер билан само ўртасидами, барибир, нигоҳимдан қочиб қутула олмайди!

Ибн ал-Фазлнинг кўзлари чақнаб кетди, бироз ўзига келди:

— Оллоҳ сендан мурруватини аямасин, соҳибқаромат! — деди у ҳаяжон билан. — Дардимга малҳам бўл, қуруқ қолмайсан. Ундан йўғ-у боримни аямасман. Имонинг комил бўлсин, мен унга уйланмоқчиман! Ниятим пок! Аммо у нега ниқоҳимизга розилик билдирмаётир? Бошим қотиб қолди...

— Бирон бир сабаби бўлса керак, — деди Содун сирли жилмайиб. — Оталар адовати фарзандларга кўчиб, булар тақдирига ҳам таъсир қилади, дейишади...

Вазирнинг ўғли яна довдираб қолди: унинг иккинчи сирини ҳам ошкор бўлганди!

— Рост айтдинг, — тан олди у сир сақлаш ўзига зиён бўлишини фаҳмлаб. — Ҳамма гап ана шунда! Агар у мени қанчалар севишимни билганида эди, отам уни ота-онасига қилган жамики ёмонликларни унутиб юборган ва, албатта, розилик билдирган бўлурди! Шундай эмасми?

— У сенинг севишингни билади, аммо барибир рози бўлмайди. Айтмоқчи, бу нарса бизни ортиқча ташвишлантирмаса керак. Мана бу қалам, — Содун белбоғида осилиб турган патга ишора қилди, — тошни ҳам эритиб сувга айлантиради. Наҳотки, қиз қалбига кучи, етмаса?

— Нимани лозим топсанг, ўшани қилавер. Нима сўрасанг, бераман, — ваъдани куюқ қилди ибн ал-Фазл.

Содун ҳайрон бўлиб, йигитга кўз қирини ташлади:

— Кеча Ибн Моҳоннинг уйида бирга бўлгандик, тўғрими? Мен ундан бирон нима олдимми? Наҳотки, икковларингиз киши шаънини ерга уришга одатланган

бўлсангиз? Тўғри, сизларни ҳам айблаб бўлмайди. Негаки, атрофингизни лаганбардорлар-у сигиндилар қуршаб олишган, улар ҳар нарсадан пулни афзал кўришади.

О, кечир мени, муҳтарам аллома, — хатосини тўғрилашга шошилди ибн ал-Фазл. — Миннатинг — бош устига, аммо сен ҳам менинг воситачилигимга йўқ демагил. Ибн Моҳон иккимиз сенга саройнинг бош мунажжими лавозимини сўраб олиб берамиз. Бу билан халифамизга ҳам зўр хизмат қилган бўламиз. Сендек соҳибкароматнинг саройда хизмат қилиши аъло ҳазратларига ҳам кўп наф келтиради!... Ҳозир-чи, ҳозир нима қилмоқчисан?

— Ижозат беринг, қизнинг қаердалигини аниқлаб, номингдан мактуб ёзиб бераман. Уни мен айтган жойга олиб борсанг, унинг ўзи сенга рўбарў бўлади. Истагингни бажо этиш учун бўйин эгиб, ўзини қурбон қилишга ҳам рози бўлиб, ҳузурингга келади.

Ибн ал-Фазл бу сўзларни эшитиб, ўрнидан сапчиб туриб кетди.

— Ростдан ҳам шундайми? Мактубни қачон битасан?

— Ишни охиригача етказганимда. Хотиржам бўл, аммо мени шошилтирма.

— Нима десанг — шу! Лекин бир шартим бор, ўшани бажаришинг керак, хўпми?

— Қандай шарт экан? — ҳушёр торгди Содун.

— Бугун шу ерда, менинг уйимда тунайсан. Эртага мен билан бирга халифа саройига борамиз. Унга сени таништириб қўяман.

— Ихтёринг, — деди Содун, — аммо уйингда тунамайман. Яхшиси эртага тонгда келаман.

— Йўқ, шу ерда қоласан, — ўзиникини маъқуллади мезбон. — Саройимиз катта. Дидингга мос бир хонани танлаб ол-да, ором ол, ҳеч ким сенга халақит бермайди. Мен ибн Моҳон жанобларига таклифнома йўллаб, эртага эрталаб халифа ҳузурларига боришларини илтимос қилдим. Аъло хазратлари ҳозир ал-Мансур шаҳридаги саройда яшайдилар. Ўзинг ҳам билсанг керак, халифанинг сарой мулозимлари қасамёддан сўнг шаҳар ичига, Хуросон дарбозаси ортидаги Абадият саройига кўчиб ўтишган.

Ибн ал-Фазл чапак чалди. Хизматкор кирди.

— Бизга кечлик таом келтир, — фармойиш берди вазирнинг ўғли. — Мулозимга айт, ётоқхонани ҳозирлаб қўйсин. Бу тун аллома жаноблари меҳмонимиз бўладилар.

Ибн ал-Фазлнинг ўжарлиги Содунга ёқмади. Аммо унинг гапини икки қилгиси ҳам келмади ва шу ерда тунашга рози бўлди. Бир зумда кечлик таом келтиришди.

26 б о б

АЛ-МАНСУР ШАҲРИ

Эртаси кун тонгда ибн ал-Фазл мулозимлари қуршовида йўлга отланди. У одат бўйича аббосий халифалар саройига кийиб борадиган қора жуббада эди. Унинг ёнида одатдаги кийимида хачир миниб Содун борарди. Отлиқлар ар-Русофа кўчасидан чиқиб, ғарб томонга, Дажла дарё кўприги сари йўл олишди. Абадият қасрига элтадиган йўл шу ердан бошланарди. Бу гал суворийлар қаср ёнидан ўтиб кетишди, чунки ал-Амин тантанали қасамёд маросимидан сўнг ал-Мансурнинг олтин сарой деб номланган саройига кўчганди. Эски Бағдоднинг ал-Мансур шаҳри деб аталмиш мазкур қисми айлана шаклида қурилган ва улкан девор билан муҳофаза қилинган эди. Деворнинг узунлиги ўн икки миң тирсак, заминнинг эни эса жуда кенг — тўқсон тирсак бўлиб, юқорига қараб йигирма беш тирсаккача торайиб борар, баландлиги эса олтмиш тирсак эди. Бу — шаҳарнинг энг мустаҳкам девори саналарди. У билан ташқи девор деб аталмиш бошқа девор оралигида жой қолдирилган, эни тахминан асосий девор энича келарди. Кўпгина ҳайбатли, кунгирадор миноралар қурилган ташқи девор атрофи бир текис кўтармалар билан қуршалган, уларнинг бир чеккаси сув тўлғазилган чуқур хандақларга туташиб кетар эди. Хандақнинг нариги тарафида асосан савдогарлар ва дўкондор-

лар яшайдиган маҳаллалар, улар ортида талай қасабалар жойлашганди. Бутун шаҳарни уч қават девор муҳофаза этиб, уларнинг энг мустаҳками, юқорида айтганимиздек, ўрта девор эди. Ўрта девор билан ундан анча паст ички девор орасида савдо расталари ва бозорлар жойлашган эди. Шаҳарнинг тўрт дарвозаси — Хуросон, Сурия, Куфия, Басра дарвозалари ўз навбатида уч девор ичига ўйиб солинган бир неча дарвозалардан иборат бўлиб, улар ҳам ўз ҳолича кунгирадор ва шинакли истеҳком эди.

Дарвозаларга узунлиги саксон тирсак келадиган, ғишт ётқизилган тўрт ҳовли туташганди. Шаҳарга кирувчи кишилар аввал ташқи девор ортидаги шу ҳовлига, кейин эса асосий дарвозалар олдидаги тош майдонга ўтишарди. Мазкур қадди жуда баланд улкан дарвозаларнинг чўян тавақаларини очишга бир кишининг кучи етмас, бу ишни бир неча посбон бажарар эди.

Ҳар бир дарвозахона устига тилла юритилган каттакон гумбаз ишланган, унинг остида кунгиралар билан ҳимояланган ва бир неча соқчига мўлжалланган ўриндиқлар қўйилган эди. Одатда бу ерда чор атрофни кузатувчи бир посбон ўлтирарди. Гумбаз тагига бир неча тик равоқ устига ўрнатилган зинадан кўтарилиб чиқиш мумкин эди. Ибн ал-Фазл Содун ва бошқалар Хуросон дарвозахонасига яқинлашган бир пайтда уларни кўриб турган посбонлар оғир, улкан дарвозанинг бир тавақасини ланг очиб қўйдилар. Суворийлар отларини аввалгидек учириб, дарвозадан ўтдилар, уларга мулозимлар эргашди. Ҳаммалари ташқи деворга туташ ҳовлидан ўтиб, ичкари киришди. Отларнинг тақалари майдонга зич ётқизилган тошларга урилиб, асосий дарвоза олдида турган соқчиларни ҳушёр торттирди. Улар ал-Фазлни кўриб, шошилиб қолишди, ҳаммалари бир бўлиб, дарвозанинг баланд тавақасига ёпишишди. У ғирчиллаб очилиб, суворийлар ичкарига йўл олишди.

27 б о б

ОЛТИН САРОЙ

Қуббасимон қўшингоҳ бинолари ёнидан, иккинчи дарвозадан ўтиб, одмироқ ишланган охириги дарвозага етишди, уни ҳам босиб, шаҳарнинг энг катта майдонига чиқишди. Унинг қоқ ўртасида ал-Мансурнинг олтин саройигина савлат тўкиб турарди. Сарой олдидаги панжара тилла суви билан зийнатлангани боис уни “Олтин дарвоза саройи” деб ҳам аташарди. Ёнида ана шу халифа номи билан аталмиш жоме масжиди!

Кенг, бўм-бўш майдонни кесиб ўтишиб, ўртада кўкка мағрур бўй чўзган сарой — масжидни ёқалаб боришди. Сурия йўли тарафида халифанинг сара қўшини учун тикланган бинолар, ғиштин устунли узун икки иморат майдонга туташ эди, улардан бири Ибн Моҳонники, иккинчиси — сара қўшин қўмондони идоралари эди.

Майдоннинг ҳар чеккаси бўйида ўнлаб бинолар бўлиб, унинг бирларида ал-Мансурнинг ёш бўғин зурриётлари, халифанинг қуллари ва хизматкорлари истиқомат қилган бўлса, бошқаларида девон байт ул-моли (хазинахона), девон ал-Ра-соил (ер солиқлари идораси), давлат дафтархоналари жойлашган, унда барча битимлар, шартномалар муҳр билан тасдиқланад эди.

Бинолар оралиғидаги кўчалар ал-Мансур саркардалари ва яқин кишиларнинг номлари билан аталарди.

Сарой мулозимлари ибн ал-Фазлга расмият юзасидан қўл қовуштириб, салом беришарди. Сарой марказига етар-етмас, чор атрофдаги отларнинг кишнаган, хачирларнинг хириллаган, эшакларнинг ҳанграган товушлари эшитилди. Майдон шулар билан тўлиб-тошган, чунки сайисхонадан жой етмаганди. Ал-Аминни табриклаш ёхуд ўз юмушлари билан саройга келган амирлар ва саркардаларнинг қуллари, хизматкорлари ўз хўжаларини майдонда кутиб ўтиришарди. Содун шу манзарани томоша қиларкан, ибн ал-Фазл ёнида боришнинг пайида бўларди: Саройга яқин қолганда вазирнинг ўғли тўсатдан отининг бошини ибн Моҳон идораси томон буриб юборди. У халифа ҳузурига киришдан аввал у билан учрашмоқчи эди. Аммо ибн Моҳоннинг девонга келган-келмаганини билиш учун юборилган

хизматкор у саройга жуда муҳим бир иш билан амир ал-муслимин томонидан чақирилган хабарни олиб келди. Ибн ал-Фазл эса ал-Аминга кўриниш беришдан илгари Содунни қай йўсунда таништириш лозимлигини маслаҳатлашиб олмоқчи эди.

Ибн ал-Фазл отдан тушиб, сарой тарафга юрди. Содун ҳам пиёдаланиб, унга эргашди. Вазирнинг ўғлига ҳурмат юзасидан сукут сақлаб, тек турган посбонлар алломанинг эғнидаги фаройиб кийим бошига, белбоғида осилиб турган сиёҳдонига ажабланиб қарашарди: “Бу ким бўлди экан? Вазир валади билан баравар ташлашди-я! Кеккайишини қаранг! Лоақал одоб юзасидан бир қадам ортда юрса-чи!”

Бир оздан сўнг ибн ал-Фазл ва Содун саройнинг қуйи қаватидаги саломхона олдидан чиқиб қолишди. Хона халифа ҳузурига кириш учун навбат кутиб турган кишилар билан гавжум эди. Амирлар-у, саркардалар, шоир-у адибларнинг бари шу ерда эди. Янги ҳукмдор тахтга ўлтирган заҳоти ҳамма унинг этагини ўпиб, қуллуқ қилишга шошиларди. Билишардики, ҳозир ал-Аминнинг саҳийлиги тугган пайт! Янги тахт соҳиби, айниқса, қўшин ишончини тезроқ қозонишга ошиқарди. У қўшинни итоатликда сақлаш мумкинлигини яхши билар ва шу боис аскарлар маошини икки йил олдин тўлаш ҳақида фармойиш берганди. Шаҳар аҳлининг ҳам димоғи чоғ! Сипоҳ қўлига тушган бор пулини қаерга сарфлайди! Албатта, шу ерда, Бағдодда! Аввал қарз-қаволасини узади-да, кейин нима керак бўлса, жаъмини — идиш-товоқ, озиқ-овқат, кийим-кечакни айни пойтахтда харид қила бошлайди. Шу боисдан ҳар гал ҳукмдор алмашганида аҳли кайдонияти ҳам аъло даражадалигига таажжуб қилмасак ҳам бўлади. Янги халифа қасамёд маросимидан сўнг бир карра саҳоватини намойиш этишини улар яхши билишарди. Саломхонага йиғилишганларнинг кўпчилиги ибн ал-Фазлни танир, бирлари бош эгиб саломлашса, бошқалари очикдан-очик ҳушомадгўйлик қилишарди. Кимсан вазирнинг ўғли, вазир эса ўша замонларда саройдаги энг керакли одам саналарди. Ибн ал-Фазл ибн Моҳон ал-Амин ҳузурда эканини сўраб-билиб-олди: Хуросондан чопар келган! Четроқда турган бир кишини: “Чопар мана шу”, деб кўрсатишди. У вазирнинг хос одамлари сирасида бўлиб, ибн ал-Фазлни саломхонага кирган пайтдан буён кузатар, аммо одоб сақлаб, ёнига йўламай турган эди. Вазирнинг ўғли уни таниб, жилмайиб-қараб турганини кўргач, олдига югуриб келди-да, қўлини ўпиб, таъзим қилди.

— Не хабарлар келтирдинг? — сўради ибн-Фазл.

— Падари бузрукворингиздан амир ал-муслиминга нома келтирдим.

— Отамиз қаердалар? Соғ-саломатмилар?

— Бағдодга яқинлашиб қолишди. Ҳадемай бу ерга келишади. Шу хабарни етказиш учун мени саройга йўлладилар.

— У қандай нома экан? — қизиқиб сўради ибн ал-Фазл.

— Уни амир ал-муслиминга топширдим, — мужмал жавоб берди чопар. — Шу сабабли одамларни куттириб қўйишди. Ибн Моҳон жаноблари ҳозир халифа ҳузурда.

Ибн ал-Фазл яна ал-Амин ҳузурига ошиқди. Ҳеч кимга бўлмаса ҳам унга жавоб беришади! У халифот ҳукмдорлигига яқин саройнинг ички хоналари сари даядил йўл олди. Эшик олдида турган қуролли посбонлар вазирнинг ўғлини кўриб, унга йўл бўшатиб беришди. Пардабон ҳам унга пешвоз чиқиб, қуюқ саломлашди. Бироқ, муомала оҳангидан, юз-кўзларидан: “Афсуски, бу гал сени ичкарига қўймайман”, деган ифодани ўқиш мумкин эди. Буни дарҳол пайқаган ибн ал-Фазл рад жавобини кутмай:

— Амир ал-муслимин ҳамроҳим билан бирга ҳузурига киришим борасида ижозати олий берган эди, — деб қўйди ва ёнидаги Содунга ишора қилди. Пардабон ибн ал-Фазл сўзларига ишонқирамай, иккиланиб қолди. Ҳали амир ал-муслимин ҳузурига ҳеч кимни қўймасликни буюрганди. Лекин вазир ўғлининг гапини икки қилишга юраги бетламади. Шу боис ижозат олиш учун ичкарига йўл олди.

Ибн ал-Фазл уни кутиб қолишга мажбур бўлиб қолди. Халифа вазирнинг ўғлига муруват қилармикан? Сарой аҳли ҳозир шу ҳақда ўзларича фол очишар, халифа рад жавоб бергудек бўлса, ибн ал-Фазл бир карра шарманда бўлишини билишарди. Вазирнинг ўғли ҳам буни яхши фаҳмлар, бироқ отасининг саройдаги обрўси бениҳоя баландлигини билар ва халифадан фақат ижобий жавоб кутарди.

Пардабон тезда қайтиб, икки букилиб таъзим бажо этди-да:

— Марҳамат қилиб, ортимдан юринг! — деди.

Ибн ал-Фазл пойабзалини пойгакка бориб ечди. Содун ҳам шундай қилди. Қуллардан бири дарҳол пойабзалларни махсус жойга олиб кетди. Қалин гиламларни бир-бир босиб, ичкарига қараб юришди, талай хоналардан ўтиб, бирпасда ал-Амин ўтирган хос хонага етишди. Пардабон икки тавақали эшик олдида тўхтади, зарбоф дарпардани биров кўтариб, тантанавор тусда эълон этди:

— Ибн ал-Фазл жаноблари ҳамроҳлари билан ташриф буюрдилар!

Ичкаридан:

— Кирсин! — деган товуш келди.

Бу — ал-Аминнинг овози эди!

28 б о б

АЛ-АМИН ҚАБУЛИДА

Ал-Амин кенг танобий хонанинг ўртасида тилла суви ва қимматбаҳо тошлар билан эмас, оддий фил суяги билангина безалган тахт устида ўлтирарди. Бир замонлар ал-Мансур ва унинг ворислари ана шу тахт соҳиби сифатида юрт сўрардилар. Лекин аббосийлардан чиққан ворислар халифани сонийдан фарқли ўлароқ, зеб-зийнат, ҳою-ҳашамларга ҳаддан ортиқ ружу қўйишган, олтин ва зумрад-у ёқутлар саройнинг оддий бир безагига айланиб қолган эди. Одми гулли, аммо ноёб гилам устига пастак ўриндиқлар, гулдор аврали ёстиқлар ташлаб қўйилганди. Ал-Амин қасамёд кунда кийган либосида эди, чунки уни табриклар, ўз садоқатини намойиш этиш мақсадида келаётган сарой аъёнларининг кети узилмас эди. Ибн ал-Фазл билан Содун хонага кирган заҳоти халифа олдида такаллуфсиз-несиз, бемалол сўзлашиб ўлтирган ибн Моҳонга кўзлари тушди. Чиндан ҳам ал-Амин падарибузрукворидан фарқ қилиб, ҳузурида одоб-назокат қоидаларига ортиқча бўйсунгани талаб этмасди. Май ичилиб, хонада-созанда қизлар қатнашадиган кўнгилочар зиёфатларда ҳам халифа ўзини жуда одми тутар, ибн Моҳон ва бошқа айрим кишиларни хуш кўриб, улар маслаҳати ва мададига таяниб иш кўрарди. Айниқса, ибн Моҳон ҳамда вазир ал-Фазл ибн ар-Робиага қаттиқ ишонар эди. Ал-Амин шу бугун эрталаб вазирдан нома олган, унда ал-Фазл ибн ар-Робиа ар-Рашиднинг одамлари ва улуфа билан тез орада Бағдодга етиб боражагани маълум қилган, “Хуросонда содир бўлмиш воқеа-ҳодисаларнинг барча тафсилотларини пойтахтга боришим биланоқ амир ал-муслиминга етказурман”, деб ёзган эди, ал-Амин номани ўқиб жуда хавотирланади, ундаги яширин маъноларнинг дарҳол тагига етиш учун ибн Моҳонни саройга чорлади. Ҳузурига ундан бўлак ҳеч кимни қўймаслик ҳақида буйруқ берди. Ибн Моҳон келиши билан қўлига вазирнинг номасини тутқазади. Пардабон ал-Амин ҳузурига бехосдан кириб, ибн ал-Фазл билан ҳамроҳи ижозати олий сўраётганини маълум қилган пайтда ибн Моҳон ўша номани ўқиб ўлтурган эди.

— Ҳамроҳи ким экан? — қизиқиб сўради ал-Амин.

— Алломасифат бир одам. Яҳудий ё бўлмаса форсий руҳонийга ўхшайди,— жавоб берди пардабон.

— Қандай илм билан шуғулланаркан?

— Бу — аллома Содун бўлса керак,— жавоб қайтарди ибн Моҳон.

У ал-Фазл билан келган одам кечаги янги таниши эканини фаҳмлаб, дадил сўзлади:

— Салоҳияти зўр кароматгўй!

— Сен уни танийсанми?

— Кеча суҳбатлашганим шу аллома менга кўп гаройиб воқеаларни гапириб берди.

— Менинг бу каби фирибгарларга тобим йўқ,— бошини сарак-сарак қилди ал-Амин.

— У фирибгар эмас, мунажжим!

— Ўзимизда ҳам мунажжимлар сероб, аммо ҳақ гапни айтишмайди-да!

— Имоним комилки, олий ҳазратлари ҳали бундайин зўр мунажжимни учрат-

маганлар. Ижозат берилса, бизни ғаройиб бир хабардан воқиф этгуси. Аввал синаб кўрайлик — сўнг баҳосини берайлик.

Ал-Амин меҳмонларни олиб киришни буюрди. Пардабон зум ўтмай уларни бошлаб келди.

Ибн ал-Фазл сарой расмига кўра халифага салом берди, ўлтиришга рухсат кутиб, тахт қаршисида тек қотиб турди. Ал-Амин илтифот-ла бош ирғаб, алломага назар солди. Содун дарров қўл қовуштириб салом берди.

— Сен ҳам ўлтир, башоратгўй, — деб қўйди халифа.

Содун гилам устига чордона қуриб ўлтирди-да, бошини қўйи солиб, сукутга берилди.

— Маҳфий хизматимиз мутасаддиси сени мунажжим деб айтди. Шундайми? — деди ал-Амин.

— Мен аввало амир ал-муслиминнинг қулиман, — камтарона жавоб берди Содун.

— Башоратларингда заррача бўлсин ҳақиқат борми?

— Амир ал-муслиминни ўз илмим қонунларига мутобиқ ўқиб билганим хос китоблардан воқеа-ҳодисаларни маълум этишни бирдан-бир бурчим, деб биламен.

Ал-Амин ибн Моҳонга қаради.

— Саййидим, — ярим товуш билан сўзлади ибн Моҳон, — вазир Тус шаҳрида содир бўлмиш воқеалар ҳақида шахсан воқиф қилажагини номасида битибдир. Башоратгўй билармикан, номада нималар ёзилганини — синаб кўрайлик.

Бу фикр ал-Аминга маъқул бўлди:

— Ҳозиргина вазиримиздан бир нома олдик. У тез орада Бағдодга келажагини хабар қилган. Қани айт-чи, вазиримиз не янгилекдан бизни огоҳ этиши мумкин?

Аллома бошини қўйи солди. Қўлини жуббаси остига суқиб, ўзигина ўқий оладиган сирли битикларини олди, алланималарни пичирлаб-шивирлаб ўқий бошлади, гўё қадимги ёзувларнинг яширин маъноларини ўқиб олгандек бўлди. Ниҳоят, бошини кўтариб, ал-Аминга қаради:

— Вазиринг — Оллоҳ уни паноҳида асрасин! — халифотдорликка оид муҳим бир сирдан сени воқиф этгусидир.

Ал-Амин бу гапни назари илмай, кулиб юборди:

— Менга қасамёд келтириб бўлишди — буни барча билади! Яна қандай сиру асрор бўлиши мумкин?

— Эй амир ал-муслимин! Сўзларинг айна ҳақиқат! Аммо вазир биродаринг ал-Маъмунга тааллуқли бир хабарни етказадур. Вазиринг ал-Маъмунга қасамёдни бекор деб эълон қилганини билсанг, наҳот ранжимасдинг? — Содун ўз галидан ўзи сесканиб кетди. — Ҳа, битиклар айна шу вазирнинг мазкур ишга қўл урганлигидан далолат беради. Шубҳага ўрин йўқ... Аммо бу гап ал-муслиминга ёқмаса, начора! Мени айблаб юрмасалар бўлгани...

— Наҳот ал-Фазл шундай иш қилган бўлса? Ё тавба! — Ал-Амин усталик билан ўзини ғазабланган қилиб кўрсатди. — Йўқ, йўқ! Мен ишонмайман! Эҳтиёт бўл тилингда, кароматгўй! Йўқса, бошинг кетади!

— Эй ҳукмдор, бу гапларни ичимдан тўқиб чиқараётганим йўқ! — комил ишонч билан қатъий оҳангда сўзлади Содун. — Манави китобдан олиб-ўқиб бердим, холос. Мана, ёпиб қўйсам бас, айтганларим бари эсимдан чиқади, вассалом!

— Бу каби миш-мишлар учун жазолаш керак! — ҳамон ғазабланарди ал-Амин.

— Бир қошиқ қонимдан кечгил, — аввалгидек хотиржамлик билан гапирди башоратгўй. — Айб менда эмас. Кўзимга ғойибдан не кўринса, шуни сўзлаймен. Мен билган илм шу пайтгача панд бермаган!

Ал-Амин дўқ қилди:

— Бас!

Сўнг ибн ал-Фазлга ўгирилди:

— Сен нима дейсан? Падари бузрукворинг шунга ўхшаш гапларни сенга айтганмиди?

— Саййидим, бундай гапларни у киши менга айтмаганлар, хат ҳам ёзмаганлар.

Вазирнинг ўгли Содуннинг кечаги ҳикоясини ал-Аминга сўзлаб беришга юраги дов бермади.

Халифа ибн Моҳонга қаради:

— Айтмабмидим боя мунажжимлар ёлгон сўзлайди, деб? Ҳа, улар бизнинг ишончимизни қозониш учун ҳеч нимадан тонмайдилар!

Ибн Моҳон хушомадгўйлик билан илжайди. Фақат ал-Аминнинг ўзига гапирётгандек, пичирлади:

— Аллома ёлгон сўзламади. Сайидим, мунажжимни синаб кўриш даркор, Вазирингиз бугун кечқурун, нари борса, эрта тонгда Бағдодга етиб келади. Саройга ташриф буюрганида Тус шаҳрида ишларидан ҳисобот сўрайсиз. Ана шунда ҳақиқатни билиб, ҳукми олий чиқарасиз.

Аллома эса китобини варақлаб, ўзича алланималарни пичирлар, ибн Моҳоннинг сўзларини эшитмаганга солиб, ўлтирарди. Ал-Амин қўл қовуштириб турган пардабонга:

— Саройбонга айт, башоратгўйга меҳмонхонадан жой ажратсин! Иззатини жойига қўйсин! — деб буюрганини эшитиб, бошини китобдан кўтарди.

Халифа Содунга ўгирилди:

— Ҳузуримга чорлаганимга қадар ўша ерда ўз уйингдагидек яшаб турасан!

Сохта кароматгўй ўрнидан турди. Ҷизини ва Беҳзодни сабрсизлик билан кутиб ўлтирган ал-Маъмун саройидаги аёлларнинг аянчли аҳволини кўз олдига келтириб, даҳшатга тушди. Аммо ал-Амин буйруғига бўйсунушдан бўлак иложи йўқ! Унга ҳурмат кўргазиб, ошхона ёнидаги мулозимлар турадиган хонага бошлаб бориб, бирпасда егулик ва ичкулик таомларни муҳайё қилишди. Бу — аини муддао эди!

29 боб

СИНОВ

Содун кечгача хонада ўлтиришга мажбур бўлди. Ҷизини қаёққа қўйишни билмас, ал-Амин саройига келганидан пушаймон эди.

Тонгда қуёш анча баландлаб қолган чоғда, мулозим кириб, халифа ҳузурига таклиф қилиб кетди. Содун Ҷизини бардам тутиб, бундан буён ҳам ўткир аллома ва аини чоғда содда, самимий одам қиёфасида кўринишга аҳд этди. Уни яна ўша кенг танобий хонага кузатиб қўйишди. У ерда халифа билан бирга ибн Моҳон, ибн ал-Фазллар бор эди. Ал-Амин Содунни ўлтиришга буюрди.

— Ҳозир вазир ал-Фазл ҳузуримизга келади, — деди халифа. — Бизундан Тус шаҳрида содир бўлмиш воқеаларни бирма-бир сўзлаб беришини сўраймиз.

Содун ўрнидан туриб, халифага қуллуқ қилди ва иккинчи марта: “Ўлтиринг” деб айтишганидан сўнг жойига келиб ўлтирди. Шу пайт пардабон кириб, эълон қилди:

— Вазир ал-Фазл ибн Робиа жаноблари остонангизда, кирмоққа ижозати олий сўрайдилар!

Ал-Аминнинг юзи ёришиб кетди, овозини баландлатиб:

— Вазиримиз ал-Фазл жанобларига ижозат! — деди.

Шу ондаёқ дарпарданинг бир чети очилиб, вазир ал-Фазл кириб келди. Юз-кўзларидан ҳорғинлик аломати шундоқ билиниб, кийимларидаги чанг-ғубордан ҳам узоқ сафардан ҳозиргина қайтгани кўриниб турарди. Вазир сарой расмига кўра икки букилиб, таъзим бажо этди:

— Амир ал-муслимин ҳузурига бесаришта ҳолда киришга жазм қилганим учун кечирсинлар, — деди у яна қуллуқ қилиб.

Ал-Фазл йигитлик даври ўтиб, қирчиллама ёшда бўлса ҳам, соқоллари оқара бошлаган, пешонасига чуқур ажинлар тушган киши эди, қалпоғини кўтариброк кийиб олганидан бу ажинлар яққол кўзга ташланиб турарди. Сарой одатига биноан халифа ҳузурига чакмон кийиб кирган эди.

Ал-Амин мамнун жилмайиб ўрнидан турди-да, вазирини ёнидаги дастак ўриндиққа ўтқазди. Ал-Фазл ал-Аминга аввал таъзия изҳор этиб, ар-Рашид ворисига узоқ умр тилади, уни тахтга минганлиги билан қутлади. Сўнг бирдан жимиб қолди,

атрофидагиларга маънодор кўз ташлади — ал-Амингина билиши лозим бўлган энг муҳим хабарларни ҳаммага ошкор қилишни истамасди.

Ал-Амин вазирининг бу шубҳасини йўққа чиқарди:

— Бизга қандай хабарлар етказиб келдинг? Марҳамат, яширмай сўзлайвер!

— Қандай қилиб? Айни шу тобда-я! — ҳайрон бўлди вазир.

— Ҳа, ҳеч нарсани сир тутмай, рўй-рост айтавер! Манави мунажжим сенинг жазмики ишларингдан воқиф эмиш. Биз айни ҳақиқатни билмоқчимиз. Мунажжим ҳақ бўлиб чиқса, марҳаматимизни аямаймиз. Бизни лақиллатган бўлса, қаттиқ жазолаймиз!

— Амир ал-муслимин рухсат берсалар, бир оғиз гапирсам... — суҳбатга аралашди ибн Моҳон.

— Бемалол! — бош ирғади ал-Амин.

— Ёлғон сўзласа, шубҳасиз, алломанинг боши кетур, аммо айни ҳақиқатни каромат қилган бўлса, саройнинг бош мунажжими этиб тайинлаш жоиз эмасмикин? Унинг ҳунари биз учун жуда асқотиб қолиши мумкин.

— Дуруст! — маъқуллади халифа. Сўнг ал-Фазлга юзланди: — Қани айт-чи, биродаримиз Абдуллоҳ ал-Маъмун устидан не ишлар қилиб қўйдинг?

Бейхшов савол вазирга ёқмади, аммо жавоб беришга мажбур бўлди:

— Халифот манфаати нимани тақазо қилган бўлса, шуни бажо этдим, — сўзлай бошлади вазир. — Амир ал-муслиминга маълумки, ҳукмдоримиз Ҳорун ар-Рашид Хуросон юриши арафасида бизни ал-Маъмунга қасамёд эттирган эдилар. Албатта, бу иш ўз гараши мақсадларини кўзлаган айрим кишиларнинг қутқуси билан бўлган эди. Кейин эса халифа биринчи валиаҳднинг ҳуқуқларини унутдилар чоғи, деярли барча қўшинимизни кенжа ўғиллари қўлига топширдилар. Падари бузрукворингиз қазо қилгач, бир фикр мени тинч қўймади, яъни биз мазкур ишларга аралашмай, хос имтиёзларни ал-Маъмун жанобларига топшириб қўйсақ, халифотдорлик иши икки тахт вориси орасида бўлиниб кетмасмикин! Ахир бу каби ҳоллар ҳамма вақт исъёну ғалаёнларга сабаб бўлган-ку! Шуларни кўп мулоҳаза этиб, аввалги оқилона тартибга қайтишни лозим топдик. Мана шу сабабдан ал-Маъмунга қасамёдни бекор этишни жазм қилиб, халифотдорлик иши бус-бутун саййидимиз, амир ал-муслиминимиз ал-Амин жаноблари қўл остида бўлиши зарур, деган ҳулосага келдик.

— Ал-Маъмунчи? Унинг масаласини қандай ҳал этдингиз?

— Ал-Маъмун жанобларига ҳеч бир ёмонликни раво кўрмаймиз! Марҳум ҳукмдоримизнинг васиятларига биноан, ал-Маъмун жаноблари Хуросон ноиби бўлиб қолаверадилар.

Вазир гапини тугатар-тагатмас, ал-Амин юзида ҳайрат ифодаси пайдо бўлди, энди у алломага қаради. Содун бошини қуйи солган ҳолда, сокин-хотиржам ўлтирар, на кўрқув ва на шубҳа унга бегонадек эди.

— Ёпирай! — деб юборди ал-Амин. — Эй, аллома! Бошқаларга қоронғу бўлмиш бу воқеаларни қандай биласан?

— Эй саййидим! Бу — менинг иқтидоримдаги иш эмас! — деди Содун ал-Аминнинг юзига дадил боқиб. — Буни илм дейдилар. Кўп мунажжимлар бу илмдан хабардор, аммо ундан оқилона фойдаланишни билишмайди. Шундай!

— Ростгўйлигинг, камтарлигинг бизга маъқул. Сени саройнинг бош мунажжими этиб тайинлаймиз!

Содун ирғиб ўрнидан турди, халифага икки букилиб таъзим бажо этди, унга узоқ умр тилаб, дуо қилди, сўнг:

— Бундай зўр марҳаматга сазовор эмасмен, — деб пичирлади.

— Йўқ, сазоворсан! — деди ал-Амин, — ва хизматингга яраша тақдирлаймиз!

Ал-Амин қарсак чалди, остонада пардабон пайдо бўлди.

— Саройбонга айт — алломага доимий хона ажратсин! Унга сарой бош мунажжимининг маоши белгилансин!

Халифа: “Жойингга бориб ўлтир!” дегандек ишора қилди. Содун яна қуллуқ қилиб, ал-Аминга узоқ умр тилаб, ўлтирди. Сўнг ижозат олиб, сўз бошлади:

— Эй амир ал-муслимин! Биламан, саройнинг бениҳоя кенг, хос хоналари сероб ва менга қаердан жой кўрсатмагин, саҳоватинг нуридан баҳраманд бўлиб,

марҳаматинг соясида фаровон яшайвераман. Аммо мен каби содиқ қулинг қай ерда туришни истаса, ўша ерда истиқомат қилишга ижозат бергил. Инчунун, камина вақти-вақти билан уйимда хилватнишин бўлиб, мағия билан шуғулланаман, илми нўжумга оид битикларни мутолаа этаман. Аммо амир ал-Муслимин саройга чақиртирсалар бас, ўша заҳоти хизматларига ҳозир-у нозирман. Маош ё мукофот таъма қилмай, итоаткор қуллари, фармонбардорлари бўламан. Аммо, ижозатинг ила бу сахийлигингни ўзимга лозим кўрмайин. Боиси шулки, ўй-хаёлимни банд этган илм фидокорликни, бу дунё орзу-ҳавасларидан, лаззат-у маишатларидан воз кечишни тақозо қилади. Ҳукмдоримиз мени ножоиз сўзларим учун авф этсинлар. Биламан, амир ал-муслиминнинг сахий қўлларини қайтаришнинг имкони йўқ, аммо шундай бўлса ҳам...

Алломанинг беғаразлиги ал-Аминни ҳайратга солди, шу пайтгача у бундай одамни учратмаган эди! Одатда “аҳли дониш” бойлик орттириш мақсадида сарой атрофида доим уймаланиб юришар, биронта ис чиққан жойдан қолишмас эди. Халифа таажубини яшириб ҳам ўлтирмай, ибн Моҳонга юзланди.

— Начора! — елкасини қисди у. — Уламо Содун шунақа ғалатиноқ одам... Аммо халифа не десалар, шу бўлғуси!

— Ҳмм... У бизга қўққисдан керак бўлиб қолса-ю саройдаги хонасидан тополмасак... У ҳолда...

Содун ўзини халифанинг сўзига кўнгандек қилиб кўрсатди:

— Хўп, амир ал-муслимин саройларига дарҳол кўчиб ўтаман. Зарур бўлиб қолган пайтларда уйга бирров бориб келишимга рухсат берсалар, кифоя. Бошқа вақт мени доим саройдан топурсиз!

— Жуда соз! — рози бўлди ал-Амин. — Инон-ихтиёринг ўзингда!

Шу пайтгача суҳбатга аралашмай ўлтирган вазир башоратгўйга диққат билан разм солар, ўзича мулоҳаза юритар, ҳамма қатори бу гаплардан ажабланмас-да, миясини аллақандай гумонлар эгаллаган эди... Ал-Амин эса ал-Фазлдан Тус шаҳридаги воқеаларнинг тафсилотини тезроқ билиб олишга ошиқарди. У ҳукмдорлик асосини тахтга тираб, ўрнидан тургандек бўлди. Ҳамма амир ал-муслимин муддаосини фаҳмлаб кетишга шошилди. Ал-Амин вазирга: “Сиз қолинг”, деган маънода ишора қилди. Сохта аллома ҳам барча қатори ҳовлига чиқди, хачирини излаб топиб, зудлик билан ал-Маъмун саройига йўл олди.

(Давоми бор)

Жалолиддин РУМИЙ

Маснави маънавий

ДЕБОЧА

Тингла найдин, чин ҳикоят айлағай,
Айриликлардин шикоят айлағай.

Мен қамиш эрдим кесиб келтирдилар,
Нола чексам, эл ҳама оқ урдилар...

Чок-чок этсин шу кўксимни фироқ,
Токи сўйлай шарҳи дарди иштиёқ.

Ким йироқ тушса, йўқотса аслини,
Боз излар ул ҳаёти васлини.

Давралар кўрдим неча, нолон бўлиб,
Жуфти бадҳолону хушҳолон бўлиб.

Ҳар кишиким бўлди бир дам ёр менга.
Билмади ёрдир нечук асрор менга.

Сиррим эрамас нола-оҳимдин йироқ,
Гарчи нур кўзгу қароғимдин йироқ.

Танга жону жонга тан мастур эмас,
Жон кўринмас кимсага, дастур эмас.

Ўт эрур найнинг навоси, ел эмас,
Кимда ўт йўқдир, йўқолсин эл эмас.

Найни ёндирган ўшал ишқ оташи,
Майни ёндирган ўшал иш оташи.

Ёрдан айрилганга най ёрдир, не боқ,
Пардаси пардамни этмиш чок-чок...

Най каби бир заҳару тарёқ қайда бор?
Най каби дамсозу муштоқ қайда бор?

Қонли йўлларидин ҳикоят айлағай,
Не эмиш савдойи Мажнун, сўйлағай.

Бўйла ҳушдир, маҳрами беҳуш, бас,
Муштари унга қулоқдин боқмас...

Жамол
КАМОЛ
таржимаси

Жалолиддин Румий — жаҳон адабиётида алоҳида ўрин эгаллаган даҳо ижодкорлардан бири. Унинг машҳур “Мансавии маънавий” асари эллик бир мингдан зиёдроқ мисра ни ўз ичига олади. Шоирнинг “Девони Кабир”и қарийб қирқ тўрт минг мисрадан иборат бўлиб, икки минг етти юз уч газал жамланган. Унинг фалсафий ва лирик тўртликлари, рубойлари тўрт минг мисрадан ошади. “Маснави маънавий” Жалолиддин Румий ижодида алоҳида ўрин тутлади. Китобхонлар, мухлислар орасида “Маънавият денгизи”, “Тасаввуф қомуси”, “Маснави шариф” деб шуҳрат қозонган бу асар олти китобдан иборат чексиз маънавий хазинадир.

Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол “Маснави маънавий”нинг биринчи, иккинчи ва учинчи китоблари таржимасини ниҳоясига етказди. Улар “Шарқ” нашриётида нашрга тайёрланмоқда. Биз “Маснави маънавий” биринчи китобидан айрим бобларни чуқур мамнуният ила азий журналхонларимиз эътиборига ҳавола-қиламиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кунларим тун қаърига жо бўлдилар,
Ўрганишлар менга ҳамроҳ бўлдилар.

Ўтса кунлар, гўрга, майли, бок йўқ,
Сен омон бўл, эйки, сендек пок йўқ.

Ким балиқ эрмас, у қонгай сувга, чун,
Кимга кун йўқ, кунлари йилдек узун.

Пухтанинг ҳолини ҳеч билгайму хом?
Мухтасар этгил сўзингни, вассалом.

Бандни ечгил, бўлгил озод, эй ўғил,
Гарчи бандинг сийму зардир, қўймағил.

Кўзага жо бўлғуси денгиз, бале,
Бир кунинг ул кўзага сифмас вале.

Кимки очкўз, кўзаси пур бўлмагай,
Тўлмагунча то сада, дур бўлмагай.

Ишқ ила кимнинг яқоси чок эрур,
Ҳирсдин озоду айбидин пок эрур.

Эй, омон бўл, ишқ-ажиб савдойимиз,
Эй, табиби ҳозиқу донойимиз.

Ҳар давои зоҳиру богин ўзинг,
Бизга Жолинус ва Афлотун ўзинг.

Ишқ ила ер толиби афлок эмиш.
Рақс этиб тоғлар, кўринг, чолок эмиш¹.

Ишқдин Тур ҳам сарафроз, борму шак,
Маст эмиш андин Мусо минган эшак...

Лабларига етсам ул дамсозни,
Най каби сочгай эдим мен розни.

Кимки бўлгай ҳамзабонидин жудо,
Безабондир, гарчи унда юз наво.

Чунки гул кетса, гулистон қолмагай,
Сўнгра булбул бирла дoston қолмагай.

Жумла маъшук эрмиш, ошиқ пардалик,
Зинда маъшук эрмишу ошиқ-ўлик.

Кимдир йўқдир ишққа бир парво магар,
Ул қанотсиз қуш эрур, беболу пар.

Хуш нечук бўлгай, қарорим бўлмаса,
Қўллагувчи нури ёрим бўлмаса.

Ишқ истарки, бу сўзни зикр этгай,
Ойинам ғаммози йўқ эрса, нетай.

Ойинанг бордир, нечун ғаммоз йўқ?
Анда занг бўлса, руҳи мумтоз йўқ.

Тинглангиз, дўстлар, мен айтай дoston,
Филҳақиқат ҳолимиз бўлгай аён...

Бор эди бир шоҳ кўп йиллар бурун,
Ҳукмида шу мулки дунё, мулки дин.

Бир қуни ул от миниб, бўлди савор,
Кўнгил очмоқ истади, айлаб шикор.

Бир гўзални кўрди йўл устида шоҳ,
Унга ошиқ бўлди, дилдан чекди оҳ.

Кўксида бир қуш каби талпинди жон,
Мол бериб, олди канизакни ҳамон.

Шоҳ севинди, унга қисмат ёр бўлиб,
Қиз йиқилди, ногаҳон бемор бўлиб..

Эшаги бор эрса, жабдуқ йўқ эди,
Топди жабдуқ, эшагин бўри еди.

Кўза бор эканда сув йўқ эрди, бас,
Сув топилди-кўзага етди шикаст...

Шоҳ табиблрни чақирди, қотди сўз:
Илкингизда-бирмас, икки жонимиз..

Менга жон ўрнида танҳо жон ўша,
Дардмандирман, фақат дармон ўша.

*Подшоҳнинг бир канизакка ошиқ бўлиб,
уни сотиб олгани ҳикояти*

Ким агар этса давои жонимиз,
Унгадир ганжу дуру маржонимиз...

Дедилар ҳозироқ ҳақимлар ҳам шу тоб:
Чораву тадбирини кўргаймиз шитоб...

Ҳар биримиз — бир Масиҳо, йўқ ками,
Илкимизда — ҳар аламнинг малҳами...

Иншоолоҳ демайин, сўз қотдилар,
Бас худо кўрсатди, не ажзи башар².

Тарки истисони айтишдин мурод
Ул кўнгил ботиллигидир, бенажот.

Ушбу истисони бир зикр айламай,
Жонни истиснога берганлар талай...

Лек неча саъй этдилар айлаб даво,
Бўлди ранж афзуну ҳожат нораво.

¹ Чолок — чаққон.

² Ажзи башар — инсоннинг ожизлиги.

Устухон бўлди канизақ сарғайиб,
Шоҳ эса ўртанди кўзидан ёш қуйиб.

Шарбат ичса, ҳосили сафро эди,
Ичди бодом ёғи, баттар қурғад.

Не ҳалила¹ берди жиндак бир самар,
Сув ҳароратни оширди ҳар сафар...

*Подшо табибларнинг ожизлигини кўриб,
Худо даргоҳига юз бургани ва авлиё билан
учрашгани ҳикояти*

Шоҳ чун кўрди — ҳақимлар нотавон,
Турди, масжидга югурди шул замон.

Бордию меҳробга қўйди бошини,
Саждагоҳга тўкди кўздин ёшини.

Кетди ҳушдин, бир нафас топди фано,
Ҳушга келгач, сўйлади мадҳу сано:

Эй, ўзингсан соҳиби мулки жаҳон,
Сенга маълум ҳар не пайдову ниҳон.

Эй ҳамиша қўллагувчи қўлимиз,
Сен нажот бер, биз йўқотдик йўлимиз.

Сен ўзинг: гарчи биларман сийратинг,
Сийратингни тилга келтиргил, дединг...

Шунчалар ёлборди, андоқ чекди роз,
Марҳамат баҳрига тўлқин тушди боз.

Йиғлар эркан, уйқуси этди хуруж,
Уйқусида мўсафидга келди дуч.

Мужда, эй шоҳ, деди ул, ҳожат раво,
Мушқулингга энди топгайсен даво.

Эртага келгай ҳақими ҳозиқинг,
Ҳозиқинг, яъни, амину содиқинг.

Ҳар иложин сеҳри мутлоқ бил ани,
Ҳам мижозин қудрати ҳақ бил ани..

Келди ул ваъда этилган кун, мана,
Офтоб шарқдин таратди нур яна.

Панжара ортида подшо интизор,
Сирли ул сиймони бир кўрмоққа зор.

Кўрди ул ногоҳ, келарди бир киши,
Чеҳрасидан нури офтоб тобиши.

Ул келар эрди мисоли бир ҳилол,
Борлиғу йўқлик унинг олдида лол.

Ул хаёл эрди, уни кўрган замон
Шу жаҳонни бир хаёл этгунг гумон.

Сулҳу жанглар ҳам хаёл эрса, не тонг,
Фаҳру нанглар² ҳам хаёл эрса, не тонг.

Бир хаёлким, унда сеҳри авлиё,
Акс этарди нури бўстони Худо.

Тушди шоҳ кўрган азиз сайрон бўлиб,
Келмиш эрди ул сари меҳмон бўлиб.

Ул ажиб меҳмонга пешвоз чиқди шоҳ,
Бағрига босди, дейди: эй марҳабо!..

Икки денгиз бирлашиб, бир бўлдилар,
Икки жон оғушлашиб, бир бўлдилар

Маъшуқам сенсан, деди шоҳ, ул эмас,
Иш чиқар ишдан жонда ҳар нафас.

Ай менга сен Мустафосен, мен-Умар,
Хизматингга эмди боғлармен камар...

*Худованди валиюл тавфиқдин ҳамиша
тавфиқ ва адаб риояти сўралгани ҳамда
беадибликнинг касофатию зарарли баёни*

Раббонодин барча истармиз адаб,
Беадаб кўрмас жаҳонда лутфи Раб.

Йўқ, фақат эмас ўзига ул ёмон,
Беадаб ургай жаҳонга ўт ҳамон...

Нозу неъмат тўла суфра ҳар маҳал
Ер-сари Кўкдин инарди бебадал.

Лек Мусо қавмига молик неча кас
Дедилар: қайда саримсоғу адас?³

Манъ этилди шунда осмон неъмат,
Бизга қолди нон топишлик заҳмат.

Боз Исо этди шафоат, Тангри Ҳақ
Суфра йўллаб, суфрага тизди табақ.

¹ Ҳ а л и л а — меъда бузилганда ичиладиган аччиқ дори.

² Н а н г — уят, номус.

³ А д а с — нўхат.

Боз густоҳлар адаб тарк этдилар,
Ҳар не ортганини олиб, беркитдилар.

Ёлвориб Исо дедики, бу қилиқ,
Ер юзидин кетмагай, қолгай аниқ.

Суфрадин нон еб, анга айтмай шукур,
Айбласанг уй соҳибин, бўлгай куфр.

Ул неча йўқсил, гадолар касридан,
Эшиги раҳмат ёпилди қайтадан...

Кўкда кўрмассан булут, бермай закот,
Шум вабо келгай зинодин, бенажот.

Этса сенга зулмату андуҳ зуҳур,
Бонс — бебоку густоҳлик эрур.

Кимки дўстига қабоҳат айласа,
Мард йўлин тўсгувчи бир номард ўша.

Нурга тўлмишдир адаб бирлан фалак,
Ҳам адабдин маъсуму покдир малак.

Кун тутилса кўкда — густоҳлик сабаб,
Кўкдин ҳайдалди Азозил, беадаб.

*Подшонинг илоҳий табиб или мулоқати,
зеро у тушида ишондоқ бир мулоқат этиши
башоратини олган эди*

Шоҳ қучиб, меҳмонга чин лутф айлади,
Ишқи жон янглиғ юракка жойлади.

Қўллари пешонасидин ўпди ул,
Сўрди оғир келмадими унга йўл?

Ҳол сўриб ул, тортди тўрга бир йўла,
Деди, ганж топдим ўзимга сабр ила.

Деди: эй, нуринг башарга — дафъи ранж,
Ҳикматинг — Албасру мифтоҳул фараж¹.

Сендан олгайдир жавобни ҳар савол,
Ҳал бўлур мушкул бари беқийлу қол.

Дилда не бўлса, анга тафсир ўзинг,
Лойга ботган кимсага дастгир ўзинг.

Марҳабо, ё мужтабо, ё Муртазо,
Ан тағабу жаълқазо зақулқазо.

Анга мавла ал-қавмимин лояштаҳо,
Қад радаю кулла лаън лом янтаҳо².

*Подшо табибни беморни кўрсин учун унинг
ёнига бошлаб боргани*

Туз-таом берди, кўнглини хушлади,
Сўнгра меҳмонни ҳарамга бошлади.

Сўйлади бир-бир кўнгил асрорини,
Сўнгра кўрсатди ўшал беморини.

Хастага меҳру мурувват кўрсатиб,
Ҳар не лозим, кўрди, текширди табиб.

Деди: ҳар не дору-дармон боб-боб,
Фойда бермай, танни этмишдир хароб.

Аввало билмоқ керак кўнгил сирин,
Астаъз- уллаҳа миммо яфтурин³.

Хастага кўз солди, сирин англади,
Лек яширди, шаҳга бир сўз демади.

Боиси сафро эмасди ул бутун,
Билса бўлгай, не ўтиндин не тутун.

Зоридин билди, нечук зор эрди дил,
Тан саломат, лек гирифторм эрди дил...

Келди ошиқлик кўнгилнинг зоридек,
Йўқ беморлик кўнгил беморидек.

Дарди ошиқ ўзгадир олам аро,
Ишқ-устурлоби асрори Худо...

Ул тараф, ё бул тарафданму келур,
Ишқ бадан мулкига чин раҳбар бўлур.

Қанча этмай ишқни мен шарҳу баён,
Ишққа дуч келсам, хижилдирман ҳамон.

Тафсири тил гар мудом равшан турур,
Безабон ишқ доғи равшанроқ эрур.

Чун қалам ёзгай шитоб-ла сўзни бас,
Ишққа етгач, сингай у, топгай шикаст.

Ақл ишқ шаҳрида ожиз не тарийқ,
Ишқ недир, ошиқ недир, англади ишқ.

Офтоб эрмиш далили офтоб,
Кел дадил истар эсанг, кўнгил шу тоб.

Ундан ҳар соя нишона кўрсатур,
Шамс нур жону жаҳона кўрсатур.

¹ С а б р — саодатнинг калитидир...

² Марҳабо, эй ҳаққа етган, тангридан рози бўлиб, тангри ризосига етишган эр... Агар сен бўлмасанг, қазо келиб, тораяди. Сен — қавмнинг мавлосисан, кимки сени хоҳдамаса, у буткул рад этилади.

³ Бўхтонлардан ўзинг асрагил, оллоҳим.

Соя тундек кўзга уйқу келтирар,
Шамс чиқса, бас, Иншаққул-қамар¹.

Шамсдек ушбу жаҳонда шамс йўқ,
Шамси жон боқийдир, унга амс йўқ².

Гарчи шамс фарддир жаҳонда, мен атай
Унга монанд Шамсни ҳам тасвир этмай.

Шамси жон келмиш жаҳонга мисли сир.
Ҳам шуурда, ҳам жаҳонда беназир.

Асли ганж деб сен тасаввур эт уни,
То тасаввур айлагайсен аслини.

То етишди бизга Шамсиддин юзи,
Кўкда пинҳон бўлди шамснинг орази.

Вожиб ўлгай, баски, айтдик номини,
Шарҳи рамзин сўйласак — инъомини...

Жон ёпишди доманимга, ул магар
Топди чун Юсуф бўйидин бир асар.

Эслагил йилларча хуш суҳбатларинг,
Суҳбат айлаб топган ул неъматларинг.

Еру кўкни боз хандон айлагил,
Ақлу руҳ айшини чандон айлагил.

Ло тукаллифно фаанно ул-фано,
Каллату афҳама фало уҳс-сано.

Кулли шайъин қолаҳу ғайрул мафиқ,
Иннаклиф ав тасиллаф ло ялиқ³.

Мен нетай, ёнимда ул ёр бўлмаса,
Бир томир жисимда ҳушёр бўлмаса.

Бу алам, бу айрилиқ, хуни жигар —
Шарҳини ҳозирча қўйғил, бошқа гал...

Қола атъамно фаоно жойеъун,
Ва аътажал филвақту сайфу қотетун⁴.

Сўфи — вақт фарзанди эрмиш, эй рафиқ,
Галга солмас ҳеч соҳибтариёқ.

Сен магар сўфийи мард эмасмисан?
Йўқ бўлур, нақдингни нася айласанг...

Мен дедим: сир бўлса хушдир сирри ёр,
Сен ҳикоят зимнига қил эътибор.

Яхшидир сирри санамлар аслида
Бўлса ошкор бошқаларнинг баҳсида.

Ул деди: беркитма, ошкор сўйлагил,
Сўйлагил дардимга дармон айлагил.

Парда очғил, сўйла ошкор, чунки ман
Ул санамни белибос кўрмоқчиман...

Мен дедимки, парда очсам, ул замон
Бўлмагайсан, қолмагай сендин ишон.

Орзу қил, лекин бир оз ҳаддингни бил,
Бир самон чўп бирла тоғни йиқмагил...

Ул қуёшким, бизга кўкдин нур тарар,
Гар яқинлашса, жаҳонни ёндирар.

Фитна, хунрезликни орзу этмагил,
Шамс Табрзийни, қўй, эслатмагил.

Интиҳо билмас бу савдо, ортга қайт,
Ул ҳикоят охири не бўлди, айт.

*Канизак дардини аниқлаш учун ҳақимнинг
подшодан уларни ҳоли қўйишни сўрагани*

Деди: эй султон, бўшатғил хонани,
Ҳам йироқ тут ошино, бегонани.

Қолмасин даҳлизда то бир кимса ҳам,
Хастадан бир нарсани сўрамоқчиман...

Хона қолди холи дар-девор ила,
Қолди ёлғиз ул табиб бемор ила...

Шаҳрини сўрди, дедиким, эй малак,
Ҳар шаҳар аҳлига бир дармон керак.

Аҳли шаҳринг ичра энг аълоси ким?
Ул қариндошингни? — деб сўради ҳақим.

Сўнг томир тутганча, қиздан сўрди ул:
Шум фалақдин не жафолар кўрди ул?..

Гар тикан ботса оёққа, бегумон
Тиззага олгунг оёқни шул замон.

¹ Куёш чиқса, ой сўнади, маъносида.

² А м с — завол.

³ Мени қийнама. Чунки мен йўқликда — фанодаман... Менинг фахмларим ўтмаслашиб қолган, сенга ҳамд айтишдан ожизман. У айтган ҳар бир нарса янгимас, уни текшириш ҳам жоиз эмас.

⁴ Жон деди: очман, мени тўйдир, тез бўлким, Фурсат кутиб турмайди, вақт кескир қиличга ўхшайди...

Игна бирла чиқмаса ул бир йўла,
Лаб босиб олмоқ бўлурсан тиш ила.

Бас тикан ботса оёққа бул азоб,
Дилга санчилса, не бўлмай, бер жавоб.

Дилга санчилган тиканни ҳар киши
Кўрса, ғам-андуҳга бормасди иши.

Гар эшак кетига қистирсанг тикан,
Дум қисишдан бошқани билмас экан.

Оғритар кўпроқ қисилганда думи,
Оқил ўлсайди, олар эрди уни.

Етмагандек, ул яна життак отар,
Бир тикан деб ўзни юз абгор этар...

Ул ҳаким кўп оқилу доно эди,
Ҳам тикан олмоққа хўп усто эди.

Сўрди қиздан ақраболар ҳолини,
Дўстлари, ўртоқлари аҳволини.

Қиз ҳакимга сўйлар эрди номма-ном,
Шаҳраро кимлардир ул аҳли киром.

Гар қулоғи қиз сўзини терса-да,
Бор ҳуши эрди томирнинг зарбида.

Чун томирнинг зарбидан бўлмай аён,
Ким эмиш бу қизга-мақсуди жаҳон.

Дўстлари, сирдошлари ким, сўйлади,
Сўзни сўнг бошқа шаҳарга бойлади.

Сўйлади, шаҳрини тарк айлаб, кейин
Қай шаҳарда, неча муддат бўлганин.

Сўнгра қайга борди, қайга етмади,
Сўйлади, лек томири қилт етмади.

Эслади кўп кимсаларни ул малак,
Ким билан бўлди яна нону намак.

Қиз ҳикоят этди, бир гап қолмади,
Лек томирда бир аломат бўлмади...

Ул канизак томири уйғонди сал,
Сўз Самарқанд устига етган маҳал.

Томири тарк этди ўз оромини
Тилга олган чоғда заргар номини.

Чун ҳаким ул рози дилни тинглади,
Боиси дарду балони англади.

Сўрди қиздан: қай маҳалла, қай гузар?
Сарипул, деди у, кўйи Ғотфар...

Сўнг табиб дедикки, билдим чекма ғам,
Мен сенинг дардингга дармон айларам.

Чора этгум дарду андуҳинг кетар,
Бўйлаким, ёмғир чаманга наф этар.

Чекмагил ғам, мен сенинг дардинг олай,
Бир падардек муниси жонинг бўлай.

Лек бировга бу сирингдин урма дам,
Гарчи подшо сўрса, қисток этса ҳам.

Маҳрами розингни ёлғиз дил билур,
Дил муродинг тез ора ҳосил бўлур.

Дер Расулиллоҳки, кимки сир тутар,
Сирни сир айлаб, муродга ул етар...

Доналар чун ерга пинҳон бўлдилар,
Барқ уриб сўнг сабза, бўстон бўлдилар.

Симу зар гар бўлмаса кўздин ниҳон,
Бўлмас эрди симу зар бергувчи кон...

Ул ҳаким чун лутфу ваъда айлади,
Ҳар не қўрқувни кўнгилдан ҳайдади.

Ваъдалар бўлмай ҳақиқий, дилпазир,
Ваъдалар бўлмай мажози тосагир¹.

Ваъдаи аҳли карам-нақди сафо,
Ноаҳллар ваъдаси — ранжу бало...

*Ҳақимнинг беморни тарк этиб, подшо
ҳузурига этиб, унга арз қилгани*

Турди сўнг ул, озими шоҳ айлади,
Барча гапдин шоҳни огоҳ айлади.

Дедиким, тадбир этиб, ул мардни
Ҳозир айлаб, даф қилайлик дардни.

Ҳа ўшал заргарни дарҳол чорлагил,
Олтину хилъат-ла кўнглин овлагил...

*Шоҳнинг заргарини олиб келиш учун
Самарқандга элчилар юборгани*

Шоҳ бир-икки кишини танлабон,
Элчи этди, айлади йўлга равон.

Элчилар шаҳри Самарга етдилар,
Топдилар заргарни арз етдилар:

¹ Кўнгилдан қайғуни аритувчи, маъносида.

Эй латиф, устоди комил маърифат,
Саънатингиздин эларо мадҳу сифат.

Шоҳимиз хушлаб сенинг заргарлигинг,
Ихтиёр этди бугун меҳтарлигинг.

Сенга хилъат йўллади, зар бирла сийм,
Ол буларни, шоҳга бўл хосу надим.

Молу хилъатни кўриб заргар шу дам,
Шаҳрини тарк этди, фарзандларни ҳам.

Шоду шодмон йўл босарди ул, магар
Шоҳнинг қасд этганидин беҳабар.

От сурарди, соҳиби суръат эди,
Хунбаҳоси — устида хилъат эди.

Эй бўлиб бундоқ сафарга юз ризо,
Ўз оёгинг-ла юриб сўйи қазо.

Талпинурсан давлату иззат сари,
Лекин Азроил: демишки кел бери...

Этди манзилга ўшал марди ғариб,
Шоҳга бошлаб борди заргарни табиб.

Йўлда кўп кўрсатдилар лутфу ниёз,
Токи ёндиргай уни шаъми Тироз...

Кўрди чун заргарни, таъзим этди шоҳ,
Сийму зарни унга таслим этди шоҳ.

Шунда ҳозик айтди: шоҳим, сийлагил,
Ул канизни доғи инъом айлагил.

То канизак кўнглини хуш айласин,
Васл суйин дафъи оташ айласин...

Шоҳ инъом этди ул гулёрини,
Интизор ёрига қўшди ёрини.

Олти ой ўтди ародин хушком,
Қиз соғайди, бас сиҳат топди тамом.

Шунда пайт пойлаб ўшал ҳозик ҳаким,
Тутди заргарга ажалнинг шарбатин.

Ул эриб, ҳусну жамоли қолмади,
Қиз боқиб, майли висоли қолмади.

Қовжираб қолди тани, сарғайди юз,
Қиз дилини аста-аста босди муз.

Ишқ этаркан ранги рўйин интиҳоб,
Ишқ эмасдир, оқибат бўлгай хароб.

Кошки эрди бўлмаса ул мутлақо,
Келмас эрди шунчалар дарду бало.

Чашманинг боши кесилса, хулласи,
Боиси — мавжи, зилоли жилваси.

Ўз пати говусга душмандир, қаранг,
Чунки ул патнинг жилоси турфаранг.

Оҳу дерки, мушки анвойим учун
Этди сайёд найзаси кўксимни хун.

Тулки дер, теримки пўстинбоп, гўзал,
Шул сабаб бошим кесарлар ҳар маҳал.

Фил дерким, ул раҳимсиз филбон,
Тўкди қоним азборойи устихон...

Ул кишиким бундоқ жабр этар,
Билмагайким, бир куни қоним тутар.

Гар бугун мен, эртага олгай уни,
Зое кетмас мен каби одам хуни.

Гарчи девор соя солгайдир дароз,
Қайтадир соя ўшал деворга боз.

Бу жаҳон-тоғ, феълу атворинг-нидо,
Ул нидони сенга қайтаргай садо.

Айтди шу сўзларни, бўлди зеро хок,
Ранжи ишқдин ул канизак бўлди пок.

Мурдалар ишқи давомли бўлмагай,
Ўлган ўлди энди қайтиб келмагай.

Зинданинг ишқи кўзу кўнглида, бас,
Баҳра олгай гунчадан ул ҳар нафас.

Ишқ майидин зиндаю боқий эрур,
Жонфизойинг сенга гар соқий эрур.

Танлагил ул ишқни, жумла авлиё
Топдилар ундан тамом қору киё¹.

Дема йўл йўқ бизга, шоҳ ғамхор эмас,
Ул каримга бўйла иш душвор эмас...

*Заргарнинг заҳар бериб, ўлдирлиши ҳавойи
нафе ёхуд ёмон бир ниятнинг натижаси
бўлмай, балки ишорати илоҳий эканлиги
баён*

Гарчи ул заргарни ўлдирди ҳаким,
Боиси — уммид эмасди ё ваҳим.

¹ Кору киё — куч-қувват.

Бўлмади бул азбаройи таъби шоҳ,
Бўлмас эрди, бўлмас амури илоҳ.

То Хизр кесди гўдакнинг бўғзини,
Англамас омиё бу сирнинг мағзини.

Улки олмишдир ваҳий- Ҳақдин жавоб,
Ҳар не қилса, қилмиши айни савоб.

Кимки жон бермиш — гар ўлдирса, раво,
Улки ноиб, дастидир — дасти Худо.

Ўпгил Исмоил каби олдида ер,
Шоду ҳуррам бош қўйиб, жонингни бер.

Токи жонинг ханда ургай то абад,
Мисли Аҳмад жони топгандай Аҳад.

Ошиқ аҳли жон берурлар шодумон,
Ёр ўз илки-ла ўлдирган замон.

Шоҳ уни ўлдирмади шаҳватни деб,
Бадгумонликни ўзингга кўрма эп.

Сен гумон этдингки, ифлос — қилмиши,
Қилмишида тозалик эрди иши.

Бас, нечундир бу риёзат, бу жафо?
Нуқрани кулдин айирмоқ — муддао.

Ўтказиб яхши-ёмонни басма-бас,
Қайнатиб, олтин олиш эрди ғараз.

Етмасайди унга илҳоми илоҳ,
Ит бўларди балки, бўлмас эрди шоҳ.

Зоти йўқ эрди бир ҳирсу ҳаво,
Яхшилик қилди ва лекин баднамо.

Қема бўлди Хизр илкидин тешик,
Ул шикастада бор эди юз яхшилик.

Ул Мусоки, соҳиби нуру ҳунар
Парда тутмиш, беқанот силкитма пар.

Ул қизил гулдир очилган, хун дема,
Ул ақлдин маст эрур, мажнун дема.

Кимки тўкса бир мусулмон қонини,
Кофир ўлгум, тилга олсам номини,

Ларза солгай Аршга ҳам мадҳи шақий¹,
Бадгумон бўлгай бу сўздан муттақий².

Шоҳ бўлса, юртга огоҳ бўлсин у,
Хос бўлсин, хоси Оллоҳ бўлсин у.

Гар кишини бўйла бир шоҳ тортадир,
Сўйн бахту давлату жоҳ тортадир.

Қаҳрида гар кўрмасайди наф у,
Бўлмас эрди лутфи мутлоқ қаҳржў.

Гар бола тиг ваҳмидин титрар давом,
Она шўрлик бу ғам ичра шодком.

Ул яримта жон олиб, юз жон берар,
Кимки ҳиммат айламай, эҳсон берар.

Сен ўзингдин гар қиёс этдинг, бироқ
Кўп йироқ тушдинг, назар сол яхшироқ...

¹ М а д ҳ и ш а қ и й — ёмонни мақташ, мадҳ этиш.

² М у т т а қ и й — тақводор.

Жорж ПУАРЭ

(Франция)

Ёлфоннинг умри

(Тўрт пардали антиқа ҳангома)

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

Стефан — оила бошлиғи.

Софи — Стефаннинг рафиқаси.

Жюли — бегона қиз.

Марлен — бегона аёл, Жюлининг онаси.

Вальтер

Вальтер хоним

Фредерик

— бошқа бир оиланинг аъзолари.

БИРИНЧИ ПАРДА

Стефан ва Софи хонадонининг меҳмонхонаси. Хона дид билан жиҳозланган. Тун. Хонага фақат кўчадан ёруғ тушиб турибди. Ташқи эшикнинг қарс этиб ёпилгани эшитилади, йўлак чироғи ёнади. Меҳмонхона эшиги қия очилиб, эркак кишининг қиёфаси кўринади. У ниҳоятда безовта, у ёқ-бу ёққа аланглаб қулоқ тутуди, сўнг оёқ учида юриб, дераза пардаларини беркитади. Унинг изидан пайпасланиб б и р қ и з киради.

Киз. Мумкинми?

Эркак (эсхонаси чиқиб.) Тш-ш-ш-ш!

Қиз. Зинапояда кута қолай бўлмаса.

Эркак (беихтиёр.) Ҳа-ҳа. (Эсини йиғиб.) Йўғ-э, нега энди!

У ҳамон бетоқат.

Қиз. (ўша оҳангда). Биров борми дейман?

Эркак. Жим!

Қиз. Ота-онангиз уйғониб кетишидан қўрқаяпсизми?

Эркак. Секинроқ!

Ётоқхона эшиги томон юради.

Эркак. Агар бирортаси кепқолса, сиз мени танимайсиз, адашиб кириб қолгансиз, бўптимми? (Чиқиб кетади.)

Қиз. Антиқа одам экан-у! (Мебелларга туртиниб-суртиниб меҳмонхонани айланиб чиқади.) Нега хўп дедим-а?

Эркак (бошқа эшикдан кириб.) Ҳаммаси жойида!

Қиз. Негадир жудаям безовтасиз?

Эркак. Йўқ-йўқ, ҳаммаси жойида.

Қиз. (ишонқирамай.) Ростданми?

Эркак. Ҳа, рост, ўлай агар.

Қ и з. Сизни аллақачондан буён қидиришаётибди, чамаси?

Э р к а к. Ким қидиради?

Қ и з. Қайдам. Полициями, душманлар тўдасими...

Э р к а к. Ваҳимали фильмларни кўп кўрганга ўхшайсиз-а.

Қ и з. Унақа бўлса ўзингизни қўлга олинг!

Э р к а к. Бўлди, мана, тинчидим, хотиржамман. *(Ҳуштак чалмоқчи бўлади. Пауза. Улар ҳамон бир-бирларидан нарида.)*

Қ и з. Хўш, энди нима қиламиз? Ёнма-ён ўтирамизми ёки бу ёғи якка фарёд бўладими? Ётгим келяпти, ўлай агар.

Э р к а к. Бўпти, чироқни ёқишим мумкин-у, лекин менимча ним қоронғилик яхши-да, аллақандай сирли муҳит пайдо бўлади, нима дедингиз? Мана кўрасиз, кўзингиз қоронғуликка тезда кўникади... бир мазза қилайлик. Бу ёққа, диванга ўтиринг. Мени галати одам экан, деб ўйлаётгандирсиз-а?

Қ и з. Биринчи мартами?

Э р к а к. Нима?

Қ и з. Биринчи марта уйингизга аёл кишини бошлаб келишингизми?

Э р к а к. *(андак сунъий.)* Вой, бечорагинам-ей!

Қ и з. Ҳамманикиям қачонлардир биринчи марта бўлади-да.

Э р к а к. Мени ёруғ пайтда сира кўрганмисиз?

Қ и з. Кўраман, деган умидим бор. Ҳар ҳолда сиз энергияни тежаш тарафдори экансиз.

Э р к а к. Йўғ-э, марҳамат, ёқаман. *(Энг хира чироқни ёқади.)*

Қ и з. *(шошиб қора кўзайнагини тақади.)* Вой, эркак кишими?

Э р к а к. Ажойиб қизсиз.

Қ и з. Ана энди ўзингизга келяпсиз. Иш шундан бошланади-да. Сиз ҳам ноёб нусхалардансиз, мен сизга айтсам.

Э р к а к. *(афтини бужмайтириб.)* Бадбашара нусха, шундайми?

Қ и з. Ҳозирча бир нарса дейишим қийин. *(Эркак сигарета қутисини қўлига олади. Шу пайт қаердадир эшик очилиб ёпилади, эркакнинг капалаги учиб, сигарета қутисини столга ташлаб юборади.)* Йўқ, ҳар ҳолда нимадир етишмаяпти...

Э р к а к. Ие, нима дедингиз?

Эшик яна тарақлайди. Эркак сапчиб ўрнидан туриб кетади.

Қ и з. Дори-пори ичворсангиз бўлармиди...

Э р к а к. Кечирасиз, менга шундай туюлипти.

Қ и з. Калака қиляпсизми?

Э р к а к. Замонни кўриб турибсиз-ку, асаб тамом бўлган, тиқ этган товуш ҳам...

Қ и з. Шу пайтгача ёнимда ўтирган бирорта эркак бегона товушга алаҳсиган эмас. Агар менда ишингиз бўлмаса, очигини айтаверинг, ётиб ухламоқчиман. Жудаям чарчаганман. Тавба, тўрт соатдан буён елимдай ёпишиб юрган эркакнинг ҳоли шу бўлса-я!

Э р к а к. Ким елимдай ёпишибди?

Қ и з. Ие. Бир одам қаҳвахонадаги сиз ўтирган стол ёнига келиб ўтирволса, сиз буюрган сигаретани буюраверса, орқангиздан соядай эргашиб юраверса. Хўш буни “елимдай ёпишиб” демасдан яна нима дейиш мумкин! Сиз мени шаҳар ташқарисидаги қандайдир қаҳвахонага олиб бордингиз.

Э р к а к. Парижнинг энг яхши таоми ўша ерда бўлади.

Қ и з. Лекин ярим соатдаёқ тамадди қилиб бўлдик.

Э р к а к. Чунки кинога кечикмайлик, дедим-да.

Қ и з. Опқочинг-а! Аммо ўша фильм негандир шаҳарнинг нариги четидаги хароб бир кинотеатрда қўйилаётганди.

Э р к а к. Бари бир зўр фильм экан-ку! Менга жудаям ёқди, сизга-чи?

Қ и з. Дидингизга тушунолмаяпман, масалан, бочкадан қуйиб сотилаётган ўша сассиқ пивонинг нимаси зўр?

Э р к а к. Шаҳар ташқариси сизга маъқул бўлади, деб ўйлабман-да.

Қ и з. Менга шаҳар маркази ҳам бўлаверади.

Э р к а к. Кўнглингизни тополмаганим учун узр. Бу учрашувни қанча кутган эдим-а!

Қ и з. Ҳалиям кеч эмас. Мана, ёнингиздаман.

Э р к а к. (*ишора билан унинг гапни бўлди, қулоқ тутди.*) Бир минутга...

Қ и з. (*диванга чўзилиб.*) Яхши ётиб туринг. Нонуштага гўшти қуймоқ, балиқ билан чой. Яхши тушлар кўринг.

Э р к а к. Намунча бесабр бўлмасангиз!

Қ и з. Мен умр бўйи шуни орзу қилгандим: қанийди ёлғиз бир эракнинг уйига меҳмонга борсангу эрталабгача эшикнинг тарақа-туруқини эшитиб ётсанг, дердим. Оҳ-оҳ-оҳ! Бунинг роҳатига нима етсин! Мана, орзум ушалди. Бўпти, мен соат ўн бирда ётиб ўрганганман.

Э р к а к. Бу қанақаси бўлди!

У аёлнинг ёнига қайтади. Қучоқламоқчи бўлади.

Қ и з. (*қаршилик кўрсатмай*). Хотинингиз туфайли шундай қиялмасизми?

Э р к а к. Қайси маънода?

Қ и з. Виждонингиз қийналяптими?

Э р к а к. Йўғ-э, нега энди! Хотиним...

Қ и з. Тушунаман. Шунақа эраклар бўладики, хотини уйда йўқ пайтини пойлаб, кўчадан қиз қидириб қолади... Ҳалиям нимагадир қодирлигига ўзини ишонтирмоқчи бўлади-да! Аммо асосий ишга келганда... дами чиқиб кетган пуфакдай шалвирайди-қолади. Кейин юз хил баҳонани рўкач қилади: никоҳ ришталари, оила олдидаги бурч... Э-э, бунақалар сон мингта!

Э р к а к. Унақамас. Хотиним билан... қисқаси бунинг тарихи узоқ...

Қ и з. Менга қаранг, модомики сиз билан келган эканман, “хўп” деганим-да, ахир. Нега бўшасиз, бошланг!

Э р к а к. Бошланг, бошланг... Оғизда ҳамма нарса осон.

Қ и з. Ҳозир бор дунёни унутасиз.

Аёл камзулини еча бошлайди.

Э р к а к. (*аёлнинг қўлига ёпишиб.*) Ий-й-й! Шошманг, шошманг!

Қ и з. Э-э-э, ўзингиз ечинтиришни яхши кўрасизми? Жуда соз, бўла қолинг. Лаллайсангиз ухлаб қоламан.

Э р к а к. Сизни кимга бора қолсак бўлмасмиди, а?

Қ и з. Йўқ, бўлмасди. Чунки менинг уйим йўқ. Йил бўйи бир кимса билан яшагандим, бўлмади — кетиб қолдим.

Э р к а к. Маркми ўша кимса?

Қ и з. (*таажубланиб*). Танийсизми уни?

Э р к а к. Сал-пал. Фирмамиз билан бир вақт ҳамкорлик қилган эди. Сизларни Сент-Жермэн ресторанида икки марта бирга кўрганман. Бугун ҳам сизни ўша ерда жудаям кўргим келди, лекин бу гал ёлғиз ўзингизни.

Қ и з. Демак, жиноят олдиндан режалаштирилган экан-да.

Э р к а к. Сизни биринчи бор кўрганимдаёқ тамом бўлганман.

Қ и з. Ҳозир эса рўпарангизда бошпана қидириб юрган шумшук қиз турибди.

Э р к а к. Энди нима қилмоқчисиз?

Қ и з. Қайдам. Жой суриштириш керак. (*Эрак жиддийлашади.*) Ҳар ҳолда бугун ташвишим йўқ.

Э р к а к. Эрталабгача қолмоқчимисиз?

Қ и з. Ана холос! Юракдан ҳам бор экан-ку!

Э р к а к. Мен сизни ўйлапман. Бу ер жуда шовқин жой, эрталаб соат бешдан кейин умуман ухлаб бўлмайди.

Қ и з. Ҳечқиси йўқ. Мен ташлаб кетган уй ҳам ибодатхона эмас эди.

Э р к а к. Ота-онангизчи?

Қ и з. Ёлғиз онам бор, аммо у кишидан қарзим кўп. Уйга қай юз билан бораман...

Э р к а к. Дугоналарингиз йўқми?

Қ и з. Улар дам олишга кетишган.

Э р к а к. Ўйламай иш қилипсиз. Марк билан алоқани дам олиш кунлари ўтганидан кейин, ҳафта орасида узишингиз керак эди.

Қ и з. Ғамхўрлигингиз учун раҳмат. Қани, бўлмаса, шу атрофдаги бирорта меҳмонхонага кетдик.

Э р к а к. Эсингиз жойидами! Меҳмонхонада ипирисқи одамлар бунақа ишлар билан шуғулланишади.

Қ и з. Ҳа, ундан ташқари, оқибати нима билан тугашини олдиндан айтиш қийин...

Эркак аёлнинг билагидан ушлайди, аёл унга сўйкалади.

Қ и з. Хўш, энди нима қиламиз? (*Эркак аёл камзулининг тугмаларини еча бошлайди — бирини, иккинчисини ечади, аммо юраги пўкиллаётгани башарасидан шундоқ сезилиб туради*). Балки ётоқхонага кирармиз?

Э р к а к. Йўқ, сабр қилинг.

Қ и з. Ётиб сабр қилса ҳам бўлаверади, қайтанга шуниси қулай. (*Эснайди*).

Лифтнинг шовқини эшитилади. Эркак шиддат билан аёлдан узоқлашади.

Э р к а к. Лифт кўтариляпти... Хотиним... ўлай агар, худди ўзи... Тавба, бу қанақаси бўлди!

Қ и з. Ана холос, пишди гилос!

Эркак ҳамма чироқларни ёқади, дераза пардаларини очиб, стаканларни бир-бирдан узоқлаштиради, дивандаги ёстиқни текислаб қўяди.

Қ и з. Хотинлари шарафига машғала ёқдилар-ку. Қойил, қойил!

Э р к а к. Билувдим-а, билувдим! Нима кераги бор эди... аксига олиб орқа эшик ҳам берк, вой палакат-ей! (*аёлнинг кийимларини тўғрилай бошлайди*). Тугмангизни қаданг...

Қ и з. Қайси тугмани?

Э р к а к. Камзулингизнинг тугмасини-да!

Қ и з. Тепасида тугма йўқ.

Э р к а к. Тўғноғич қадаволинг (*эшик қулфига калит солинганига ишора қилди*). Айтдим-ку, хотиним деб! Нима жин урди-я мени! Менга қаранг, сиз анови ерга ўтиринг, лекин овозингизни чиқазманг! (*Уни креслога ўтқазиб, ўзи анча наридаги креслога ўтиради, лоқайд оҳангда гапира бошлайди*). Ё гапим нотўғрими? Биз ҳозир иқтисодий таназзулга учрадик, ҳатто саноати юксак даражада ривожланган кўпгина мамлакатлар ҳам... мана, масалан, Швецияни олайлик.

Қ и з. Нега олмас эканмиз! Оламиз.

Шу пайт Софи кириб келади.

С о ф и. Стефан, нима қиласан зерикарли гаплар билан хонимни чарчатиб. Яхшимас.

С т е ф а н. (*ўзини ҳайратланганга солиб*). Ие, сенмисан?

Қиз воқеанинг бундан кейинги ривожини кутиб, Софини кузата бошлайди.

С о ф и. Вой-бўй! Чароғон қасрга айлантирворибсизлар-ку уйни! Пробкалар куйиб кетади-я. (*Бир нечта чироқни ўчиради*).

С т е ф а н. Биласан-ку, қоронғида ўтиришни ёмон кўраман.

С о ф и. Мени кечирасиз-у, ойимқиз, жуда қизиқ аҳволга тушиб қолдик. Фақат киноларда кўрардим бунақа ҳодисани. Бир маҳал хотин уйига қайтса, эри...

С т е ф а н. Тўғри, бунақа манзара ҳамма вақт галати туюлади.

С о ф и. Албатта.

С т е ф а н. Чунки одамларнинг кўнглига дарров бошқа гап келади-да.

С о ф и. Жуда тўғри гапиряпсан.

С т е ф а н. Лекин кўпинча янглишишади.

Қ и з. Баҳсингизга қўшилсам майлими?

С о ф и. Йўқ, хоним, агар ижозат берсангиз, эрим ўзини қандай баҳоналар билан оқлашини бир кўрсам.

Қ и з. Марҳамат, бемалол.

Софи. Лекин душманамга ҳам раво кўрмасдим бунақа хижолатпазликни!

Қиз. Нимасини айтасиз.

Софи. Тасаввур қилинг-а: бир аёлни кечқурун соат саккизда самолётга ўтқазишади, аммо аёл тунги соат бирда қўққисдан уйига қайтиб келади. Қай кўз билан кўрсинки, эри сулув бир қиз билан қаймоқлашиб ўтирипти-да... Жудаям сулув қиз.

Қиз. Қўйсангиз-чи.

Софи. Рост айтяпман, жудаям кетворган қиз.

Қиз. Сочларимга бир қаранг.

Софи. Йўқ, аксинча, ўзингизга ниҳоятда ярашиб турибди.

Стефан. Балки менсиз гаплар шарсизлар?

Софи. Ҳа-а, қочмоқчимилар? (*Қизга.*) Марҳамат қилиб айтинг-чи, ўша аёл эрига уч-тўртта савол беришга ҳақлими ёки йўқми?

Қиз. Ҳақли, албатта.

Стефан. Демак, кетмаган экансан-да?

Софи. Ол-ла, мана сизга лақмаликнинг биринчи аломати. (*Қизга.*) Хўш, сизнинг-ча, шу савол ўринлими?

Қиз. Сал ўринсизроқ шекилли.

Софи. Ҳа, Стефан, кетганим йўқ.

Стефан. Ахир, самолётга чиқатувдинг-ку, орқангдан қараб турувдим.

Софи. Транспортда ҳам баъзан иш ташлаш бўлиши мумкинлигини нутиб қўямиз-да. Кимдир кутилмаганда самолётни бошқаришдан бош тортадию шу тариха бировнинг оиласини чил-парчин қилганини хаёлига ҳам келтирмайди.

Стефан. Гапимга қулоқ солсанг-чи!

Софи. Шуни кутиб турибман-да.

Стефан. Наҳотки, ёмон фикрга борган бўлсанг? Одамларга ҳам ҳайронсан...

Софи. Тўғри, одамлар жуда қизиқ...

Қиз. Ҳозир ўзим ҳаммасини тушунтираман.

Софи. Йў-ўқ, сиз овора бўлманг

Стефан. Ё тавба, нима бўлган одамларга, а! (*Креслода ўтирганча жазава билан қўлларини юзига босади, иккала аёл икки томондан келиб, унинг елкасига қўлларини қўйишади.*)

Софи. Қўйсанг-чи!

Қиз. Ўзингизни босинг!

Софи. Шундоқ пайтда ҳамдард бўлганингиз учун раҳмат!

Қиз. Арзимаёйди.

Стефан. Тўғриликча гаплашиб ўтирган эркак билан аёлни кўришса, даров бошқа ёққа буришади-я! Тавба, қанақа замон бу?!

Софи. Бир гап айтсам майлими, Стефан?

Стефан. Нима демоқчисан?

Софи. Сен бу ифлос замон учун жудаям покизасан!

Стефан. Ҳеч нарса бўлмаганини биласан-ку.

Софи. Балки барвақтроқ қайтгандирман?

Стефан. Яна бошлайди-я! Кўриб турибсан-ку, шу қиз билан нима гап бўлиши мумкин?

Қиз. Миннатдорман.

Стефан. Яхшилаб қарагин! Гўдак-ку, ҳали!

Софи. Лекин ёшига яраша роса етилган. Дарвоқе, таништирмадинг ҳам-а?

Стефан. Исми Жюли.

Софи. Э-э, шунақа дегин!

Стефан. Ҳа! Жюли!

Софи. Хўш, у ёғи-чи?

Стефан (*гайритабиий оҳангда*). Қизим бу!

Софи билан Жюли донг қотиб қолишади.

Софи. Нима дединг? Ё нотўғри эшитдимми?

Ж ю л и. Ля-ля-ля-ля. (*бир кўтаришда қадаҳни бўшатади*).

С т е ф а н. Ҳа, қизим! Қачонлардир ҳақиқат юзага чиқиши керак эди-ку!

С о ф и. (*сал ўзига келиб*). Ростини айтсам, сенга қараб туриб, ўзини орқага ташлаяпти, вазиятдан чиқиш учун баҳона қидиряпти, деб ўйлагандим. Ҳар ҳолда баҳсни давом эттиришдан ҳали умидим бор эди, аммо мана бу гапингдан кейин...

С т е ф а н. Ишонасанми, йўқми — ихтиёринг.

С о ф и. Намунча паст кетмасанг! Лоақал гиёҳванд экан, фоҳиша экан, унга ёрдам қўлини чўздим, десанг ҳам бўларди-ку...

Ж ю л и. Илтифотингиз учун раҳмат.

С о ф и. Қизим деб ўтирипти-я! Уялмайсанми?

С т е ф а н (*пинагини бузмай*). Бошқа айтадиган гапим йўқ. (*Софи эшик томон юради*). Қаёққа? (*Олдини тўсади*.)

С о ф и. Йўлимни тўсма.

С т е ф а н. Нима қилмоқчисан?

С о ф и. Эртага адвокатим сенинг адвокатинг билан учрашади, худога шукр, ҳозир бу ишлар анча осонлашган.

С т е ф а н. Эсингни йиғ!

С о ф и. Бошда айтганман: хиёнатни кечирмайман. Бунақа пайтда яхшиликча ажрашиш керак. Энг тўғри йўл шу. Бирпас йўқлигимга ўйнаш қидириб қопти-я! Ўл-э! Нарг тур!

С т е ф а н. Тентаклик қилма! Ўзингни бос!

С о ф и. Қўрқма, ёлғиз қолмайсан. Қизинг бор. Бунақа қиз билан яшаш роҳат-ку! Шу пайтгача эзилиб юрган экансан-да, а? Ун беш йилдан буён яшириб келдингми қизинг борлигини? Сираям ақл бовар қилмайди.

С т е ф а н. Энди танишган пайтимизда сенга муҳаббат изҳор қилиш ўрнига дабдурустдан, менинг болам бор, деёлмасдим-ку, ахир. Мен учун азиз ўша дамлар, сенинг йигирма ёш пайтинг.

С о ф и. Ўттизда эдим, овсар!

С т е ф а н. Мен учун ҳамиша йигирма ёшдасан.

С о ф и. Жудаям хурсанд қилиб юбординг-ку!

Ж ю л и. Агар менинг керагим бўлмаса...

С т е ф а н. Кузатиб қўяй, кейин бафуржа гаплашамиз.

Жюлини тирсагидан олиб, эшик томон юради.

С о ф и. Ким билан гаплашасан? Мен ҳозир кетаман.

С т е ф а н. Эртага кетасан.

С о ф и. Эртага мени ийдиришга уриниб кўришинг мумкин, лекин бугун овора бўлма!

С т е ф а н. Она сути оғзидан кетмаган қизга ҳам рашк қиладими одам! Қаранг, гўдак-ку, ҳали.

Ж ю л и. Ўзинглар гаплашаваринглар.

С т е ф а н. Йилда бир марта кўришаман, шундаям яширинча.

С о ф и (*истеҳзо билан, қизга*). Сизга жуда жабр бўпти-да,а?

Ж ю л и. (*сал ўнайсизланиб*). Нима десамикин... Ҳар ҳолда ота-ота-да!

С о ф и. Менинг йўқлигимни пойлаб, тунлари учрашадиган заб жой топибсизлар!

С т е ф а н. Бу ерда сира учрашмаганмиз. Қани, ўзинг айт: илгари бу уйга келганмисан, йўқми?

Ж ю л и. Ҳеч қачон.

С т е ф а н. Ана кўрдингми! Мен тилидан тортганим йўқ-ку.

С о ф и. Қаерда учрашардиларинг бўлмаса?

С т е ф а н. Шаҳар ташқарисида, қаҳвахонада.

Ж ю л и. Харобдан-хароб кинотеатрларда... Исқирт пивохоналарда...

С т е ф а н. Икки поезд оралигида. Уз қизинг билан тўхтаб турган икки поезд оралигида кўришиш нималигини сен билмайсан!

С о ф и. Бирдан учрашув бугун бизнинг уйга тўғри кеп қопти-да?

С т е ф а н. Бугун... Ҳа, бугун... бирдан қўнғироқ қилиб қолди соат ўн бирларда. “Дада, сизда гапим бор, кўришишимиз керак”, — дейди. Ўзи шунақа, доим

бир ғалвани бошлаб юради. (Жюли унинг сурбетлигидан ҳайрон) “Йўқ, қизим, кеч бўп қолди, ётмоқчиман”, — дедим. Ростдан ҳам уйқум келиб, ётмоқчи бўлиб турувдим. Иннайкейин, уйга келишини хоҳламадим-да.

Ж ю л и. Ҳа, мен ҳам дарров сездим.

С т е ф а н. Охири вой бўлишини билардим-да.

С о ф и. Сезгирсан-да!

С т е ф а н. У “кетяпман” дедию дастакни қўйиб қўйди. Хўш, мен нима қилишим керак эди?

С о ф и. Нима зарур гапи бор экан?

С т е ф а н. (*довдираб*). Э-э, биласан-ку, одатдаги хархаша-да...бу ёш қизлар... доим бир ташвиш орттириб юришади...

С о ф и. Қанақа “ташвиш”?

С т е ф а н. (*Жюлига*). Ке, ўзинг айта қол.

Ж ю л и. Менми?

С т е ф а н. Балки сенинг гапингга ишонар.

С о ф и. Қулоғим сизда...

Ж ю л и. Мен... ҳомиладор бўлиб қолдим, хоним.

С т е ф а н. (*шоша-пиша*). Шунни айтди-да, телефонда томдан тараша тушгандай. Шум хабарни эши ган одамнинг аҳволини бир тасаввур қилиб кўр.

С о ф и. Ҳа, энди сал тушунгандайман. Демак, бу қиз сендан ҳомиладор бўлиб қолган.

С т е ф а н. Эсинг жойидами? Ўз қизим билан-а...

С о ф и. Шунисига ҳайронман-да. Қанақа замон бўлди!

С т е ф а н (*Жюлига*). Боланинг отаси кимлигини айт.

Ж ю л и. Менга ноқулай...

С т е ф а н. Айт, айтмасанг — баттар шубҳаланади.

Ж ю л и. Ўтган йили бир йигит билан танишувдим...

С т е ф а н. У... осмонда.

С о ф и. Тушунмадим.

С т е ф а н. Бу шўрлик бир нусха билан танишган экан, у аблаҳ буни бўйнига бир умрлик тавқи лаънатни осиб, учипти-кетипти. Соддалик қилган-да, қизим. Биринчи марта бўлиши-да, тўғрими?

Ж ю л и. Бунақаси — биринчи марта.

С т е ф а н. Огоҳлантирган эдим-а, дуч келган одамга ишонаверма, деб. Мана, оқибати!

С о ф и. Ранжиганларингни сираям сезганим йўқ.

С т е ф а н. Алами ичида-да, сени ҳали яхши билмайди, лекин биздан яшириб қаёққа ҳам борарди. Аблаҳ! Қўлимга тушса кекирдагини узволардим!

С о ф и. Туғмоқчимасмисиз?

С т е ф а н (*шошиб*). Асло! Ўқиши нима бўлади!

С о ф и. Ие, ҳали ўқийсизми?

Ж ю л и. Ҳа энди...

С о ф и. Париждами?

С т е ф а н. Йўқ, Лиможда. Ўзи Лиможда яшайди-да. Мендан пул сўраб кепти.

С о ф и. Хўш, ойингиз қандоқ қараяптилар бу масалага?

Ж ю л и. Қайси масалага?

С о ф и. Ҳомиладор бўп қолганингизга-да.

Ж ю л и. Ойимнинг хабари йўқ бундан.

С о ф и. Ие, яшириб юрибсизми, ҳали?

С т е ф а н. Ана холос, айтмаганмидинг?

С о ф и. Нима, ойингиз билан алоқанглар чатоқми?

С т е ф а н. Йўғ-э, жудаям яхши. У қизини еру кўкка ишонмайди.

С о ф и. Хўш, нега бўлмаса...

С т е ф а н. Ҳа энди, ранжитгиси келмагандир-да. Жюлини билмайсан, бунақа андишали қиз ер юзида йўқ, бунинг устига, ойисининг кўнгли жудаям нозик.

Ж ю л и. Тўғри, дадам бизни ташлаб кетганида ойим бир ойгача ўзига келолмаган.

С т е ф а н (*Софини тинчиттиш учун*). Э, бу гапларга анча бўлган.

- Жюли. Ҳа, мен унда қизалоқ эдим.
 Стефан. Жа қизалоқ эмас, дарвоқе, неччи ёшда эдинг ўшанда?
 Софи. Хўш, неччи ёшда эди?
 Стефан. Олтида. Ҳа олти ёшда эди.
 Софи. Шундоқ қизнинг онасини ташлаб кетиш инсофданми?
 Стефан. Ташлаб кетганим йўқ. (*Жюлига.*) Ўзинг тушунтир.
 Жюли. Мен... Мен нима дея оламан...
 Стефан. Тўғри, бунга қийин. Ҳозир ҳаммамизга қийин. Келинлар, шу ўтмишни титкилаб, бир-биримизнинг дилимизни оғритмайлик. Ўтган ишга саловот!
- Софи. Ҳар ҳолда нима гап бўлган эди, Жюли?
 Жюли (*чайналиб*). Биласизми... чунки... оиламиз... ҳалигидақа...
 Стефан. Тартиб қаттиқ эди-да.
 Жюли. Тўғри-тўғри, минг қилса ҳам...
 Стефан. Денгизчилар оиласи-да. Азалий денгизчилар оиласи.
 Софи. Лиможда нима қилади денгизчилар оиласи?
 Стефан. Каналлар-чи? Канал кўп у ерда.
 Софи. Э-ҳа, канал ёдимдан кўтарилипти.
 Жюли. Бобом ойимнинг фақат денгизчига турмушга чиқишини орзу қилган.
 Стефан. Ана кўрдингми, Софи, ўша золимнинг дастидан ҳаммамиз азият чекиб ўтирибмиз. Майли, бўлар иш бўлди. Қолаверса, у ўзича яшаган, мен ўзимча яшаганман. Тушундингми энди?
- Софи. Ҳа, аста-секин тушунапман. Хўш, кейин ойингиз денгизчига турмушга чиқдимиз?
 Жюли. Ҳа.
 Стефан. Ҳарбий кема капитанига... Ўзидан анча ёш катта... Мени унутиши керак эди-да... Начора, ҳаёт шунақа экан. Мана, ҳамма гапдан хабардор бўлдинг. Энди сени олдингга виждоним тоза, Софи.
- Жюли. Эҳтимол, бошқа кўришмаганимиз маъқулдир.
 Стефан. Балки. Ироданга балли, оппоқ қизим. Сенга ҳавасим келади.
 Жюли (*Стефанни ўпиш учун яқинлашди*). Хайр, дада!
 Стефан. Хайр, қизалоғим. Насиб қилмаган экан-да, яъни демоқчиманки, пешонага ёзилгани шу экан.
- Софи. Меҳмонхонага тушганмисиз?
 Стефан. Йўғ-э, нега энди?
 Жюли. Йўқ, йўқ
 Стефан. У ҳар доим холасиникида туради.
 Софи. Қанақа хола?
 Жюли. Марта холам-да.
 Стефан. Хавотир олиб ўтиргандир. Холасини яхши биламан.
 Софи. Қўнғироқ қилиб қўя қол.
 Стефан. Телефони йўқ.
 Софи. Бўлмаса, бора қоламиз.
 Стефан. Қаёққа?
 Софи. Қаёққа бўларди? Холасиникига-да. Уйи қаерда?
 Стефан. Понтуазда.
 Софи. Соат учда ёлғиз ўзини жўнатиб бўлмайти. Бирга борамиз.
 Жюли. Вой, соат уч бўлдими? Бемаҳалда қандоқ етиб оламиз Понтуазга?
 Софи. Стефан, битта хона бўш-ку. Қола қолсин.
 Стефан (*кутилмаган бу таклифдан сапчиб тушади*). Холаси-чи?
 Софи. Бошқа жойда тунаган пайтларингиз бўлганми?
 Стефан. Ие, нималар деяпсан? У ёқлар Париж эмас, қизларни тергаб туришади, ҳар қадами ҳисобда. Юр, Жюли, ўзим кузатиб қўяман.
- Софи. Қарагин, оёқда зўрға турипти чарчаганидан. Қолаверинг, холангиз билан ўзим гаплашаман.
 Стефан (*Жюлига*). Нега индамайсан?
 Жюли. Ростанам кеч бўп қопти... Кейин шундоқ илтифотни рад этиш...
 Стефан. Эсингни еб қўйибсан!

Жюли. Холамга ҳам ҳайронман... Парижга яқинроқ жойда яшамайдими?
 Стефан. Оқибатини ўйламаяпсан!
 Софи. Ҳозир пижама бераман.
 Жюли. Йўқ-йўқ, овора бўлманг... яланғоч ётмоқчиман. (Стефанга маъноли қараб қўяди). Баъзан қип-яланғоч ётгиси келади одамнинг.
 Софи. Юринг, хонангизни кўрсатиб қўй.
 Стефан (даҳшатга тушиб) Ё тавба! Марта холанинг ҳоли нима кечади!
 Софи. Бугунчалик ёлғиз ёта туради. Эртага мириқиб гаплашамиз. Қизинг билан тузукроқ танишвомақчиман. Бўпти, Стефан. Аммо-лекин ажойиб қиз бўпти-да ўзиям, қадди-қоматини қара!
 Жюли (киноя аралаш). Яхши ётиб туринг, дадажон!

Чиқиб кетишади. Стефан шалпайганича ёлғиз қолади.

ПАРДА

ИККИНЧИ ПАРДА

Софи нонушта қилиб ўтирипти. Шошиб Стефан киради.
 Эгнида пижама билан халат.

Стефан. Э, бу ердამидинг?
 Софи. Кўриб турганингдай.
 Стефан. Қарасам, ёнимда йўқсан. Хавотир олиб...
 Софи. Қўрқиб кетдингми?
 Стефан. Йўғ-э, нега? Соатни билмаганим учун нонуштага кечикдимми, деб ўйладим-да.
 Софи. Кечикканинг йўқ. Ухлаб ётганингда эса ҳеч қандай воқеа содир бўлгани йўқ.
 Стефан. Уйғондимми?
 Софи. Билмадим.
 Стефан. Нима қилардинг опқолиб?
 Софи. Аҳволини кўрдинг-ку. Гапиришга ҳам ҳоли қолмапти боёқишнинг.
 Сенга қолса камроқ гапиргани маъқул-да, а?
 Стефан. У нима деганинг?
 Софи. Ўзим биламан нима деганимни.
 Стефан. Нима қиласан боланинг ўтмишини кавлаштиравериб? Яхшимас.
 Софи. Ўша бола ҳаётингнинг бир бўлаги, сенинг ҳаётинг эса мени жудаям қизиқтиради.
 Стефан. Биласан ҳаётимни.
 Софи. Маълум бўлдики, яхши билмас эканман. Қизинг бунинг далили. Негадир ўтмишинг ҳақида гап очилса, доим оғзингга талқон солволасан. Шу кеча орани очиқ қилволмоқчи эдим.
 Стефан. Кўрдинг-ку, уйқум келятувди.
 Софи. Ҳайронман ота-болани бирданига уйқу босганига. Ой бошида шунақа бўлса керак-да, а? Лекин эрталабгача мижжа қоққанинг йўқ.
 Стефан. Қаттиқ чарчаганимда кўзимни очиб ухлайман, билмайсанми?
 Софи. Аммо тутаб турган сигаретни оғзингга қистириб ухлаган пайтинг кам бўлади.
 Стефан. Кутилмаганда қизи, яккаю ягона қизи ҳомиладор бўлиб қолганини эшитган отани уйқуси қочадими, йўқми?
 Софи. Нега туғмоқчимас?
 Стефан. Кераги йўқ, тушундингми? Ўзи айтди-ку. Шу замонда болани боқиб, катта қилиш осонми?
 Софи. Ахир сен қашшоқ одаммассан-ку?
 Стефан. Нима қипти? Бу киши кетма-кет туғишни бошлаворса, болаларини мен боқишим керакми? Бунақа ниятим йўқ. Ҳай, майли, бориб уйғотай, кейин холасиникига обориб қўяман, ўзим вокзалга жўнатаман, соат ўн яримда Вальтер билан учрашишим керак, кечиксам бўлмайди.

Эшик томон юради.

Софи. Қайси касбга ўқияпти?
 Стефан. Бунинг ёшида қайси касбга ўқирди?
 Софи. Ким бўлмоқчи ахир?
 Стефан. Нима десамикин... арифметика, бичиш-тикиш...
 Софи. Бунинг ёшида аниқ бир касбга ўқишади. Балки дўхтир бўлмоқчидир?
 Стефан. Э-э, йўқ...Йўқ.
 Софи. Нима бало, қизингнинг қаерда ўқитаётганини ҳам билмайсанми? Диплом оладими, ахир?
 Стефан. Олади, албатта.
 Софи. Қайси соҳадан?
 Стефан. Оббо! Мунча синчков бўлмасанг! Олади, дедим бўлди-да. Нима аҳамияти бор қайси соҳаданлигининг? Бўпти, уйғотаман. Ётаверадими пешингача кап-катта қиз.

Жюли кириб келади. Устида каттакон сочиқдан бошқа ҳеч нарса йўқ.
 Стефан унга суқланиб қарайди.

Жюли (*эснаб*). Соат неччи бўлди?
 Стефан. Саккиздан ўн бешта ўтди.
 Жюли. Вой, ҳали эрта экан-ку.
 Стефан. Лекин кетишимиз керак.
 Жюли. Қаёққа?
 Стефан. Вокзалга, поездга. Сени Лимож кутяпти.
 Жюли. Э-ҳа, дарвоқе. Лекин бари бир эрта.
 Софи. Албатта эрта-да, вой қўғирчоғим-ей! (*Жюлига.*) Майлими?

Бориб, уни ўпади. Жюли ҳам таажжубланиб Софини ўпади.

Стефан. (*қўлини юқорига кўтариб*) О-о-о!
 Софи. Дадангизни-чи?
 Жюли (*Стефанга қапишиб*) Салом, дадажон!
 Стефан (*уялган бўлиб*). Энди катта қиз бўп қолдинг, бунчалик ёпишма, айб бўлади. Қани, бўла қол, кечикамиз.
 Софи. Ўзинг ҳали кийинмагансан-ку.
 Стефан. Менми? Икки минут кифоя.
 Софи. Бекор айтибсан, бир соат кийинасан.
 Стефан. Ҳозир кийингани кириб кетсам, бу валақлаб ўтираверади, биламан-ку.
 Софи. Ташвишланма. Кийинади буям.

Стефан орқасига қарай-қарай эшик томон юра бошлайди.

Стефан. Ҳа, нима эсимдан чиқди-я...
 Софи. Кийиниш, кийиниш.
 Стефан. Тўғри... лекин... ҳалиги... нима эди...

Хона ичида айлана бошлайди.

Софи. Нимани қидиряпсан?
 Стефан. Нимани бўларди, пиджагимни-да.
 Софи. Бу хонага ҳеч қачон ечган эмассан.
 Стефан. Агар ҳозир опчиқиб берсанг, меҳрибонлигингни яна бир карра исботлаган бўлардинг-да, хотин. Лекин опчиқмасанг ҳам ўзинг биласан... (*чиқиб кетади*).
 Софи. Ёш боланинг ўзи-я. Бунга ҳар доим биров қараб туриши керак.
 Жюли. Эркакларнинг турган-битгани шу-да.

Стефан тез қайтиб киради.

Стефан. Йўқ, тополмадим.
 Софи. Стул суйанчиғига илиб қўйган бўлишинг керак. Ҳамма стулни бошдан-оёқ қараб чиқсанг, топасан.

С т е ф а н. Калака қилиш бўлса сенга. Бўла қол, бўла қол, Жюли! (*чиқиб кетади*).

С о ф и. Жуда ғалати ҳолатдаман ҳозир. Бирдан ҳаётимда эримни олдиндан биладиган аёл пайдо бўлди.

Ж ю л и. Ҳа, биламан...

С о ф и. Буни қаранг-а...

Ж ю л и. Нима қипти.

С о ф и. Қанақа эди ўша пайтларда?

Ж ю л и. Ўрта бўйли, кўк кўз...

С о ф и. Буни биламан. Эрак сифатида-чи?

Ж ю л и. Эътибор бермаганман.

Стефан киради. Кўйлақда. Лекин қўлида бошқа рангдаги яна бир кўйлақ бор.

С т е ф а н. Доно маслаҳатинг керак бўп қолди, Софи. Қайси бирини кийсамин? Буними ёки мановиними?

С о ф и. Ие, маслаҳат сўрайдиган бўп қопсанми, нечук?

Стефан эгнидаги кўйлақни ечиб, шошмасдан бошқасини кия бошлайди. Меҳмонхонадан чиқиб кетишни хоҳламаётгани шундоқ, сезилиб туради.

С т е ф а н. Ҳа, сизларга халақит беряпманми?

С о ф и. Асло. Шунчаки кўйлақ ечиб-кийишингдан эстетик завқ олади одам.

Ж ю л и. Ростдан ҳам чиройли ечиниб, чиройли кийинарканлар дадам.

С т е ф а н (*ўзини аранг босиб*). Неччи марта айтиш мумкин: бўла қолмайсанми?! Қайтиб киргунимча тайёр бўлиб тургин.

Чиқиб кетади.

Ж ю л и. Энди турмасам бўлмайди.

С о ф и. Албатта (*билагидан ушлаб*). Биласизми, сизнинг олдингизда ўзимни гуноҳкор сезяпман.

Ж ю л и. Нима учун?

С о ф и. Худди дадангизни тортиб олгандайман.

Ж ю л и. Ҳаёт шу экан-да.

С о ф и. Тез-тез кўришиб турармидинглар?

Ж ю л и. Ҳар гал мактаб дарвозаси олдида кутиб турарди.

С о ф и. Лимождами?

Ж ю л и. Ҳа, Лиможда-да, қаерда бўларди?

Стефан қайтиб киради. Кўйлақда, лекин пойабзалсиз.

С т е ф а н. Зўрлаб опчиқиб кетаман шекилли. Қани, юр-чи!

Жюлини қўлидан ушлаб, эшикка қараб судрайди.

С о ф и. Стефан, Тулузадан Лиможгача неччи чақирим?

С т е ф а н. Бу жумбоқни кечқурун ечамиз. Олдин иш, кейин хордиқ.

С о ф и. Ҳар куни кечқурун уйга, Тулузага қайтармидинг?

С т е ф а н. Тушунмадим?

Ж ю л и. Кечқурунлари мени мактаб олдида кутиб туришингизни гапириб берувдим.

С т е ф а н. Хўш, нимаси ёмон буни?

Ж ю л и. Кийинайинми, йўқми?

С т е ф а н. Қани шошма-чи! Мен йўқлигимда нима гап бўлди ўзи?

С о ф и. Танишган пайтимизда Тулузада ишлардинг-ку, шундайми?

С т е ф а н. Тўғри, фахрланаман бу билан.

С о ф и. Лекин Тулуза билан Лиможнинг ораси анча масофа. Азбаройи мактаб олдида қизингни бир ўпиб қўйиш учун борармидинг шунча жойга?

С т е ф а н. Яқшанба кунлари борардим, бу интернатда яшарди. Юр, Жюли, кечикапмиз.

С о ф и. Туфли-чи? (*Стефан лип этиб чиқиб, шу заҳоти йўлакдан туфлисини*

кўтариб киради). Ие, дарров-а? (У туйлисини кия бошлайди). Намунча ёнимиздан кетолмай қолдинг?

С т е ф а н. Нега буни йўлдан қолдирыпсан? Мақсадинг нима?

С о ф и. Ўз боласидан тезроқ қутулишга шошиладиган отани биринчи кўришим.

С т е ф а н. Ойисидан эшитадиганини эшитади ҳали. Феъли ёмон унинг.

С о ф и. Қўнғироқ қилиб қўйса бўлмайдими?

С т е ф а н. Бўлмайди.

Ж ю л и. Телефон йўқ оймда.

С о ф и. Ие, у кишида ҳам йўқми? Бўлмаса қўшниларга айтиб қўйиш керак.

С т е ф а н. Қўшниси ҳам йўқ.

С о ф и. Ана холос, Лиможда яшаса-ю...

Ж ю л и. Эски уй-да.

С о ф и. Поездингиз неччида?

Ж ю л и. Ўттиз еттида.

С о ф и. Ўттиз еттида? Бу қанақаси бўлди?

Ж ю л и. Ё ўн биру ўттиз еттида, ёки ўну ўттиз еттида. Фақат минутларини эслаб қоламан, соати эсимда турмайди.

С т е ф а н. Бекорга вақт кетяпти (Софи тоқчадан темир йўл жадвалини олиб, варақлай бошлайди). Бари бир тополмайсан. Ҳаммаси чалкашиб кетган.

С о ф и. Ажабмас топилиб қолса. Лимож... Лимож... Ўттиз етти минут. Гапинг ростга ўхшайди. Фақат тўққизу ўн етти ёзилган.

С т е ф а н. Улгураимиз.

С о ф и. Қанаққиб улгурасан? Тўққиз ярим бўлди-ку. Ўн еттию учда ҳам бор экан.

С т е ф а н. Улгураимиз (бошини чангаллайди). Олдинроқ жўнайдигани йўқми? (Жадвални Софининг қўлидан юлиб олади). Мана, яна биттаси... Аммо Бельгия орқали юрар экан. Бўлмайди. Узоқ.

С о ф и. Стефан, сен ҳозир учрашувингга боравер. Келганингдан кейин учовимиз хотиржам тушлик қиламиз. Ана ўшандан кейин вокзалга чиқасизлар. Энг маъқули шу менимча.

Софи Жюлини зўрлаб диванга ўтқазади.

С т е ф а н. Йўқ.

С о ф и. Қизиқ, сира тушунолмаймаман. Нега қайсарлик қиласан? Шунча йилдан бери-ку яширинча учрашиб юрган экансизлар, мана энди, ҳамма нарса ойдинлашган пайтда, нуқул "бўла қол, бўла қол" дейсан. Ҳайрон бўп қолдим. (Стефан ўтириб, қаҳва идишини қўлига олади). Нонушта қилмовдингми?

С т е ф а н. Озгина қаҳва ичиш мумкинми? Соат еттию учга қадар қанча вақт бор ҳали.

С о ф и. Вальтер билан учрашмоқчи эдинг-ку?

С т е ф а н. Учовимиздан биримиз ортиқчага ўхшаймиз чамамда.

С о ф и. Иш юзасидан учрашмоқчи эдинг.

С т е ф а н. Хўш, менсиз нима ҳақда гаплашмоқчисизлар?

С о ф и. Менга қара, кутилмаганда қизинг билан танишиб қолдим. Ҳазилакам воқеами бу? Гаплашгим келади-да. Нима қипти болалик пайтларини сўраб-суриштирсам?

С т е ф а н. Э-э, болалиги ҳамма болаларникидай-да. Ҳадеб сўраб-суриштиравганинг билан бирор нарса ўзгариб қолармиди?

Ж ю л и. Дадамнинг аёллар тўғрисидаги тасавури бутунлай бошқача.

С т е ф а н. Ўтмишни титкилашдан фойда йўқ.

С о ф и. Гапинг тўғри. Келинлар, бўлмаса, ҳозиргисидан гаплашайлик. Демак, олий ўқув юртида ўқийсиз?

Ж ю л и. Ҳа, амал-тақал қилиб.

Софи. Камтарлик қилманг. Диплом олишни ўзи бўладими?

Ж ю л и. Э-э, ҳали диплом ҳам бор-а.

С о ф и. Қайси мавзуда ёқламоқчисиз?

С т е ф а н. Айтгани билан сен тушунаридинг. О, мазам қочяпти. (Беихтиёр нонга ёғ суртади, лекин уни емасдан, яна бошқасига сурта бошлайди.)

- С о ф и. Намунча шошмасанг, тиқилиб қолма тагин.
 С т е ф а н. Э, дарвоқе.
 С о ф и. Кириб бирпас ёт.
 С т е ф а н (*Жюлини диваннинг четига суриб*). Шу ерда чўзила қоламан.
 С о ф и. Ётоқхонага кира қол.
 С т е ф а н. Уф, ёмон бўп кетяпман.
 С о ф и. Ҳозир дори бераман.
 Ж ю л и. Менинг ёрдамим керакмасми?
 С т е ф а н. Жудаям керак. Овозингни чиқармасанг — бир ўлимдан сақлаб қолган бўласан.
 С о ф и. Бўлмаса биз Жюли билан ётоқхонага кира қоламиз.
 С т е ф а н. Оҳ, бошим айланяпти. Тез қўнғироқ қилиш керак...
 С о ф и. Қаёққа?
 С т е ф а н. Ишхонамга.
 С о ф и. Нима учун?
 С т е ф а н. Вальтер билан бугун учрашолмайман. Аҳволимни кўриб турибсан-ку.
 С о ф и. Аҳволинг бинойидек. (*Телефон рақамларини теради*). Шундоқ зарур учрашувдан бош тортиб ўтирса-я!
 С т е ф а н. Кўзим жимирлаб кетяпти. (*Гўшакни олади*) Режина? Менман. Вальтер келдими? Буни қара-я. Биламан, биламан. Азизим Режина, тобим қочиб қолди. Ўттиз тўққизу учми, қирқ яримми билмайман, ҳали ўлчаганим йўқ. Тўғри, тушунаман. Лекин иложим қанча...Кўрпа-тўшак қилиб ётибман. (*Телефонни кўтариб бориб, диванга чўзилади*). Режина, мени номимдан узр сўраб қўйинг, сал тузалганимдан кейин ўзим қўнғироқ қиламан. Хайр, омон бўлинг.
- Гўшакни қўйди.
- С о ф и. Шунча кутиб, энди тузоққа илинтирган пайтингда, воз кечиб ўтирибсан-а?
 С т е ф а н. Парво қилма, мендан қаёққа қочиб қутуларди.
 С о ф и. Ишқилиб охири бахайр бўлсин. (*Жюлига*). Қаҳва тугаб қопти. Бир айланиб келмаймизми?
 С т е ф а н. Уҳ, баттар бўляпти.
 С о ф и. Ҳозир дўхтир чақираман.
 С т е ф а н. Кераги йўқ, дарднинг ўзи чиқиб кетгани тузук.
 С о ф и (*Жюлига*). Юринг, сочиқлар қаерда туришини кўрсатиб қўяман.
 С т е ф а н. Бу қанақа гап! Бир одам ўламан деяпти-ю, булар индамай чиқиб кетавради-я! Шу бўлдимиз меҳр-оқибат!
 С о ф и (*Жюлига*). Бўлмаса, олдин мен навбатчилик қиламан, кийиниб бўлганингиздан кейин сиз турасиз. Сочиқлар охири жавонда, тепада.
 Ж ю л и. Эшикни очик қолдираман, бирор гап бўлса, чақирасиз (*чиқиб кетади*).
 С о ф и. Менга қара қизинг борлигини ўша пайтда, энди турмуш қурган кезларимизда айта қолсанг бўлмасмиди?
 С т е ф а н. Ўтган ишга саловат, Софи, унутиш керак ўтмишни.
 С о ф и. Йўқ, бу сен учун ўтмиш, мен учун ўтмиш эмас, чунки якка-ю ягона қизинг билан бугун танишиб турибман.
 С т е ф а н. Шунинг учун тезроқ кетсин деяпман-да. Кетса, ҳаётимиз яна эски изига тушади-қўяди.
 С о ф и. Йўқ, Стефан, энди кеч. Ахир, ундан воз кечолмайсан-ку?
 С т е ф а н. Хўш, нима дейишим керак эди бўлмаса-ўйнашим дейишим керакмиди? Шунда яхши бўлармиди?
 С о ф и. Албатта.
 С т е ф а н. Тавба, бу хотин зотига худонинг ўзи бас келмаса-бандаси бас келолмайди!
 С о ф и. Ўйнашим деганингда уйдан чиқиб кетган бўлардим.
 С т е ф а н. Қўйсанг-чи.
 С о ф и. Ҳа. Кетардим, юрагим бу қадар жароҳатланмасди.

С т е ф а н. Ие, нега жароҳатланади юрагинг?

С о ф и. Ичимдан ўтганини ўзим биламан.

С т е ф а н. Қўй, ҳаяжонланма, илтимос, ёт... мана бу ерга ётгин. (*Касаллигини ҳам унутиб, ўрнидан сапчиб туради ва хотинини диванга ётқизмоқчи бўлади.*)

С о ф и. Ахир, мен эмас, сен касалсан-ку.

С т е ф а н. Сени бу аҳволда кўрсам, ўзимни тамом унутиб юбораман. (*Яна диванга чўзилади.*)

С о ф и. Стефан, ҳар ҳолда болани сақлаб қолиш керак.

С т е ф а н (*Сесканиб*). Ёпирай, бошқа гапинг йўқми! Шу етмай турувди менга!

С о ф и. Ўзим боқволаман.

С т е ф а н. Кераги йўқ.

С о ф и. Ахир, бегонамас-ку.

С т е ф а н. Намунча кўнглинг бола тусаб қолди? Ё тавба, биринчи марта эшитишим-а... Оламит бирортасини. Ҳали вақт бор. Осиёликми, ҳабашми... монаколик болани ўғил қилволсак-чи? Ҳали ҳеч ким Монако князлигида туғилган болани фарзандликка олганмас. Адолатданми шу?

С о ф и. Ўзимизники яхшимасми?

С т е ф а н. Азбаройи худо, бу болани эмас!

С о ф и. Ие, опоғдада бўлгинг келмаяптими?

С т е ф а н. Ёшман ҳали, билдингми, ёшман! Сираям опоғдада бўлгим келаётгани йўқ. Ундан ташқари, сениям бир думалаб опоғбуви бўлиб қолишингни хоҳламайман.

С о ф и (*эшик томон юриб*). Ҳозир ўзи билан гаплашаман.

С т е ф а н. Йўқ, мен гаплашаман.

С о ф и. Сендан кўра мен билан очикроқ гаплашади.

С т е ф а н. Суҳбатда албатта иштирок этишим керак. Отаси ким, ахир?

С о ф и. Сен.

С т е ф а н. Ҳа, баракалла!

С о ф и. (*овозини кўтариб*). Тайёрмисиз, қизалоғим?

Ж ю л и (*саҳна ортидан*). Ҳозир!

С т е ф а н. Тошбағир экансизлар.

Жюли киради.

Ж ю л и (*киноя аралаш*). Тузукмисиз, дадажон?

С т е ф а н (*тўнгилаб*). Сўраганига ўласанми!

С о ф и. Ўтиринг, қизалоғим.

Ж ю л и (*Стефанга*). Майлими?

С т е ф а н. Оббо! Қачондан бери ўтиришга ҳам рухсат сўрайдиган бўп қолдинг?

Ж ю л и. Кийина туриб, фикрим чалкашиб кетди: тез кетишим керакмиди ёки ўтиришим керакми?

С т е ф а н. Ўтир, дегандан кейин ўтиравермайсанми?

Ж ю л и. Хўп бўлади, дадажон.

С о ф и. Азизим Жюли, қолдирадиган бўлдик.

Ж ю л и. Кимни?

С о ф и. Болангни-да.

Ж ю л и. О, зўр бўпти! (*Стефанга маъноли қараб қўяди.*)

С т е ф а н. Мени ишим йўқ, ихтиёр ўзингда. Майли, мени ким нима деса десин, лекин фирт аҳмоқликдан бошқа нарса эмас бу.

Ж ю л и. Ҳа-я, дипломим нима бўлади?

С т е ф а н. Эрталабдан бери шуни гапиряпман-да.

Ж ю л и. Ундан ташқари, мутлақо оналик сиёқи йўқ менда.

С о ф и. Бирпас қизинг билан холи гаплашгани кўясанми, йўқми?

С т е ф а н. Бўпти. Ҳозир бориб, хокандоз билан пақирча сотволаман, кейин хиёбонда болалар билан мазза қилиб қум ўйнаймиз.

С о ф и. Сиз туғсангиз бўлди, у ёғини менга қўйиб беринг.

С т е ф а н. Туғиш мумкинмас унга. Кўрмаяпсанми, ниҳолдай нарса-ку. Етил-

маган ҳали. Ҳаётини хавф остига қўйиб нима қилади? Менга қара, жонингдан тўйганмисан?

Ж ю л и. Агар унақа бўлса...

С о ф и. Профессор Бланшьёга борамиз, Парижда ундан зўри йўқ.

С т е ф а н. Бланшьенинг жа-а кўзи учиб турипти-да.

С о ф и. Худди эртақлардагидай-а. Бир кечада ҳам тутинган қизлик, ҳам асранди. Ўғил неварилик бўлиб ўтирибман.

Ж ю л и. Лекин ўғил бўлишига кафолат беролмайман.

С о ф и. Албатта ўғил бўлади. Тутинган бувисига ишонаверинг. Уни отангиздай бағри кенг ва олижаноб қилиб тарбиялайман.

Ж ю л и. Ҳа, дадамга ўхшаган одам ер юзида йўқ.

С т е ф а н. Гаплашаверинглар, бемалол гаплашаверинглар, мендан тортинманглар.

С о ф и. Яхшилаб ўйлаб кўринг, бўптими? Ҳозир кийиниб чиқаман, айланиб келамиз. (*Стефанга бурилиб.*) Тузалиб қолдинг, шекилли (*чиқиб кетади*).

С т е ф а н (*тўнгиллаб*). Тузалмай ўлай. (*Жюлига*) Менга қаранг, энди нима қилсангиз қилинг: ўласизми, қоласизми, ўзингизни дарёга ташлайсизми, лекин боладан қутулинг.

Ж ю л и. Менга ҳеч гапмас бу иш. Артистлик қобилиятим борлигини шу бугун сездим.

С т е ф а н (*кесатиб*). Ҳа, қип-қизил артист экансиз. Шу ердан тўғри саҳнага чиқсангиз ҳам бўлаверади.

Ж ю л и. Илтимос, кесатманг.

С т е ф а н. Кесатаманми-йўқми — менинг ишим. Кечадан буён жинни қилади-ю, яна кесатманг эмиш...

Ж ю л и. Вой сурбет-ей! Ким сизга “қизим” дегин деди?

С т е ф а н. Нима дейишим керак эди? Майли, бўлар иш бўлди, лекин жа-а оширвордингиз-да!

Ж ю л и. Ҳой, инсон! Агар сизнинг ноғорангизга ўйнамаганимда ҳозир адвокатга навбат кутиб турган бўлардингиз. Хотинчангизнинг авзойини кўрдингиз-ку.

С т е ф а н. Шунга лаққа тушиш керакмиди? Кечаси соат уч бўлса ҳам бирор жойга олиб бориб ташлардим — сиз ҳам қутулардингиз, мен ҳам.

Ж ю л и. Кечирасиз, жудаям уйқум келиб турувди. Огоҳлантирувдим-ку барвақт ётаман деб. Соат ўн бирдаёқ ўринда бўламан. Шунинг учун чўзмасдан тезроқ ётишимиз керак эди.

С т е ф а н. Ие, ўша пайтда хотиним кириб келганда нима бўларди?

Ж ю л и. Э, тўғри, мени ёшимдаги қизлар отаси билан бир тўшакда ётмайди, а?

С т е ф а н. Хў-ўп, кечаси қолишга қолдингиз, эрталаб кета қолмайсизми? Халоскорлик бурчингизни бажариб бўлувдингиз-ку, ахир.

Ж ю л и. Бўпти, кетдим. Жонимга тегди бу машмаша.

С т е ф а н. Йўқ, энди кетмайсиз. Ҳозир бирдан ғойиб бўп қолсангиз Софи нима деб ўйлайди. Тушдан кейин кетасиз энди. Аммо-лекин ишнинг белига тепдингиз-да, анави одам билан учрашишим керак эди, зарур иш бор эди. Ҳаммаси аспаласопинга кетди.

Ж ю л и. Нега бормадингиз, боравериш керак эди. Бир амаллаб хотинингизга гап топиб бериб ўтирардим.

С т е ф а н. Ҳамма бало шундаки, гап топиб беролмасдингиз. Софини билмайсиз. Бир зумда қўйингиздан кириб енгингиздан чиқарди. Ҳаётингизнинг ипидан-игнасигача оқизмай-томизмай гапириб берганингизни ўзингиз ҳам билмай қолардингиз. Лекин ҳозир сизнинг ҳаётингиз менинг ҳам ҳаётим. Шунинг учун ортиқча савол-жавоблардан қочишимиз керак.

Ж ю л и. Мундоқ ўйлаб қаралса, антиқа иш бўлди. Хаёлингизда сиз мени ўзингизга совға деб ўйловдингиз, амалда эса хотинингизга совға қилдингиз. Минг раҳмат сизга!

Софи киради

С о ф и. Мана, мен тайёрман. Кетдик, Жюли!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

77

С т е ф а н. Кетдик.

С о ф и. Сен ҳам қаҳва олмоқчимисан? Ё тавба!

С т е ф а н. Ҳа. Кейинги пайтларда опкелган қаҳваларинг ёқмаяпти. (*Ётоқхонага кириб кетади.*)

С о ф и. Худди тушга ўхшайди-я, айтсанг биров ишонмайди. Толеимдан ўргилай! Ёрдамчини худонинг ўзи етказди. Олган нарсаларимизни кўтаришиб келасан. Бира тўла кўпроқ ола қоламиз. Ахир, энди уч кишимиз!

С т е ф а н отилиб киради.

С т е ф а н. Нега уч киши бўларканмиз?

С о ф и. Дарвоқе, сизга айтиш эсимдан чиқипти, Жюли. Вокзалга қўнғироқ қилиб, душанба кунга ётиб кетадиган жойдан чипта буюриб қўйдим. Дам олиш кунларини бирга, оила даврасида ўтказамиз.

С т е ф а н (*жазава билан*). Йўқ, асло! Бу қанақаси!

С о ф и. Ё худойим-е! Одам ҳам ўз қизини шунчалик ёмон кўрадим! (*Йўлакка чиқиб кетади*).

С т е ф а н. Кўзимга қон тўлмаганми?

Ж ю л и. Йўқ, бояги-боягидай.

С т е ф а н. Қизик, негадир менга кўзим косасидан чиқиб кетаётгандай туюляпти.

С о ф и (*остонадан*). Юра қолинг, Жюли!

Ж ю л и (*Стефанни тирсагидан олиб*). Чиқяпмиз, ойижон!

ПАРДА

УЧИНЧИ ПАРДА

Якшанба оқшоми. Саҳнада — Стефан. С о ф и киради. Яхши кийинган.

С о ф и. Эрталабоқ айтмоқчи эдим. Сен ётишинг керак. Касалинг зўраяди бунақада.

С т е ф а н. Соф ҳаво ҳам керакми, баъзан?

С о ф и. “Баъзан” дейди-я. Кечадан бери соф ҳаводасан-ку. Қизинг билан бир минут ҳам холи гаплашолмадиг-а. Шу аҳволда кун бўйи ёмғирга бўкиб биз билан дўконма-дўкон юришинг шартмиди?

С т е ф а н. Кеча анча тузук эдим, бугун оғирлашиб қолдим. Мана, яна бошим айланаяпти.

С о ф и. Ҳали замон Вальтерлар кепқолишади.

С т е ф а н. Оббо, шу етмай турувди! Нега чақирдинг?

С о ф и. Ие, ўзинг учрашмоқчи эдинг-ку? Мушкулингни осон қилай дедим-да! Ўғлини ҳам опкелади.

С т е ф а н. Ўғлига нима бор катталарни ичида?

С о ф и. Фредерик ажойиб ота, ажойиб эр бўлиши мумкин.

С т е ф а н. Хотинимдан эшитяпманми, шу гапни?

С о ф и. Ҳа энди, сенинг хотининг кўп-да, чалкаштираётгандирсан!

С т е ф а н. Алжирама!

С о ф и. Фредерик билан Жюли бутун дунё ҳавас қиладиган оила қуриши мумкин... узукка кўз қўйгандай бўлади.

С т е ф а н. Қаёқдаги нарсаларни ўйлаб топасан. Йўқ, мен бу бемаза машмашага аралашмайман.

С о ф и. Қўнғироқ қил бўлмаса, келмай қўя қолишсин. Қўлимни юволай. (*Жюли киради. Қўғирчоқдай кийиниб олган*).

С о ф и. Кўйлагининг ярашганини қара. Кеча олиб бердим.

С т е ф а н (*кесатиб*). Ҳа, бундан баттари бўлмайди.

С о ф и. Қозонга қараб қўяй (*чиқиб кетади*).

С т е ф а н. Илтмос, бас қилинг. Биламан, эркакларни жинни қилиб ўргангансиз, лекин ҳаддингиздан ошманг. Ҳамма ишни расво қилдингиз — шунақаям бўладими, одам!

Ж ю л и. Менинг виждоним тоза. Сизни қутқариб қолдим, хотинингизни эса бахтиёр қилдим.

С т е ф а н. Балки мениям бахтиёр қилгандирсиз? Уч кундан бери нинанинг устида ўтиргандайман. Жа-а ўзини бахтиёр сезса кераг-а, нинанинг устида ўтирган одам?

Ж ю л и. Айб ўзингизда. Менга ишонмаяпсиз.

С т е ф а н. Ярим яланғоч бўлволиб, хонада айланиб юришингиз нимаси... одамни қийнаб! Кўрмоқ бор-у, емоқ йўқ.

Ж ю л и. Қўлингизни ушлаб турибманми?

С т е ф а н. Имконият бўлдими шунга? Қачон? Қаерда? Қанаққиб? Ёлғиз иккаламиз атиги беш минутгина бирга бўлдик-ку!

Ж ю л и. Хотинингиз билан роса топишган экансизлар-да. Гоҳ сиз қоровуллик қиларсиз, гоҳ у кишим.

С т е ф а н. Мен эркакман, тушуняпсизми? Эркак нималигини биласизми ўзи?

С о ф и. Сал-пал.

С т е ф а н. Одамни суқи кирадиган нарса бўлсангиз! Мен сизни уйимга бекинмачоқ ўйнаш учун опкелувдимми?

Ж ю л и. Ким айбдор?

С т е ф а н. Бугунги меҳмондорчиликка кўнмаслигингиз керак эди.

Ж ю л и. Сизни шарофатингиз билан Вальтернинг ўғлига тегволсам бу яхшилигингизни ўн ҳисса қилиб қайтараман.

С т е ф а н. Вальтернинг ўғлига тегмайсиз.

Ж ю л и. Нима сабабдан?

С т е ф а н. У сизга муносибмас. У пулнинг сассиғига ётолмайдиган бир буржуйнинг ўғли.

Ж ю л и. Ўзи ёш, ақлли, чиройли бўлса, пули менга халақит бермайди.

С т е ф а н. Ана, ёшларнинг аҳволи!

Ж ю л и. Тўғри-да. Сиз бадавлат одамсиз, уй-жойдан камчилигингиз йўқ. Қачон маош бераркин, деб ўн бешинчини кутмайсиз. Сиз бунақа ташвишлардан йироқсиз.

С т е ф а н. Лекин менинг уйим никоҳ уйи эмас.

Ж ю л и. Хотинингиз шуни хоҳлаяпти-ку?

С т е ф а н. Хоҳласа нима? Ким нима деса, кўнаверасизми?

Софи қайтиб киради.

С о ф и. Гўшт пишай деб қолди.

С т е ф а н (*тишини гичирлатиб*). Мен ҳам пишиб турибман.

С о ф и. Нима дединг?

С т е ф а н. Менми? Ҳеч нарса.

С о ф и. Кийинволасанми?

С т е ф а н. Уфф, меҳмондорчилигинг ҳам қурсин. Хўш, буни нима деб таништирайсиз?

С о ф и. Тўғрисини айтаман-да, қизинг деймиз. Тўғри сўзга нима етсин!

Ж ю л и. Мен ҳам қўшиламан шу фикрга.

С т е ф а н. Лекин мен битаю битта қизимни дуч келган одамга шартта берволмайман.

С о ф и. Тушуниб турибман, осонмас сенга. Минг қилганда ҳам фарзандинг, юрагингни бир парчаси — яхши кўрасан.

С т е ф а н. Ким сенга яхши кўраман деди? Гапингни қара-у!

С о ф и. Ҳа энди... қизганасан-да, барибир.

С т е ф а н. Яхши кўриш, қизганишдан бошқа ишим йўқми менинг! (*Шошиб чиқиб кетади.*)

С о ф и. Азизим, Жюли, сизни кеч танидим-да. Агар олдинроқ билганимда тутиган она сифатида тўғри маслаҳат берган бўлардим, йўл-йўриқ кўрсатардим. Ҳа, майли, ҳечдан кўра кеч, деган гап бор-ку. Агар сизни ўз қўлим билан муносиб бир жойга узатсам армонсиз кетардим бу дунёдан... Толеимдан ўргилай, ана шундоқ қуёвни худонинг ўзи етқазиб турибди!

Ж ю л и. Сизга ҳам ташвиш орттирдим-да.

С о ф и. Агар шу орзуим ушалса, ҳар доим бирга бўлардик.

Ж ю л и. Тўғрику-я, лекин дадамга ёқмаяпти-ю?

С о ф и. Бордию Вальтернинг ўғлига турмушга чиқсангиз, дадангиз билан ҳам кўришиб турардингиз.

Ж ю л и. Швейцарияда ҳам уйлари бор, дегандай бўлувдингизми?

С о ф и. Уй ҳам гапми, қаср!

Ж ю л и. Болага Швейцариянинг ҳавоси жуда фойдали-да! Ундан ташқари, Женевада ҳам, Лозаннада ҳам университетлар бор, ўша ерда ўқиб, дипломни ҳам олволган бўлардим.

С о ф и. Ҳа, баракалла, ана энди ўзингизга келяпсиз. (*Эшик қўнғироги жиригна-лайди.*) Ушалар!

С т е ф а н (*шошиб кириб*). Келишди.

Хонага эр-хотин Вальтерлар ўгли билан кириб келишади. Ўпишиб кўришадилар.

С о ф и. Танишиб қўйинглар: тутинган қизим Ж ю л и.

С т е ф а н (*истамайгина*). Менинг қизим.

В а л ь т е р. Хурсандман.

В а л ь т е р х о н и м. О-о, ажойиб қиз экан!

В а л ь т е р (*энтикиб*). Гўзал, гўзал!

Ф р е д е р и к. Яхшимисиз.

С т е ф а н (*Вальтерга*). Узр, кеча боролмадим, мазам қочиб қолди (*йўталлади*). Ҳозир ҳам баданим увишиб турибди.

С о ф и. Бир ҳисобда кеча учрашмаганинг ҳам яхши бўлган экан, мана бугун ҳаммамиз кўришиб турибмиз (*Жюлига*). Ёрдамлашворасанми, қизалоғим?

Ж ю л и. Жоним билан, ойижон.

С о ф и. Мени ойна дейди, чақалоқлигидан биламан-да.

В а л ь т е р (*Софиға*). Отангиз ишдан жуда узоқлашиб кетдиларми дейман-а?

С о ф и. Қарилик-да. Лекин ҳисоб-китобни ўзлари назорат қилиб туриптилар. Бутун ташвиш Стефаннинг зиммасида.

В а л ь т е р. Бизнинг Фредерик ҳам уддабурро чиқди. Хайрият, меҳнатларим зое кетмади. Ҳозир мен бунинг олдида ип эшолмайман. Балага ақли етади.

Ж ю л и (*Стефанга қадаҳ узатиб*). Сираям бунақа деб ўйламайди одам.

В а л ь т е р. Э-э, жудаям ишбилармон. Шайтонга дарс беради у.

Ж ю л и. Уни қаранг-а!

С о ф и (*Жюлига*). Бор, бирга ўтир. (*Фредерикнинг ёнидаги креслога ишора қилади.*)

С т е ф а н (*гижиниб*). Ўз ҳолига қўйсанг-чи!

С о ф и. Нима қипти?

С т е ф а н. Ўргатганинг ўргатган. Ёш боламас-ку!

Жюли Фредерикнинг ёнига бориб ўтиради. Қисқа сукунат.

Ф р е д е р и к. Назаримда сизни қаердадир кўргандайман-да.

С т е ф а н. Бўлиши мумкин эмас.

Ф р е д е р и к. Нима учун?

С т е ф а н. Чунки қизим Лиможда яшайди, ўша ерда ўқийди.

С о ф и. Жюли онаси билан туради.

С т е ф а н. Парижга таътил кунлари келади, холос.

С о ф и. Ҳали ёш, ҳар жойларда юрмайди.

Ф р е д е р и к. Балки ўша таътил кунлари “Кастель”да кўргандирман сизни?

Ж ю л и (*ўзини гўлликка солиб*). Кастель? Ким ўзи у?

Ф р е д е р и к. “Кастель” ресторанини билмайсизми?

С т е ф а н. Қаёқдан билади? Боя айтдим-ку, соат тўққиздаёқ ётиб ухлайди.

Ж ю л и. Ҳеч бўлмаса соат ўнда денг.

С т е ф а н. Ҳа энди, саккизда бошланадиган кинога тушган пайтларида-да.

Ж ю л и. Ўтган қафта “Бир қиз ва етти қароқчи” фильмига такроран тушдим. Минг марта кўрсанг ҳам яна кўргинг келаверади. Тўғри, ҳар замонда кечқурунлари у ёқ-бу ёққа боргим келади... Лекин... қанийди, ўзингга яқин одам бўлса...

Вальтерлардан садо чиқмайди.

С о ф и. Албатта, биз билан, ўзимизга яқин одамлар билан бирга рухсат берамиз.
Ф р е д е р и к. Ростини айтсам, фабрикада кун бўйи югур-югур, чарчаганимдан кечқурун бирор ёққа боришга ҳам ҳолим қолмайди, аммо лекин майишатга бир киришиб кетсам, э-э... асти сўраманг.

Ж ю л и. Шунақа денг.

В а л ь т е р х о н и м. Ҳа-а, бу қизи тушмагурлар Фредерикни ҳолжонига қўйишмайди, изидан қаторлашиб юришади. Ўғлимни бир-биридан чиройли қизлар даврасида кўриб десангиз, она сифатида меням кўнглим тоғдай кўтарилади.

С о ф и (*сал энсаси қотиб*). Тўғри, тўғри. Лекин... бу... уйлантириш ниятинглар йўқми?

В а л ь т е р х о н и м. Ўзига ҳар жиҳатдан муносибини топишимиз керак-да.

В а л ь т е р. Беҳудага пул созуриб нима қилади?

В а л ь т е р х о н и м. Худога шукур, эс-ҳуши жойида, аммо илоннинг ёғини ялаган қизлар ҳам кўп-да.

С о ф и. Ҳа, шунақалари ҳам бор.

В а л ь т е р х о н и м. Шу жиҳатдан Фредерикка қойилман. Аёллардан қандай қутулиб кетишни билади: бирортасини жавобини бермоқчи бўлса, ресторанга олиб боради, совға-салом қилади — марваридми, тилла узукми...

В а л ь т е р. Аммо чекларга мен қўл қўяман. (*Жюли энди Вальтерга қизиқа бошлайди.*) Одатда ёшлар оёққа туриши билан кексалар йўлни бўшатишади. Лекин мен унақамасман. Пенсияга чиқишга ҳали эрта. Ҳар жиҳатдан.

Ж ю л и (*Вальтерга эркаланиб*). Яна ичасизми?

В а л ь т е р. Жоним билан. (*Жюли унга қадаҳ тутуши баҳонасида ёнига ўтирволади. Стефаннинг қовоғи осилиб кетади.*) Дарвоқе, Фредерик шундоқ ҳам бахтли. Егани олдида, емагани ортида. Бунинг устига, бойликнинг қадрига етади. Пул топиб, ҳисобини топмаганлар озми!

Ж ю л и. Ҳеч бунақа гапларни эшитмагандим.

В а л ь т е р. Ёшсиз-да ҳали. Қолаверса, сизларнинг авлодингиз пулдан ҳазар қилади.

С о ф и. Унақа деманг, Жюли тагли-жойли оилада тарбия топган.

С т е ф а н (*киноя билан*). Ҳа, қизимизда гап кўп!

Ж ю л и. Болалигимда уйимизда олтин ёмбиси бўларди, гапга кириб, яхши қиз бўлиб юрсам, якшанба кунлари ойим олиб кўрсатардилар.

В а л ь т е р. О-о! Ёмби зўр нарса! (*Жюли ёқа бошлагани сезилади. Хотинига.*) Ажойиб қиз экан!

В а л ь т е р х о н и м. Жуда ёқяпти менгайм!

В а л ь т е р. Вақт-соати келиб, бойликнинг мазасини тушуна бошлайсан, худди классикларни тушунгандай: Расин, Микельанджело, Бах ва ... олтин ёмбиси. Ҳа, айтгандай, Бахни яхши кўрасизми?

Ж ю л и. Анови музикачими?

В а л ь т е р. Ҳа.

Ж ю л и. Албатта-да! Бахни ёқтирадиган одам билан учрашиб турганимдан хурсандман!

С т е ф а н (*гаши келиб*). Нега фақат бир одам ҳақида гапирасан?

Ж ю л и. Ие, сизга ҳам ёқадими Бах?

С т е ф а н. Нимаси ёмон бунинг?

Ж ю л и. Илгари сира эшитмагандим.

С т е ф а н. Ёш бўлгансан-да, Бах болаларга тўғри келмайди.

Ж ю л и. Нега? Уят жойлари борми?

С т е ф а н. Баъзи ноталари фақат катталар учун ёзилган.

С о ф и. Йўғ-э, ростдан ҳам Бахни яхши кўрасанми?

С т е ф а н. Тавба. Тил бириктирвоганмисизлар? Ҳа, яхши кўраман Бахни.

С о ф и. Биринчи марта эшитишим.

С т е ф а н. Айтмаганман-да. Айтсам, нима дейишингни биламан-ку: “Яхши кўрсанг, бориб бирга яша”, — дейсан.

В а л ь т е р. Кантаталар, фугалар, мессалар.

Ж ю л и. Менга, айниқса, мессалари ёқади.

В а л ь т е р (*Жюлининг тиззасига қўлини қўйиб*). Менда лентага ёзилган ажойиб куйлари бор. Хоҳлаган пайтингизда қўйиб беришим мумкин.

Ж ю л и. Жоним билан эшитаман.

С т е ф а н. Аммо олдин ўқишни тугатиб, диплом олиши керак.

В а л ь т е р х о н и м. Ўқийсизми ҳали?

Ж ю л и. Шунақа деса ҳам бўлади.

В а л ь т е р. Ким бўлмоқчисиз?

Эшик қўнғироғи кетма-кет жиринглайди. Стефан бориб эшикни очади.

Аёл кишининг овози эшитилади: “Қани у, қани у?!” Хонага қирқ ёшлардан ошган бир аёл отилиб киради. Биноидек, аммо юзидаги упа-элик ҳаддан зиёд.

А ё л. Ҳа-а-а, шу ердамисан?

Ж ю л и (*шоша-пиша, аёлни огоҳлантириши ниятида*). Ойим билан танишинглар.

С т е ф а н (*ҳангу-манг*). Ие, у нима деганинг!

А ё л. Узр, хонимлар, жаноблар!

Ж ю л и. Ойи, булар Вальтер хоним билан жаноб Вальтер, бу йигит Фредерик Вальтер.

В а л ь т е р л а р (*таажжубда*). Салом, хоним.

С о ф и (*худди аёл билан олдиндан танишдай*). Келинг, келинг.

С т е ф а н (*сир бой бермай*). Салом, яхши юрибсанми?

А ё л (*Жюлига*). Уч кундан бери қидираман сени.

Ж ю л и. Майли, кейин гаплашамиз.

С о ф и. Лекин бизни алоқамиз йўқ бунга.

С т е ф а н. Айтувдим... Огоҳлантирувдим-а.

А ё л. Анитадан эшитдим бу ердалигингни, адресни китобдан топдим. Мени кечиринглар, қўққисдан бостириб кирганим учун!

В а л ь т е р х о н и м. Ҳечқиси йўқ

С о ф и. Узр сўрайдиган иш бўлгани йўқ.

С т е ф а н. Албатта, булар ўзимизники.

А ё л. Мениям аҳволимни тушунинглар, ой тамом бўляпти, пуддан дарак йўқ, бу бўлса қочиб юрипти, нега лақиллатасан одамни?

Ж ю л и. (*дагал*). Бўлди! (*қўлидан ушлаб*). Бас қилинг!

А ё л. Бу қанақа муомала?

С т е ф а н. Тўғри-да, ади-бади айтишиб ўтирадим!

С о ф и. Бегона одам йўқ.

С т е ф а н. Ўзингни бос, Люсьена?

А ё л (*ажабланиб*). Люсьена?

С т е ф а н. Ҳа, Люсьена. Биламан, исмингни ёмон кўрасан, лекин тониш керак эмас.

А ё л. Менга ҳам осон тутмагин-да!

Вальтерлар нима қилишни билмай, яна қадаҳларини тўлдиришади.

С т е ф а н. Қийналган пайтингда менга мурожаат қилавер.

А ё л (*хайрон*). Вой, ростданми?

С т е ф а н. Албатта.

А ё л. Минг раҳмат, бошим осмонга етди.

С т е ф а н. Оддий нарса-ку бу. Мана, Софи ҳам тушунади буни.

С о ф и (*мавҳум қилиб*). Ҳа энди...

С т е ф а н (*Вальтерларга*). Узр, сал ғалати бўлди, лекин начора, оилада бўп тураркан-да, ҳар хил можаролар...

В а л ь т е р. Ҳечқиси йўқ, хижолат бўлманг.

С т е ф а н. Баҳузур ўтираверинглар. Биз ҳозир... (*Аёлга*). Юр, мени кабинетимга чиқайлик, ўша ерда ҳар қанча гап бўлса гаплашволамиз. Буларга халақит бермайлик.

С о ф и. Люсьена!

С т е ф а н. (*Софи томонга ишора қилиб*). Виски ичасанми, виноми?

А ё л. Ҳа майли, озгина вино ича қолай! Ўрганганман-да.

Ж ю л и (*ташвишланиб*). Қўяқолинг. Дори ичиб юрибсиз-ку!
 А ё л. Озгинаси тешиб чиқмайди.
 С о ф и. Тўппа-тўғри Лимождан келяпсизми?
 А ё л. Лимож?
 Ж ю л и (*шоша-пиша*). Қўл узатса етадиган жой-ку.
 С о ф и. Бугун қайтиб кетасизми?
 Ж ю л и. Ҳа, бирга кетамиз.
 С т е ф а н. Албатта-да. Оилавий ишларимизни ҳал қиламиз-у буларга рухсат берамиз. Юр, Люлю!
 А ё л. Мени қўяверинг! Бемалол овқатингизни енг. Бирорта қаҳвахонада озгина тамадди қилволсам етади менга.
 С о ф и. Биз билан ўтирмайсизми, Люсьена?
 С т е ф а н. Кераги йўқ.
 С о ф и. Нега энди?
 С т е ф а н. Нима қиласан зўрлаб? Буларнинг иши бор...
 С о ф и. Ҳа, унда майли...
 А ё л. Йўқ, вақтим бемалол.
 С о ф и. Бўлмаса ўтиринг. Ҳозир ликопча билан қошиқ-вилка бераман.
 С т е ф а н. Оббо! Ўлдирди шекилли бу (*Худди ҳушидан кетаётгандай пайнасланади*).
 С о ф и. Ичган дорилари ҳам бир пул бўлади.
 А ё л. Мен ҳеч қанақа дорини тан олмайман. Яримта вино ҳаммасидан зўр. Сал шамолласам, босиб-босиб урволаман, қарабсизки, бир зумда отдайман-да.
 С т е ф а н (*инграб*). О-о-о! Бошим! Тарс ёрилиб кетай деяпти!
 В а л ь т е р. Ие, чатоқ бўлди-ку!
 В а л ь т е р х о н и м. Балки очликдандир?
 С т е ф а н. Овқатга қарагим ҳам келмаяпти.
 А ё л. Ётинг, ҳозир сеанс ўтказаман. Менинг биотоким бор. Э, ўзимни таниш-тирмабман-ку: Марлен, гипнозчиман.
 С о ф и. Марлен?
 С т е ф а н. Э-Э, валдираяпти! Марлен деган исмга ёпишвоган неччи йилдан бери!
 С о ф и. Яна қуяйми, Марлен?
 М а р л е н. “Ми” сини опташанг.
 Ж ю л и. Бўлди. Ичмайсиз. (*Қўлидан қадаҳни юлқиб олади*).
 М а р л е н. Бераҳм, ношукур, отасига тортган-да!

Стефан ўтирган жойида бир сапчиб тушади.

С о ф и. Парво қилманг, ҳамма оталар ҳам шунақа.
 М а р л е н. О, сиз у ярамасни билмайсиз!
 С т е ф а н. Йўқ, чидаёлмайман, ҳозир ўламан!
 С о ф и. Нега энди, сал-пал биламан.
 М а р л е н (*жаҳл билан*). Билмайсиз! Қизимга иккиюзламачилик, мунофиқлик, ёлғончилик, сурбетлик, хуллас, нимаки қусур бўлса, ҳаммаси отасидан ўтган! Бошимга не кунларни солмади бу аблаҳ!
 С о ф и. Оширвормадингизми?
 М а р л е н. Ҳечам-да? Қайтанга камайтириб айтяпман. Хоҳласангиз, ҳаммасини гапириб бераман.
 С о ф и. Қани, эшитайлик-чи.
 М а р л е н (*Вальтерларга*) Кечирасизлар, жаноблар, яхши одамларни кўрсам, қулфи дилим очилиб кетади.
 С т е ф а н. Вой, тамом бўлдим!
 М а р л е н. Биринчи танишган кунимизоқ кўзим очилиши керак эди. Нима қилди денг, бу сурбет? Меҳмонхонага олиб борди, лекин харажатини мен тўладим. Тасаввур қиляпсизми?

ПАРДА

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Эртага тонг. Душанба. Стефан кўзларини юмганча хонада айланиб юрипти.

С т е ф а н. Бир умр эсдан чиқмайдиган иш бўлди-да! (Стаканга сув қуйиб, дори ичади.) Беш грамм нарса бўлса, кучи нимагаям етарди? Э, парвардигор, шу аҳволга солгунча жонимни ола қолсанг бўлмайдимми?! (Жюли киради, ич кўйлақда, сездирмай келиб, Стефаннинг қўлидан ушлайди). Ий-й-й-й! Нар и туринг, яқинлашманг.

Ж ю л и. Ухлолмадингизми?

С т е ф а н (сунъий кулади). Ҳа-ҳа-ҳа! Эшитгандирсиз бу ердаги жазавани?!

Ж ю л и. Уйқу дори ҳам таъсир қилмаяптими?

С т е ф а н. Менга энди ҳеч нарса таъсир қилмайди. Йўқ, дарвоқе, бир чораси бор: тез жўнаб қолишингиз керак. Жунглигами, Амазонкагами- ихтиёрингиз. Ойингиз билан, албатта.

Ж ю л и. Кайфиятингиз яхшимас бугун.

С т е ф а н. Илтимос, шафқат қилинг: ойингизнинг қўлтиғидан олинг-да, тез гумдон бўлинг.

Ж ю л и. Кетамиз, кетамиз.

С т е ф а н. Аллақачон шундай қилиш керак эди.

Ж ю л и. Ойим юрадиган аҳволдамикин?

С т е ф а н. Менинг ишим йўқ. Йўқолинглар.

Ж ю л и. Соат энди етти бўлди. Бир оз дам олсин.

С т е ф а н. Уйда дам олади.

Ж ю л и. Кеча кўрдингиз-ку аҳволини

С т е ф а н. О, қандай беҳаёлик! Қандай шармандалик!

Ж ю л и. Ким ичирди? Ўзингиз ичирдингиз-ку.

С т е ф а н. Сал чакаги тинсин, дедим-да.

Ж ю л и. Тағинам чидади ойижонгинам!

С т е ф а н. Чидагани қурсин! Шарманда қилди-ку, одамни!

Ж ю л и. Сиз ҳақингизда гапиргани йўқ.

С т е ф а н. Айнан мен ҳақимда гапирди, чунки улар учун сизнинг отангиз менман.

Ж ю л и. Ҳамма хотинлар ҳам гапирди.

С т е ф а н. Фақат лиможлик йирик буржуйларнинг хотинлари эмас. У ердаги аёллар ўз фарзандларининг отасини ҳамманинг олдида шармандаю шармисор қилишмайди. Яхшиям, тўшак тафсилотларини бошлаган пайтда, калласини липоччага қуйиб ухлаб қолди.

Ж ю л и. Мазаси қочди-да, бўлмаса ўтирган жойида ухлаб қолармиди?

С т е ф а н. Иккинчи қаватга мурдани кўтаргандай кўплашиб олиб чиққанимизни эсласам, эгим жунжукиб кетади. Меҳмонларни айтмайсизми? Озиб-эзиб бир келишганди. Ўтиргандай бўлишмади-я! Овқат ўрнига заҳар ейишди. Буям етмагандай, ойижонингизнинг чалажон танасини каравотгача кўтаришиб боришгани-чи!

Ж ю л и. Хотинингиз, ётқизайлик деди-да.

С т е ф а н. Унга теккан касал бу. Уйимизга ким келса, ётқизмагунча кўнгли тинчимайди.

Ж ю л и. Майли-ку, лекин Лиможгача кўтариб боролмасдингиз-да. Эслатиб қўйяй, ойим Лиможда туради.

С т е ф а н. Мен сизга бир нарсани эслатиб қўймоқчиман. Бу ердан кўчиб кетаман. Бир хонали уй бўлса ҳам кўчамиз. Агар ўшандан кейин ҳам Софи келган меҳмонларни тунашга олиб қоладиган бўлса, марҳамат, ваннахонадами, музхонадами ётишаверсин. Кечаги воқеадан кейин кундалик харажатларни ҳам кескин камайтиришга мажбурман. Энди Вальтердан ҳам умид йўқ. Фирмаларимизни бирлаштиришга сираям рози бўлишмайди.

Ж ю л и. Бу ёғини ўзим тўғрилайман.

С т е ф а н. Илтимос, аралашманг. Энди менинг ишимга ҳеч ким аралашман, келишдикими?

Ж ю л и. Ношукур экансиз. Раҳмат дейиш ўрнига...

С т е ф а н. Нимага раҳмат айтишим керак экан?

Ж ю л и. Хотинингизни чалғитиш учун жонимни жабборга бериб ётибман-у, сиз бўлсангиз...

С т е ф а н. Бекорга овора бўляпсиз. У сиз ўйлаганчалик лақма эмас. Кеча овқат устида ўзини қандай тутганини кўрдингизми?

Ж ю л и. Албатта.

С т е ф а н. Ҳаммани зимдан кузатиб ўтирди. Миқ этгани йўқ. Модомики, Софи жим ўтирибдими, демак, гап ўғирляпти. Модомики, гап ўғирлаётган экан, демак, иш пачава деяверинг.

Ж ю л и. Наҳотки ойимга мутлақо алоқангиз йўқлигини пайқамаган бўлса?

С т е ф а н. Ҳамма бало шунда-да. Пайқади. Сезиб қолди. Чунки мени табна-тимни яхши билади. Ножўя иш қилади, деб сираям ўйламайди.

Ж ю л и. Ҳа энди, ёшлиқда ҳамма ҳам янглишади-да. Мана, масалан, ойимнинг бутун ҳаёти ана шунақа янглишишлардан иборат.

С т е ф а н. Хуллас, иложи борича тезроқ кетинглар, илтимос. Кечаги алжирашларини-ку, мастликка йўйиш мумкиндир, худо кўрсатмасин, ҳозир уйқудан туриб дийдиёсини яна бошлаб қолса, нима бўлади?

Ж ю л и. Лоақал Фредерик келгунча сабр қилинг.

С т е ф а н. Фредерик? Вальтернинг ўғлими?

Ж ю л и. Ҳа-да. Мошинасида Лиможга элтиб қўймоқчи эди.

С т е ф а н. Нима учун айнан Лиможга?

Ж ю л и. Чунки уч кундан бери фақат шу шаҳарнинг номини эшитаман. Қизиқиб қолдим. Туғилган жойимни ўзим ҳам бир кўриб қўяйин.

С т е ф а н. Қачон келиша қолдинглар?

Ж ю л и. Кеча, ойимни тепага кўтариб чиқаётганида.

С т е ф а н. Қойил-э! Ойингиз бу аҳволда-ю, шундоқ пайтда, хуфёна тил бириктирдингизми-а? Офарин! Хўш, қачон келиши керак ўша меҳрибон Фредерикингиз?

Ж ю л и. Олдин қўнғироқ қилади.

С т е ф а н. Қаерга, бу ергами? Нима, энди ўз уйимда қўшмачига айланиб қолдимми?

Ж ю л и. Нега унақа дейсиз?! Сизни ҳеч нарсадан камчилигингиз йўқ, ҳамма ёғингиз бут. Менинг ҳаётим эса ҳали олдинда.

С т е ф а н. Расво қиз экансиз!

Ж ю л и. Бари бир хурсандман. Яхши дам олдик. Эслаб юраман. Сиз-чи? *(Унча яқинлашади)*. Хўш, энди сизни нима деб аташим керак? Дадажонимми ёки Стефанми?

Жюли Стефаннинг чаккасидан ўпади.

С т е ф а н. Қочинг. Софи уйғонмасдан жўнанглар, илтимос.

Ж ю л и. Ойимнинг ташвишини қилманг. Ҳозир таъзирини бераман, агар ўзингиз келган бўлса. Лекин Софи нима деркин?

С т е ф а н. Бу ёғини қўяверинг. Қилган хизматларингиз эвазига чек ёзиб бераман. Қарздор бўлиб қолишни хоҳламайман.

Жюли чиқиб кетади. Стефан чек дафтarchасини олиб, ёза бошлайди. Софи киради. Халатда.

С о ф и *(киноя билан)*. Ҳа, ишни бошлавордингми?

С т е ф а н *(дафтarchасини яширишга уриниб)*. Йўқ, қанақа иш.

С о ф и. Биринчи кўришим соат еттида чек ёзиб ўтирганингни.

С т е ф а н. Ўзим шундоқ, варақлаётувдим.

Софи. Қойил. Мана шунақа ишчан, фаол бўлиш керак одам. *(Стефан хотинини ўпмоқчи бўлиб, унга яқинлашади)*. Софи орқага тисарилади) Ёзавер, чекин ни ёзавер.

С т е ф а н. Қизимга.

С о ф и. Каллаи саҳарлаб пул нимага керак бўп қопти?

С т е ф а н *(дудуқланиб)*. Қайдам... Сабзавот дейдими, мева-чева дейдими...

С о ф и. Асабларинг чарчапти. Айниқса, кеча кечқурун ўзингга четдан би-қараганингда эди...

С т е ф а н. Қачон?

С о ф и. Овқатланиб ўтирганимизда. Гоҳ оқарасан, гоҳ қизарасан, тинимсиз жеркийсан. Шўрлик аёлга раҳмим кеп кетди — нима деса, оғзига уриб турдинг-а!

С т е ф а н. Кўрдинг-ку, валдираганини.

С о ф и. Ҳечам валдирагани йўқ. Сен туйғуларингни яширишни билмайсан, Стефан.

С т е ф а н. Қанақа туйғу? Нимани яшираман? (*телефон жириглайди. Стефан аёл киши овозида*). Йўқ, унақа одам яшамайди.

С о ф и. Тўғри, сениям тушуниш керак... Муҳаббат ёмон нарса...

С т е ф а н. Нималар деяпсан?

С о ф и. Қўй, муғомбирлик қилма. Қаттиқ севасан уни.

С т е ф а н. Қаёқдан олдинг бу гапни?

С о ф и. Аммо бунга сираям ажабланмайман, чунки сенинг ёшингдаги эркакларга ўшанақа беҳаёллар кўпроқ ёқади.

С т е ф а н. Жюли беҳаё эмас, янглишяпсан!

С о ф и. Мени аҳмоқ деб ўйлаяпсанми?

С т е ф а н. Унга нисбатан соф оталик меҳри бор менда. Хўш, қизгансам нима қипти? Рост, Фредерикка ўхшаган овсар болалар билан яқин бўлишини хоҳламайман.

С о ф и. Мен Жюли ҳақида эмас, Люсьен ҳақида гапиряпман.

С т е ф а н (*довдираб*). Люсьен ҳақида?

С о ф и. Масхарабозлик қилма, ҳа, айнан Люсьен ҳақида. Сени ҳалигача яхши кўрадиган ва сен ҳам ҳамон севадиган худди ўша аёл тўғрисида гапиряпман. (*Стефан бошини чангаллаб, зўрма-зўраки хахолойди*). Жазаванинг кераги йўқ!

С т е ф а н. Ёпирай! Унинг менга нима алоқаси бор? Ўйлаб гапиряпсанми?

С о ф и. Жудаям ўйлаб гапиряпман. Алоқаси борлигининг энг зўр далили — қизинг.

С т е ф а н. Э-э, ёшликда бўлади-да. Лекин муҳаббатинг нимаси? Ҳеч қачон яхши кўрмаганман уни.

С о ф и. Чакки гапиряпсан, Стефан.

С т е ф а н. Ёшликда бола бўп қолишини ким ўйлаб ўтиради? Билмайсанми, шуниям?

С о ф и. Менми? Йўқ, билмайман.

С т е ф а н. Сени кутиб юрган пайтларимда бўлган-да шунақа номақулчиликлар. Роса кутдим-да ўзиям, чунки кунлардан бир кун сендай покиза аёлга дуч келишимга ишонардим.

С о ф и. Ҳа энди... ҳар ким бўш вақтини ҳар хил ўтказади.

С т е ф а н. Ўлай агар, анови биттаю битта хизматкоримизни ўртага қўйиб онт ичаман — мен у аёлни ҳеч қачон севмаганман.

С о ф и. Балки хаёлан орзу қилиб юргандирсан. Орадан йиллар ўтгач, бирдан яна учрашиб қоласизлару эски яра янгиланади. Шунақа бўлиши мумкин-ку. Кеча бамисоли еттинчи осмонда эдинг.

С т е ф а н. Ундан кўра ерга кириб кетганим яхши эди.

С о ф и. Бир дақиқа ҳам хотинингдан кўз узмадинг-а! Икки марта қадаҳингдаги винони тўқвординг, олдингда турган шарбат шимингга ағдарилди. Илгари сира бунақа бўлмаганди.

С т е ф а н. Йўғ-э. Доим бир нарса тўкилгани тўкилган. Ҳамма вақт ёнимда ўтирмайсан-ку. Майли, ёшликда хато бўпти, лекин бари-бир топдим-ку, сен билан биргаман-ку, Софи.

С о ф и. Қўй, ёшликни эслаш ҳаммага ҳам оғир.

С т е ф а н. Қойилман, ён дафтарча сотволиб, мана шунақа пурҳикмат сўзларингни ёзиб юришим керак.

С о ф и. Сенга нима ҳам бера олардим? Фақат муҳаббатимни, туйғуларимни ҳада этишим мумкин.

С т е ф а н (*томошабинларга*). Ана, изҳори дил бошланди. Хўш, мен нима қилишим керак? Изҳори дил пайтида сукут сақлашдан бошқа чора йўқ!

С о ф и. Ишончим комилки, Люсьена билан ораларингда кўп гап ўтган. Агар шундай бўлмаганда, у ўзини бунчалик тутмасди.

С т е ф а н. Нима қилди?

С о ф и. Кўз ёши бир зум ҳам тингани йўқ-ку.

С т е ф а н. Маст бўп қолди-да. Эҳтимол, кўзига ҳар биримиз иккитадан кўрингандирмиз. Шунга ҳам мен жавоб беришим керакми? Майли, жиноятчи эканман-жазоланглар, бутун дунё суд қилсин мени!

С о ф и. Энди кўзинг очилдими?!

С т е ф а н. Бўпти, ҳозир ўзи чиқиб тушунтиради.

С о ф и. Фойдаси йўқ, вақт ўтди.

С т е ф а н. Нима бўлди вақт ўтиб? Нимани вақти ўтди? Осмон узилиб, ерга тушдими? Вос-вос бўп қопсан, ўлай агар! Уйқусизликдан бу. Кечаси ухлолмаганинг учун мияннга ҳар хил фикрлар келаверган. Бирпас сабр қил, ўзингга кеп қоласан. (*Ўзини қувноқ кўрсатишига тиришиб*). Қара, бугун қандай ажойиб кун!

Жюли билан Марлен киришади. Марлен ҳўнграганча, Стефанни кучоқлай бошлайди.

М а р л е н. О, жонгинам, қадрдоним!

С т е ф а н (*кўзи олайиб*). Ё парвардигор! Агар бор бўлсанг, менга ҳам шафқат қил!

М а р л е н (*раҳми келгандай*). Мана кўряпсан-ку, кетяпман, кетяпман.

С о ф и. Йўғ-э, кетасизми?

Ж ю л и. Шунда ҳаммамизга яхши бўлади.

М а р л е н (*юм-юм йиглаб*). Энди қачон кўришамиз-у...

С т е ф а н. Начора, Люсьена!

М а р л е н. Э, йўқ, Марлен. Марлен дегин мени.

С т е ф а н. Асло.

М а р л е н. Бир мартагина.

С т е ф а н. Йўқ дедим-ку.

С о ф и. Айта қол, нима ўзгарарди?

С т е ф а н. Хўп, Марлен.

М а р л е н (*эҳтирос билан*) Стефан, азизим! Узоқ йиллик айрилиқдан сўнгра дийдор кўришиш нималигини сиз тасаввур қилолмайсиз, хоним! Мени кечирасизми?

С о ф и. Қўйинг, унақа деманг.

М а р л е н. Хотининг бебаҳо, Стефан.

С т е ф а н. Раҳмат.

М а р л е н. Омадинг бор экан.

С о ф и. Жа унчаликмас.

С т е ф а н. Тўғри, тўғри. Ўзинг ҳам бахтсизмассан-ку.

М а р л е н. О, менми?! (*Яна йиғисини бошлайди*).

С т е ф а н. Ҳозир сода бераман.

Ж ю л и. Кераги йўқ, бир литрини ичворди. Ҳозир анча тузук (*Ойисига*). Яхши бўп қолганингизни бир кўрсатиб қўйинг. (*Марлен ўнг оёғини юқорига кўтариб, бир оёқда туришига ҳаракат қилади*). Кўрдингизми?

С т е ф а н. Бу ҳали “яхши” дегани эмас.

Ж ю л и. Нега энди? Ҳаммаям гурулмайди бир оёқда.

М а р л е н (*Стефаннинг қўлини кўксига босиб*). Учрашганимиздан жудаям хурсандман.

С т е ф а н (*қўлини бўшатишига уриниб*). Мен ҳам. Лекин энди дўст бўлиб қоламиз. Кечирасан, Марлен, қўлим терлаб турипти, гашинг келаётгандир.

М а р л е н. Ҳечам-да! Қўлларинг сеҳрли, илоҳий! Бир маҳаллар бутун вужудимни титроққа соладиган — мана шу бармоқлармасмиди!

С т е ф а н (*Софига*) Адабиётни яхши кўради-да, ҳатто ёнидан пул тўлаб, ўзининг шеърлар тўпламини ҳам чиқазган “Ҳамкор” деган нашриётда.

М а р л е н. Хотининг билан бирга меҳмон бўлинглар бизникида.

С т е ф а н. Хўп, хўп, борамиз. Лекин яқин орада эмас.

М а р л е н (*Софига*). Ўпсам, майлими?

Жюли бетоқат.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

87

Софи. Ўзим шуни илтимос қилмоқчи бўлиб турувдим.

Стефан. Шартмикин шу? Менимча, шартмас.

Марлен. Хайр, қадрдоним! (*Стефаннинг бошини эгиб, лабидан ўпади. Жюлига*). Хайрлаш даданг билан.

Стефан. Манг... ушла чекингни. (*чекни Жюлига узатади*).

Марлен (*чанг солиб*). Дадамиз олижаноб-да!

Жюли (*қатъий*) Чўзинг бу ёққа!

Марлен. Ие, шунақами? Майли, майли.

Жюли Стефаннинг юзидан узоқ, чўзиб ўпади, аммо бу гал

Стефан ўзини орқага ташламайди.

Софи. Бутунлай хайрлашмаймиз, “ҳозирча” деймиз.

Жюли. Энди кўришмаганимиз маъқул.

Стефан. Тўғри гапиряпти. Нима қиламиз ҳадеб бир-биримизни эговлаб.

Марлен. Мен яна ширин хотираларимга қайтаман.

Стефан. Салом айтгин ўша хотираларингга.

Марлен (*остонадан*). Ҳа, айтгандай, Катрин борган сари ўзингга ўхшаб кетяпти.

Софи. Катрин?

Стефан (*ҳангу манг*). Қанақа Катрин?

Марлен. Кенжа қизимиз-да. Жюлидан кўра ҳам кўпроқ ўхшайди отасига.

Жюли (*четга қараб*). Ол-а!

Софи. Яна қизинглар борми?

Марлен (*айбдордай*). Балки айтмаслигим керакмиди...

Жюли (*ўзини аранг тийиб*). Намунча паст кетмасангиз!

Марлен. Ўйловдимки...

Софи. Йўқ, айтганингиз яхши бўлди.

Стефан (*жазава билан*). Билмайман ҳеч қанақа Катрин-патринни! Мендан бўлганмас у!

Марлен (*гўё Стефани оқламоқчидай*). Тўғри, бундан бўлмаслиги ҳам мумкин.

Стефан. Нима бало, саноғига етолмай қолдингми?

Марлен. Қанча бўлди-ю бунга.

Софи. Аммо умрбод эсдан чиқмайдиган нарсалар ҳам бўлади.

Жюли (*Марленнинг ёнини олиб*). Албатта-да, Катринни дадамга ҳечам алоқаси йўқ. У туғилганида сиз капитан билан яшаётганингизга икки йил бўлувди.

Марлен. Капитан билан?

Стефан. Ўзингни гўлликка солма. Ҳарбий кема капитани-да.

Марлен. Э-ҳа, аноними? Ҳаммаси чалкашиб кетди. Турмушингда ҳаловат бўлмагандан кейин шу-да.

Софи. Қандай қабиҳлик, қандай разолат!

Стефан. Нима?

Софи. Бинойдек оиланг, хотининг, иккита фарзандинг бўла туриб, азбарои менинг сепимни деб, ҳаммасидан воз кечдингми, а?

Стефан. Бўҳтон!

Софи. Толeim бор экан, отам мени анча-мунча мол-дунё билан узатди.

Марлен. (*тасалли берган бўлиб*). Балки, унақамасдир? Балки, фақат бойлигингиз учун уйланмагандир сизга?

Жюли. Сиз жим туринг!

Софи. Бошда мен ҳам буни ишқий саргузашт оқибати деб ўйлагандим. Тушуняпсизми?

Марлен. Албатта, нега тушунмас эканман.

Софи. Энди билсам, гап бошқа ёқда экан.

Стефан. Нима қилсам қутуламан-а, бошимни мана шу деворга уриб мажақлаб ташласам, қутуламанми?! (*Жюлига*). Ўзинг бир нарса де. Бирорталаринг мундоғ одамга ўхшаб гапиринглар!

Жюли (*томом доводираб қолган*). Келинглар, шу ерда тўхтатайлик. Яхшилаб ўйлаб, мулоҳаза қилиб кўргандан кейин яна учрашиб, хотиржам гаплашамиз.

С т е ф а н. Жудаям тўғри! Икки-уч йилдан кейин кўришайлик, унгача сал ҳовримиздан тушамиз.

С о ф и. Кўнглинг тўқ бўлсин, менинг ҳоврим жойида, шунинг учун обдон ўйлаб, узил-кесил бир қарорга келиб бўлдим. (*Ётоқхона томон юради.*)

С т е ф а н. Нима қилмоқчисан?

С о ф и. Сени яқинларингга топшираман. (*Чиқиб кетади ва эшикни ичкарасидан қулфлайди.*)

С т е ф а н. Софи, оч! Тентаклик қилма!

М а р л е н (*Жюлига*). Қалай, боппладимми? Лекин жа терга ботиб кетдим-да ўзимам.

Ж ю л и. Қойилман! Ролни зўр ўйнадингиз, тешвордингиз. Кўз ёшингиз дарё бўп кетди, сал қолди ҳаммамиз чўкиб кетишимизга.

М а р л е н. Бунақа пайтда кўз ёшидан зўр нарса йўқ. Ишонтиради-да, одамни.

Ж ю л и. Лекин синглимни бунчалик тез туғмасангиз ҳам бўларди.

М а р л е н. Қарасам, Софи унчалик ишонмаётганга ўхшади, шунинг учун пилигини сал кўтардим-да.

Ж ю л и. Бунақа нарсаларга устаси фарангсиз.

С т е ф а н (*умидни узиб, креслога қайтади*). Тамом!

Ж ю л и. Йўғ-э, дарров умидингизни узманг.

С т е ф а н. Хойнаҳой, ажралишимиз шарафига ёзиладиган дастурхон тепасида ҳам бўлсаларингиз керак?

М а р л е н. Лекин биз хотинингизнинг сиз билан Жюлига алоқадор шубҳаларини тарқатиб юбордик.

С т е ф а н (*Жюлига*). Ойингизга айтиб қўйинг, бундан кейин ҳеч нарсани тарқатмасин.

Ж ю л и. Ойи, бирпас жим туринг.

С т е ф а н. Вой, Софи тентаг-ей, шу аёлга рашк қилиб ўтирипти-я! Ё тавба!

М а р л е н (*ноз билан*). Ҳо-о, арзимаيمانми?

Ж ю л и. Шундан кўра, тўғрисини айтиб қўя қолсак, бўлмайдими?

С т е ф а н. Эндими? Уч кундан бери лақиллатиб-а? Нима деймиз? Алдадик, деймизми? Йўқ, қайтанга қош қўяман деб, кўз чиқазамиз.

М а р л е н. Хафа бўлманг, у сизга муносибмас.

С т е ф а н. Ким, Софими?

М а р л е н. Кўнглимдаги гапни айтдинг-да. Менда шундай таасурот қолди. Ўйлашимча...

Ж ю л и. Каллаи саҳарлаб ўйлаб нима қиласиз? Бошингиз оғриб қолади.

М а р л е н. Мабодо ажрашсанглар, уйимизда сиз учун ҳамма вақт битта жой топилади. Тўғрим, Жюли, бу кишини шу аҳволда ёлғиз ташлаб қўймаймиз-ку?

Ж ю л и. Кап-катта қиз бўп қолдим, ойижон. Айтганингиздай, булар ажрашиб кетишса, Стефан билан ўзим шуғулланаман.

Софи киради, қўлида чамадон.

С т е ф а н. Бу шаштингдан қайт!

Ж ю л и. Ўйлаб иш қилинг, Софи.

С т е ф а н. Кетма, Софи, ўтинаман!

С о ф и. Ҳеч қаёққа кетаётганим йўқ.

С т е ф а н. Чамадон-чи?

С о ф и. Сени чамадонинг-ку.

С т е ф а н. Тушунмадим...

С о ф и. Сен билан энди яшаёлмайман, Стефан. Бу ёғига бахти қаро бир аёл билан икки нафар ҳимоясиз норасида ҳақида ўйлашим керак, чунки уларни сендан мен жудо қилганман. Ўйласам, юракларим эзилиб кетади...

С т е ф а н. Нималар бўляпти ўзи, а, нималар бўляпти...

С о ф и. Азизим Марлен, ҳаётингиздан юлиб олинган ўша бетакрор йиллар учун мени кечиринг.

М а р л е н. Хечқиси йўқ, хоним.

Ж ю л и. Ие, рози бўляпсизми?

М а р л е н. Яшамайман дегандан кейин... илож қанча.

С о ф и. Мана, Стефан, ниҳоят, ёлгондан, сохта ҳаётдан қутулдик.

Ж ю л и (*кескин*). Бўлди, шунча майнавозчилик қилдик, стади.

С т е ф а н. Ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бор-да!

С о ф и. Бошқа ҳар қандай аёлдан кўра бунга ўзингиз тузуксиз. Икковларинг ҳузур қилиб яшайсизлар.

М а р л е н. Ишончингиз учун раҳмат.

С о ф и. Лекин битта илтимосим бор.

М а р л е н. Қулоғим сизда, хоним.

С о ф и. Софи деяверинг мени.

М а р л е н. Хизматингизга тайёрман, Софи.

С о ф и. Кўзи ёригунча қизингиз мен билан турса.

М а р л е н. Ҳа-я, унутаёзиман. Айтувди, айтувди.

С о ф и (*Жюлига*). Журъат қипсиз-да, баракалла!

Ж ю л и. Ҳа, эшитиб, жудаям суюндилар.

М а р л е н. Бунга таъна қилишга ҳаққим йўқ. Яхшиси, сафларимизни жипс-лаштирайлик. Шундай обрўли хонадонда битта меросхўр бўлиши керак, албатта.

С о ф и. Ҳеч нарсадан ташвишланманг, Марлен, бу ёғи яхши бўлади.

М а р л е н. Миннатдорман, минг раҳмат сизга. Илойим, ўғил туғилсин. Эркаксиз оила оилами?

С о ф и. Биламан. Демак, розисиз?

М а р л е н (*жигарбандидан айрилаётган она қиёфасига кириб*). Юрагимни бир парчасини ташлаб кетаётгандайман гўё. Майли, қизим бахтли бўлса бўлгани.

С о ф и. Мана, Жюли, оингиз билан дадангиз ўзларининг иккинчи ҳаётларини бошлашяпти.

Ж ю л и. Ойи, эсингизни еб қўйибсиз.

С т е ф а н (*бамисоли тирик мурда*). Тинч қўй уни, таътил кунлари Париждан бизни келиб турасан.

М а р л е н. Стефанингизни кафтимда кўтариб юраман.

С о ф и. Стефанингизни дейсизми?

М а р л е н. Дарвоқе, иккаламизнинг Стефанимизни (*Стефанини қўлтигидан олиб*.) Кетдик, азизим.

Ж ю л и (*кескин*). Йў-ўқ, йў-ўқ, мен рози эмасман!

М а р л е н. Нима бўлди сенга?

Ж ю л и. Сиз ўзингизни сўққабош, шўр пешона аёл қилиб кўрсатманг. Бирга яшаган эркакларнинг бошига не кунларни солганингизни биламан-ку! Ўтакам ёри-либ, столни тагига кириб кетардим.

М а р л е н. Нима деб валдираяпсан?

Ж ю л и (*Стефанга*). Софи янглишяпти, қайтадан бошлаётган турмушинглар ҳам яхши бўлмайди. Ўша йилларни бир эслаб кўринг. (*Стефан бамисоли сурат*.) Нега индамайсиз, гапиринг! Намунча қўрқмасангиз, эркаксиз-ку, ахир!

С т е ф а н (*еўлдираб*). Сен... Сен аралашма.

Ж ю л и. Ўшандаям тизангиз қалтирарди ойимни кўрганда, атрофида гирди-капалак бўлардингиз, ялтоқланардингиз. Ҳатто урган пайтларидаям миқ этмагансиз.

М а р л е н (*ҳайрон*). Мен урармидим?

Ж ю л и (*Стефанга*). Тўғрими, йўқми?

М а р л е н. Бас, ортиқ чидаёлмайман бунақа бўҳтонга!

Ж ю л и. Гапиринг, жавоб беринг — урармиди, йўқми?

М а р л е н. Қип-қизил туҳмат!

С т е ф а н (*Софининг истеҳзоли нигоҳини сезиб*). Ишоняпсанми шунга? Аммо-лекин бирортасиям жавобсиз қолган эмас. Ўзидан сўра-чи, неччи юз шапалоқ еганикин мендан?

М а р л е н. Шапалоқ? Қўйиб қўярканман-да, а?!

С о ф и. Одам бир-бирини қаттиқ севса, шунақа бўлади, деб эшитганман.

С т е ф а н. Ўйлаб гапиряпсанми? Нимасини яхши кўраман шу аёлни?!

М а р л е н. Нима қипти менга? Бошқа нарса майли-ю, аммо эркаклардан сира танқислик сезмаганман, худога шукур!

С т е ф а н (*Марленнинг хатосидан фойдаланишга ошиқиб*). Ҳа, ана! Ана энди ўзингга келдинг! Ниҳоят, юзингдаги ниқобни олиб ташладинг!

М а р л е н. Нима деярти бу?

С т е ф а н (*жиддий оҳанда*). Севги-муҳаббат ҳам бир куни ўтади, Марлен. Ҳаётнинг қонуни шу. Мана ҳозир эркакларни тилга олиб, ўзингнинг кимлигингни ошкор этдинг! Аслида қандай эканлигингни мана энди билиб турибман. Балки қачонлардир, ёшликда севган бўлсам севгандирман, аммо ҳозир ўша муҳаббатдан асар ҳам қолмади. (*Софига*.) Тавба, худди бегона бир аёл билан гаплашаётгандайман-а.

Вазиятдан чиқиб кетдим деган ишонч билан Софининг кўлини олади.

С о ф и (*қўлини тортмай*). Қандай бахтиёрман!

С т е ф а н (*жонланиб*). Ростданми?

С о ф и. Бахтим шундаки, уруш-жанжалсиз, яхшилик билан ажрашармиз, бунинг устига, дўст бўлиб қоляпмиз. Албатта, ҳаётингизда ҳали аччиқ-турсиқ гаплар бўлади, бусиз иложи йўқ, аммо ёш ўтган сари яна ҳаммаси изга тушиб кетади, бориб-бориб муҳаббат ҳам тикланади. (*Марленни ўпади*.) Хайр, Марлен!

М а р л е н. Хотиржам бўлинг, Стефанни кўз қорачиғидай асраб-авайлайман.

С о ф и (*Стефанни ўпиб*). Оқ йўл, Стефан!

С т е ф а н (*бир аҳволда*) Чакки қиялпсан, Софи. Кексайган пайтингда кечқурунлари шам ёнига ўтирволиб, юм-юм йиғлайсан мана шу хатойинг учун!

Марлен Стефанни худди нокаут бўлган боксчидай кўлтиғидан суяб, олиб чиқиб кетади.

Софи Жюлини тўхтатиб қолади.

Ж ю л и. Мана, спектакль ҳам охирига етди, энди сизга бор ҳақиқатни айтмасам бўлмайди.

С о ф и. Хайрият-э!

Ж ю л и. Наҳотки?

С о ф и. Биламан, яхши томошабинман, лекин шундай воқеалар бўладики, ҳатто мен ҳам бирданига ҳазм қилолмайман.

Ж ю л и. Сезувдим гап нимадалигини аллақачон пайқаганингизни, лекин нима учун бизга қўшилиб ўйинни бу қадар чўздингиз?

С о ф и. Нима учун бўларди? Эрим ёлгон гапирди, қани охири нима билан тургаркин, деб мен ҳам унга эргашидим. Мана гувоҳсиз, ҳатто ўзи ўйлаб чиқазган аёл билан кетишга ҳам рухсат бердим. Бир хотин бўлса, шунчалик бўлади-да!

Ж ю л и. Ҳар ҳолда, нега бундай қилдингиз?

С о ф и. Эрим иккаламиз сизни биринчи марта Сен-Жармен хиёбонидаги ресторанда кўрганмиз. Ўшанда одамни суқи кирадиган бўлиб ўтирганингиз.

Ж ю л и. Йўғ-е, унчаликмас.

С о ф и. Стефанни сўзлари бу. Кейин ўша ресторанга яна беш марта бордик, уч мартасида сизни кўрдик.

Ж ю л и. Менга ёқади ўша ресторан, иннакейин... насяга овқат беришади.

С о ф и. Шундан кейин ёлгондакам саёҳатга жўнадим. Аэропортдан қайтиб келганимда кўнглим нимани сезган бўлса, ҳаммаси тўғри чиқди.

Ж ю л и. Жа хунук бўлди-да.

С о ф и. Қирқ ёш — эркаклар учун хатарли ёш. Бу ёшда уларнинг кўнгли ишқий саргузаштларни тусаб қолади. Вақтида қайириб олмасанг, кейин фойдаси йўқ.

Ж ю л и. Стефан бирор сабоқ олди, деб ўйлайсизми?

С о ф и. Уч кун давомида унга шундай сабоқ бердикки, агар ўлиб-нетиб қолмаса, иккинчи бу номақулчиликни қилмайди.

Ж ю л и. Ойимни кириб келиши-чи? Буниям олдиндан сезганмидингиз!

С о ф и. Бу мен учун кутилмаган омад бўлди. Ўзингиз бир ўйлаб кўринг-а, эркак гўзал бир қизни уйига бошлаб келсаю икки кундан кейин ўша қизнинг онаси билан эр-хотин бўлиб етаклашиб чиқиб кетса! Бундан ортиқ сабоқ бўладими?

Ж ю л и. Ҳа, бопладингиз аммо-лекин.

С о ф и. Эрим сизга ёқармиди?

Ж ю л и. Аҳволини кўриб, уч кундан буён ичим ачийди ростини айтсам...

С о ф и. Ҳа унда, яхши. Ҳар қалай менинг эрим ҳам бировнинг кўнглида раҳм уйғота оларкан-ку. Шунисига ҳам розиман.

Ж ю л и. Демак, менинг вақтим ҳам беҳуда кетмапти. Хўш, бу ёғига нима дейишмоқчисиз энди?

Со ф и. Менсиз бир яшаб кўрсин. Олган сабоғининг мағзини чақсин. Мен ҳам сав ўзимга келволай. Тўғриси, асабларим қақшаб кетди. (*Қисқа сукунат*). Яна уч-тўрт кун мен билан қололмайсизми? Ўзимиз бир маза қилардик.

Ж ю л и. Қайдам...

Со ф и. Кўриб турибман, сизга ҳам қийин бўлди. Дам олиш кунларини кўнгилингиздек ўтказолмадингиз (*Жюли бир жилмайиб қўяди, лекин индамайди*). Хўш, сизнингча, Стефан энди қандай йўл тутаркин?

Ж ю л и. Албатта кўнғироқ қилади.

Со ф и. Эҳтимол. Лекин мен гўшакни қўйиб қўяман.

Ж ю л и. Кейин яна бешинчи, олтинчи марта кўнғироқ қилади аммо жавобсиз келмаверади. Лекин узоққа чўзманг. У ёғи хавфли.

Со ф и. Еттинчи марта кўнғироқ қилганида-чи? Нима дейишим керак?

Ж ю л и. Дардини яхшилаб эшитинг.

Со ф и. Кейин гўшакни яна қўйиб қўяман, шундайми?

Ж ю л и. Учрашувга шошиб турибман, дейишингиз ҳам мумкин.

Со ф и. Бари бир яна кўнғироқ қилади-ку?

Ж ю л и. Бу гал у, бирор жойда бирга овқатланайлик, дейди.

Со ф и. Рад этишим керакми?

Ж ю л и. Нима учун? Ҳаш-паш дегунча овқатланиб бўласизлар.

Со ф и. Кейин иккаламиз икки ёққа қараб кетаверамиз.

Ж ю л и. Навбатдагисида фақат икковинглар учун азиз бўлган ресторанлардан бирига таклиф этади.

Эшик кўнғироғи жиринглайди.

Со ф и. Вой палакат-ей, кетганига ўн минут ҳам бўлгани йўқ-ку. Энди ўзидан кўрсин.

Ж ю л и. Нима қиласиз?

Со ф и. Ҳозир кўрасиз.

Ж ю л и. Йўқ, мен орқа эшикдан чиқиб кетаман.

Со ф и. Кетманг, яна бир томоша кўрсатайлик.

Ж ю л и. Йўқ-йўқ, бу гал мендан қаттиқ нафратланади, қолаверса, сизга энди менинг ёрдамим керак эмас.

Со ф и. Бўпти. Бирпасда ўзим ковушини тўғрилаб қўяман. Кейин сизга кўнғироқ қиламан.

Ж ю л и. Яхши. Мана менинг телефоним. (*Телефон рақами ёзилган қозғочани кўрсатади*).

Со ф и. Раҳмат. Биз ҳали яна кўришамиз, Ж ю л и.

Ж ю л и. Албатта! (*Чиқиб кетади*).

Со ф и. Ҳозир бўш келсам, яна ҳаммасини бошқатдан бошлашга тўғри келаман. (*Яна эшик жиринглайди*). Чалавер, чалавер. Ҳозир кўрамиз диконглаганингизми! (*Эшикни очади. Гулдаста кўтарган Фредерик Вальтер кириб келади*). Фредерик!

Фредерик. Узр, хижолатдаман!

Со ф и. Марҳамат, киринг, киринг!

Фредерик. Ичкарида овозлар эшитилиб тургани учун кўнғироқни кўпроқ босвордим.

Со ф и. Ҳечқиси йўқ.

Фредерик. Лиможга олиб бориб қўяман, деб Жюлига ваъда берувдим, шунинг учун...

Со ф и. Жудаям яхши-да. Лекин сал кечикдингиз. Жюли ҳозиргина кетди-я.

Фредерик. Ие, қизиқ бўпти-ку! Унда безовта қилганим учун мана шу атиргулларни сизга тақдим этишга ижозат берсангиз.

Со ф и. Йўғ-е, қандоғ бўлди! Ажойиб гулдаста! Қани, ўтиринг. Ҳозир Жюлининг телефонини бераман, кўнғироқ қилиб, топволасиз. Яхши қиз-а Жюлимиз, нима дедингиз?

Фредерик. Бебаҳо! Шу пайтгача мен учрашиб юрган қизларнинг бирортасига ухшамайди. Кам гапиреди-ю, топиб гапиреди!

Софи. Отасининг тарбияси-да!

Фредерик. Лекин бир нарсани ҳам айтиб қўйишим керак. Билмадим, ўринлими, ўринсизми... Қисқаси, Жюли ўз онасидан кўра ҳам сизга кўпроқ ўхшаб кетади. Хусну жамолиям, сеҳру жозибасиям, латофату назокатиям...

Софи (*сузилиб*). Балким. Ҳаётда учраб туради бунақа ўхшашликлар... Ўзингиз ҳам ниҳоятда истараси иссиқ йигитсиз... (*ёнига ўтириб, гулдастасини тиззасига қўяди*). Ҳавас қиладигансиз (*эшик бешовқин очилиб, Стефан пайдо бўлади*). Ҳар қандай аёлни бахтли қилишга қодирсиз. Сизнинг ҳам бахтиёр бўлишингиз учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. Менга ишонаверинг, бу ёғини ўзим боплайман. Орамиздаги сир сирлигича қолади.

Стефан. Мени кечирасиз-у, азизим Фредерик, жуда қизиқ аҳволга тушиб қолдим. Фақат киноларда кўрадим бунақа ҳодисани. Бир маҳал эр уйига қайтса, хотини...

Софи билан Фредерик ўринларидан сапчиб туришади.

Софи. Стефан?!

Стефан... Хотини ёш ва чиройли бир йигит билан қаймоқлашиб ўтирипти-да!

Фредерик. Месье, у нима деганингиз!

Стефан. Шундоқ бўлгач, эрда баъзи бир саволлар туғилиши табиийми, йўқми?

Фредерик. Менга қаранг, месье!

Софи. Эсингни йиғ!

Стефан. Нима учун мендан тезроқ қутулиш пайига тушиб қолганингни энди англаб турибман. Сал кечиксам, тўшакда бўларкансизлар-да, а?

Фредерик. Ўйлаб гапиряпсизми?!

Стефан. Сиз бирпас жим турунг, азизим! Қани кўрайлик-чи, хотиним қандай баҳоналар билан чиқиб кетаркин вазиятдан.

Софи. Маҳлуқ экансан!

Стефан. Хўш, гулдастани тиззага қўйволиб, биқин уриштириб ўтиришни нима деб аташ керак?

Софи. Аввал эшитсанг-чи!

Стефан. Қулоғим сенда.

Софи. Фредерик бу.

Стефан. Э-э, шунақами?

Софи. Бу — Фредерик.

Стефан. Кўриб турибман.

Софи. Фредерик, мени ўғлим. (*Стефан гайритабиий хахолайди*) Валтър билан биринчи никоҳимдан туғилган фарзанд. Аммо бу энди ўтмиш. Ўшандан бери бошқа-бошқа яшаймиз.

Фредерик, худди адашиб жиннихонага кириб қолган одамдай, эшик томон югуради.

ПАРДА

Низом КОМИЛ
таржимаси

Даниил ГРАНИН

Ҳаммамиз учун ҳурматли Роман Авдеевич

Қисса

I

Эътиборингизга XX асрнинг ярмида яшаган, ҳозир бутунлай унутилиб кетган бир давлат арбобининг ғаройиб фаолияти ва ақл бовар қилмас қилмишлари баёнини ҳавола этамиз. У амал пиллапояларидан кўтарилишини бизнинг шаҳримизда бошлагани учун бу сатрлар муаллифи эл орасида дoston бўлиб келган воқеаларни ёзиб бориш имконига эга бўлган эди. Шу нарсаларнинг зарурати бормиди, деган ҳақли савол туғилади. Ҳозир бир нарса дейиш қийин. Эҳтимол, бундай нарсаларни ёзиб юриш хуш кўрилмагани учун шундайдир. Бировларнинг фаолиятини ёзиш хуш кўрилмаса ҳам, у ҳаминча қаламини қайраб юраверган. Бундай воқеаларни ошкор этиш тақиқланган эди, уларни зўр бериб рад этишга уринишарди, воқеалар эса шаҳар аҳлининг хотирасига янада яхшироқ ўрнашиб қоларди. Бамисоли эртақдагидек ғаройиб воқеа. На ҳужжату, на фотосуратлари бор. Баъзи воқеалар худди латифага ўхшаб кетади. Лекин бу воқеалар уйдирма эмас, чиндан ҳам бўлган. Муаллифнинг ўз шаҳри ёки ўз даврини ёмонотлиқ қилиш нияти йўқ. Аксинча, у маънода ҳам, бу маънода ҳам ўз даврининг фидойиси сифатида зўр бериб, кунимиз Роман Авдеевичларга қолишига муносибмидик, деган саволга жавоб топишга уринади. Қавмига яраша имом, деган нақл айнан уларга нисбатан айтилгани, омманинг феълига яраша ҳукмдор бўлиши сабабини сира тушуниб етолмай гаранг.

Улуғ шахсларнинг хизмати беқиёс катталиги шубҳасиз. Қаламга олинаётган зот ҳам улуғ кимсалардан эдими? Ҳарқалай, шаҳримиз тарихида унинг ўзига яраша улкан хизматлари бўлса керак. Айни дамда ушбу сатрлар муаллифига бирор шахснинг тарихида катта хизматлар қилиши учун фавқулодда зот бўлиши шарт эмасдек туюлади.

Илгариги вақтларда шаҳримиз оқсоқоллари фавқулодда бир хизмат қилиб кўзга чалинишларига имкон йўқ эди, чунки уларга бундай имтиёз берилмаган эди. Лекин асримизнинг иккинчи ярмига келиб, бундай имтиёзлар шу қадар кўпайиб кетдики, бизнинг Роман Авдеевичимиз салкам ҳукмдорнинг ҳуқуқ ва имтиёзларига эга бўлиб қолди. Нафсиларини айтганда, унча-мунча эмас, ҳақиқий подшоҳнинг имтиёзларини қўлга киритди. Биргина фарқи, подшоҳ мамлакати парчаланиб, пароканда бўлиб кетмаслиги ҳамда тобёлари бош кўтармаслиги учун тожу тахтини фарзандларига мерос қолдириши мумкин.

Эмин
УСМОН
таржимаси

Даниил Гранин “Муҳандис Корсаковнинг ғалабаси”, “Изланиш”, “Тўйдан сўнг”, “Қисмат билан қасдма-қасд” сингари қисса ва романларнинг муаллифи сифатида танилган. Адиб асосан олимларнинг мураккаб ҳаётини қаламга олади. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган қисса ҳам замонавий муаммоларни ўзига хос маҳорат билан акс эттиргани диққатга сазовордир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

94

Ҳукмдорлар, подшоҳлар, императорлар ҳақидаги латифа ва теша тегмаган гапларни тўплаб, чоп этишган. Бизларнинг раҳбарларимиз ҳақидаги гапларни ҳеч қачон тўплашмайди ҳам, нашр ҳам этишмайди. Ваҳоланки, чекка жойлардаги маҳаллий ҳокимлар кўнгли тусаган шундай ишларни қилишадикки, бу нарсалар ҳатто биронта ҳукмдорнинг ухлаб тушига ҳам кирмаган. Бундай ҳангомаларни йиғишадими ёки одамларнинг ҳафсаласизлиги туфайли улар овлоқ жойлардаги темир бетон деворлар ортида изсиз йўқолиб кетадими, ҳеч ким билмайди. Бизда фақат Москва ҳақидаги гапларгина оғиздан-оғизга ўтиб юради, ҳамма эринмайди ҳеч ким билмайди. Гарчанд деворлари бўлса-да, улар пасткамроқ ва юпқароқ бўлгани учун бизнинг шаҳримизда кўздан пана қилиш қийин.

Маълумотлар имкон қадар кўпайгани сари Роман Авдеевич ҳамма ҳужжатларда қайд этилган маълум ва машҳур шахс бўлса-да, бамисоли рўёдек давлат миқёсида ундан бирон-бир из қолмаган. Худди у ер юзида умуман яшамагандек, ҳамма нарса қиртишлаб ўчирилиб, суваб, текислаб ташланган. Номии бору, лекин қиёфаси йўқ, ёдга олинмайди, ҳеч қаерда номи зикр этилмайди. Бошқа томондан олиб қараганда, бунинг ажабланоқли жойи йўқ; бизда бирон арбоб ишдан олинган заҳоти унинг хизматлари кўпиртириб юборилгани, лавозимини суийистъмол қилгани, халқини ҳам, она табиятни ҳам кафангадо қилгани маълум бўлиб қолади. Унинг номи луғатлардан, қомуслардан, хотира лавҳаларидан ўчириб ташланади ва кўп ўтмай ҳаётда бундай арбоб бўлганлиги нуқтилади, умуман, унинг бу дунёда яшаганлиги ҳақида бирон маълумот топиш амримаҳол бўлиб қолади.

Бир пайтлари ушбу сатрлар муаллифи шаҳримизда ҳукм сурган арбобларнинг кўргазмасини ташкил этишни орзу қилган эди. Кўпгина югур-югурлардан кейин, ниҳоят, унга халқлар отасининг собиқ музейини беришди, лекин уни очиш насиб этмади. Бу ерга бадий суратлар, бюстлар, фотосуратлар, шунингдек, биринчи котибнинг баъзи бир шахсий нарсалари, шляпалари, мақтов ёрликлари, қирқиб олинган газета парчалари жамланган эди. Бироқ иш охирига етганда, раҳбарият галереядан кулгили, ҳажвий маъно чиқиб қолаётганини кўриб, бирдан ёқаларини ушлаб қолишди. Маълум бўлишича, ҳамма биринчилар аллақандай сирли, қинғир ишларга аралашган ва алаҳоқибат фош этилган экан... Хуллас, “Биринчилар галереяси” деган лавҳани осиб насиб этмади. Биринчи котиб деган атамани қисқартириб биринчи, деб қўя қолишди. Мана шу биринчилар бизнинг ҳукмдорларимиз бўлишган. Даставвал ўзини жуда ҳам эҳтиёт қиладиган ва юзидан қон томиб турган кишини биринчи деб аташди. У бу номга ҳар жиҳатдан муносиб эди. Мағиздек юзларини майин тук босган, худди арчилган тарғил шафтолининг ўзгинаси. Ундан кейингисининг юзидан қон томиб турмаса-да, лекин тикмачоқдек, биққигина, уни ҳам бемалол пишиб этилган шафтолига қиёслаш мумкин эди. Рус тилидаги биринчи котиб атамасининг қисқартмаси — персек деган сўз билан шафтоли — персек атамаси ўртасида маъно жиҳатидан уйқашлик бўлиб, бемалол сўз ўйини қилса бўлар эди. Шу боис бу атама бизнинг ҳудудимизда оммалашиб, тилимизга сингиб кетди.

Муаллифнинг назарида биринчилар галереяси шаҳримиз тарихини ўрганишда амалий қўлланма вазифасини ўташи керак эди. Биринчилардан биттаси “Жамоа руҳини оммалаштириш учун” панжара ва деворларни буздириб ташлади. Ишни бадий қимматга эга альбомларга киритилган безакли панжараларни бузишдан бошлади. Униси бу ишни қилиб улгурди. Бироқ фиштин ва тахта деворларга ҳали гал келмай қолиб кетди. Кейингиси кўча қатновини бошқариб турадиган автомобиль назорати ходимлари учун зангламайдиغان туноқадан уйчалар ясаптирди. Учинчиси сочларини жингалак қилиб, тирноқларини бўяши ва юзига ула-элик сурши билан одамларнинг эсида қолди. Унинг арча шохи билан зийнатланган суратлари дўконларнинг пештоқлари ва ойналарига осиб қўйиларди... Муаллиф Шедриннинг беқиёс “Аҳмоқлар шаҳри тарихи” деган асари билан рақобатлашмоқчи эмас. Гарчанд, бизнинг шаҳримиз аҳмоқлар шаҳри яқинида жойлашган бўлса-да, номи ҳам, яшаётган даври ҳам бутунлай бўлак. Қолаверса, муаллиф ўз олдига гоят кичик бир мақсадни қўйган, у бор-йўғи кўп йиллар мобайнида нотиклар “Кўп муҳтарам Роман Авдеевич” деб улуғлаган бир шахс ҳақида ҳикоя қилишни кўзлаган, холос.

II

Роман Авдеевич бу лавозимда тўсатдан пайдо бўлиб қолди. Нафсиламрини айтганда, уларнинг ҳаммаси ҳам худди осмондан тушган парашютчилардек кутилмаганда пайдо бўлиб қолишади. Барча янги раҳбарлар каби буниси ҳам ишни дағдағадан бошлади, илгариги тартиб-қоидалардан энсаси қотди. Бу амалга кўтарилишдан олдин у аввалги биринчининг қўл остида ишлаганининг ҳозир мутлақо аҳамияти йўқ эди. У пайтларда ном-нишонсиз бўлган. Ном-нишонсизликнинг ҳам ўзига хос имконият ва имтиёзлари бор. Роман Авдеевич мана шундай қулай имконият келишини сабр-тоқат билан узоқ кутган. Лекин ўзини худди ҳеч нарса билмагандек боқибегам қилиб кўрсатган. Бемаврид кўзга чалинишнинг ҳосияти йўқ. Бирон амалга даъвогар бўлмагани учун унга ҳеч ким ортиқча эътибор ҳам бермасди. Курси учун кураш одатда иккинчи билан учинчи котиблар ўртасида юз берарди. Улар бир-бирининг нақ гирибонидан олишарди. Бир-бирининг кирдикорларини фош этишар, устиларига мағзава тўкишар, куракда турмайдиган гаплар билан ҳақоратлашар, хуллас, дунёга келганига пушаймон қилдиришарди. Худди шундай вазиятда Роман Авдеевич пайдо бўлиб қолди. У таомилига биноан буйруқ кутган аскардек ҳар қандай амрга шай бўлиб, бир чеккада қаққайиб турар, Марказдагиларнинг назари ҳеч қандай гуруҳга мансуб бўлмаган, беҳуда ваъдабозлик қилмаган бу кимсанинг арчилган тухумдек сип-силлиқ қиёфасига тушиб қолди.

Кейинчалик бу нарса унчалик тасодифан юз бермагани маълум бўлиб қолди. Роман Авдеевич кўпдан бери ҳисобга олиб қўйилган экан. Ўз-ўзидан қайси фазилатлари учун, деган савол туғилади. Ўта бағартиблиги учун. У мажлисларни бошқариш бобидан ва нотиклар рўйхатини тузишда устаси фаранг эди.

Ҳали мактабда ўқиб юрган пайтларидаёқ бир куни кўтарилиб кетишига амин эди, синфдошларини кемалар ва жамоа хўжаликлари унинг номи билан аталишига ишонтиришга уринарди. У ўз олдида шундай улкан мақсадни қўйгани учун ҳуда-беҳуда нарсаларга чалғимас, хаёлпарастлик қилмасди. У ҳамма нарсага манфаат нуқтаи-назаридан боқар, энгил-елни адабиёт, шеърят ёки математика, кимё каби нарсалар билан шуғулланиб бошини қотирмасди. У иқтибосларни, саналарни, вилоят ва ўлкаларни ҳамда исму шарифларни яхши биларди. Бунақа нарсаларга хотираси жуда ўткир эди. Ҳеч кимни ва ҳеч нарсани ёдидан чиқармасди. Бу йирик арбобларга хос бўлган ноёб фазилат. Унинг биринчиликка кўтарилгунча кечган ҳаёти анчагина чалкаш ва тушуниксиз. Баъзан Роман Авдеевич ўзининг ишчилик фаолиятидан, баъзан эса жамоа хўжалиги молхонасида кўрсатган жонбозликларидан мисоллар ҳам келтириб қоларди.

Биринчи бўлгач, у янада эт қўйди, териси силлиқлашди, тўлишди, тўғрироғи, ҳар томонлама салобат ва тугаллик касб этди. Тиккайган қулоқлари худди мушукниқига ўхшаб кетар, думалоқ юзи янги лавозимига монанд пишиб етилган луччак шафтолидек тарғимтил тус олди. Роман Авдеевичнинг ўзига хос икки хусусияти бор — ташқи қиёфасидаги рисоладагидек кўринишлари сира ўзгармас, улар тугалланган ва собит эди, бировни койийдими, пўписа қиладими, алқайдими — қиёфасидаги туғма ва қўйма кўринишлар сира ўзгармас, аниқроғи, бирон мўйи ҳам қилт этмасди. Унинг ўзига хос иккинчи жиҳати бўйнинг пастлиги эди. Уни жуда ҳам пакана деб бўлмаса-да, барибир, кўнгил тўлмайдиган жиҳатлари йўқ эмасди. Роман Авдеевич бу нарсани яхши билар, ва ич-ичидан эзилиб кетарди. Шу боис доим баланд пошнани оёқ кийими кияр, доим қаддини ғоз тутар, ҳатто бўйнини чўзиб юришга уринарди. Нафсиламрини айтганда, кўпгина улуғ кишилар паст бўйли бўлишган, жумладан, Наполеон, Нерон, Гитлер, Чаушеску, ҳатто Сталин ҳам. Сафдошлари билан тенг туриши учун мавзолейда унинг оёғи остига курси қўйиб беришар экан. Бундан ташқари Пушкин, Павлов, Лев Толстой, Эмиль Золя ҳам паст бўйли бўлишган. Қадди-баст, улуғ кишиларнинг бўйи баланд бўлиши Роман Авдеевични беҳад қизиқтирарди. Лекин улуғ одамларнинг аксарияти ўрта бўйдан пакана бўлишган. Шунга қарамай Роман Авдеевич паканалигидан ўзига хос ҳаловат ҳам туярди.

III

Роман Авдеевич келиши билан шаҳар ҳаёти бирдан жонланиб кетди. Бир пайтлардагидек яна одамларни курашларга даъват эта бошлашди. Халқ душманлари аллақачон тугатилган, космополит ва абстракционистлар аввалги оммавий ҳаракатларда йўқ қилинган, сиёсий мухолифлар оммавий кураш учун камлик қиларди, бунақалар одатда Москвада ва бошқа пойтахт шаҳарларда урчишади. Бошқача фикрлайдиган унсурлар билан курашилари-ю, лекин унчалик эмас, сабаби, бошқача фикрлайдиганлар ўз қарашларидан дарров воз кечиб, фикрламай қўйишарди. Шу боис ҳеч кимникига ўхшамайдиган, ўзига хос, фавқулодда бир нарса ўйлаб топиш керак эди. Фавқулодда дегани янгилик дегани, янгилик эса эсдан чиқиб кетган яхши эски нарсадир. Роман Авдеевич теран заковати бир четга суриб ташланган оммавий ҳаракатлар орасидан тугалланмаган ва сиёсий жиҳатдан фойдаланилмаган бир ҳаракатни излаб топди. Бу шаҳарда итларга қарши юриш ҳаракати эди. Бундай олиб қараганда бунинг биринчига нима дахли бор, одам мана шунақа арзиманган ишлар билан шуғулланиб юриши дурустми, деган савол туғилиши табиий. Сиз билан биз ўзимизнинг чекланган ақлимиз билан шундай деб ўйлаймиз. Роман Авдеевичнинг ақли эса чекланган эмас. У чинакам курашчиларга хос табиатга эга. У бир курашни тугатар-тугатмас, энг шимариб иккинчисига киришиб кетаверарди. “Бизнинг ҳаётимиз курашдан иборат!” деган сатрларни у алоҳида завқу шавқ билан куйлар эди. “Омманинг курашадиган мухолифлари тайин бўлиши керак, — дея ўгит берарди у. — Агар улар душман бўлса, янада яхшироқ. Шундай душманларни излаб топиш керак. Шундайларни юзага келтириш, ударнинг пайдо бўлишига шароит яратиб бериш зарур. Чинакам душман курашиб энгиш мумкин бўлган ганимдир. Бу нарса халққа фароғат бахш этади”.

Шу кунларда ҳамма озик-овқат режаси учун умухалқ курашига сафарбар этилган эди. Бу курашда қандай қилиб ғалаба қозониш мумкинлигини ҳеч ким билмасди. Масалан, картошка чириб кетди — буни қайси душман қилганини ким билсин. Роман Авдеевич дарров бошқача йўл топди. У озик-овқат масаласининг энг танқис соҳаси — гўшт, сут маҳсулотларига эътиборни жалб этди. Айтайлик, гўшт тақчил. Нега? Меҳнаткашлардан бошқа ким гўшт истеъмол қилади? Бунга алоҳида эътибор бериш керак. Маълум бўлишича, итларни, ҳатто мушукларни ҳам гўшт билан боқишар экан. Тушуняпсизларми? Эгасиз, дайди итлар эмас, хонадонларда боқиладиган итлар гўшт, сут маҳсулотларига қирон келтиришаётган экан. Меҳнаткаш халқ эса гўштга навбатда турибди, унга гўшт етишмайди. Нега? Негаки, гўшт итларнинг емишига айланган. Ҳар бир туманда қанча ит борлигини ҳисоблаб чиқиш таклиф этилди. Ҳисоблаб чиқишгач, уялиб кетишди. Кейин итлар бир кунда қанча нарса ейишини ҳисоблаб чиқишди, шу жумладан, колбаса, қўй гўшти, кейин бу рақамни туманлар сонига кўпайтиришди ва эси оғиб қолган одамларга гўшт маҳсулотлари тақчиллигининг асосий айбдори қаердалиги маълум бўлди-қолди. Ҳақли равишда, ҳўш, нима қилиш керак, деган савол туғилади. Халқ қийналиб кун кечираётган бир пайтда уйда ит, мушук боқаётганларга нисбатан, барча овчарка, таке, бульдог, мошхонларни ювиб-тараётган итбозларга нафрат ҳиссини уйғотиш керак. Роман Авдеевичнинг ташаббуси туфайли беҳад катта гўшт заҳираси кашф этилди. “Биз итларни йўқотиб, озик-овқат режасининг асосий қисмини муваффақиятли ҳал этамиз!” Роман Авдеевич бизларнинг сиёсатда майда-чуйда масала йўқ, фақат унга янгича ёндаша билиш, ҳар қандай масалани бошқа томонга буриб юбориш, унда янги сиёсий маъно кашф этиш керак, деб ўргатарди. “Даҳо бор-йўғи оламни бошқалардан кўра сал бўлакчароқ кўра биладиган одам ҳолос”, — деб ёзди у киши ҳақида журналист Ставридов.

Итларга қарши кураш кенг кўламда бошлаб юборилди. Уларни сайр қилдириб юриш тақиқланди, итлар учун ажратилган майдонлар йўқотилди, солиқ солинадиган бўлди, жарималар миқдори оширилди, матбуот ва радио бу ишга жалб этилди, ушбу ҳаракатнинг жонбозлари ҳам топилиб қолди. Аслида ҳар қандай ҳаракатнинг ташаббускор ва илғорлари бўлади. Мушукларга ҳам кураш эълон қилинган, бу ҳаракат янада кенг кўлам касб этди. Роман Авдеевич мушукларни ёқтирмас, умуман, ҳеч қандай наф бермайдиган ҳар қандай жониворни ёмон кўрарди. У фақат меҳнаткаш омманинг истеъмоли учун яроқли, деб ҳисобланган жонивор-

ларнигина тан оларди. Ит-мушукларнинг эгалари ҳам дарров тақдирга тан бериб қўя қолишди, деб бўлмасди. Улар ҳам қўлидан келганча кураша бошладилар, шикоятлар ёзишди, имкони бўлган ҳамма ташкилотларга — редакцияларга, касаба уюшмасига, вазириликларга, Марказий қўмитанинг турли бўлимларига, Вазирлар маҳкамасига, Олий Кенгашга, ижодий уюшмаларга мурожаат қилишди. Бундай вазиятда қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати одамларни руҳлантириб юборади. Шикоятчилар Роман Авдеевични навбатдаги қадамни қўйишга мажбур қилишди — шаҳардаги итлар сайр эттириладиган барча майдонларга заҳарли дорилар сепилди. Итлар кўздан қола бошлади ва эгалари уларни ўз қўллари билан гумдон қилишга мажбур бўлишди. Катта шов-шувга сабаб бўлган бу ҳаракат бир ташкилотнинг тор доирадаги иши бўлмай, Роман Авдеевич уни иқтисодий муаммоларни ҳал этадиган юксак даражага кўтарди. Афсуски, мамлакатнинг бошқа ўлкаларида бу ҳаракат қўллаб-қувватланмади.

Шаҳарда итлар кўринмай қолди, лекин одамлар гўшт ҳам кўришмади. Кейинчалик дўкон пештахталарида гўшт пайдо бўлди-ю, аммо бу вақтга келиб Роман Авдеевич янги кураш бошлаб юборган эди.

IV

Роман Авдеевич ит, мушуклардан ташқари ижодий зиёлиларни ҳам ёқтирмади. Очигини айтганда, у зиёлиларнинг ҳаммасини ёмон кўрарди, хусусан, ижод аҳлига сира тоқати йўқ эди. Даставвал ударни тузукроқ тасаввурга эга бўлмаган ҳолда шунчаки ёмон кўрарди. Ашула айтишадими-ей, расм чизишадими-ей... Шу ҳам иш бўптими. Ахир бу маҳсулот эмас, режа, ҳисоботга кирмайди. У ўтган урушга бағишланган ҳайкал лойиҳасининг ижодий жараёни билан танишиб чиқди. Ҳайкал лойиҳасини шахсан ўзи кўриб чиқиши керак эди. Мутахассислар лойиҳалар билан бир йил танишиб, саралашган. Санъатшунос, рассом, меъморлар ўз йўлига, биринчи котиб бутунлай бошқа гап. Ҳамма нарсага у масъул. Ҳамма нарсага у жавоб беради, унга ишониб топширишган, негаки, у бу шаҳарга ва одамларга нима кераклигини бошқалардан кўра тузукроқ тушунади. Демак, нима яхши-ю нима чиройлилигини у яхшироқ билади. Мана, масалан, ҳайкалтарош мажмуа ўртасига тилладан ясалган боланинг ҳайкалини жойлаштирибди. Ҳамма жимитдек тилла болага термулиб туришибди. Бу ҳайкал нимани ифодалайди, деган саволга ҳайкалтарош тайинли жавоб беролгани йўқ. Бу бола Умид, Галаба, Ишонч, Келажак тимсоли бўлса керак. Жимжимадор гаплар кўпу аниқ таъриф-тавсиф йўқ. Ҳеч нарсани тушуниб бўлмайди. Роман Авдеевич ҳайкалтарошга ўйчан боқар экан, худди шундай саволни унинг ўзига ҳам беришлари мумкинлигини ҳис этарди. У нима деб жавоб беради? Тушуниб бўлмайдиган қандай ҳайкал ўзи бу?

Галаба аёл киши тимсолида акс эттирилиши ҳаммага аён. Ўғил болага бало борми? Галаба аёл жинсидан. Галаба қилич ё гулчамбар, ёки бошқа бирор нарса тутган савлатли, улуғвор аёл қиёфасида акс эттирилиши керак. Болани олиб ташлаган маъқул. Алмаштириш керак! Илгариги пайтлар бўлганида Роман Авдеевич бу ерга, ўртага аёл кишини бўлмаса ҳам бош котибни, турган гапки, ҳозиргисини қўйишни тавсия қиларди. Ахир у уруш иштирокчиси, лекин афсуски... Роман Авдеевич ўйлай-ўйлай боланинг ўрнига денгизчининг ҳайкалини қўйишни тавсия этди. Ахир урушда денгизчилар ҳам иштирок этишган, бу ерда уларнинг вакиллари ўз ифодасини топмаган, ҳарбийнинг бошқа турларига ҳам эътибор керак, ҳарбий аслаҳанинг ҳамма тури яққол кўзга ташланиб туриши лозим...

Ҳайкалтарош нимадир деб эътироз билдирди-ю, лекин дарров дами ичига тушиб кетди.

Роман Авдеевичнинг кўрсатмалари бажо келтирилди, оқибат, ёмон бўлмади, ҳарқалай, юқоридан келган сиёсий Бюро аъзоларида савол туғдиргани йўқ, ҳайкал сермазмун кўринарди. Қизил гранит кўзни олар, ҳайкал пойида ҳамиша янги гулчамбарлар қулф уриб турарди. Ҳайкал мукофотга тавсия этилди. Роман Авдеевич уни намоиш эта туриб, ўзини ҳам мана шу ижодий меҳнатнинг иштирокчиси деб ҳис этди, унинг улуши бронзада ўз ифодасини топган эди. Шундан буён у кино, тасвирий санъат ва санъатнинг бошқа турларига билагонлик билан ўз муносабатини билдирар, кам-кўстини айтиб турарди.

Ҳайкалтарошнинг устахонасига борганда Роман Авдеевич унинг алоҳида хонада ёлғиз ўзи ишлаётганига эътибор берди. Бундай шароит биринчимизни ғоят ажаблантирди. Суриштириб бошқа ҳайкалтарошлар ҳам турли жойларда якка-ёлғиз ишлашларини аниқлади. Рассомлар ҳам шу тарзда ўз устахоналарига қамалиб олишган, ёзувчи ва бастакорлар эса ўз уйларида ишлашар экан. Кўнгиллари тусанган пайтда иш бошлаб, хоҳлаган пайтда йиғиштиришар экан. Ҳисобга оладиган ҳам, ҳисобот талаб қиладиган ҳам йўқ. Ҳеч ким уларни назорат ҳам қилмас экан. Иш вақтида кўча-кўйда бемалол сандироқлаб юришлари, ҳафталаб бирон иш билан машғул бўлмасликлари мумкин экан. Унга ижодий жараёнининг ўзига хослиги, бу ишлар илҳомга боғлиқлиги ҳақида ғоят эҳтиёткорлик билан гапиришга уриниб кўришди. У хушламайгина қулоқ солгач:

— Нега уларнинг ёнини оляпсизлар? — деб сўради. Ҳамманинг дами ичига тушиб кетди.

— Мени ижодкорнинг меҳнатини тушунмайди, деб ўйлапсизларми? — деди у. — Ҳаммаси аён. Совет ижодкори ёлғиз ишлайдиган ҳунарманд эмас. Сизнингча меъморлар ким? Улар ҳам ижодкор. Ишга ўз вақтида келишади, кўнғироқ чалинганда кетишади, жамоат билан ҳамманинг кўз олдига меҳнат қилишади. Шаҳарнинг эҳтиёжини қондиришади.

Гапининг охирида барча ижод аҳлини жамоа бўлиб ишлашларининг лойиҳасини тайёрлашни буюрди. Студиялар, ҳамкорликда иш олиб борадиган устахоналар ташкил этиш, уларни соҳалар бўйича бўлиб чиқиш керак — денгиз тасвирини чизадиганлар, лириклар ва шунга ўхшаганлар. Ҳаммаси вақтида ишга келиб, ўз қўлёмаларини, нота қоғозларини қўлга олиб, иш вақти тугагунча меҳнат қилишсин. Ҳаммалари ёзув машинкалари, мўйқаламлар, қутилар, ҳаммом билан таъмин этилсин.

Бу ғояни юқоридагилар қизгин олқишлашди, бироқ жаҳон афкор оммасининг эътиборини жалб этмаслик учун уни шошмасдан, босқичма-босқич амалга оширишни маслаҳат беришди. Сабаби, ҳозир хориждагилар билан ҳам ҳисоблашадиган бир давр.

Жамоатчиликнинг фикри дегани нимаси, нега улар билан ҳисоблашиш кераклигини Роман Авдеевич сира тушуниб етолмасди. У Европага делегация билан борганда таққослаб кўрарди. У ёқларда ҳокимият мустаҳкам эмас. Тез-тез ўзгариб туради. Нега улар газеталар, телевидение, сайловчиларнинг фикри билан ҳисоблашишади. Унга қолса жамоатчилик фикрини бир ҳафтада тартибга келтириб, силлиққина умумий қолипга солиб кўярди. Роман Авдеевич учун аниқ кўрсатма дегани раҳбарларнинг, энг аввало, бош котибнинг, турган гапки, ёрдамчиларию, маслаҳатчиларининг фикридан иборат. Қолаверса, бошлиқ деганда каттақонга ахборот бериб турадиган, у билан муомала қиладиганларнинг ҳаммаси, бўлим бошлиқлари тушуниларди. Мана шуларнинг фикри ҳал қилувчи қудратга эга, шу боис уларнинг фикрини билиш, уни қадрлаш керак. Шаҳар аҳлининг фикрини оладиган бўлсак, унинг қанчалик салмоғи бор, қаергача етиб боради? Фақат унга етказиладиган фикрларгина одатда мақбул ҳисобланарди. Танқидни яхши кўрадиганлар ҳам топилиб туради, албатта. Лекин улар билан тегишли иш олиб борилади. Яхшиликча огоҳлантирилади. Роман Авдеевич бундай одамлар билан муомала қилмасликни маъқул кўради. Масалан, ижод аҳлидан бўлган рассом Попонов ўзининг рассомлар уюшмасида “жамоаларга бирлаштириш” ғояси ҳақида анчагина хунук гапларни айтибди. У Роман Авдеевичнинг фикрини қишлоқ хўжалигини кўтаришга ижодий ёндашишга қиёслабди.

Бундай норозидликларни жавобсиз қолдириб бўлмайди. Мазкур вазиятда ҳокимият ибрат бўларли танбеҳ бериб кўйиши керак. Орадан кўп ўтмай қандайдир бир йиғилишда, асосий маърузага даҳли йўқ саволларга жавоб бера туриб, чайқов нарханавоси ва маош ҳақида хат олган Роман Авдеевич гўё билар-билмас чайқов ҳақида мисол келтирди — бир одам уч сўмга бўз, ўн сўмга бўёқ сотиб олади, лекин суратини минг сўмга пуллайди. Қилган иши икки кун бўёқ чаплашдан бошқа нарса эмас. Буни қандай баҳолаш керак? Бундай санъатни халқчил деб бўладими?

Йиғилиш аҳли ҳайратдан ёқа ушлади. “Ким экан у? Исм-шарифини айтинг!” деган хитоблар эшитилди. Роман Авдеевич Попоновнинг номини айтишга мажбур бўлди.

Попонов унинг ҳузурига киришга, мақсадини тушунтиришга уринди, бироқ уринишлари зое кетди. Роман Авдеевич ижод аҳлини, умуман зиёлиларнинг ҳаммасини ҳузурига яқин йўлатмасликни буюрган эди.

Илтимосчилардан бутунлай қутулишнинг иложи йўқ эди, биринчи котиб одамларни қабул қилиб туриши лозим. Улар, бу ношукур халқ, ўзининг ҳеч тугамайдиган майда-чуйда муаммолари, иқомат, турар-жой, таъмирлаш, бошлиқлардан норозиликка ўхшаш шикоятлари билан ҳар қандай тирқишдан суқулиб киришар, рухсатнома, биринчи, иккинчи қоровуллардан худди чивиндек хиралик билан ўтишар, аризаларини, хатларини қўлга тутқазिशар, айюҳаннос солишар, бақириб-чақиршар, дўқ-пўписа қилишарди...

V

Кунларнинг бирида Роман Авдеевич кийина туриб шими узунлигидан қат-қат бўлиб қолаётганини пайқади. Аввалига у озибман, шекилли, деган хаёлга бориб, шимини тортиб кўрган эди, негадир тортилмади. Шим узун келиб қолибди, деб ўйлади. Бошқасини кийиб кўрди. Униси ҳам қат-қат бўлиб, худди тушиб кетаётгандек гижимланиб қолди. Учинчисини кийган эди яна шу аҳвол. Роман Авдеевич ўйланиб қолди. Бирдан оёқ-қўли бўшашиди. Оғир, нохуш хаёллар вужудини қамраб олди. Ишхонага қўнғироқ қилиб, ушланиб қолишини айтиб қўйишга тўғри келди. Нималар бўлаётганини ўйлаб, ўйининг тагига етолмай узоқ ўтирди. Унинг ҳар хил маросимларга мўлжалланган кийимлари бисёр эди, шулардан яна бир нечасини кийиб кўрди, аҳвол бояги-бояги. Бир йил муқаддам тиктирган костюмининг шимлари баттар гижимланиб, пастга осилиб турарди. Ҳамма шимлар бирданига узайиб кетиши мумкин эмас-ку. Қанақасига узайиб кетади? Умуман, нима бўляпти ўзи? У куни бўйи зилдек оғир ўйларга толиб юрди, кечқурун уйига қайтгач, эшикни қулфлаб, худди болалик пайтларидагидек эшик кесақисига туриб, қалам билан бўйини ўлчади-да, билинар-билиномас чизик тортиди. Бундан ташқари пошнаси сал баландроқ пойабзал буюртирди.

VI

Кўп ўтмай Роман Авдеевич қабулга келувчилар масаласини узил-кесил ҳал этишга муваффақ бўлди. Ҳал этганда ҳам мутлақо ўзига хос, шу пайтгача ҳеч ким журъат этмаган дадил усулни қўлади. Муаллиф одатда машҳур шахсларнинг таржимаи ҳолини ёзадиганларга ўхшаб ўз қаҳрамонининг фаолиятини бежаб кўрсатмоқчи эмас, лекин ўз йилномасини памфлетга айлантириш нияти ҳам йўқ. У фақат бўлиб ўтган воқеаларга асосланишга, яъни эл оғзида юрган лағифа ва ҳангомаларни айнан баён этишга уринади. Аммо бундай ишда холис бўлиш мушкул, энг муҳимларини ажратиб олишга тўғри келади. Сабаби, ақл бовар қилмас гап-сўзлар, миш-мишлар ҳаддан ташқари кўп.

Бу гаплар уйдирма, ёлғонга ўхшар, ҳақиқатга тўғри келмас, бироқ ҳамма ишонарди. Уни жон деб сақичдек чайнашар, тилдан тилга кўчириб юришарди. Демак, нимасидир ҳақиқатга мос келар, чунки миш-мишларнинг ўзига хос инжиқликлари бор. У ҳар қандай гап-сўзларни қабул қилавермайди, керагини танлаб олади, бу борада нималарга асосланиши бизга қоронғу. Масалан, Роман Авдеевич келиши билан ҳамма телефонлардаги гап-сўзларни эшитадиган махсус мосламалар қўйилди, деган хавотир пайдо бўлди. Бу иш қай тарзда амалга оширилишини, мосламаси қанақалигини ҳеч ким билмас, лекин телефондаги гапларга қулоқ солишаётганини ҳамма биларди. Одамлар телефон устига ёстиқ бостириб қўядиган, ҳаммомга кириб пичирлаб гаплашадиган бўлишди. Телефони йўқлар ҳам ҳар эҳтимолга қарши пичирлаб гапиришар, радиодан, электр счётчикдан, қўшниларидан гумонсирашарди.

Муалиф ўз тажрибасидан шу нарсага аминки, тарих ҳеч қачон ҳолис бўлолмайди. У ҳеч қачон холис бўлган эмас. Хусусан, бизнинг сўнги ярим асрлик та-

рихимизда холислик нишонаси йўқ. Бу тарихда фақатгина холисликни эмас, ҳатто нохолис фикрни ҳам излаб топиш амримаҳол. Бирон тарихчи кўнглидаги гапини шартга айтиб юборган эмас. Тарихчини: “Фақат мени тўғри тушуниб қолма-сангиз бўлгани”, деган фикр ташвишга солади.

Ҳозир ҳамма биринчиларни айбдор қилиш осон, ахир ўша пайтда оқибат нима бўлишини ким билибди дейсиз?

Ҳамшаҳарларимиз — очиғини айтганда, ушбу сатрлар муаллифи ҳам ўшаларнинг бири эди, — Роман Авдеевич ҳақида бўлакча фикрда бўлишган. У билан фахрланмаган бўлишса-да, ҳарқалай, бошқа шаҳарлар олдида номус қилишмаган, аксинча, раҳбарнинг ақл-заковатдаги устунлигини эътироф этишган.

Баъзиларнинг таъкидлашича, қабулга келувчилар муаммосини ҳал этишни Роман Авдеевичга бир олим — балки у профессордир — ўргатган дейишади. Бироқ бир қатор маълумотларнинг тасдиқлашича, бу нарсани Роман Авдеевичнинг ўзи бемалол ўйлаб топиши мумкин, ахир унда ҳам муҳандислик дипломи бор. Бу борада муаллиф тўлалигича қаҳрамони томонида. Эҳтиёж жуда ҳам топқир бўлишга мажбур қилади. Роман Авдеевич вазиятдан қутилиш чорасини излади ва йўлни топди. Вазият жуда ҳам қалтис эди-да, ахир. Бу кашфиётнинг аниқ санаси номаълум. Бу ҳақда шаҳар халқи Роман Авдеевичнинг қабулхонасида жанжал чиққанидан кейингина хабар топишди. Кунларнинг бирида обком биноси олдида бир заводнинг вакиллари келишди ва биринчи билан учрашишни талаб қилишди. Бу бор-йўғи биттагина заводнинг вакиллари холос, завод эса бутун мамлакатга доғи кетган, тарихий корхона. Вакиллар инқилобий анъаналарга биноан биринчидан бошқа ҳеч ким билан учрашишни истамасди.

Уларга: “У киши йиғилишдалар”, деб ётиғи билан тушунтиришарди. Афтидан вакиллар шундай муомала бўлишини билишарди, ҳамма раҳбарларнинг баҳонаси йиғилиш экани маълум. Улар бундан маънироқ ваз-корсон ўйлаб топишга қодир эмас. Бунга жавобан вакиллар кутажакларини, лозим бўлса эрталабгача пойлаб туришларини маълум қилишди.

Уларни бу ерга зарурат ҳайдаб келганди: заводнинг чорбоғларини тортиб олишга қарор қилишибди. Бу жойлар аллақандай қурилиш учун керак эмиш. Ишчилар қанчалик елиб-югуришмасин, қаерларга мурожаат қилишмасин, арз-додини ҳеч ким тингламади. Ҳамма бу юқорининг кўрсатмаси деган маънода кўрсаткич бармоғи билан шифтга ишора қилиб қўярди. Кейинчалик маълум бўлишича, Роман Авдеевич аслида бу ҳаракатнинг ташаббускори бўлмаса-да, унга монелик қилмаган, билгакс қўллаб-қувватлаган. У чорбоғларни унча хуш кўрмасди. Бундай ерлар одамларни асосий ишдан чалғитади, хусусий мулкчилик ҳиссиётларини жунбушга келтиради, деб ҳисобларди. Бундай ҳиссиёт уйғондими, инсон ўзини идора қилаолмай қолади. Бўш қолди дегунча ер қовлашга тугинади, фикри-ёди ҳосил, мева-чева, сабзи, пиёз билан банд бўлиб қолади. Турган гапки, ижтимоий сиёсий ҳаётга қизиқиш сўнади... Бундан ташқари масаланинг Роман Авдеевич айтмаган яна бир нозик томони ҳам бор эди. Заводларнинг раҳбарлари шикоят қилишган, бу нарсани унинг ўзи ҳам аллақачон пайқаган эди; кичкинагина бошпана қуриб, экин-тикин етиштира бошлаган одам бирдан ўзгариб қолар, эътироз билдирадиган, баҳслашадиган, ўзини анчагина мустақил ҳис этадиган бўлар, чўчинқираб туришлари йўқоларди...

Вакиллар ўз гапида қаттиқ туриб олишди, ҳеч ким билан музокара қилишмади, раҳбарлар вазиятнинг моҳиятини суриштиришга ҳожат йўқ, деган оқилона хулосага келишди. Уларни кираверишдан нарига ўтказишмади. Яшил погонли зобитлар худди давлат чегарасини қўриқлаётгандек эшик олдида туриб олишди, рухсатномани кўрсатишганда ёқтирмайгина кўз қирини ташлашди. Агар инон-ихтиёр ўзларида бўлганида улар умуман бу ерга ҳеч кимни яқин йўлатишмасди-я.

Вакиллар кираверишда бемалол жойлашиб олишди. Олдинига улар бу ишлардан биринчининг хабари йўқ деб ўйлашди. Бу воқеадан сал олдинроқ у заводга келган, ҳазрати олийлари-ишчилар синфи ҳақида оташин нутқ ирод этган, унинг ғамини ейиш, ҳар бир одам ҳақида ғамхўрлик қилиш борасида гапирган эди. Бас шундай экан, қабул этиши керак. Афтидан унинг атрофида юрган шотирлари яқин йўлатишмаяпти, у ҳақиқатни билиб қолишидан ва ўзларига чивик тегишидан қўрқишади шекилли. Улар дастлабки биринчи соатда шундай хаёлга боришди.

Иккинчи соатга ўтгач, у ростдан ҳам беҳабар, деган тахминлари тўғри бўлса керак, деб ўйлашди. Раҳбарларни қанча кўп кутсанг, ақлинг шунча кўп пешланаверади. Учинчи соат охирлашганда тамадди қилиб олгилари келди. Томошани кўрингки, уларни ошхонага киритишмади. У ёққа кириш учун ҳам рухсатнома керак экан. Вакиллар орасида бир мўйсафид бор эди. У: “Жуда яхши-да, бира тўла очлик эълон қилиб қўя қоламиз”, деди. Дарров шиор ёзиб, бошлари узра кўтаришди. Худди сеҳру жоду таъсир қилгандек бирданига вазият ўзгарди, ҳамма ҳаракатга тушиб қолди. Ёрдамчи оҳ-воҳ қилганича хўжайинига ахборот бергани чолиб кетди ва ҳаял ўтмай вакилларни юқорига таклиф этишди. Ҳарқалай бизда ишчилар синфига эътибор катта. Вакилларни чоғроқ мажлисхонага олиб кириб, юмшоқ курсиларга ўтказишди, чироқлар ёқилди, бир бурчакда телевизор липиллаб турибди. Ёрдамчи худди концерт олиб борувчидек тантанавор оҳангда эълон қилди: “Ўртоқлар, ҳозир Роман Авдеевич ҳузурингизда ҳозир нозир бўладилар”. “Ҳузурингизда ҳозир нозир бўладилар”, деган ибора ғалати эшитилди. Чиндан ҳам бир неча дақиқадан кейин Роман Авдеевичнинг шахсан ўзлари пайдо бўлдилар, фақат хонада эмас, ойнаи жаҳонда. Бор кўрку тароватлари билан — юзлари мағиздек, костюмлари тўқ кўк, бўйинларида йўл-йўл сарғиш бўйинбоғ — ҳаммаси бутун борица, тўла-тўкис намоян бўлиб турарди. Қандайдир қоғозларга тикилиб ўтирибди. Баъзилар бу телефилм бўлса керак, деган хаёлга борди. Фильм уларнинг бош оғригига давоми? Ёрдамчи кўрсаткич бармоғини лабига босиб оғоҳлангирди: ҳозир микрофони улашади, телевизорни ёқишади, у киши вакилларни ўз телевизорларида кўрадилар. Вакиллар у кишини, у киши вакилларни. Айни рисоладагидек маданий ва замонавий.

— Бу нимаси? — деди Ульян бува ҳеч вақога тушунолмади. — Унинг ўзи қани?

— Ўз хоналарида, — деди ёрдамчи.

— Хонаси қаерда?

— Йўлакнинг охирида.

— Мана шу йўлакнинг охиридами? Нега у ерда беркиниб ўтирибди?

Шу пайт Роман Авдеевич бошини кўтариб, вакилларга юзланди.

— Салом ўртоқлар, — деди у. — Эшитаман.

Вакиллар бир-бирларига қарашди.

— Мана буни техника деса бўлади, — деди Ульян бува ҳаяжонланиб. — Яхши жойлашиб олибди.

— Қўл олишиб кўришмаслик учун шундай қилган.

— Касал юқишидан қўрқади, — деди кимдир.

— Балки у бизни касал қилиб қўйишдан қўрқар. Ахир ишчиларнинг ғамини ейиш унинг учун ҳаёт-мамот масаласи-ку.

— Тараққиёт! Ҳамма билан микрофон орқали гаплашса ҳам бўлаверади.

— Нима бало, у хотини билан ҳам микрофон орқали муомала қилармикин?

— Илгарилари бир-бирларига тикилиб чой ичишгандек.

— Қанча вақт тежалади. Боши экранда маъруза ўқийди, ўзи қаердадир маишат қилиб ўтирган бўлади. Танаси кўринмайди-да.

Муғомбир одамлар худди кўрсатувни муҳокама қилишаётгандек пичинг билан ўзаро гап отишади.

— Ўзинглар унинг ўзини... тирик ҳолда кўрасизларми? — деб сўрашди ёрдамчидан. — Балки унинг ўзи аслида йўқ одамдир, фақат тасвири ёзиб қўйилгандир.

Ёрдамчи бечора хўжайин ҳамма гапни эшитиб турибди, жим бўлинглар, деган маънода имо-ишоралар қиларди. Вакиллар эса ўзларини анқовга солиб, қитмирлик қилишни қўйишмасди.

— Балки биронтаси унинг қиёфасига кириб олгандир? Лекин жуда мос артистни топибсизлар.

Унинг қон томиб турган юзлари ўзиникими ё пардоз-андоз билан чиройли қилиб қўйилганми, дея уялмай-нетмай бемалол гапиришарди. Шунақа одам билан гаплашишнинг ҳожати бормикин. Кимдир ҳатто Роман Авдеевич ўзини ишчилар синфининг ҳимоячиси қилиб кўрсатиб, кўкрагига муштлаганини айтиб, ғийбатга ҳам ўтиб кетди. Бирдан Ульян бува ҳамманинг гапини бўлди:

— Нега унга ёпишиб қолдинглар, балки у белангидир. Балки бошқа бирон дарди бордир, билиб бўладими, ҳар нарса бўлиши мумкин.

Бу гапдан кейин Роман Авдеевичнинг экрандаги юзи лавлагидек қизариб, бўғриқиб кетди, нимадир деб бақирди, столни муштлади, кейин шақ этказиб тугмачани босди, экрандаги тасвир ғойиб бўлди. Ёрдамчи бошини чангаллади, одамлар оҳвоҳ қилишди: биз бунақа бўлишини қайдан билибмиз, агар гапларимиз эшитилаётганини билганимизда... Улян бува ўзини оқлашга тушди: “Мен ўзимча гапирган эдим, баъзан бод шунақанги тутиб қоладикки, букчайтириб қўяди”

Нега унинг ачиниб айтган гапидан Роман Авдеевич бунчалик тутақиб кетганини тушуниш маҳол, ахир мўйсафид азбаройи раҳми келганидан гапирган эди, холос... Ўхшамаган иш бўлганини кейинроқ аниқлаб билишди.

VII

Янгиликни ишчилар синфи қўллаб-қувватламади деса ҳам бўлади, лекин маъмурият биринчининг ташаббусини муносиб баҳолади. Одатдаги тартиб бўйича илтимосчи хонага кириб, юмшоқ курсига шундай жойлашиб оладикки, уни жойидан қисқич билан ҳам суғуриб олиб бўлмайди. Илтимосчи қабулга киришининг ўзи бўлмаган, бир ой-бир ярим ой навбат кутган, бу ерга киргач, ҳамма дардини тўкиб солмагунча чиқиб кетмайди, у ҳамма нарсага тийёр, лозим бўлса, талашиб-тортишади, ялиниб-ёлборади, ҳатто кўз ёши ҳам қилади. Ундан қутулишнинг ўзи бўлмайди. Телевизион техниканинг имкониятлари катта: “Кечирасиз, бундан ортиқ ҳеч қандай ёрдам беролмайман”, деб тугмачани шиқ этказиб бурайди, тамом-вассалом, экранда ҳеч ким йўқ, хоҳласа ҳам, хоҳламаса ҳам суҳбатга барҳам берилади. Маъмурият бу янгиликни бажонидил қўллаб-қувватлаб, кенг жорий этишди. Телеқабулни бўлим бошлиқлари, ҳатто уларнинг муовинлари ҳам йўлга қўйишди. Уларга кичикроқ хона ажратилиб, рангсиз телевизорлар қўйиб беришди. Қабул имкониятлари уч баробар ошди. Роман Авдеевичнинг ташаббуси қизгин олқишланиб, ҳаётга жорий этилди.

Ишчилар вакиллари билан юз берган жанжал шаҳарда қизгин муҳокамага сабаб бўлди. Фаҳм-фаросатли одамлар Роман Авдеевич ўйлаб иш қилмаган, хаттога йўл қўйган дейишди. Ишчилар билан истисно тарзида тил топишиш лозим эди. Тарғиботчи-ю ташвиқотчилар нима деб важ-корсон кўрсатишни билмай бошлари қотган, аслида юз берган воқеанинг моҳиятига ҳеч ким тушуниб етолмасди. Бу ҳодисани келтириб чиқарган асл сабабни ҳеч ким билмасди. Бунинг ўша пайтда ҳеч ким билмайдиган, ўта махфий, ҳатто бировга айтиб бўлмайдиган, тўғрироғи, айтиш ноқулай сабаби бор эди.

Гап шундаки, Роман Авдеевич бирданига чўкиб, кичрайиб кетаётганини сезиб қолди. Эшик кесакисидаги ўлчовларга астойдил ҳафсала билан бўйини бўйлаб, чўкаётганини аниқ билди. Бу нохуш ҳодиса бир меъёрда эмас, бўлиниб-бўлиниб юз берар, баъзан бир ой-ярим ой ўзгариш бўлмас, баъзан бирданига пастлаб кетар, куни кеча ҳамма нарса кўнгилдагидек туюла туриб, тўсатдан бир чизиқ миқдорича пастлаб кетарди. Аслида-ку бу нарса мутлоқо билинмас, лекин Роман Авдеевич ўта сезгир бўлиб кетган, арзимаган миллиметрнинг бир бўлагини ҳам пайқарди. Мана шу ҳар бир миллиметр унинг кўнглини чўктириб юборарди. Ҳеч ким ҳеч нарсани пайқамас, аммо унинг ўзи яхши биларди. Бу чўкиш нима сабабдан юз бераётгани номаълум. Ич-этини еб адойи-тамом бўлгач, у дўхтирга кўринмоқчи бўлди. Лекин қанақа дўхтирга кўринади? Жарроҳнинг олдига бормаиди, албатта. Гап унинг мутахассислигида эмас, ишонса бўладиган врач топилиши керак. Бу нарсани ҳатто ўз оила аъзоларидан ҳам сир тутишга тўғри келарди. Агар биров билиб қолса, агар овоза бўлиб кетса борми, тамом-вассалом. Амал ҳам кулоғини ушлаб кетди.

Шунинг учун у қабулга келувчилар билан учрашишни истамас, ўтирган столдан туриб, юзма-юз суҳбатлашишдан қочарди.

Роман Авдеевич навбатдаги тиббий кўрикка етди — фавқулодда қимматли одамларга шундай имтиёз берилган эди — асаб касалликлари врачининг қабулига кирганда кулгиликка олиб, бўйи чўкиб кетаётганини ҳақида бемаъни тушлар кўраётганидан нолиб қўйди... Врач уни обдон текширди, ҳар хил нарсаларни сўраб-суриштиргач, уни мутлоқо соғлом деб топди, фақат уни асаб тузилишидами ёки

бошқа бирон тузумдами, ҳарқалай, бир нарса беҳад ҳайратга солди. Врач сифатида ўзини тутолмай унга ёқмайдиган қандайдир тузум ҳақида гапирганини Роман Авдеевич ўз қулоғи билан эшитди. Лекин ҳеч қандай дори-дармон тавсия этмади, фақат махсус текширувдан ўтказилса ёмон бўлмаслигини айтди. Бунинг учун эринмай кузатиш ва яна бир қарра кузатиш лозим эди. Турган гапки, Роман Авдеевич бунга розилик бермади, албатта. Унда аниқ-ганиқ кўзга чалинадиган бирон ўзгариш юз бераётгани йўқ. Ҳамонки тиббиёт ҳеч нарса тополмабдими, бошқаларнинг бирон нарса илғаши амримаҳол. Шунга қарамай, пинҳон нимадир содир бўлаётгани аниқ эди. Ўз аҳволини у шахсан назорат қилиб туради.

VIII

Қўл остидагилар, маъмурият ва бошқа бўлинмалар билан кўп муҳтарам Роман Авдеевичнинг ўзига хос муомала усули бор эди. Раҳбарнинг кучи таҳдид сола билишда, дерди у. Баъзи бировлар айтгандек асло меҳр-муҳаббатда эмас. Меҳр-муҳаббат билан раҳбарлик қилиб бўлмайди. Ҳамманинг кўнглини олиш мумкин эмас. Қўрқув эса ҳаммага мос келаверади. Қўрқув меҳр-муҳаббатдан қудратлироқ. Қўрқув билан баҳс-мунозара қилишга ҳеч ким ботинмайди. Роман Авдеевич биринчи навбатда қўл остидаги ҳар бир одамнинг қалбида даҳшатли шахсга сифиниш давридан мерос қолган интиҳосиз ваҳима зарраларидан ўта усталлик билан фойдаланди. Шунча нарса бекорга увол бўлсинми? Бу нарсани ўрни келганида керагича миқдорда қўллай бошлади. Мазкур даврга келиб одамларни бўлар-бўлмасга қамайвериш урфдан қолганди. Лекин шунга сал-пал ишора қилиб қўйилса, бас, дарров таъсири бўларди. Роман Авдеевичнинг пўписи қилиб ўтиришига эҳтиёж йўқ эди. Унинг ўзи бемалол юракларга ғулув сола оларди. У ҳар қандай одамни кузги япроқдек қалтиратиб қўярди. Урушда бўлган, кўпни кўрган одамлар ҳам ҳеч қандай сабабсиз унинг олдида довлдираб қолишар, фиринг деб эътироз билдиришга журъат этишолмасди. У билан ҳеч ким баҳслашмасди. Баъзан бир сидра бақариб-чақариб кўришар, лекин, қани-қани гапиравер, кўрамиз ҳолинг қанчалик экан, дегандек пирирамайдиган совуқ кўк кўзларини ундан узмай турганини кўргач, бирдан жимиб қолишарди. У эътироз билдирмай қулоқ солар, токи жанжалкаш аста-секин бўшашиб, гапини йўқотиб қўйгунча чурқ этмасди. У ҳар қандай одамни довлдиратиб қўярди. Унинг совуқ, ҳиссиз нигоҳига ҳеч ким дош беролмасди. Попоновнинг фикрича, худди рўпарангда бош суяги бақрайиб қараб турганга ўхшарди. Айниқса, у танбеҳ бермай, бақариб-чақирмай сўзсиз тикилиб турганига чидаб бўлмасди. Аллоҳ таоло унга атайлаб зулмат ва совуқлик ато этган эди. У ўз нуқтаи назарини сир тутмасди: бизнинг халқимизни таҳдидсиз бошқариб бўлмайди. У қўрқувнинг мислсиз қудратига қаттиқ ишонарди. Халқнинг ўзи қўрқувда яшашни истади деб ҳисобларди ва таҳдид жамиятни цементдек мустаҳкамлайди, бирликка келтиради, лозим бўлса ташаббусни пайдо қилади, деган назарияга таянарди. Онглилик маълум маънода қўрқувнинг маҳсули, инсон ўз қўрқувини оқлашга интилади, раҳбарининг аҳмоқона фикрини қўрққанидан эмас, балки у теран мазмунга эга бўлгани учун қўллаётганини намоийш этишга уринади. Сиз азият чекмай қўя қолинг, қандай мазмун кераклигини унинг ўзи ўйлаб топади. Бизнинг тузумимиз худди шу тарзда ўз назариётчилари-ю, ҳимоячиларини юзага келтирган. Кўпгина раҳбарлар таҳдидни қўлламоқчи бўлишади-ю, бироқ уни қандай юзага келтиришни, қайдан топишни билишмайди. Роман Авдеевич эса ўзига хос услубни кашф этган. Масалан, у бир одамни ҳеч қандай сабабсиз ишдан олади, айттайлик, шаҳар кенгашининг котибини овлоқдаги хўжаликка деректор қилиб жўнатиб юборади. Халқ хўжалигини кўтариш учун албатта. Райком котибини киностудияга қўяди. Нега, нима учун — изоҳи йўқ. Ҳамма нега бундай бўлди экан, нимаси ёқмай қолди экан, дея бош қотиради, лекин сабаби ноаниқ. Усулнинг сирини ҳам шунда. Агар ишда қовун тушириб қўйган бўлса, нимадан куйганлиги аён. Ким рисоладагидек тинчгина ишласа, қўрқмаса ҳам бўлади. Бекор гап, ҳамма қўрқиб туриши керак. Ҳар қанақа жойда омонатлигини ҳис этсин. Лекин нимадан қўрқаётганини ҳам билмасин, ҳатто ҳузур-ҳаловатда яшаётганида ҳам қалтираб турсин. Бу таҳдид ишига эмас, Роман Авдеевичга боғлиқ бўлсин. Ҳар қандай одам кутилмаганда, сирли

сабабларга кўра унинг қаҳрига учрашдан қўрқсин. Тақдирлаш ҳам худди шундай бесабаб амалга оширилиши керак.

Қўрқув қанча кўп бўлса, садоқат шунча ортаверади. Майли ҳаракат қилаверишин, бироқ ҳар қанча уринишмасин, барибир, сир-сирлигича қолавериши лозим.

Масалан, уни йўлакда кўриб қолишса, шу заҳоти бурилиб кетишади, унинг совуқ кўзига кўринмаслик учун бирон жойга ўзларини уришади; нигоҳи тушса бас, нав-ниҳол қовжираб қолади. У бамисоли парад қабул қилаётгандек уч метрли баланд эшиклар олдидан ўтиб борар, қирмизи поёндозда шаҳдам одимларди. Унинг ҳар бир қадами маълум аҳамият касб этарди.

Тантанали мажлис бўладиган пайтда таниқли олимлардан бирига раёсатда ўтиражанини маълум қилишади. У ўзича тайёргарлик кўради, ҳар қалай ҳурмат ва эҳтиром. Мажлисга келганида маъмур: “Кечирасиз, ўзгариш бўлиб қолди, раёсатга чиқмайсиз,” дейди. “Нега, нима бўлди?” Бунга жавобан маъмур кўзларини шифтга маъноли тикади. Олим бўшашиб, адоий тамом бўлади. Кўплари юрагини чангаллаб йиқилади.

Роман Авдеевич юмшоқ курсига ўрнашиб ўтириб олгач, ён-вериға разм солди ва эгаллаб турган тепалиги ўртамиёна эканлигини англаб етди. Мамлакатимиз ҳудудида юзлаб бундай тепаликлар бор. Бундай баландликларга чиққан биринчилар юқоридаги раҳбарларда тайинли таассурот ҳам қолдирмай келиб кетаверишади. Кўтариллишни истасанг ўзлигинг намоён эт! Айтишга осон, лекин бунинг ўзи бўлмайди. Кўпгина амалдорлар авлоди ўзини кўрсатиш деган лаънати муаммони ҳал этишган. Қандай қилиб зафар қучиш мумкин? Қандай йўл билан бўлса ҳам майли, ишқилиб мақсадга эришса бас.

Бошқалардан ажралиб туриш — маъқул келди дегани. Маъқул келмоқ эътибор қозониш демакдир. Турган гапки қўл остидагиларнинг, муносабати ҳеч нарсани ҳал этмайдиган шаҳар аҳлининг эмас; раҳбарларнинг, иложи борича юқорироқдагиларнинг назарига тушиш, нимаси биландир уларнинг ёдида қолиш керак. Пастдаги халойиқ, оммага келсак, уларга дўндириб ваъда бериш ва яна ваъда бериш лозим. Муддатларни белгилаш, режаларнинг ижроси, ажратилган маблағ ҳақидаги рақамларни келтириш, безатилган лойиҳаларни намоёйиш этиш, балиқчилик, совутгичлар ва умуман, ишлаб чиқаришнинг ривожланишини кўз-кўз қилиш зарур. Бундай нарсалар билан раҳбарнинг бошини қотирмаслик керак, раҳбарларга бўлакча ёндашиш лозим, сабаби, ҳамма усуллар қўлланган, синаб кўрилган, неча-неча асрлардан буён бу синоат кулфини очиш учун не-не калитлар, очқичлар кашф этилмаган ва мусобақалар ўтказилмаган дейсиз. Ҳамма томондан туртиниб-суртиниб, ўрмалаб келишаверади, бор имконларини ишга солишади. Роман Авдеевич эса ўпкаси йўқлардан эмасди. Бекордан-бекорга питирлайвермади. Вазиятни кузатди. Ва ниҳоят, кунлардан бир кун у одатдаги маросимлардан бирига диққатини қаратди. Ҳеч кимнинг эътиборини жалб этмаган, лекин унинг учун кўргазмали тарғибот вазифасини ўтаган арзимас бир расмиятчиликка аҳамият берди. Манаман деб кўриниб турибди. Бу ўринда ҳам азалдан одат бўлган удум — ҳар байрамда очиқ хат — откриткалар жўнатилади. Анъанавий табрикномалар. Ҳукумат аъзоларига олий сифатлиги жўнатилади, албатта. Қолганларнинг ҳаммасига бир ҳилдагиси. Роман Авдеевич ўйланиб қолди — эътиборсизлик ҳам эви билан-да, ахир. Наҳотки бошқалар тузукроқ эътиборга лойиқ бўлишмаса? Бизнинг биринчимиз юрак ютиб бу русумни кескин ўзгартириб юборди. Ҳар бир сиёсий Бюро аъзоси алоҳида хос откритка чиқаришга фармойиш берди. Масалан, Янги йил табриги учун чиқариладиган откриткаларнинг хомаки нусхаларини ноябрдаёқ кўрсатишларини талаб қилди. Бу ҳазилакам иш эмасди. Откритканинг сурати аввало кундалик воқеликка мос келиши, иккинчидан, бугунги давр учун қўйилган муаммолар ҳисобга олинishi, айни вақтда меъер сақланиши лозим эди. (Кимёвий ўғит ёки подшипникларни чизишмайди-ку ахир!) Бунинг учун бадиий идрок, топқирлик керак. Биргина ишора етарли, худди арчанинг ёқимли бўйидек унинг фикри эканлигини билдириб турсин, айни вақтда чиройли бўлсин. Табрик сўзлари ҳам ўзига хос, расмиятчиликдан холи, қуёшқондан чиқмаган, ҳурмат-эҳтиромни жойига қўйган бўлмоғи лозим. Шу боис энг юксак сифатини кўзлаб, олиб келинган ишларни бир чеккадан рад этаверди ва ниҳоят, биттасини маъқуллади. Ягона нусха-

да босиб чиқаришди. Умумхалқ байрамларидан ташқари туғилган кунлари учун алоҳида табрикномалар ўйлаб топилди. Бу ўта масъулиятли иш эди. Бирон бир хато ўтиб кетмаслиги учун ҳар бир чизик синчиклаб текширилар, бу ишга энг тажрибали ҳарф терувчилар жалб этилган эди. Роман Авдеевич бу нарсанинг одатдаги почта орқали жўнатиладиган табрикнома эмас, балки ҳақиқий саънат асари бўлишини истарди. Агар унга бор меҳру садоқат ҳамда қобилиятни бахш этса, албатта эътибор беришади. Бунга шак-шубҳа йўқ. Шунақа майда-чуйда нарсалар орқали баҳо бериш осон. Сабаби, солиштириб кўриш, оқиб келаётган табрикномалар орасидан ажратиб олиш мумкин. Турган гапки, бу иш жуда катта куч ва вақтни талаб этади. Бировнинг ёзуви тилларанг, бировники кумушранг, биттасиники қабарик, бошқасиники эскича усулда шикаста ҳарфлар билан ёзилган... Нозик томонлари озмунчами? Ҳар кимнинг диди ва талабига яраша безак ва сифат топишнинг ўзи бўлгани йўқ. Сиёсий Бюро аъзолари ўн битта, яна аъзоликка номзодлар ҳам бор. Номзодларга ҳажми сал кичикроқ олиш мумкин, Аммо Бош котибга фақат тилла ҳалли, конверти ҳам бўлакча бўлиши керак. Роман Авдеевич ўз пушти паноҳининг феъл-атворини пухта ўрганган, унинг учун қандайдир янги технологияни ўзлаштириш ёки муддатидан илгари ишга туширишдан кўра шахсий эътибор муҳим эди. Янги технология кутиб туриши мумкин, бироқ “сизнинг туғилган кунингиз” кутолмайди. Ўша пайтдаёқ унга анализатор — мавжуд воқеликни таҳлил этувчи ялтоқи дея ном беришганди. Ялтоқи деган сўз айтиб бўлмайдиган жойни ялашдан олинган...

Сиёсий Бюро аъзолари ҳеч кимдан Роман Авдеевич юборгандек шоҳона табрикномалар олишмаган. Кимдир буни майда-чуйда нарса деб ҳисоблаши мумкин, шундай деб ўйласа янглишади, инсонга эътиборда майда-чуйда нарса бўлмайди. Бу нарсалар йиллар ўтиб, истеъфога чиққанда Сиёсий Бюро аъзолари омманинг меҳрини қозонишганига далил сифатида бир-бирларига кўрсатиб мақтанса арзийдиган санъат намунаси эди.

Чин юракдан намоёйиш этилган эътибор эса зое кетмайди. Кўп ўтмай у ўз самарасини бера бошлади.

IX

Эшик кесакисидаги ўлчовлар бирданига уч миллиметрга паслади. Бу Роман Авдеевичнинг жисму жонини ўртайдиган жуда катта йўқотиш эди. Ушбу ҳодиса ажойиб табрикнома учун шахсан ўзлари миннатдорчилик билдирганини маълум қилишганидан кейин юз берди. Роман Авдеевич эшик кесакисининг оқиш бўёғига тортилган чизикча қараб, очилиб турган қулфи-дили хуфтон бўлди. Чизиклар билинар-билинимас паслаб кетмоқда эди. Бир вақтлари, болалик пайтларида улар аста-секин юқорига ўрлаган эди. У пайтларда онаси уни бўялмаган эшик кесакисига турғазиб бўйини ўлчар, чизиклар шитоб билан тепага ўрларди. Унинг кўнгли тусаяндек бўлмаса-да ҳарқалай юқориларди. Мана энди у амал пиллапояларидан аста-секин кўтарилгани сайин чизиклар пастга қараб кета бошлади, билинар-билинимасу, лекин бир меъёрда пасаймоқда. Бу нарса нимага боғлиқ бўлиши мумкин? “Корреляция”, деди врач. Хорижий сўзлар луғатида корреляция воқеаларнинг бир-бирига боғлиқлиги, деган маънони англатади, яъни бир воқеа иккинчи нарсани келтириб чиқаради. Роман Авдеевичнинг кўнглидан ғалати, анчайин ёқимсиз бир ўй кечди. Бу фикр шу қадар кўнгилсиз эдики, уни тезроқ миясидан чиқаришга уринди. Бироқ бу фикр миясидан хиралик билан ғужғон ўйнар, хаёлидан чиқмас, сабаби ҳаётини остин-устун қилиб ташлаётган ҳайрат бўшлигини нима биландир тўлдирмоқ лозим эди.

X

Роман Авдеевич ўзидан олдин ўтган обком котибларидан бирининг тақдири билан бўлакча қизиқди. Бу зотни у биринчи котиб ёки Чиройли биринчи котиб деб

атарди. Биринчилар ичра биринчиликнинг сабаби Роман Авдеевич олдида турган машаққатли йўлни у шараф билан босиб ўтган. Тиришиб-тирмашиб, ҳар бир тирқишдан фойдаланиб, хос вагонга эмаклаб чиқиб олган. Чиройлигининг сабаби у чиндан ҳам келишган одам эди. Баланд бўйли, юзидан шижоат ёғилиб турар, жингалакка мойил сочларига сал-пал оқ оралаган, ҳар жиҳатдан бекаму кўст — чинакам рус баҳодир эди. Роман Авдеевичнинг таҳминича ташқи кўриниши унга ҳар жиҳатдан қўл келган. Овози ҳам ўктам, ёқимли. Роман Авдеевичга ўша пайтнинг ҳужжатли киноларини қўйиб беришган — Чиройли минбарда — бошида қорақўл телпак, арайишчиларига нимадир деб қичқиряпти. У пайтларда ҳали бунақа ишларга артистларни жалб этилмасди.

Маъмурият тарихи ўзининг ёзилган манбаларига эга эмас. У авлоддан-авлодга мерос қолади, мажлис баённомалари, ҳиссиз ҳисоботлар воситасида бамисоли қояларга ёпишган пўпанакдек оғзаки ҳикояларда яшайди. Кўзга кўринмас, лекин ибратли тарих. Чиройли иш фаолиятини ўзидан олдин ўтган биринчининг кирди-корларини фош этишдан бошлаган. У телеминорада айланиб турадиган ресторан қурмоқчи бўлган. Қаердадир шунақа ресторанда маишат қилган экан. Қурилишга киришилди. Жуда узоқ қуришди. Қурилиш битгач, бизнинг Чиройлигимиз телеминорага махсус комиссияни олиб чиққан. Комиссия у ёқ-бу ёқни кўздан кечиргач, ресторандан ҳамма ҳарбий иншоотлар яққол кўришиб туришини аниқлади. Ресторанни очиб тақиқланди. Биринчи ишдан ҳайдалди. Ўрнига Чиройлини қўйишди. У касалхоналарга ажратилган ҳамма маблағ мана шу минора билан ресторанга сарфланганини, айти вақтда шаҳарнинг тиббий муаммолари бир неча йил орқага суриб ташланганини аниқлади.

Чиройлининг ҳаммаша ошиғи олчи эди, ҳамма иши худди раҳбар учун атайлаб ҳозирлаб қўйилгандек ишончли, намунали эди. Одамлар раҳбар шундай бўлишини истайди, нималарга қодирлигини тўла номоён этса... Вақт ўтгани сайин унинг ўзи ўзига маҳлиё бўладиган одат чиқарди, ўзидан бошқа ҳеч кимни кўрмасди.

Роман Авдеевич бу хавфли маррани яхши билар, чунки бунинг оқибати қандай яқунланганидан хабардор эди.

Толеи кулган кунларнинг бирида Чиройлини пойтахтга, хос вагонга таклиф этишди. У янги муҳитга дарров сингишиб кетди, ҳар қалай улфат кўрган одамда, қиттак-янттак қилишни, ашула айтишни, аёлларга суркалишни яхши кўрар, бу нарса тақиқланмаган эди. Ҳамкасбларининг кўпчилиги бу борада ундан қолишмаса-да, барибир қизиқсинишди. Бора-бора кўнглида кири йўқ, улфати йигит сифатида ҳаммага сўз бўлиб кетди ва аста-секин Бош котибга яқинлашиб олди. Бировни нари суриб, бировга дағдага қилиб, бировнинг оғзига уриб дегандек — сингишиб кетишнинг ўзи бўлмайди ахир. Сингишиб кетиш деган иборани ишлатиш балки инсофдан бўлмас, чунки у пайтларда Чиройли мутлақо самимий, бирон шумликни кўзламай хатти-ҳаракат қилган, акс ҳолда фош бўлиши аниқ эди. Унга катта ишонч билдириб, иккинчи котибликка кўтаришди. Роман Авдеевичга маълум қилишларича, у нодонроқ бўлса-да, хавфли эмасди.

Иккинчи шахс — қил учида турган одам. Аслида оғзи ошга етиб, олий мақсаднинг шундоққина ёнгинасида турибди, битта қадам ташласа бас, лекин иложи йўқ. Мана шу битта қадамни қўйиш қийин. Кўзга кўринмас, афсун қилинган чизиқ бор. Тарихда бунга қанчадан-қанча мисоллар мавжуд. Масалан, табиий равишда ҳокимият алмашиш жараёни юз беради, марҳумнинг ўрнига иккинчи шахс ўтириши керак, бироқ кутилмаганда қуюн кўтарилади-ю, иккинчи шахсни қаёққадир олиб кетади, биринчининг ўрнига сира кутилмаган кимса келиб қолади. Ҳар сафар иккинчи шахс ғойиб бўлади. Кўзлаган мақсадига етиш унга сира насиб этмайди. Тарих сабр-тоқат билан сабоқ беради-ю, лекин ҳеч ким ибрат олишни истамайди. Бу дарсхонага раҳбарлар яқин йўлашмайди. Раҳбарлар улар амалга чиқиши билан мутлақо кутилмаган, ҳеч қачон, ҳеч қаерда бўлмаган янгилик юз беришига амин.

Чиройлининг калласига қаердандир халқларга Бош котибдан кўра тузукроқ бошчилик қилишим мумкин, деган фикр ўрнашиб қолган. Бўй-басти ва савлати жиҳатидан бу лавозимга у кўпроқ мос келади. Сочининг таралишини гапирмаса ҳам бўлади. Бош котибнинг сочи кўнгилдагидек эмас. Бундай улкан мамлакатнинг Биринчи шахси ҳоқонлик кўринишига ҳам эга бўлиши керак-да ахир. Мана шу жўн фикр унинг сочлари чиройли таралган бошига маҳкам ўрнашиб олди ва

Бош котиб навбатдаги денгиз орти сафарига кетганида бизнинг даъвогаримиз бирин-кетин ўз ҳамкасбларининг ҳузурига зир югуриб қолди. У гапни Бош котибга бир неча лавозимни бошқариш мушкуллигидан бошлар, унинг соғлиғи ҳақида ўйлаш, баъзи бир вазифалардан, айтайлик, котиблиқдан озод қилиб қўйиш кераклигидан бошлар эди. Унга қишлоқ хўжалигини ёки бирор фахрий лавозимни берган маъқул, деган фикрлар ҳам йўқ эмаслиги айтиларди. Суҳбатдошлари бу кимдан чиққан фикр эканлигини билолмай унинг фикрига қўшилишарди. Айтилган фикр ҳеч қачон зое кетмайди. Шунга қарамай ҳаммамнинг фикри-ёди биргина савол билан банд бўлиб қолди: кимни қўямиз?

Чиройли оппоқ, бақувват тишларини ялтиратиб кулади. Кимни бўларди, унда, албатта. У гапни айлантириб ўтирмай шартта ҳал қилиб қўя қолди — уни қўйишади! У суҳбатдошининг елкасига оҳиста оҳиста қоқар, улар бунга жавобан илжайишарди. Албата у худди Отеллога ўхшаб силлиққина: “Шубҳа пайдо бўлган жойда ечим ҳам топилади”, дея жавоб бериши ҳам мумкин эди. Бироқ у Шекспирни ўқимаган. Ҳеч бўлмаганда “Керакли одам керакли жойни топади”, деган инглизча иборани ёки Темур ёки Вольтердек коса тагида ним коса тарзида: “Аллоҳ нимани ирода қилса шу бўлади”, дея чуқур маъноли, аммо тутами йўқ гап айтиши мумкин эди. Борди-ю, бундай назокатларга ўрганмаган тақдирда елка қисиб, камтарлик билан: “Бу ёғи сизларга боғлиқ”, деб қўя қолса ҳам бўларди. Бўларди Тақдирнинг шум ҳазили ҳам шундаки, тил ўлгур мақсадини фош этмай жим туrolмаган. Кези келганда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, негадир ҳамма доно фикрларни, мақолу маталларни Наполеон, Кромвель, Людовиклар, Черчилль, рус подшоҳларию вазирали айтишган. Бизнинг раҳбарларимиз кўп гапиришади-ю, бироқ тутуруқли бирон нарсга дейишолмайди.

Бизнинг даъвогаримиз жим тура қолса бўларди, йўқ, тилини тиёлмади, бу нарсга шўрига шўрва тўкди. Бош котиб сафардан қайтгач, унга дарров бу гапни етказишди, унча-мунча қўшиб-чатишди ҳам. Сабаби, уларнинг ҳар бири ўзини шу лавозимга муносиб деб ҳисобларди. Бош котиб уни ҳузурига чақириб, терисига соммон тикди: “Фитна-фасод билан шуғулланияпсанми? Менинг жойимни кўзлаяпсанми?” У сира ҳам аямай тузлай бошлади, омадли Чиройлининг ўтмишдаги ишлари ҳақида маълумотларни очиб ташлади; устидан ёзилган шикоятларни, хаёлпараст шаҳарликларнинг хатларини кўзлари остига олиб нуқди. Биз бу соддалик шайхларидан кулгандик, ваҳоланки уларни кимдир ўқиб, керак бўлиб қолганда фойдаланиш учун папкага солиб қўяр экан. Мана ўша кутилган вақт ҳам келди. Папкада яна баъзи бир нарсалар ҳам бор эди. Бош котиб унинг гирибонидан олиб, папкага тумшугини ишқади. Фитначи қилмиши учун тавба қилди, ялиниб-ёлборди, бечораҳоллик билан нималардир деб мингирлади, ичкаридан унинг ёш боладек ҳиқиллагани эшитилиб турарди. Ўшқириш, сўкиш ва унга жавобан ҳиқиллаш эшитиларди. Бош котиб ўзини тутолмай қолди: “Каллаварам! Олифта! Терингга сифмай қолдингми, жингалак соч ҳўкиз. Иштонингни ечиб, қип-ялонғоч кўчага ҳайдаб чиқарамиз, кимлигингни одамларга кўрсатиб қўямиз, ҳе ўша...” Бош котибнинг сўз бойлиги кўп, тили анчагина суяксиз эди. Очигини айтганда, унинг бошқа жиҳатлари билан бу томонининг анчагина фарқи бор эди.

Фитначи хонадан деярли тўрт оёқлаб эмаклагудек бўлиб чиқди, бутунлай адойитамом бўлган, тердан шилта-шалаббо бўлиб кетган, ҳусну тароватдан ном-нишон қолмаган эди. Айтишларича, унинг сочлари шалвираб тушган, аъзойи-бадани қалтқалт титрар ҳеч ким ёнига келиб ёрдамлашишга журъат этолмади. У деворни ушлаб йўлакка бурилди-ю, гурсиллаб йиқилди. Дарров дўхтир чақирди. Бош котиб ҳам пайдо бўлди, бирпас қараб турди-да, нафрат билан гапирди: “Агар тиришиб қолса, Қизил майдонга дафн этамиз, тузалиб кетса, партиядан ўчирамиз!” Юқорининг таомили шунақа, шафқатсиз.

Унинг дардини инсулт деб топишди. Беморнинг оёқ-қўли шол бўлиб, ўзи тилдан қолди. Уни таомилга биноан хориждан келтирилган дори-дармонлар билан даволай бошлашди. Консулиумлар ўтказишди, лекин аҳволи яхшиланмади. Кундузи уни филдиракли юмшоқ аравачага ўтқазиб боғда сайр қилдиришар, аллада азиз, тўрвада майиз қилиб папалашарди. Байрамларда одатдагидек ҳамма қатори Чиройлининг суратини осишарди. Одамлар бўлиб ўтган ҳодисадан беҳабар эди. Ҳаёт

сирли қонунларига биноан ўз йўриғида давом этарди. Кунларнинг бирида улардан бири ғойиб бўлар, унинг қаёққа кетганини ҳеч ким билмас, ўрнига янгиси қўйилар, рассомлар ўша эски танага янги башарани чаплаб қўя қолишарди. Таглик ҳали ҳайкал дегани эмас, деган гап бор. Бизда таглик бўлгани муҳим, унинг устига қўйиладиган ҳайкаллари алмаштиравериш мумкин.

Собиқ Чиройли радио тинглар, телевизор кўрар, ниманидир тушунганга ўхшар, лекин гапиролмас, ғингшиганга ўхшаш овоз чиқарар, кўзини пирпиратар, буралиб-суралар — бир сўз билан айтганда, у ёки бу масала бўйича ўзининг қандайдир муносабатини билдирадди.

Ойлар ўтди ва Бош котибнинг ишдан кетганини, табиийки у соғлиги ёмонлиги туфайли истеъфо берганини ва яна янги раҳбар сайланганини эълон қиладиган кун ҳам келди. Бизнинг Чиройлигимиз бутунлай шол бўлса-да, бояги-бояги ҳамма нарсадан четлаштирилганди. Ҳарқалай, тўнтариш юз берган, фақат уни фаҳм-фаросат билан, Чиройлининг тажрибасидан ибрат олган ҳолда ими-жимиди ағдаришган эди.

У бечора бу хабарни эшитгач ва ойнаи жаҳонда янги раҳбарни кўргач, бирдан ўзини тутолмай қолди, ўтирган жойида ҳаракатга келди, тўсатдан қўллари қимирлаб, аравачадан турди, рўйирост қақдини ростлаб, дона-дона қилиб қичқирди: “Мен Бош котиб бўлишим керак. Мен, фақат мен...”

Ташқаридан кузатган одам унинг гапириш қобилияти тикланибди, деб ўйлаши мумкин. Унинг ранги кўкариб, бу сўзларни худди қасамёддек тўхтовсиз такрорларди. Кўп ўтмай у оламдан ўтди.

Янги раҳбарият уни худди ўзининг тенг ҳуқуқли сафдошидек эҳтиром билан дафн этди. Удумга айланган тартибга амал қилинди — раҳбарият, ишчилар синфи, ёшлар ва зиёлиларнинг вакиллари нуқт сўзлашди. Мотам куйлари чалиниб, байроқлар туширилди... Хотирлаш маросимида унинг ёрдамчиси озгина тотингач, бизда ҳаддан ташқари эрта ё ўта кечикиб ўтишади, мўлжални ҳеч тўғри ололмаймиз, тарих ҳам нима қиларини билмай довдираб қолди, деди.

Бу одамнинг тақдири ҳақида ўйларкан, кўрқувдан Роман Авдеевичнинг миясидаги энг кичкина томирларигача зўриқиб, ёрилиб кетгудек бўларди. Ҳамма нарсани унинг ўзига боғлиқ. Тузумнинг кўними йўқ. Агар Чиройлининг қон томирлари ёрилиб кетмаганда Бош котиб бақариб-чақариб ёнгил тортган, ўзини босиб олгач, балки кечириб юборган ҳам бўларди. У ўзига қаттиқ ишонадиган, боқибёғам одам эди.

Шу ўринда муаллиф ўз қаҳрамонининг фикрларини давом эттиришни истайди. Агар майда томир ёки унда ивиб қолган қон вақтида даволанмаса, юз миллионлаб одамнинг тақдири Чиройлининг ҳеч вақо йўқ миясидаги шу иллатга боғлиқ бўлиб қолади. Агар шундай экан, тарихда ҳеч қандай қонуниятлар жорий этмаслик керак, тарих деганлари илм эмас, санъатдир. Ҳамкасбларим ишлаб чиқариш кучларининг тадрижий ҳаракати, тасодифий алғов-далғовлардан келиб чиқадиган одамларнинг эҳтиёжи ҳақида гапириб эътироз билдириши мумкин. Муаллифнинг бу нарсалардан хабари бор, ўқиган, тарих ўзгариши учун юзлаб йиллар кераклиги билан иши йўқ одамларга айтадиган раддияси бор. Инсон ўзига берилган олтимиш ёки етмиш йилдан келиб чиққан ҳолда мулоҳаза юритади. Ҳамма нарсани майда-чуйдами? Агар умри мобайнида ҳеч нарсанинг моҳиятига етмаса, инсонга бундай илмнинг нима кераги бор? Агар ҳаётни майда-чуйда нарсани деб билсангиз, марҳамат қилиб микрожараёнларнинг фарқига боринг. Астрономлар кометаларнинг ҳаракати, ой, қуёш тутилишини олдиндан айтиб беришади, бироқ тарихчилар ўтмиш қандай бўлишини билишмайди. Ўн йил, йигирма йилдан кейин ўтмишимиз қандай бўлиши ҳақида лом-мим дейишолмайди.

Нима бўлганда ҳам Роман Авдеевич ўзига керакли хулоса чиқариб олди. Ҳамма нарсани ўзига олавермаслиги, томирларини эҳтиёт қилиши керак. Томирлар соғ экан, ҳали умид бор, ҳамма нарсани эришиш мумкин. Кўнгилга олавермаслик, мияни зўриқтирмаслик лозим. Ғам-ташвишдан нари бўлиш лозим. Генералисимуснинг сафдошлари ҳеч нарсани писанд қилмайдиган, метин одамлар бўлишган. Асаби йўқ, изтироб чекишни биламайдиган, бамисоли уларга ҳеч нарсанинг даҳли йўқ одамлар бўлишган. Доим таҳликада яшаса ҳам, хотинларини, ака-укаларини қамашса, сургун қилишса ҳам парвойи-палак, бемалол тўқсон, ҳатто ун-

дан ҳам ортиқ умр кўришган. Геронтакратлар — яшовчан одамлар. Бош котининг ёрдамчиларидан бири: “Бизда автократия эмас, гарантократия мавжуд”, деган эди.

XI

Бизнинг кўп муҳтарам Роман Авдеевичимиз ниҳоят эътиборга чалинди. Тез-тез юқорига чақириб турадиган бўлишди. Имтиёзлар бериб, кузата бошлашди, Ҳеч ким ҳеч нарсани ўргатмас, огоҳлантирмас, ҳокимият чакалакзорларида ўзи, ўз ақли ва фаҳм-фаросати билан йўл топиши керак. Ҳар бир сўзига, уни қай тарз айтаётганига, айна вақтда қандай ҳатти-ҳаракатлар қилаётганига эътибор бериш лозим. Масалан, агар Бош котиб бирон иборани талаффуз этса, бошқалар дарров унга тақлид қилар, Роман Авдеевич ҳам кўпдан қолмасди. Бошқалардан олдин чапак чалмаслик, ҳамма қатори кулиш керак.

Агар арзимаган хатога йўл қўйса, тамом, дарров бошқача маъно беришади, бутунлай расво ҳолда етказишади, неча йиллик ҳатти-ҳаракати ҳавога кетади. Юқорида худди ўрмонда юрган овчидек бирон шох-шаббани шитирлатмаслик керак, ўлжани хуркитиб юборасан.

У юқоридагиларнинг одамига айланди-қолди. Бу ўша замоннинг теран тушунчаси эди. Унинг лавозимига имкониятларига эга бўлганлар кўп, бироқ сингишиб, ўз одамига айланганлар саноқли. Ўзиники бўлиб қолган одам истаган пайтда юқорига кўнғироқ қилиши мумкин, дарров улаб беришади. Бемалол бориши мумкин, қабул қилишади, бугун бўлмаса эртага. Ўзиники бўлиб қолган одам шунчаки айланиб, маслаҳатлашгани келса ҳам бўлади, у ҳолда фақатгина иш тўғрисида гаплашишмайди. Ўзиники бўлиб қолган одам одатдаги раҳбарлар — вазирлар, бош вазир муовинларининг ҳузурига поезддан тушибоқ тўппа-тўғри кириб бораверади. Лавозимдан кўра сингишиб кетиши муҳим. Ўз одамига айланиш, яъни сингишиб кетиш алоҳида имтиёзларга, устунликнинг яширин имкониятларига эга бўлиш демакдир.

Роман Авдеевични Москвадаги энг олий йиғилишларга таклиф эта бошлашганидан буён унинг ёрдамчилари керакли ҳисоботларни ҳозирлаб бериш устида кўпроқ бош қотирадиган бўлишди. Аслида бу одатдаги ҳисобот эмас, балки тайёр маъруза эди. Мавзуси аниқ, фақат маъқулландими, йўқми, рад этиладими ёки қўллаб-қувватландими, мана шуниси қоронғи. Айтилик, ҳомилани олиб ташлаш масаласи; тақиқлаш керакми, руҳсат беришми ёки ҳар кимнинг ўз онги, тушунчасига ҳавола этиб қўявериш лозимми? Қандай фактларни ажратиб олиш кераклигини билолмай бошинг қотади. Роман Авдеевичнинг фикрини уқиб олиш амри маҳол. Ўзича фикрни изоҳ этмайди. Аёлларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, оилани мустаҳкамлаш ҳақида гапирди, бу гаплар ҳомилани олиб ташлашга ундаб айтилганми ёки аксинчами, билиш қийин. Қандай хоҳласанг шундай тушуниб олаверасан. Ёрдамчилар аросатда қолишган. Афтидан Роман Авдеевич у томонни ҳам бу томонни ҳам қўллаб-қувватлаётганга ўхшайди. Оқибатда биттаси ҳомилани йўқотиш ҳақида нутқ тайёрласа, иккинчиси аксини ҳозирлайди, кимники ишонарли чиқишига мусобақалашади. Тасаввур қилинг, у ҳар иккала нутқни ҳам олади. Йиғилишларда сўзга чиққан кўпчилик қайси томонга оғса, у ёки бу маърузани олиб ўқийверади. Муҳими, уларни адаштириб юбормаслик-да. У атайлаб иккала йўлни тутган кўринади. Ёрдамчилар масаланинг моҳиятини англаб етишгач, қувониб кетишди, бирдан енгил тортишди, ҳеч ким уни ножўя ҳисобламайди. Аксинча, раҳбарнинг усталлиги вазиятга қарши чиқишда эмас, муҳими ундан омилкорлик билан фойдалана билишда эканлигини англаб етишди.

Раҳбарнинг мавқеи шаҳарнинг мавқеини кўтарди. Баъзи бировлар бекорга Роман Авдеевич сохта устомон одам, ўз нуқтаи назари йўқ дейишади. Танқид қилиш осон, агар фикрлар бир жойдан чиқса, доим ўзгариб турса, Катта ким томонда эканини билиб бўлмаса, қандоқ қилсин! Қачон сўз олиш кераклигини аниқ билиб кўрингчи. Бу борада ўта нозик ҳушёрлик керак. Ўта сезгирлик зарур. Қарши чиқиб қолмаслик, айна вақтда кечикмаслик ҳам керак. Агар Каттанинг фикри ойдинлашиб бўлса, беҳуда кучаниш бефойда.

Роман Авдеевич фақатгина ўзига хос аллақандай усуллар билан ҳал қилувчи дақиқаларни аниқ билар, шартга қўл кўтариб, "майли, таваккал қилиб кўраман", дегандек ҳатти-ҳаракатлар қилар, керакли чўнтагидан олдиндан тайёрлаб қўйилган қоғозини олар ва нишонга аниқ урарди. Роман Авдеевич бир меъёрда, аста-секинлик билан таваккал қилувчи, узоқни кўра билувчи одам, деган таассурот тугдира олган эди.

Унинг чўнтагидан қоғозини олиб, ўз фикрини рақамлар, бирламчи манбалардан олинган иқтибослар орқали ишонч билан гапиришига эътибор бериш лозим бўларди. Роман Авдеевич кўпдан бери одамларнинг дилида йғилиб ётган муаммоларни тўкиб солаётгандек овози титраб ҳаяжонланарди. Бу масалалар хусусида кўпдан бери ўйлаб юргани, аниқ далиларга асосланган қатъий қарорларга эғлиги яққол кўзга ташланиб турарди.

Вақти соати келиб маъмуриятдаги арчилган тухумдек сип-силлиқ, таълим кўрган, одобли, шишадек кўзлари совуқ йилтираб турувчи йғитлари ҳақиқий катта раҳбар бир эмас, икки хил фикрга эга бўлиши табиий, деган хулосага келишди. Янгича фикрлашнинг улғайиш тартиби ва қонуниятини шундай. Акс ҳолда яшаб бўлмайди.

Ҳозир нима учун бунчалик хушомадгуйлик қилиш керак, дея эътироз билдирадиган ёшлар пайдо бўлиб қолишган. Бунақада одам ўз қиёфасини йўқотиб қўядику. Умр бўйи жирканч аҳволда ялтоқилик қилиш керак. Бироқ охириги қўйлагини қиморга тиккан одамни ёмон кўриш инсофданми? Севгани учун таҳқирланган ошиқни-чи? Улар ўзларини минг кўйга солаётган туйғуларини жиловлашга қодирми? Роман Авдеевич ҳам шундай одам. Унинг фикри ёдини алангали бир эътирос банд этиб, ҳаракатга келтиради. Унинг ҳар бир хатти-ҳаракати у ёки бу ҳолда ўз олдига қўйган улуғ мақсадларга боғлиқ. Муаллиф унинг ҳатти-ҳаракатида бу узвий боғлиқликни ҳаммаша кўра билмади. Роман Авдеевич ўз мақсадидан чекинган пайтлари ҳам бўлган, кўзлаган мақсадига интилувчан одамнинг ҳаёти бир текис кечмайди. Ҳаёт йўлининг чалкашликлари, чекинишлар, ҳийла-найрангларга қарамасдан Роман Авдеевичнинг мақсад сари бир меъёрда илгарилаб, юқори-га ўрлаб бораётганини кузатиш мумкин. У фақат олға, фақат илгарига интиларди. Ярим аср илгари, тахминан 1937-38 йилларда ишлаганида жуда ҳам катта фалоят кўрсатган бўларди. У ўта хавфли, лекин ғаройиб, шиддатли ўзгаришлар даври эди. Бир неча ой ичида одамлар ажойиб зафарларга эришарди. Бундай ўзгаришлар урушдагидан кўра тезроқ юз берарди. Ҳозир эса ҳар ким ўз лаҳимини қаричма-қарич ковлаб бориши керак. Бундай кундалик иш жараёнида Роман Авдеевичнинг қалби роҳатланар, иродаси чиниқар, ақли пешланар, топқирлашиб ва теранлашиб борарди. Агар Роман Авдеевич ўз олдига қўйган мақсадини сездирмай алмаштириб қўйишса, масалан, уни бирон илмий кашфиётга ўзгартирилса, борми, башарият буюк кашфиётчига эга бўлар, довулларга қарши чора-тадбири, доғларни йўқотиш воситаси, СПИДнинг муолижасигача ўйлаб топилар, ҳамма учун зарур янгилик юзага келарди.

Ё Аллоҳ, амалпарастликка бўлган иштиёқни, ҳамма қодир куч-қудратни бошқа нарсага, масалан, меҳр-шафқатга, санъатга буриб юборилса, башарият қанча янгиликка эришган, қанча кашфиётга, бизнинг мажмағил фазлу карамимиз ҳаётий қувватга эга бўларди.

Роман Авдеевичга ўхшаб амалга интилувчи, ўз йўлидаги ҳамма нарсани бо-сиб-янчиб ташлайдиган, одамларнинг тақдирига эғалик қилувчи, буюрувчи, ҳукм юритувчи бирон бир восита, ажойиб феъл-атвор топилиши маҳол. Агар бундай одамлар бўлмаса ҳаётнинг жилоси хира тортса керак.

Бу масала баландпарвоз гап эмас. Роман Авдеевич ўзини юксак лавозимларга муносиб деб ҳисоблайди. Энг юқори лавозимга. Нафсиламрини айтганда, амал ва лавозим деган иборалар амалпараст одамнинг луғатидан олинган, аслида улар бутунлай бошқача тушунчалардир. Афсуски, муаллиф ҳаммаша асосий эътиборини ўзи кўриб, биллиб юрган нуҳчаларга, бизнинг замонамизда ҳад-ҳисобсиз кўпайиб кетаётган амалпарастларга қаратган. Роман Авдеевич эса бутунлай бошқа тоифадан, ҳатто муаллиф унинг қандай кимсалигини билолмай боши қолади. Уларни тушуниш учун бундайларнинг қиёфасига киришни ўйласа, юраги орқага тортиб кетади. Роман Авдеевич ўзини тугал қиёфага киритишга ботинолмайди.

Амалпарастнинг қўл остида жуда кўп ташкилотлар, корхоналар бўлиши лозим. Роман Авдеевичнинг фикри-ёди бутунлай бошқа томонга, ўзгача йўналишга, ҳатто анчагина хатарли омилга қаратилган, у доҳий бўлишни истарди. Ҳамма халқларнинг йўлбошчиси бўлиши шарт эмас, унинг маълум қисми, масалан бирон республикага бошчилик қилса ҳам майли. У расман ҳамма талабларга тўғри келарди: маърузаларни дона-дона қилиб ўқийди, нутқ санъатини яхшигина ўзлаштирган, дипломи ҳам бор, техникага оид қандайдир институтни тугатган, шахсий варақаси кўнгилдагидек. Унинг ҳамма нарсаси меъёрида, бу борада бир нарсани иккинчиси билан чалкаштириб юбормаслик керак. Роман Авдеевичнинг рақибларидан бирининг илмий даражаси бор, фан номзоди, эҳтимол фан доктори бўлса керак. Шу билан бошини балога қўйган. Керагидан ортиқча илми. Унинг илмий даражаси раҳбарларнинг гашини келтирарди. Юқоридигиларга қараб бўй бўйлаш керак. Тепадагиларнинг бири бир амаллаб темир йўлчилар техникумини тугатган, бошқаси республикада бўлим бошлиғи бўлганида педагогика институтида сиртдан ўқиган, муаллимлар имтиҳон олгани унинг ҳузурига келишган. Учунчисининг шахсий варақасига “Озиқ-овқат техникумида ўқиган”, деб ёзилган. Кўзлаган мақсадига эришгач, уни тугатган, тугатмагани ўз аҳамиятини йўқотган. Кўзлаган мақсадига эришдими, демак, гап маълумотда эмас экан, балки “университетларни тугатмагани” учун ҳам орзуси ушалгандир. Диссидентлар — сиёсий мухолифлар ҳамма ҳукумат аъзолари чаласавод одамлар, дея пичинг қилишсади. Тўғри, улар қўлидан иш келадиган инженер бўлишмаган, ўқитувчиликни ёлчитишмаган, мутахассисликни қойил қилишмаган, шу боис ўзларини жамоат ишларига уришган. Бизнинг Роман Авдеевичмизга ҳам шу қарашни татбиқ этмоқчи бўлишарди. Ҳар қандай мутафаккир — сафсатобоз. Ҳукумат аъзолари каллаварам инженер бўлишганининг сабаби, уларга бутунлай бошқа қобилият ато этилган: улар байроқдор бўлишни, давлат ташвишларини елкасида ортмоқлаб юришни исташган. Агар улар йўлбошчиларни вояга етказадиган техникумларда ўқишганида албатта аълочилардан бўлишарди. Афсуски, бундай илм даргоҳининг ўзи йўқ.

Ҳар қандай идорада, вазирликдан тортиб, уй-жой бошқармасигача, вокзалларда, касалхоналарда, дам олиш уйларида, кемаларда Сиёсий Бюро аъзолари ва аъзоликка номзодларнинг суратлари осиб қўйилган. Ҳокимларнинг ўзига хос галереяси аъзолар мажмуаси. Ҳаммаси бир хил қора кастюм кийиб, қора бўйинбоғ таққан, бир хилда сўхтаси совуқ, улар Роман Авдеевични болалик кезларидан, кейин ўқувчилик ва талабалик йилларидан буён синовчан тикилиб кузатишсади. У мана шуларнинг назорати остида катта бўлган дейиш мумкин. Улар ўлим нималигини билишмайди, худди фаришталардек гуноҳлардан холи деса ҳам бўларди.

Ҳали маъмуриятда ишлаб юрган кезлари пойтахтга хизмат сафари билан борган эди ва ўша пайтдаги бизнинг биринчи котибимизнинг назарига чалиниб қолди. Ёрдамчиси касал бўлиб қолган эканми ёки бошқа важданми, ишқилиб, у Роман Авдеевични ўзи билан овга олиб кетди. Бу шунчаки ов эмас, каттанинг ўзи ҳам бормоқчи экан. У бизнинг биринчимизнинг ўқи ўзган пайтлар эди, уни таклиф қилишди, у бизнинг қаҳрамонимизни танлади, таомил шунақа, ёрдамчиси ҳамроҳ бўлиши керак.

Овдан кейин ўрисчасига тамадди қилгани ўтиришди, бу ичкиликбозлик дегани. Очиқ ҳавода, дарахтлар соясида, дабдабаю-асъасасиз ўтиришди. Сирланмаган столу курсилар, гулхан ёниб турибди, тўнғиз гўшти айлангирилиб кабоб қилинпти. Раҳнамолар яхшигина кайф қилишгач, қангомага тушиб кетишди, уларнинг яқинларидан иккитаси айтишиб қолди. Жанжал нимадан чиққанини Роман Авдеевич билолмади, бошқа ёрдамчилар билан бир чеккада турган эди. Даҳанаки жанг ёқалашишга айланди. Кейин ростмана муштлашиб кетишди. Ҳаммага ўхшаб сўкишиб, бир-бирига мушт туширишар, тегишишар, оёпоқ сочларига чанг солишиб тортқилашишарди... Уларни ҳеч ким ажратмади. Каттакон яйраб кулар, қолганлар ҳингиллашишарди. Роман Авдеевичнинг эси оғиб қолди — булар ўлим нималигини билмайдиган, шунча йилдан бери суратлари худди чўқинадиган хочлардек ҳамманинг кўз олдида турадиган авлиёлар эди. Шу пайт биринчи марта унинг кўнглига ўта қалтис, исёнкор фикр келди. Бу ерда ҳозир нозир бўлиб турганларнинг биронтасининг хаёлига бундай фикр келгани йўқ, лекин унинг кўнгли-

га келди: унинг булардан нимаси кам? Қўрқоқлиги, журъатсизлигига қарамай улардан кам эмас. У мана шуларнинг тоифасидан.

Шу кундан эътиборан мақсад ойдинлашди, ҳамма нарса шунга мослаштирилди. Роман Авдеевич мисолида агар инсон бор ақлу заковатини, иродасини кўзланган мақсадга сафарбар этса, нечоғли улкан ютуқларга эриша олиши мумкинлигини кўриш мумкин. Истакнинг ўзи ҳам қобилият.

Агар истак астойдил бўлиб, ҳамма нарсани ўзига бўйсундира олса, бу қобилиятнинг ўзгинаси. Роман Авдеевич шоир ёки чолғучи бўлишни орзу қилмаган. У фақат Сиёсий Бюро аъзоси тимсолидаги доҳий бўлишни истаган. Демак унда Сиёсий Бюро аъзоси бўлиш қобилияти бор. Балки унинг бошқа қобилиятлари бўлгандир, бироқ у буларни намоёиш этиш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган. У ўзининг зафар пиллапояларидан олиб чиқувчи йўлини анчагина шарафли бўлади, деб тасаввур қиларди.

Йиллар ўтгани сайин бу сирпанчиқ пиллапоядан қулаб тушмаслик учун кўпроқ эгилишга, эмаклаб юришга, ҳамма нарсадан воз кечиб, кўп нарсаларни қурбон қилишга, кўп нарсани пинҳон тутиб, ичида чиритиб юборишга тўғри келди.

Айрим тарихчилар Роман Авдеевичга тасодифлар қўл келган, кетма-кет юз берган фавқулудда воқеалар уни турткилаб, юзага чиқариб қўйган дейишади. Бундан Роман Авдеевичнинг шахсий хизматлари йўқ бўлиб чиқади. Ахир унинг ўрнида бошқа одам бўлиши ҳам мумкин эди-ку. Лекин негандир ундай бўлмаган, ваҳоланки бошқа ўлкаларда шунақанги пихини ёрган фирибгарлар, шунақанги бошлиқлар чиққанки, эсласанг кўнглинг кетади. Бундай муттаҳамлар қайдан пайдо бўлар экан, дея ёқангни ушлаб қоласан. Бунақалар ҳар қанақа тасодифни қўлдан чиқармаган бўлишарди. Йўқ, бизнинг Роман Авдеевичимиз ўзининг кўтарилишига тасодифларнинг енгил-елли ўйини, омаднинг кўр-кўрона чопиб қолиши сабаб деб билмайди. У ўзини тиришқоқлиги, мақсад сари интилиши туфайли ҳамма нарсага эришдим, деб ҳисоблайди.

ХП

Ҳамма ҳузурида қўл қовуштириб турадиган, ҳамма безиллайдиган катта бошлиқнинг ҳаёти ҳам нохушликларга тўла. Уни юлдузларга элтувчи йўл уқубатли. Қадимдан қолган бу ибора Роман Авдеевичга ёқарди. Бу иборанинг маъноси теран эди. Масалан, “юлдузларга элтувчи” деганини фақатгина илми нужумдан келиб чиққан ҳолда эмас, бутунлай бошқача тушуниш мумкин. Уқубатни ҳам. Мана масалан, шу шаҳарда яшовчи акдемик Сургучевнинг турган-битгани уқубат. Уни неча марта Москвага таклиф этишди, лавозим беришди, унамайди. Бу ҳол Роман Авдеевич учун жуда ғалати туюларди. Академикнинг бошқа антиқа ишлари ҳам йўқ эмасди. Масалан, бир илмий йиғилишда унинг ҳамкасби Роман Авдеевичнинг серқирра қобилиятини Улуғ Петрнинг ҳар томонлама билафонлигига қиёслади. Акдемик ўз нутқида унинг фикрига қўшилган ҳолда: “Петр Биринчи ўз талантини табиатдан олган, Роман Авдеевич эса лаганбардорлардан олади”, дея луқма ташлаб ўтди.

Жуда ҳам ўринсиз танбеҳ, шундай эмасми.

Академикнинг навбатдаги ишларидан бири анча-мунча ғалвага сабаб бўлди. Кейинроқ маълум бўлишича бу навбатдан ташқари, режалаштирилмаган иш экан. Уни бажаришни ҳеч ким талаб қилмаган. Бу иш режада ҳам, ишлаб чиқариш кўрсаткичларида ҳам инобатга олинмайди. Институт директори бу нарса ҳеч қачон иш режасига киритилмаганини таъкидлаб турибди. Бу ташаббус бўлимига оид ёки шунга ўхшаш бир гап. Негандир илмда бундай нарсаларга йўл қўйилади. Директор илгарилари кўп ишлар шу тарзда амалга оширилганига ёпишиб олган, Менделеевнинг даврий жадвали ҳам олдиндан режалаштирилмаган. Сургучевнинг ўзи янги услубни тасодифан кашф этганини айтиб турибди.

Рисоладаги академик нашр муҳарририятидагилар Сургучевнинг мақоласи билан танишиб чиқишгач довриаб қолишди. Мақолани дарров бош муҳаррирга беришди. У мақолани кўриб чиққач, бошини чангаллади, дарров Сургучевга сим қоқиб, мақолани қайтариб олишни илтимос қилди. Сургучев сира ҳам кўнмади.

Бош муҳаррир ходимларини йиғиб, уйдаги гапни кўчага чиқармасликни тайинлади-да, маслаҳатлашгани юқорига кетди. “Юқори” ҳар бир раҳбарнинг ишонган тоғи. Тўғри, кейинги пайтларда улар ҳам “Ўзинглар ҳал қилинглари”, “биз сизларга маслаҳаттўй эмасмиз”, деб ўзларини четга оладиган бўлиб қолишган. Бироқ Сургучевнинг мақоласини варақлаб чиқишгач, ўзларини панага олишмади. Мақолани янада юқорироққа узатишди, қаватлараро телефонлар ишга тушди, маслаҳатлар қизиб кетди, Роман Авдеевичнинг фикрини бўлмоқчи бўлишди, у бу гаплардан беҳабар экану лекин Сургучевга тоқати йўқлигини яшириб ўтирмади. Асарлари хорижда чоп этиладиган олимдан яхшилик кутиб бўлармиди, деб ўйлари у.

“Кўп вайсама, — дея қўполгина унинг гапини бўлди Москва, — нима гаплигини ҳам билмайсан-ку, олдин танишиб чиқмайсанми? Жуда ҳам ҳаддиларингдан ошиб кетибсизлар-да!” — дея танбеҳ беришди ҳамда қаловини топишни, ортиқча шов-шув кўтармай, масалани яхшиликча ҳал этишни тайинлашди. Қўлёмани махфий тарзда қайтаришди. “Ўта махфий, муҳим аҳамиятга эга”, деган энг олий муҳр босилган конвертда жўнатишди. Роман Авдеевич шахсан ўзига топшириб, ҳатто маслаҳатчи референтларига ҳам кўрсатмаслик шарти билан қўл қўйдириб олишди.

У кўпдан бери ҳеч нарса ўқимай қўйган эди. Фалсафа ва сиёсий адабиёт бўйича шарҳ тайёрлаб беришар, бадий адабиёт (маҳаллий қаламкашлар)нинг қисқача мазмунини ёзиб қўя қолишарди.

Сургучевнинг мақоласи кичкинагина, бироқ зич ёзилган эди. Тушуниб етгач, Роман Авдеевич юқоридагилар нега бунчалик ҳовлиқиб қолишганини, нега унга: “Қўйингизда нимани сақлаб юргандинг...” дея таъна қилишганини англади. Папкани жаҳл билан ёпаркан, кайфияти бузилиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юриди, орачора телефонга кўз ташлар, биронтасига қўнғироқ қилиб, маслаҳатлашгиси келар, лекин бунақа гап билан бировга сим қоқиб бўлармиди? Ўйлаб топган гапини қаранглар-а, бу кишим сиёсий раҳбарларнинг иш унумини аниқлаш усулини таклиф этибдилар. Таклиф этибгина қўя қолмай кенг қамровли жорий усулини ҳам ишлаб чиқибдилар. Академикнинг фикрича азалу азалдан сиёсий фаолиятнинг аниқ ўлчами йўқ, сабаби кўрсаткичнинг ўзи мавжуд эмас. У моддий нарса эмас, худди ҳаво бўшлиғидек кўзга кўринмайди. Моддий бўлмагач, исбот-далили ҳам йўқ. Аммо баъзи бировларга сири аён. Унинг сири шундаки, юқоридан ҳамма нарса яққол кўзга ташланади, пастдан ёки ён томондан биров нарса дейиш маҳол. Ходим нодон, лаёқатсиз бўлса ҳам уни кўтараверишади, тортқилайверишади, асраб-авайлашади. Демак, қандайдир сир бор. Сургучевнинг холис усули худди термометр сингари қўлланиларди. Бу усул ёрдамида ҳар қандай биринчи котибнинг ишини баҳолаш мумкин. Маҳаллий шарт-шароитни ҳисобга олган ҳолда албатта. Керакли маълумотларга эга бўлган ҳар қандай одам ўз фикрини айта оларди.

Бу ғоянинг ўзи кишини ташвишга солар, унинг пайдо бўлиши сира ҳазм бўлмасди. Сабаби бундай фикр фақат ёт одамдагина туғилиши мумкин.

Сургучев билан гаплашиш қийин бўлди. Академик ўз кашфиётининг ғоявий зарари нимадан иборатлигини сира тушуниб етолмасди. Ўзоқни кўрмайдиган кўзларини чақчайтирганича қанотини ёзар, худо хайрингизни бергур, ахир сизлар хурсанд бўлишинглар керак-ку, бу вайсақи ва ахлоқлардан қутилишнинг аниқ имконияти-ку, дерди.

— Кадрларни танлаш, кадрлар сиёсати партиянинг муҳим таянч нуқтаси, — дея ўқитиришга уринарди Роман Авдеевич. — Наҳотки сиз бизни иш услуби йўқ, деб ўйласангиз. Худога шукр, сизсиз ҳам ўзимиз ҳал қилиб олишга қодирмиз.

— Ҳал қилолмайсизлар, — дейди Сургучев. — Шу пайтгача ҳал этолмагансизлар, бундан кейин ҳам қўлинглардан келмайди.

— Сизга нима кет қўйлиги? Сизнинг нима ишингиз бор?

— Қайси маънода?

— Сизнинг бу ишларга алоқангиз йўқ-ку, партия аъзоси эмассиз-ку.

— Алоқам бор. Жудаям алоқам бор. Мен сизнинг ҳафтафаҳмларингиздан кўп озор чекаман.

Роман Авдеевич бирдан жонланиб кетди.

— Кимдан? Қайси масалада?

— Кошки улар биттагина бўлса экан, — деди академик. — Уларнинг сон-са-ноғи йўқ. Менинг ўрнимда бўлганингизда билардингиз, — у узун, қизил бурнини қашиб қўйди. — Буларингиз худди атайлаб танлаб олинганга ўхшашиди.

— Бекорга умумлаштиряпсиз, — деди Роман Авдеевич маъноли қилиб. — Ях-шиси маслаҳатга қулоқ солинг. Аниқ бирор одам ҳақида арзингиз бўлса, айтинг. Биз тайёрмиз.

— Нимага тайёрсиз? — ҳайрон бўлиб сўради Сургучев.

— Сизга ким ҳалал бераётганини айтинг. Биз бир-биримиз билан ҳамкор бўли-шимиз керак. Биз ҳамиша сизни олқишлаганмиз. Ахир биз сизни академик қил-дик, мукофот бердик.

— Сиз?.. — эси оғиб сўради академик.

— Ким бўлмаса?

— Мен ўйлабманки, илмий ишларим..

Роман Авдеевич иложи борича заҳархандалик билан кулди. Бу шаҳарда унинг фармойишисиз ҳеч нарса қилинмасди. Депутатларни олдин у, кейин одамлар сай-ларди, судьяларни, котибларни ҳам, директорларни у тасдиқлар, почта, милиция, вокзалнинг бошлиқлари ҳам унинг розилигисиз қўйилмасди. Бировни академиклик-ка тавсия этиш усиз бўлмаслиги турган гап.

— Демак, Шедрин ёзганидек раҳбарнинг хоҳишини рўбга чиқарадиган илм-гина нур сочар экан-да, — деди академик. Гапидан ўзи кулиб юборди ва келтириб қўйилган печеньени кисирлатганича чой ичишга тутинди.

Олим таржимаи ҳоли шундоқ ҳам булғанганини ҳисобга олиб, ўзини камтар-роқ тутгани яхши эди. Ўтириб чиққан. Ёшлигида Беломорканалга жўнатилган. Ҳеч қандай илмий кашфиётлар бу нарсаларни ёниб кетолмайди. Баъзи бировлар уни шахримизнинг фахри деб ҳисоблашарди. Хўш нима бўпти. Бунинг Роман Ав-деевичга нима фойдаси бор? Турган-битгани ташвишу дилхиралик.

— Биз сизнинг ишларингизни назорат қиламиз. Сиз ўзингизча бунинг аксини истайсизми? — деб сўради Роман Авдеевич академикка юракни увиштириб қўювчи совуқ нигоҳини қадаб. Бу нигоҳни ҳис этган ҳар қандай одамнинг дами ичига ту-шиб кетарди. Академик эса финжонни жойига қўйиб, лабларини артди.

— Истайман, — дея иқрор бўлиб қўя қолди у.

Мана шу бир оғиз сўз унинг тақдирини ҳал этди қўйди. Бунинг устига Роман Авдеевич ва мана шу бинода ўтирган одамларнинг тақдири унга, Сургучевга ни-маси биландир боғлиқ дея катта кетиши унга озмунча ташвиш келтирмади.

Шу кундан эътиборан Сургучевнинг ишларини пинҳон тутишди, уларни тилга олиш, манба сифатида фойдаланиш тақиқланди, кўрсатмага амал қилмаслик си-рини фош этиш деб қараларди. Академикнинг ўзи эса таржимаи ҳолидан келиб чиққан ҳолда ўз илмий ишларидан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Чет элга чиқиши тақиқланди, четга чиқолмайдиган қилиб қўйишди. Хира хорижлик-ларга уни касал ёки банд дейишарди. Сургучев эса уларга ўчакишиб, соппа-со-ғлигини, симпозиумда бажонидил қатнашажагини, афсуски, қўйиб юборишмаёт-ганини ёзиб жўнатарди. Атайлаб одоб таомилларини бузарди. Очиқдан-очиқ ўча-кишарди. Ҳокимиятнинг обрўсига путур етказарди. Оқибатда бир куни кечқурун эшигининг тагида дўппослаб кетишди. Унинг маълум қилишича уч йигит ҳеч қан-дай сабабсиз индамай ура бошлаган. У йиқилиб тушган, йигитлар унинг қари-лигини, суяклари мўрт бўлиб қолганини ҳисобга олиб, аяброқ тепкилашган. Шу боис увчалик қаттиқ жароҳат етмаган. Плаши билан кастюмини йиртиб таш-лашган. Милицияда бирон нарсасини ўмаришган-ўмаришмагани билан қизи-қишди. “Жабрланувчининг гапига қараганда талончилик қилинмаган”, дея ёзиб қўйишди.

— Бу нарса шахсий адоватдан далолат беради, — дея хулоса қилди милиция бошлиғи. — Орани очди қилиб қўйиш, эҳтимол кўролмаслик... Сиз ўз қарашла-рингизни қайта кўриб чиқишингиз керакка ўхшайди.

— Менинг қарашим шундан иборатки, — деди академик. — Николай бирин-чининг замонасида олий маълумотли одамларни калтаклаш ва бошқача тан жа-зоси бериш қонун билан тақиқланган эди.

Роман Авдеевичга академикнинг гапларини етказишганда у шартта кесди: “Ҳозир бизда ҳамма тенг!”

Академик ётиб қолди. Унинг номзодини Фанлар академияси вице — президент-лигига тавсия этишди. Роман Авдеевич буни вазиятни юмшатиш имконияти деб билди. Олимларни жиловлашнинг энг яхши усули уларни лавозимга кўтариш. Тажриба шуни кўрсатадики, улар дарров рисоладаги ходимларга айланишарди-қолишарди. Унвонлар эса улар учун раҳбарларни санамларга айлантиради.

Қайсар Сургучев миннатдор бўлиб қувониш ўрнига, биринчининг жон койитганини қадрламай таклифни рад этди ва ҳеч қасбга кетмади. У ўз фитна-фасодини имконини топиб бирон жойда чиқариб юбормаслиги учун орқасидан доимий назорат ўрнатишга тўғри келди.

Бу воқеа Роман Авдеевичнинг кўтарилишини тўхтатиб қўйди, бироқ у чумолидек тиришқоқлик билан тўсиқларни бир-бирлаб ошиб ўтар, сиёсий фаолиятининг салмоғи беқийёс улкан эди.

XIII

Бир куни унга қарши хуружлари учун текинхўр сифатида сургун қилдирган расом Папонов Роман Авдеевичнинг тушига кирибди. Рассом ўтган-кетганларга капалакнусха бант таққан мушук сурати туширилган-отриткаларни — раҳбарларга йўлланган табрикномаларни тарқатиб юрарди. Одамлар ёзувни ўқигач, Роман Авдеевични кўрсатиб қувишарди. У беркиниб олиш мақсадида чоғиб кетди. Иту мушуклар орқасидан қувишди. У қандайдир уйга кирди. У ерда ҳаддан ташқари найнов бир одам ўтирганимиш. Роман Авдеевич: “Қутқаринг, қутқаринг!” деб бақирди. Ҳалиги одам эгилиб қаради. Роман Авдеевич тепасида турган одам академик Сургучевлигини таниди. Академикнинг юз-кўзи кўкариб кетган. У илжайганча икки бармоғи билан Роман Авдеевичнинг ёқасидан ушлаб кўтарди ва штанген-паргар билан ўлчай бошлади. У паргарни борган сари қисар, ён-атрофда совуқ кўзлари йилтираган иту мушуклар тишларини гижирлатиб туришарди.

Роман Авдеевич жиққа терга ботганча уйғониб кетди. Тун зулмати аро аллақандай ваҳимали ўйлар бостириб келар, улардан қутилишнинг сира иложи йўқ эди. Тонг отгач, аста ўрнидан турди-ю, ишхонасига кирди. Эшик касакисидаги чизиқлар саналари билан қайд этилган эди. Роман Авдеевич ўзи учун алам қиладиган бир боғлиқликни кашф этди; у амалда кўтарилиш учун бирор хатти-ҳаракат қилгани сайин бўйи чўкарди. Юқорига элтвучи пиллапоялардан кўтарилгани сайин ўзи кичрайиб борарди. Дудмал бир хавотир анчадан бери кўнглини ғаш қилиб юрарди. Бу нарса энди нажотсиз аниқ хавфга айланди. Эҳтимол бу доктор излаган “коррекция” дир.

Эртасига Роман Авдеевич гап орасида фан бўлимининг мудиридан — шунақаси ҳам бор эди, ахир кимдир фанни ҳам бошқариб туриши керак эди-да, — Сургучевнинг ишлари қанақа деб сўради. Маълум бўлишича академик калтакланганидан тегишли хулоса чиқариб олмай ҳамон илгаригидек курашиб юрганмиш. Тушида академик нимадир деб мингирлаган эди. Эртасига яна тушига кирибди. Бу сафар жуда аниқ-ганиқ қилиб: “Сабр косаси тўлади”, деди. Нима демоқчилиги ноаниғу лекин кўнглини ғаш қиладиган гап эди.

Шу кундан эътиборан Роман Авдеевичнинг ҳаётида янги, фожей қарама-қаршиликлар даври бошланди. Юқорига кўтарилиш учун янги, эътибор беришга арзийдиган фаолият талаб қилинарди. Масалан, италян фильмларини тақиқлаш, уларни прокатга чиқаришга рухсат бермаслик керак эди. Улар бутун мамлакатда қўйиларди, бироқ бизнинг шаҳримизда тақиқлаш зарур. Ёки рокерларнинг концерти-чи? Бақариқ-чақариқ, шовқин-сурон — кимга кераги бор? Дарров Москвага ёзишади. У ёқдан кўнғироқ қилиб сўрашади, нима гап? Гап шундаки, ҳаддимиздан ошиб кетяпмиз. Мафкурамизни булғаяпмиз, биз бунга йўл қўймаймиз. Москвада чет элликлар, дипломатлар бор, улар билан ҳисоблашмай иложинглар йўқ, биз покликни сақлашимиз, мафкурамиз булғанишига йўл қўёлмаймиз. Албатта шу заҳоти юқорига кўнғироқ қилишади — кўнгли тусаган ишни қиляпти, деган маънода. Юқорида эса бу нарсага хайрихоҳлик билан қарашлари турган гап — азамат, қаттиққўл йигит, йўлимиздан оғишмайди, ҳеч нарсдан қўрқмайди. Роман Авдеевич бу нарсани аниқ тасаввур қилгач, ўзини тийиб туролмади — шартта тақиқлади-қўйди.

Ҳеч нарсадан қўрқишнинг кераги йўқ, у бизнинг тартибларимизни яхши ўрғаниб чиққан: сиёсий зуғумни қанча оширсанг шунча ҳақ бўлаверасан, тақиқлай-вер — янглишмайсан, ким рухсат берса, ўша жавобгар бўлади — бу ёш бола ҳам биладиган ҳақиқат. Лекин уни бошқа нарса қийнади: ҳар сафар бир қарорга келаётганида унинг оқибатини ўйларди, энди нима бўлиши аён-ку. Акс ҳолда эмак-лаб ҳам чиқолмайсан. Чўққига яқин бориш учун нимадир қилиш керак. Бўйи чўка-верса, охир оқибат уни юқорига, энг тепага олмай қўйишлари мумкин.

— Дуруст эмас, ҳамма нарсанинг ўз чеки-чегараси бор, ахир. Тўғри, у ёқда, юқорида ҳеч қандай чегаранинг ўзи йўқ, у ёқда чўкиш мутлақо шарт эмас, аксинча у ёқда энгил тин олса, ҳеч нарсанинг ташвишини қилмаса ҳам бўлади.

“Энг юқори” деган тушунчада ҳеч қандай ғайритабиий нарса йўқ. Роман Авдеевич бу лавозимнинг майда-чуйда тафсилотларига ҳамма ўзига хос аниқ тасаввурга эга эди. Байроқлар ҳилпирар, куйлар янграр ва у, Роман Авдеевич саноклигина одамлар билан бирга гранит зиналардан мавзолейга — давлатнинг энг юксак минбарига кўтарилар ҳамда Хўжайиннинг икки ёнидаги хос одамлар қаторидан жой оларди. Бу ерда турган одамларнинг чеҳралари ҳаммага таниш, уларнинг суратлари намойишчиларнинг сафида сузиб юрар, бошлари узра тебранарди. Ҳамманинг кўзи уларда, одамлар кўриши учун болаларини тепага кўтаришади. У, Роман Авдеевич одамларнинг қувончига жавобан қўлини кўтариб қўяди. Шу пайт ҳамма кўчаларни, бутун мамлакатни ларзага келтириб, гулдурос “Ура-а!” садолари янграйди. Қанотларда ҳам юзлаб сайланган одамлар саф тортиб туришар, улар ҳам майдонни тўлдириб ўтаётган намойишчиларга эмас, кўпроқ тепага, эъзоланганларга ҳавас билан боқишарди.

Байрамларда у шахримиздаги тахтадан ясалган минбарда кечгача туриши керак эди. Пойтахтни фақат кечқурун, телевизор орқали томоша қиларди. Телевизорга ёпишиб олгудек бўлиб, ким қаерда турибди, кўриниши қанақа, ким ким билан кўз уришгирди, ҳамма-ҳаммасини синчиклаб кузатар ва ўз машғулотига шу қадар берилиб кетардики, пировардида уларнинг орасида ўзини ҳам кўргандек бўлар, шляпада, Хўжайиндан кейин учинчи бўлиб, бошқалардан сал чўкиброқ тургандек туюларди. Юқорида, бундай юксакликда бўй- бастининг сира аҳамияти йўқ. Бу сабр-тоқат билан кутишга арзийдиган лаҳза, лаззатли яқун эди. Марра ва галаба!

Ўз тасаввурида у ҳамма нарсага эриша олар, бироқ амалиётда ҳар сафар бир қарорга келгунча қўрқуву хавотирда ич-этини еб қийналарди. Ўзини босиб олса ҳам бўларди-ю, лекин ҳеч иложини қилолмасди. Соғлиғига зарар етказмаётганини била туриб, жонини қийнар, таҳликада яшар, босириқ тушлар тинка-мадорини қуригар — калтабақай лилипут минбарга кўтарилар, лекин ҳеч кимга кўринмас, бамисоли ёртиқулоқ, тавия, ҳамманинг эрмаги эмиш — бу нарсаларни тушида кўриб ваҳима босар, бироқ барибир ўзини тутиб туrolмасди.

XIV

Пойтахт журналларидан бирида Василий Романович деган катта бир бошлиқ ҳақида фельетон чиқди. Фельетон қаҳрамонининг ўзига хос жиҳати ҳар нарсага қодир моҳирлиги — универсаллиги эди. У меъморлар қурултойида сўзга чиқиб, янгиша шаҳар қурилиши усуллари борасида қимматли кўрсатмалар берган. Айни вақтда қурувчиларга янги қурилиш ускуналарини қандай ишлатиш, техникадан фойдаланиш йўллариини ўргатиб, кўрсатма берган. Мактабгача муассаса тарбиячилари билан педагоглардек суҳбатлашиб, ўзининг ғоят қимматли маслаҳатларини дариф тутмаган. Уларга бола тарбияси билан бир қаричлигидан бошлаб шуғулланиш кераклигини исботлаб берган. Далага чиқиб, зиғир етиштирадиган деҳқонларни йиғиб, кенгаш ўтказган, йиғилишни кириш сўзи билан очиб, мутахассисларнинг фикрини эшитган, катта маъруза билан мажлисни яқунларкан, зиғиркорлар олдига янги вазифалар қўйган ва бу соҳанинг ривожланиш истиқболларини белгилаб берган. Эртасига у ҳалқаро онкологлар қатнашчиларини табриклаган, рак хасталигига қарши курашнинг аҳамияти ҳақида нутқ ирод этган, кейин

кетма-кет юз бераётган фалокатлар хусусида гаплашиб олиш учун энергетикларни йиққан. Унинг генетиклар-ирсиятчилар жамиятининг юбилейида, ярим ўтказгичлар институтида, шарқшунослар ҳузурида сўзлаган нутқлари маълум ва машҳур. Унинг билим қамровини чамалаш маҳол. У политоло-сиёсатчиларнинг илмий кенгашида, иқтисодчилар симпозиумида, астрофизикларнинг халқаро учрашувида иштирок этар, унинг ҳар бир нутқи мутахассисларни иккилантириб турган барча муаммоларни ҳал қиларди, қўярди. У қатъият билан гапирар, ҳар бир ибораси чигирикдан ўтгани учун газеталарнинг биринчи саҳифасида чоп этишарди. Шубҳасиз, у уйғониш даврининг буюк истеъодларига монанд қобилият соҳиби эди. Унинг ақлу заковатини балки Леонардо до Винчи даҳосига қиёсласа ҳам бўлар. Агар ўзимизникиларни оладиган бўлсак, қобилиятнинг серқиррали жиҳатидан у Михайло Ломоносовдан қолишмасди. Тўғриси айтганда Ломоносов бундай катта кўламга эга бўлмаган. Музей ходимларига кўрғазмаларини намойиш этишнинг ўзимизча, совет таомилларини ўргатар, унинг буржуазияча қарашлардан фарқини тушунтирар, чорвадору ўрмончилар нималарга эътибор беришлари кераклигини аниқ кўрсатиб бера оларди.

Фирдифумдан келган, кичкинагина бу одам ҳар қандай саволга батафсил бўлма-са-да, ҳар қалай умумий тарзда, ўйлаб ўтирмай жавоб беришга қодир эди. Уни ҳали ҳеч ким довдиратиб қўёлмаган. Баъзи нарсалар Роман Авдеевичга тааллуқли эканлиги манаман деб кўриниб турарди. Масалан, фахрий меҳмонлар китобидаги ёзув ҳамиша бир хил битиларди: “Муз ёрарда бўлдим. Чуқур таассурот қолдирди”. Бундан ташқари Василий Романовичнинг сўз ўйини қилишлари қайсидир жиҳатдан Роман Авдеевичнинг ибораларига ўхшаб кетарди: “Мен шундай дегандан кейин шундай бўлмай қаёққа ҳам борарди”, “Кўп нарсани яхши қилиш керак”, “Бизнинг йўлимиз орқага қайтмайди” Пой-патаклар фельетоннинг тегишли жойларини қизил қалам билан чизиб, Роман Авдеевичнинг олдига қўйишди. Роман Авдеевич тутоқиб кетди, жаҳл устида муҳарриятга қўнғироқ қилмоқчи эди, қайтаришди. Йўқ нарсани ўзига олишнинг нима кераги бор. Фельетон тасодифан босилмаганлиги аниқ. Роман Авдеевич янгича руҳдаги раҳбар сифатида кимларгадир ҳалал бериши турган гап. Бу фикр уни хотиржам қилди, кўнглини кўтарди.

Ростини айтганда фельетончи ҳақиқатни бузиб кўрсатган эди. Василий Романович уқуви йўқ, узоқни кўра билмайдиган одам қилиб ёзилган. Аслида Роман Авдеевич ҳар қандай издиҳомни озгига қарата биладиган нотик. Рақиблари билан жангга кирса, дунёга келганга пушаймон қилдиради. Қандай рақиблиги маълум — шубҳасиз у зимдан пайт пойлайдиган туллак бўлади. Қийинчилик, камомад, топшириқни бажармасликнинг ҳаммаси шубҳали туюлади. Кимларнингдир номи тилга олинади, нималаргадир ишора қилинади. Унинг нутқлари қатъияти билан ажралиб туради. У ҳаммага ва ҳамма нарсага масъул, шу боис ҳаммани тергаб туради. Ғоят мушкул албатта, лекин начора. Хизмати шунини тақозо этади. Бу одамларнинг ҳаммаси унинг раҳбар бўлиб келишини орзу қилишган. Йўқ деганига қўйишмади, ялиниб-ёлборишди. Йиғилишларга иккинчи котиб келса хафа бўлишарди. Демак кутубхоначиларнинг, алоқачиларнинг, милиция ходимларининг қадрига етишмаяпти. Агар у келмаса, йиғилиш йиғилишга, сайлов сайловга ўхшамайди. Унга мисолларни топиб беришди, маърузаларини тайёрлашди-да, кейин ўзлари ёзиб берган унинг гапларидан иқтибос келтиришди. У фавқуллода ажойиб хотирага эга бўлгани учун қоғозга қарамасдан ҳамма гапни сўзма-сўз ёд этиб айтиб бера оларди. Бироқ у ёзилган маърузани кучайтиришни, кескинлаштиришни, қуруқ ваъдалар гулдастаси билан безашни яхши билар, омма эса қувониб чапак чаларди. Аслида у бу одамлардан нафратланарди. Биронтаси билан қўл олишиб кўришиб қўйса, ўзини еттинчи осмонда ҳис этиб, талтайиб кетарди. Улар топшириқ берилишини кутиб туришар, акс ҳолда нима қиларини билмай қолишарди. Мутахассислар ҳам нимадандир қўрқиб туришар, уларни ишга солиш, қисти-бастига олиб туриш зарур. У одамлар қачон ва қай ҳолатда чапак чалишларини ҳам яхши биларди. Чунки улар чапак чалишга мажбур. Таомил шундай. Улар ўз вазифасини сидқидилдан, ҳатто терисига сиғмай адо этишарди. Йиғинлардан чиқа туриб бир-бирларидан сўрашарди — у нима деди ўзи? Ҳеч ким тайинли бирон гап айтолмасди. Улар бу нарсанинг яхшилигини тушуниб етишмас, кураш ва олдинга интилиш учун яқдиллик жуда муҳим эди. Роман Авдеевич ўз котибларига қандайдир фа-

рангинг: “Агар Худо бўлмаганда уни ўйлаб топишга тўғри келарди”, деган гапини такрорлашини яхши кўрарди. У бу фикрни ўзига мослаб ўзгартириб олган эди: “Агар ғаним бўлмаса, уни ўйлаб топиш керак”.

Агар Роман Авдеевич Василий Романовичга ўхшаган бўлганида у ўз лавозида кўп турмас эди. Олдинга силжиш ҳақида-ку, умуман, гапиришининг ҳам ҳожати йўқ. Агар кишининг эътиборга лойиқ бирон фазилати бўлмаса, қийин, масалан, Роман Авдеевич юқори давраларда ўзининг қарта орқали кўз бойлоғичлик қилиши билан шуҳрат қозонган, доминога ҳам моҳир эди, унинг қўшиқ айтишни яхши кўришини айтмайсизми. У қўлларини кўксига босганча кўҳна романсларни берилиб куйларди.

Камин ёнида ёлғиз
Ўтга маъюс боқарсан,
Шикастаҳол сўнади олов.

Унинг силлиқ юзида ҳеч қандай маъно зуҳр этмас, фақат кўзлари сал-пал ёшланарди.

Роман Авдеевич журнални сотувга чиқармаслик, муштарийларга ҳам етказмаслик ҳақида фармойиш берди. “Ие, қанақасига?” — ҳайратини яширолмай сўради алоқа бўлимнинг бошлиғи. Шунақасига, дейишди Роман Авдеевичнинг котибиятидагилар, ўзинг бир иложини топ. Яшашни истасанг, ликиллашни ҳам ўрган. Бу осон талаб эмас, шу боис бизда ликиллашни биладиган раҳбарлар пайдо бўлишган. Фельетон чиққан журнални шаҳар аҳли кўргани йўқ, бу пойтахтдагилар ўйлаб топган уйдирма бўлса керак, деб қўя қолишди. Кейинроқ журналнинг муҳарририни бутунлай бошқа баҳона билан ишдан олишди.

Роман Авдеевичнинг тарихчилар баҳсидаги нутқини тингларкан, йиғилиш қатнашчилари аста пичирлашди: “Леонардо!” Бу лақабни баъзи бир лаганбардорлар қитмир рассом ўз асарини яратгунча фахр билан тилга оладиган бўлишди. Қитмир рассом эса ўз суратида Роман Авдеевич юзини Леонардонинг узун сақолли, оппоқ жингалак сочлари билан беаган, елкасида плаш, қўлида паргар, мўйқаламлар, орқа томонда қизил мато ёзилган узун стол, бамисоли “Оқшом сирлари”-га ҳамоҳанг, Леонардо эса минбарга чиқиб олган. Шундоққина билиниб турибди. Ишбилармон одамлар дарров бу расмни литография усулида откриткадек кўпайтириб, бекитиқча сота бошлашди. Улар қўлга тушишгач, асар Попоновники эканлиги аниқланди. Уни тегишли идораларга чақириб очиқ савдо қилишди: ё қамаймиз, ёки шаҳримиздан чиқиб кетинг. Раҳбарлар қонун, жиноят кодексининг моддаларини пёш қилишарди. Попонов ҳам гап талашиб ўтирмади, дўстона бир тўхтамга келишишди. Улар билан олишишнинг фойдаси йўқ, деди у муаллифга, ҳақ талаша-талаша адои тамом бўласан. Унинг фалсафасига биноан бундай воқеаларни табиий жараён деб билиш ва сира ажабланмаслик керак. Улар билан сўкишмайди-ку ахир.

Совуқ кузак, дўл, бемаврид иссиқ, улар на норозилик, на миннатдорчилик талаб қилишди. Бу ҳам табиий жараён. Худди бизнинг кўп муҳтарам Роман Авдеевичимиз мавжуд тузумнинг маҳсули, унинг яшаши учун зарур кимса бўлгани каби табиий жараён.

Рассомни саноқлигина одам, ўзгача фикрлайдиганларнинг қолган қутгани кузатиб чиқди. Вагон олдида туриб, шипанинг ўзидан ичиб қўя қолишди.

— Тупур, Попонов, тупур унга, — дея такрорларди рассомлардан бири. — Биз яшаймиз, бизнинг вазифамиз ўлмаслик. Бунинг учун ҳаммасига тупуриш керак..

— Фақат пастга қараб туплаш мумкин, — деди Попонов. — Тепага қараб туплаб бўлмас экан. Мен уриниб кўрдим, — Попонов ўз яқинларини, нарироқда турган бир хил кастюмдаги икки “ходимни” кўздан кечиргач; муаллифга кўзини қисди. — Мен кимман. Мен фуқароман. Граждан эмас, энг илғор мамлакатнинг фуқоросиман, у мени эзиб фуқорога айлантирган. Шу боис биз киммиз? Биз қурбон бериш ҳуқуқигагина эгамиз; — у бир оз жим тургач, баланд овозда гапирди. — Юртимиз жудаям юракни сиқадиған бир мамлакат. Шундай бўлса-да уни яхши кўриш керак.

XV

Барча тарихий воқеалар Москвада содир бўларди. У ерда тарихий пленумлар бўлиб ўтар, тарихий қарорлар қабул қилинар, тарихий нутқлар сўзланарди. Бизнинг шахримизда эса ҳеч қандай тарихий ҳодисалар юз бермас, бунинг учун тарихий шахслар бўлиши лозим эди. Тарихий шахслар эса бу томонларга келишмасди. Роман Авдеевич Сиёсий Бюро аъзоларидан бирини шахримиздан депутатликка номзодини кўрсатишга бир амаллаб кўндирди. Ҳозир Кузьма Андреевич одамларнинг эсидан ҳам чиқиб кетган. У пайтларда бу киши обрўси ҳам, таъсири ҳам катта арбоблардан бири эди.

Тарих энг аввало биринчи даражали шахсларни хуш кўради. У мустабид ҳокимият давридан бошлаб подшоҳларни ёрлақашга одатланиб қолган. Фалончи писмадончи ҳукмдорнинг ўрнини эгаллади, қарабсизки, янги давр бошланади. Ҳар бир подшоҳга тарих дарсликлариди махсус бўлим ажратилади. Осонгина, ҳеч қандай чалкашлик юз бермайди. Иккинчи ва учинчи даражали шахслар, улуг князлар, тахтга даъвогарлар билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Ваҳоланки, ҳамма нарсани мана шунақа ҳал қилишади. Роман Авдеевич қарорларни ким тайёрлашини, ишга тайинлаш кимга боғлиқлигини жуда яхши биларди. Кузьма Андреевичдек одам бир даврдан иккинчи даврга қоқилмай-суқилмай ўтар ва ҳамиша ишбоши бўлиб қолаверарди. У мафкура соҳасини бошқарар, халқни гоёвий тарбиялар, шиорлар ўйлаб топар, ёт дунёқараш ва ҳавасларга қарши курашарди. Фақат угина мафкуравий хўжалигимизнинг сирларини бизнинг қай жиҳатдан устунлигимизу капиталистик тузум нима учун ҳалокатга юз тутганининг сабабларини миридан-сиригача биларди.

Уни вокзалда кутиб олишди. Кузьма Андреевич кўпни кўрган одам сифатида, худди устозига ўхшаб самолётни ёқтирмасди. Ҳамиша поездда — вагон меҳмонхонада шошмай юрарди. Роман Андреевич кутиб олиш маросимини чинакам садоқат тамоилларига амал қилиб, олий даражада ташкил этди. Перронни совунлаб ювишди, милиция ходимларига янги уст-бош кийдиришди, емакхонадаги қоғоз сочикларни стаканларга қирқмай учбурчак шаклида солиб қўйишди. Кузьма Андреевич вагондан тушиб, Роман Авдеевич билан кучоқлашиб кўришди у пайтда ҳали ўпишиш удум бўлмаганди қолаверса, Роман Авдеевич ҳали бундай мавқега эга эмасди. Улар узун-қисқа бўлишиб, перрон бўйлаб юриб кетишди. Кузьма Андреевич баланд бўйли, озгин, эгнидаги кулранг габардиндан тикилган эски русумдаги плаш худди илгакка осиб қўйилгандек шалвираб турар, унинг кўриниши но-соғ, заҳил, буришиб қолган. Унинг ёнидаги бизнинг Роман Авдеевичимиз пакана бўлса ҳам миқтигина, юзлари худди етилган олмадек тарам-тарам, замонавий русумда ўта оҳорли кийинган. Кузьма Андреевич бамисоли ўтган, шахсга сиғиниш даврини ўзида мужассам этган, сўнгги сталинчи. Бизнинг Роман Авдеевичимиз эса бугунги гуллаб-яшнаган, кейинчалик турғунлик даври деб аталадиган, аслида эса маишат даври деса тўғрироқ бўладиган замонни ўзида мужассам этган. (Бу ерда рус тилидаги застойный ва застольный ибораларидаги сўз ўйинига ишора қилинмапти). Тафовут яққол кўзга ташланиб турарди. Орқада — аъёнлар, айниқса хорижий плаш, қўлқоп (бундай қўлқоплар фақат шунақаларга бериларди) кийган аёллар узундан-узун дум бўлиб судралиб келишарди. Уларнинг Австриядан келтирилган этикларини бир хилда кулранг, япон шарфлари яшил, ҳатто илжайишлари ҳам бир қолипда эди.

Тозаланган перрондан юриб боришаркан, Роман Авдеевичнинг ёрдамчиси Кузьма Андреевичнинг ёрдамчисидан раҳбарининг тушлигига нима тайёрлаш кераклиги ҳақида сўраб суриштирди. У ёрдамчи бунисига раҳбари парҳездалигини, бугун фақат балиқ ейишини маълум қилди. Қанақа балиқ бўлиши керак, қизиксинди бизнинг ёрдамчимиз. Униси ёғсизроқ бўлгани яхши деди. Судакми, фарельми ёки бошқачаси бўлиши керакми, ўсмоқчилайди бизнинг ёрдамчимиз. Форель ҳақидаги гап қаердан келиб чиққанини ҳеч ким билмайди. Чиндан ҳам бу тури ҳақида Кузьма Андреевич билан маслаҳатлашилганмиди ёки у киши гап орасида “қанақаси бўлса ҳам майли, фақат ёғсизроқ бўлсин”, дегандир. Эҳтимол, шунча ёрдамчи: “Форель бўладими?” ёки “Форель тўғри келадими?” дегандир. Балки ёрдамчининг ўзи шу балиқни яхши кўрар. Нима бўлганда ҳам бошқаси эмас, айнан

форель дейилди. Бизнинг ёрдамчимиз меҳмоннинг ёрдамчисини ҳаммаси кўнгилдагидек бўлишига ишонтирди. Кузьма Андреевични меҳнат жамоаси қизгин қаршилаётган, у гулларга бурканиб, цехларни айланиб юрган бир пайтда форель олиб келишни буюришди. Тўсатдан маълум бўлишича шаҳарда форель йўқ экан. Иш пачава бўлди. Форелга ўхшаш биронта балиқ турини махсус ошхоналарда, на интуристнинг ресторанида топилмади, йўқ, тамом-вассалом. Йўқни йўндириб бўлармиди. Шаҳар учун шармандали бир ҳол.

Тушлик учун масъул раҳбар бу гапни бўлим мудирига маълум қилишга мажбур бўлди, бўлим мудирини бошини ҳам қилганича Роман Авдеевичнинг ҳузурига кириб келди. Аҳволни Роман Авдеевичга маълум қилмасди бўлмасди. Бир қараганда майда гапу лекин айтиб кўр-чи. Хўжалик ишлари билан шуғулланадиганларни чақиртиришди, улар билағон мияларини ишлатиб, Ереванга кўнғироқ қилишни маслаҳат беришди, у ерда Севан форели бўлиши керак. Махсус телефон орқали гаплашилди. Форель бор экан, керак бўлса, бир вагонини жўнатамиз дейишди. Бир вагоннинг ҳожати йўқ, бу ёқда уйимиз куйиб турибди, тушликкача етказиб келиш керак. Бирдан бир йўл — самолётда жўнатиш. Одатдаги рейс кечкурун етиб келар экан. Ҳарбий самолётни ишга солиб, махсус рейс ташкил қилишга тўғри келади. Қўмондонлар орқали келишишди: бу топшириқнинг бажарилишини кузатиб туриш учун радио алоқага махсус гуруҳ ташланди. Тирик балиқ солинган ёғоч идиш самолётга ортилди. Бизнинг аэропортда уни махсус машина кутиб олди. Кечикиб қолмаслик учун уни кўк чироғини ёққан милиция машинаси олдинда кузатиб борди. Балиқ мўлжалдан йигирма дақиқа кечикиб етказиб келинди, лекин ошпаз азамат экан, улгурди. Тушлик ўз вақтида берилди. Кузьма Андреевич истар-истамас тамадди қилди, кўк солинган шўрвадан бир-икки хўплади, балиқдан атиги бир бўлак еди, эзилган қартошқадан бир қошиқ тотинди — бошқа ҳеч нарсага қўл ҳам урмади. Овқатланиб бўлгач, қанча тўлаши кераклигини сўради. Бизнинг азаматларимиз қўлларини силташди: “Қўйсангиз¹чи, шунақасиям бўладими, ахир сиз ҳеч нарса еганингиз йўқ-ку, ахир сиз меҳмонсиз-ку!”. Бироқ Кузьма Андреевич ўз гапида қаттиқ туриб олди: “Менга бунақаси кетмайди. Сизлар қандай бўлсанглар мен ҳам шундайман — менинг қондам шу. Ҳамма фуқаролар қатори ҳақ тўлайман, менга ҳеч қандай имтиёз бўлмаслиги керак”. У ҳеч кимни оғиз очгани қўймади. Ҳисоблашди, ҳисоблашди, белгиланган нарх-навога биноан суюқ овқат билан балиқ ўттиз тўрт тийин бўлди. Кузьма Андреевич уринган ҳаменини олиб, тангаларни бир-бирлаб санаб узатди, ошхона мудирини пулни худди шаҳар аҳлига берилган ионадек ҳаяжонланиб олди. Ҳамма маъноли бош ирғар ва бу улуғ зотнинг камтарлигига шоҳидлик бахтидан ийиб туришарди. Роман Авдеевичнинг кўзлари ёшланди. Номзодга нисбатан меҳр ва ифтихор ҳисси юрагини қалқитиб юборди.

XVI

Роман Авдеевич ҳам камтарона ҳаёт кечирарди. Уйи уч ёки тўрт хонали бўлса керак, биров бориб юрмагани учун анигини ҳеч ким билмайди. Одатдаги уйлardan бирида, тил-забони йўқ одамлар орасида яшарди. На шахсий машинаси, на стерео ускуналари, на гиламу қиммабаҳо қандиллари бор. Уйида бор нарсанинг биронтаси ҳам ўзиники эмас, давлатники эди. Девордаги суратлару оқ роялгача. Ҳамма нарсага тартиб рақами чекилган. Дарвоқе, энгил-боши билан оёқ кийимлари ва шунга ўхшаган нарсаларни ўз пулига сотиб оларди. Бу нарса Роман Авдеевичга ғалати туюлар, сабаби, у ўзини давлат одами деб ҳисоблар, бу — у давлат ва партия номидан гапиради ва иш тутади дегани. Агар биров фикрга эга бўлса, бу ҳам шахсий эмас ҳокимиятнинг фикри бўлиши шубҳасиз. Унинг бутун борлиги давлатга тегишли бўлиши керак. Қарорлари, талаблари, танбеҳлари — ҳаммаси давлатники, гўё у маълум қилувчи, радиокарнай. Кўпдан бери қилаётган ишлари, гапираётган гаплари, мол-мулки унга эмас, давлатга таалулуқли эканини англаб етган. Шу боис ҳар қандай ишни комил ишонч билан адо этарди. У одам сифатида хато қилиши мумкин, бироқ у номидан иш тутадиган давлат ва партия ҳеч қачон янглишмайди. Фақатгина бўй масаласи...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Хонадаги лаънати эшик кесақисига яқин келади-ю, унинг мағиздек юзи бирдан ўзгариб, бужмайиб кетади. Нима қилиш керак? Бирон чораси бормикан? Ҳаммани яна бир бор буровга олиш, навбатдаги танқидчининг ўпкасини босиб қўйиш ёки уйдаги гапни кўчага опчиқиб, сиримизни тошлоққа ёйиб юрган анови бақироқ қахрамон фрезерчининг попугини пасайтириб қўйиш керак. Албатта шундай қилиш зарур, лекин бунинг эвазига яна бир энлик чўқасан. Ё Аллоҳ, бу не ҳол? Ўзингга тааллуқли масалаларда қатъиятли бўлолмасанг. Агар бировларга тегишли гап бўлганида бошқа гап эди. Масалан, қимнидир бадарға қилиш, партиядан ўчиришга тўғри келса, ҳар қимнинг ўз гинаси ўзидан деб ўйлаб ҳам ўтирмасди. Аммо ҳамма нарсага ўз миллиметрларингни, шундоқ ҳам кўнглинг тўлмайдиган бўйингни қурбон қилиб турсанг, алам қилмайди. Афсуски, бу жараёни тўхтатиб ҳам, ундан воз кечиб ҳам бўлмайди. Бу ҳақда ўйлаб кўрганнинг ўзидаёқ ҳаёти ўз маъносини йўқотади. Агар мақсад сари интилмасанг, яшашнинг нима қизиғи бор. Юқалиш бу юқорига кўтарилиш, мавзолейнинг муздек, ялтироқ гранитига қўлини қўйиб туриш ёки энг катта мажлислар залига илоҳийлаштирилган одамлар билан гулдурос қарсақлар остида кириб бориш, ҳамма ўрнидан туриб олқишласа, билинар-билимас кулимсираганича давомли қарсақларга жавобан аста бош ирғаш, уларга ҳамоҳанг тик турганча оҳиста чапак чалиш — унинг бирдан бир орзуси шу эди.

Ҳокимият дегани тасаввурга сиғмайдиган мислсиз тушунча, шунингдек, унинг маълум чегараси ҳам йўқ, ҳаминша каттароқ ва кўпроқ нарсага интилаверади. Ҳар бир одамда озми-кўпми ҳукмдорлик ҳисси бўлади. Жумладан, болалар, қўл остидаги саноқли одамлар, харидорлар, беморлар устидан ҳукм юргизишга ўхшаган. Роман Авдеевич ҳам ҳазилакам амалдорлардан эмас, минглаб, юз минглаб одам устидан ҳукм юргизади. Истаган одамига уй-жой беради, кўксига орден, медаль тақиб бахтиёр эта олади, довругини дoston қилади, зарур пайтда эслаб, эслатиб туради, чет элларга ишга жўнатади. Унга хушомад қилишар, кўнглини олишга уринишар, у ҳақда ёзишар, ундан қўрқиб туришарди. Бироқ бу ҳали тўлақонли ҳокимият дегани эмасди. Ўз вилоятдан ташқарига чиқиши билан унинг ҳукми ўтмасди. Москвага борса, ҳамма биринчи ва иккинчи котиблар билан навбатга туришга мажбур, ҳамма қатори одамга айланар, яккахонлиги ғойиб бўларди.

Ичакка тикилган гўшт, деворга ёпиштирадиган қоғоз, пайпоқли иштон, китоб, пахта, аёлларнинг кўнглини топиш илинжида жонини жабборга бериб юрган одамлар наздида Роман Авдеевичнинг ҳаёти ҳавас қилса арзийдиган даражада шоҳона эди: ҳеч нарсага навбатга турмайди, ҳамма нарса муҳайё. Сиртдан қараганда шунақа. Бироқ одамлар ўзининг бошига тушмагани учун баъзи бир майда-чуйда тафсилотлардан бехабар эди. Бунақа нарсалар Роман Авдеевичнинг бошини қотирмасди. Агар ўзи истаган тақдирда ҳам бундай нарсалар уни четлаб ўтарди. Бу бўлиши мумкин бўлмаган жараён эди. Унинг яшаш тарзи бошқаларникига ўхшамайдиган қилиб ташкил этилган. Роман Авдеевич бола-чақаси билан махсус поликлиникада даволанар, бу ерга биринчи ва иккинчи котиблар кириб чиқиши учун алоҳида йўл очиб қўйилган. У биронта дўконга бормас, хатто радио, идиш-товоқлар сотиладиган дўконларга ҳам қадам босмасди. Масалан, китобларни олади-ган бўлсак, унга янги чиққан китобларнинг рўйхатини олиб келишар ва у ўзига керакли китобларни белгилаб берарди. Бу китобларни ўқиш учун эмас — у умуман китоб ўқимасди — уйда туриши учун олиб кўярди. У китобларни ўзи жавонга териб чиқар, китоб тахлашни, уларни томоша қилишни, эслаб қолишни яхши кўрарди. Унинг хотираси жуда яхши эди, муаллифини ҳам, китобнинг номини ҳам, рангини ҳам эслаб қоларди. Ёки транспортни олиб кўрайлик. Бунинг ҳам ташвишини қилмайди. Илгарилари алоҳида купеда юрарди, кейинчалик вагон-мехмонхонада, махсус самолётда юрадиган бўлди. Махсус санаторийда дам олар, денгиздаги чўмиладиган жойлари ҳам тўсиқ билан ажратиб қўйилган. Бегона одамлар ён-верига сузиб келмаслиги учун тегишли ходимлар қайиқларда пойлоқчилик қилишарди.

Муаллифга таниш бир аёл Қримда дам олганида тоққа чиққан, кейин сўқмоқ йўлдан денгиз соҳилига тушган экан. Қараса, чўмиладиган жойдан чиқиб қолибди. Ҳеч ким йўқлигини кўриб, ечинибди ва ўзини офтобга солиб ётибди. Оқ халат

кийган ҳамшира келиб, нима келтирай, боржомми, нарзанми, деб сўрабди. Аёл боржом дебди. Истаги шу заҳоти муҳайё қилинибди. У сувни ичиб бўлгач, ҳақи қанча бўлишини сўрабди. Мана шу саволи ишнинг пачавасини чиқарибди, тўс-тўполон кўтарилибди. Қардандир милиционер пайдо бўлибди, унинг оппоқ қўлчаларидан тортқилаб, чўмиладиган жойдан ҳайдаб чиқаришибди. Буниси ҳам етмагандек жамоат тартибини бузган деган ҳужжат ҳам расмийлаштирибди.

Роман Авдеевич ишга борадиган кўчалар кафел нусха қилиб асфалтланган, кафтдек текис. Машина қилт этмай юрар, ҳатто кета туриб Роман Авдеевич бемалол газета ўқиши ҳам мумкин. Олдинда милициянинг машинаси йўл очиб, ҳаммани пўш-пўшлаб боради. “Хўжайин кетяпти, — дейишарди йўлкаларда турганлар. — Хўжайин шаҳар айлангани чиқибдилар”. Хўжайин дейишлари Роман Авдеевичга хуш ёқарди. Тўғри, бунга яна нималарнидир қўшишарди-ю, лекин пой-патаклар бу ҳақда лом-мим дейишмасди. Биринчи учун бундайларнинг-хизмати беқиёс. Пой-патаклар шундай халқ ёки шундай қабилаки, уларнинг ўз қиёфаси бўлмайди, ҳеч қайсиси ўзини хушомадгўй деб билмайди. Бунақалар якка ҳолда кун кечиролмайдилар, ёлғиз бўлса худди чумолиларга ўхшаб буларга қиладиган иш ҳам топилмайди. Улар кўплашиб биринчининг атрофида ўралашишади, уни мадҳ этишади, мақтаб кўкларга кўтаришади, юқорига қараб тортқилашади. Бу уларнинг яшаш тарзи.

Ҳар қандай биринчининг обрўси ва салмоғини оширадиган, мавқеини мустаҳкамлайдиган пой-патаклар — хушомадгўйлари бўлади. Улар ўз пушти-паноҳларининг кўтарилишига орасат қилишади. “Шундай қилишлари керак” билан “Шуни исташади”нинг ҳизматидаги чегарани аниқлаш маҳол. Масалан, Роман Авдеевич юрадиган йўлга боғлиқ воқеада бу нарса яққол кўзга ташланади. Пой-патаклар хўжайин юрадиган кўчалардаги қатновни бутунлай тўхтатиб қўймоқчи бўлишди-ю, бироқ бунинг учун айланма йўллари янги кўприклар қуриш зарур экан. Охир-оқибат бу йўлларда юк машиналари қатновини тақиқлашди. Пой-патаклар бу билан қаноатланишмади, минғирлай-минғирлай охири “ҳукумат йўлидан” автобусу троллейбусларни олдириб ташлашди. Одамлар шикоят қилишмоқчи бўлишган эди, нима сизлар давлатнинг хавфсизлигига қаршимисизлар, дея танбеҳ беришди.

Бир гуруҳ пой-патаклар нарса олиб келинган пайтларда шовқун-сурон кўтарилиб, Роман Авдеевичга озор етказиб қўймасликлари учун у киши яшайдиган бинонинг остидаги сабзаёт дўконини ёптириб қўйишди.

Роман Авдеевич тановул қиладиган колбаса, дудланган чўчқа гўшти қушхонанинг махсус цехида тайёрлаб келтириларди. Костюмлар махсус ательеда тикилар, обком биносига кирадиган эшиги ҳам, фойдаланадиган лифти ҳам алоҳида эди. Ҳеч ким Роман Авдеевични бирон марта на трамвайда, на кинотеатрда, на ҳаммомда кўрган. Унинг ҳамма қатори метронинг эсколаторида юришини ҳам тасаввур этиш маҳол. Беихтиёр шу шаҳарда яшовчи одамнинг ўз биринчи котиби билан кундалик ҳаётда қачон, қаерда бир-бирига дахлдор жиҳатлари бўлиши мумкин, деган ҳаёлга борасан. Тўғри, уларнинг баробар фойдаланадиган муштарак нарсалари ҳам йўқ эмас. Масалан, электр қуввати, телевидение ҳам бир хилда истеъфода этиларди. Муаллифнинг човғумидаги сув билан Роман Авдеевичнинг ҳаммомидаги сув ҳам бир хил эди. Демак, бизларни боғлаб турадиган баъзи бир муштарак нарсалар ҳам мавжуд.

Роман Авдеевич баъзан халқдан узилиб қолаётганидан нолиб қўярди. Шунга қарамай бу тартиб-қоидаларни у жорий этмаганини, у бор-йўғи барча инсоний шодхуррамликдан маҳрум этувчи мана шу тартиб-қоидаларнинг қурбони эканлигини афсусланиб гапирарди. У эски қадрдонлари билан ўтириб ичишолмас, аёллар билан кўнгилхушлик қилиши мумкин эмасди.

Қариндош-уруғларини уйига яқин йўлатмас, улар жуда ҳам кўплайиб кетган, аллақайси гўрдан хиянлар, аммавачча, холавачча, божалар пайдо бўлиб қолишган, худди дастурхонга ёпишган пашшадек ёпирилиб келишаверади. Ҳаммасини қаергадир жойлаштириш керак, баъзи бировлари унинг номини сотиб, ўзлари жойлашиб олишарди. Бош котибга маза, у уруғ-аймоғини чегаралаб қўйган. Фақат энг яқинларигагина сурати ёпиштирилиб, махсус бўлимнинг муҳри босилган ва “ҳужжат эгаси фалончининг қариндоши” деган сўзлар ёзилган жигарранг муқо-

вали махсус гувоҳнома бериларди. Бошқа ҳеч қандай ҳужжат ўтмасди. Қандай ҳужжат кўрсатишмасин, ҳақини талаб қилишмасин, қўрқитиб дўқ уришмасин — бари бефойда. Ўрнатилган тартибга оғишмай амал қилинарди. Ўз қариндоши жонидан тўйдирмаслик учун бундай тартиб зарур эди. Донолик билан ўйлаб топилган ушбу тартиб Бош котибнинг давлатга тегишли қанчадан қанча қимматли вақтини тежар эди.

Бизнинг кўп муҳтарам Роман Авдеевичимиз эса бундай ҳуқуқларга эга эмасди. Уруғ-аймоғини унинг ўзи даф қилар, телефон рақамларини сир тутар, ҳеч кимни уйига яқин йўлатмасди. У шу зайил уруғ-аймоғидан бутунлай жудо бўлди: улар билан на туғилган кунда, на тўй-ҳашамда, на ўлим-йитимда кўришарди. Ўзича уларнинг ҳузурига ҳақиб бороволмасди. Қариндош-уруғларига раҳмат, кўплари унинг аҳволини тушуниб етишди. “Биз билан бошқача муомала қилиб бўлмайди, — деди Роман Авдеевичнинг ҳаммомга бошлиқ қилиб қўйилган оғайниси. — Бизга дўқ-пўписа қилиб туриш керак”.

Атрофида юрадиган пой-патаклар биринчилардан кўз-қулоқ бўлиб туришар, биринчилар ҳам ўз навбатида кундош хотинлардек зимдан бир-бирларини кузатишарди. Катта хўжайин ҳам мутаносиблик бузилмаслиги учун уларнинг ур-йиқитларидан огоҳ бўлиб турарди. У ҳамма нарсанинг тош-торозисини тўғрилаб қўйган эди. Уларнинг ҳаммаси бир-бирини, пировардида уни туртиб туришарди. Типирчилашларга йўл қўйилмасди. Шу тариқа узвийлик, яхлитлик, уюшқоқлик вужудга келтириларди. Ҳеч ким йиқилиб қолмас, аини вақтда бошбошдоқлик ҳам қишолмасди. Умуман ўз ҳолича қилг этолмасди. Турғунлик керак, дея такрорлашарди улар Роман Авдеевич учун ҳар бир кун қимматли эканлигини ҳисобга олмай.

ХҲІ

Биродарлашган шаҳарга борувчи делегацияга Роман Авдеевич бош бўлди, биродарлашган шаҳар Францияда бўлгани учун баъзи бир фаранги сўзларни ҳам ўрганиб қўйди, совға-салом олди. Ахир меҳмонга қуруқ бориб бўлармиди. Фарангларни нима билан ҳайратга солиш мумкин; китоб, гулдон пластинкалар улар учун фаройибот эмас, ҳайратлантириб бўлсан. Уларда нима йўқ? Маслаҳатчи референтлар ўйлай-ўйлай охири сурат совға қилиш керак, деган таклиф билан келишди. Музейда чанг босиб ётган, ҳар хил алмойи-алжойи чизма-чизиқлардан иборат тушуниб бўлмайдиган абстракт суратларни олиб борилса, дейишди. Уларда, фарангларда бунақа олақуроқ нарсалар жуда қадрланади. Бу фикр маъқул келди. Музей директорини чақиртиришди. Бу аёл райкомнинг ишини ёлчитмагани учун шу ерга ўтказиб қўйилган эди. Топшириқни эшитгач, директор қўрқа-писа тартиб-қоида, қонундан чиқиб кетолмаслигини вазирликдан руҳсат олиш лозимлигини айтишга журъат этди. Роман Авдеевич учун вазирлик, айниқса, маданият вазирлиги тўғаноқ бўлолмасди. Ҳукумат тармоғи билан битта кўнғироқ қилинади, тамом-вассалом, ҳар қандай расмиятчиликка барҳам берилади. Пой-патаклар уч-тўртта суратни топиб келишди. Роман Авдеевичга уларнинг гардиши ёқмади — икки пулга қиммат, бу аҳволда бировга кўрсатиш ҳам уят. Ганжкор тилла ҳаллигини топишни буюрди. Тўсатдан суратларни асровчи тиз чўккудек бўлиб, худонинг зорини қилди, гардишларни ўзгартириб бўлмайди, рассомларнинг хоҳиши шундай.

Роман Авдеевич меҳмонга келган кунидеъ шаҳар ҳокимиятида суратлардан бирини тақдим этди. Афтидан бундай қимматбаҳо асар совға қилинишини кутмаган шаҳар ҳокими довдираб қолди. Фаранглар ҳайратдан ёқа ушлашди. Роман Авдеевич, тортинма, олавер, саҳоватимиздан фойдаланиб қол, дегандек шаҳар ҳокимининг елкасига қоқиб қўйди. Иккинчи суратни саноатчилар клубига, учинчисини қандайдир ассоциацияга ҳада этди. Газеталар совға қилинган суратларнинг фотонусхасини, Роман Авдеевичнинг расмини босишди, лекин ярамас сураткашлар уни оғзи очилиб қолган ҳолда, устига-устак, унинг паканалигини билдириб қўймоқчи бўлишгандек баланд бўйли ҳокимнинг ёнида кичкинагина қилиб суратга олишган эди. Матбуотда суратларнинг муаллифлари, таниқли рус авангардистлари ҳақида ёзилди, суратлар ақл бовар қилмас даражада юксак баҳоланди. Роман Авдеевич ўзида йўқ кувониб кетди. Кимлигимизни билиб қўйларинг, бизнинг мамлакатимиз шунақа юксак чўққида...

Навбатдаги зиёфатдан кейин уни ибодатхоналарни томоша қилдиргани олиб боришди. Рангли ойнадан ишланган безаклар, орган, тошга зарб этилган суратлар, бари қадимий, бир ибодатхона иккинчисидан кўҳна, бир-биридан беқиёс. Қандайдир ер остидаги жойга олиб тушишди, нақ саккизинчи асрга бориб қолишди. Сағаналар, меҳроблар, уч бошли аждарҳолар... Кейингиси ундан ҳам қадимийроқ экан. Роман Авдеевич ўзини диққат билан қулоқ солаётгандек қилиб кўрсатар, гоҳ бошини илғар, гоҳ “Буни қаранглар-а” дегандек бошини чайқатарди. Бу хатти-ҳаракатларни у бемалол адо этар, раёсатларда ўтиравериб, ўзини диққат билан тинглаётган одамдек тугиш санъатини пухта эгаллагани шундоққина намоеъ бўлиб турарди. Аслини олганда уни рангли ойналардан ишланган бу безаклар, гумбазларнинг нақшлари, ҳайкаллар, таъмирланган ёғоч хочлар, меҳроблар сира ҳам қизиқтирмасди. Унга ўтмишнинг, айниқса, ўзгалар тарихининг мутлақо қизиғи йўқ эди. Роман Авдеевич то зериккунча ҳайратланди, мақтади, устига-устак майнинг сархушлиғи ҳам бор эди, бироқ тўсатдан жаҳли чиқиб кетди. Мунча эскилиги билан мақтанишди булар? Худога шукр уларда ҳам бунақа нарсалар кам эмас. Бизда ҳам қадимий черковлар бор, ҳатто эрамиздан олдинги учинчи асрда қурилгани ҳам сақланиб қолган.

Таржимон унга тикилганча бақрайиб қолди ва секингина сўради: “Сиз Исо туғилгандан кейинги учинчи аср демоқчисиз шекилли?”

— Мен нима деган бўлсам шундай таржима қилавер, — дея ўқширди Роман Авдеевич.

— Бу ахир...

— Сенинг вазифанг таржима қилиш, — дея таҳдид солди Роман Авдеевич.

Тилмоч таржима қилишга мажбур бўлди. Фаранглар ҳайратланиб, бир-бирларига қарашди. “Жуда ғалати-ку, — дейишди улар. — Шунақаси ҳам бўлар эканми? Биз билмаган эканмиз”. Улар азбаройи одоб юзасидан шундай дейишди. Роман Авдеевич эса фарангларнинг попугини пасайтириб қўйганидан фахрланиш ҳиссидан бошқа ҳеч нарса туймади.

Роман Авдеевич черков ва кўҳна ибодатхоналардан кўра ишсизлар яшайдиган пана-пастқам жойларни кўрсатишларини илтимос қилди. Мезбонларнинг гапича пана-пастқам жойлар аллақачон бузиб ташланган, ишсизлар камайиб кетган эмиш. Кам бўлса ҳам бари-бир бор экан-ку, дея гапида туриб олди Роман Авдеевич, у буржуйларнинг гапига тариқча ҳам ишонмасди. Ҳаётда бир-бирига зид томонлар ҳам бўлиши керак-ку. Уни кичик-кичик коттежлар қурилган қандайдир мавзегга олиб боришди. Гулхоналар, арғимчоқлар, худди у кўл ёнида қурдирган обкомнинг чорбоғидек озодаю осуда. У асл ҳақиқатни барибир билолмаслигини тушунди. “Уларнинг бу усулларини яхши биламиз, — деди у ёрдамчисига. — У ўзимизда ҳам қўлланилади”. У ахийри ниятига етди. Майсазорда ухлаб ётган жулдурвоқини топишди. Роман Авдеевич уни уйғотишларини илтимос қилди ва гапга солди. Жулдурвоқи ҳеч қаерда ишламас, бутунлай ишсизлардан экан, дайдиб юраркан, бошпанаси ҳам йўқ экан. Роман Авдеевич терисига сиғмай яйраб кетди, суратга олмоқчи эди, негадир у унамади.

— Унга менинг Москвадан келганимни айтинглар. Совет Иттифоқи! Роман Авдеевич негадир худди карга гап ўқтираётгандек бор овози билан бақирарди.

Бу гап жулдурвоқига мутлақо таъсир қилмади. Роман Авдеевичга бунинг касби дайдилик, ишламаслигининг, тентираб юрадиган саёқлигининг сабаби меҳнатга тоқати йўқлигиданлигини, нафақа ҳам олмаслигини, яна нималардандир воз кечганини, хайр-эҳсонларни рад этганини айтиб беришди.

— Сафсата! — деди Роман Авдеевич ва яна жулдурвоқини гапга тутди. — Юр, биз томонга ўтиб кет, меҳнаткашлар мамлакатада яша, — деди. — Нега бекорга бу ерда чириб кетишинг керак.

Жулдурвоқи оғзини катта очиб эснади, худди Карл Марксникидек ўсиб кетган, пахмоқ соқолини қашиганича сўради: сизлар томонга кўп одам ўтадимиз, сизларда ҳам ишламаса бўладими? Музокаранинг давоми бизнинг биринчимизнинг фойдасига ҳал бўлмади. Шунга қарамай у жулдурвоқини ёнига олиб суратга тушди ва бу суратни ўз лекциялари чоғида тарғиботчиларга кўрсатди.

Бу воқеадан кейин таржимонни алмаштиришди, Роман Авдеевич устунлик мав-

қеини мустаҳкамлаб олди ва навбатдаги зиёфат чоғида нутқ ирод этди. Бу нутқ ҳамма газеталарда ҳеч қандай изоҳсиз босиб чиқарилди. Бу Роман Авдеевичга хос усул эди. У нима иш қилса, нима деса, хориж матбуоти ҳеч қандай изоҳсиз босиб чиқараверарди.

Инсофли официантлар тўлдириб турган қадаҳларни Роман Авдеевич ҳам худди шундай инсоф билан бўшатар, оқ қизил, қизғимтир мусалласларни — ачиган узумнинг сувини жиддий ичимлик қаторига қўшмасди.

— Мана шу қадаҳни шаҳрингизни гуллаб-яшнаши учун кўтаришга ижозат бергайсиз, — Роман Авдеевич ҳеч қачон қадаҳ сўзи айтмас, фақат қадаҳ кўтарарди. Шу билан гапини тугата қолса ҳам бўларди-ю, бироқ мафкура бунга йўл қўймади. Мафкура фоҳишабозликни, ишсизликни, гиёҳвандликни, инқирозларни фош этишни тақозо этарди. Мазкур фожиаларни санар экан, юраги эзилиб кетди, уларни кучоқлаб бағрига босгиси, қандай яшашни ўргатгиси, қаршилик кўрсатиш бефойдалигини тушунтиргиси, улар тарихан ҳалокатга маҳкумлигини, бу зиддиятлардан чиқиб кетолмаслигини англашиб қўйгиси келди. Ҳеч қандай НАТО уларнинг жонига оро кирмайди. У ҳатто қўшиқ ҳам айтиб юборди.

Уч бор тин олгунча Европани биз,
Хўрайиб бутунлай кезиб чиқамиз.
Ва Чикаго шаҳригача етамиз,
Тоғлару дарёлар, жардан ўтамиз.

Бу гапларни янги таржимон ҳеч қандай ими-жимисиз таржима қилиб қўя қолди. Таассурот кутилгандан зиёда бўлди. Айниқса, у одамларни жамоаларга бирлаштиришни таклиф этганда ҳамманинг эси оғиб қолди. “Нега бизнинг капиталистик-тик тузумимиз ҳалигача яшаб турибди? — деб сўради бир шарҳловчи. Роман Авдеевич дарров унинг танобини тортиб қўйди: “Сизларнинг қарашларингиз ҳар хил бўлгани учун ҳам яшаб турибди? — деб сўради бир шарҳловчи. Роман Авдеевич дарров унинг танобини тортиб қўйди: “Сизларнинг қарашларингиз ҳар хил бўлгани учун ҳам яшаб турибди. Сизларнинг мафкураингиз адойи тамом бўлган!”

Зиёфатдан кейин Роман Авдеевич чиркинлашиш жараёни қандай юз беришини амалиётда кўрсатишларини талаб қилди. Бу воқеаларни орқага айлантириб кўрадиган бўлсак, Роман Авдеевич унга мислсиз ташвиш келтирадиган ва у ҳақдаги маълумотномада зикр этиладиган ақл бовар қилмас машъум лаҳзага шитоб билан яқинлашиб келарди.

Роман Авдеевични пулдорлар учун мўлжалланган исловатхонага олиб келишди. Саноқлигина мижозлар оромкурсиларда ясланиб ўтиришарди. Қаторларнинг сони ўнтагина. Чироқлар хира нур сочади. Майхона тўсиғи ортида ярим ялонғоч аёл хизмат қилиб юрибди. Ҳаммаёқдан ичкилик, наҳс ва яна аллақандай тушунуксиз ҳидлар анқийди. Ихчам, саришта саҳнага парда тутилган. Саҳнада бундай ер ости муассасаларига хос ишқий томоша намоиш этилмоқда; эркак билан аёл нафсини қондирш учун энгил-бошини еча бошлайди. Кейин кенг тўшакда намунали ишқий жараён бошланади, ҳар хил усуллар намоиш этилади ва ҳар ким нималарга қодирлигини кўрсатади. Мусиқа, лаззатланиб ихрашлар, тишлар гижирлаши эшитилади. Ўйнаб турган чироқ нури энг керакли ҳолатларни кўришга ҳалал бериб гоҳ ҳиссиётларни жунбушга келтиради, гоҳ гапга тегади. Чинакам лаззатланишдан кейин худди шундай эҳтиросли ҳолатлар бошқача кўринишда намоиш этилади; гоҳ икки эркак аёл оғушига кирар, гоҳ икки аёл бир эркакка ёпишиб, қийнашарди.

Роман Авдеевич титраб кетди, ғазаби жунбушга келди, бизнинг жамиятимиз ҳеч қачон бундай расвогарчиликка йўл қўймаслигини айтиб, буларни бўралаб сўкарди. Лекин кетишга унамади. У жойида ўтиролмай типирчилар, ҳамма гапни ўгириб беришларини талаб қиларди. Бироқ нимани таржима қилиш керак? Бунинг нимаси тушунарсиз. У таржимоннинг ҳам, кузатиб юрган фарангларнинг ҳам жонини ҳиқилдоғига келтирди. Бу ҳам унинг зарарига хизмат қилди. Фақат маълум ва машҳур Жюли хонимнинг чиқиши пайтида даҳшатли фалокат юз берди. Бу хоним топқирлиги, гап отишга усталлиги, кўкракларини айлантиришни, худди қўшалоқ зенит пулемётларидек юқорига кўтаришни ёки томошабинларга қаратишни били-

ши билан танилган эди. Унинг етмиш килолик бадани фақат ҳирс уйғотадиган аъзолардан иборат эди.

Бундан кейинги воқеалар бетайин бир газетада босилган, бироқ ҳақиқатни бузиб кўрсатишдан уялмай ёзилган очерк худди шунингдек, ҳақиқатни бузишдан тоймаган муҳожирлар варақасидаги мақола асосида баён этилган. Ҳақиқатни бузиб кўрсатилган мана шу икки мақолага суяниб муаллиф юз берган воқеаларни тусмоллай олди.

Ўша куни Жюли ҳар нарсага қизиқувчан соддадил аёл қиёфасида чиққан. Гўё у бунчалик кўп, бунинг устига бадавлат эркакларни биринчи марта кўради-ю, бироқ бу ерга нега йиғилишганини тушунолмайди. У оппоқ тишларини йилтиратиб, шу савол билан ўтирганларга мурожаат қилади, бунга жавобан ўтирганлар ҳиринглаб кулишади. У меҳмонларнинг кўнглини олиш учун қўшиқ айтади, лекин улар бу ерга ашула эшитгани келишмаган. У саҳнадан сакраб тушиб, қатор оралаб юради ва саволига жавоб ололмай ҳайратланаверади. Унинг эғнида калта юбка, баланд пошна этикчадан бошқа ҳеч вақо йўқ эди. Жюлининг қора мағиз бадани қирмизи курсилар орасида одамнинг суқини келтириб йилтирарди. Эркаклар унинг думбасига шапатилаб уришар, чимчилашар, силашарди. “Муҳожир жуда жонли ва қизиқарли қилиб ёзган, унинг очеркини ўқиб чиқишгач, Москвага жўнатишган ва у ерда кўпайтириб тарқатилган. Шундай қилиб, ашула айтиб, гап ташлаб, у тиззаларга бир-бир ўтириб чиқар, кўкракларини диркиллашиб ўйнатганча ҳайрон бўлишини қўймасди. Наҳотки бу нарсалар уларнинг уйида бўлмаса? Роман Авдеевич ҳаяжонланиб қийқирарди: “Вой ярамас-эй, боплаяпти-ку!” У ўзини тутоломай чапак чалар ва яқинлашиб келаётган бало-қазодан беҳабар эди.

Жюли Роман Авдеевич ўтирган қаторга яқинлашгач, кўпни кўравериб пишган кўзлари унинг овлоқ жойлардан келган сайёҳлигини, сайёҳ немислардан эмас, бутунлай бошқа экзотик нусха эканлигини илғади. Балки унинг кўчаликка кийиладиган қора кастюми, оҳорли кўйлаги ёки нигоҳлар тўқнашганда кўзларида хиёл чўчинқираш ифодаси борлиги шундай фикрга келишига сабаб бўлгандир. У бирдан питирлаб қолди ва таржимонга бу аёл унга яқин келиб, шармандалик қилмаслигини айтишни талаб қилди. Таржимон бу гапни ҳамроҳ бўлиб келган фарангларга айтди, улар Жюлига нимадир деди. Улар нима дейишгани ёки бу гапни қай тарз айтишгани номаълум. Қолаверса, Жюли озод мамлакатнинг ҳур аъзоси, бу гапларга қулоқ солмаслиги ёки қизиқиб қолган бўлиши мумкин. Нега энди яқин йўламаслиги керак экан, бу жаноб нимадан қўрқади асти. Нима у советданми? — деб қизиқсинди Жюли. Улар қаердандир совет одамларини дарров билиб олишади. Мундоқ олиб қараганда улар билан кўп ҳам муомала қилишмайди-ю, лекин дарров билишади. Шаҳар ҳокимиятидан келган фаранглар, бўш келма, қараб кўрчи бирон матаҳи бормикин, дея гиж-гижлашарди. Нима бўлганда ҳам соддадил Жюли Совет Иттифоқидан келган меҳмонга жуда ҳам қизиқиб қолди, уларнинг юртида коммунистларга бунақа ишлар билан шуғулланишга рухсат беришармикин, рухсат беришса қай тарз кўнгил очишаркин, дея ўзича гўлдираганича қатор оралаб унинг устига бостириб келаверди. Роман Авдеевич ростакамига қўрқиб кетди. “Яқин келтирманглар, тўхтатинглар”, дея жавради у. Юзкўзини тер босиб кетди. У бир амаллаб қочиб қолмоқчи бўлган эди, лекин Жюли ушлаб қолди ва уни маҳкам кучоқлаб олди. Роман Авдеевичнинг талвасага тушиши бу ерга йиғилганларнинг қизиқишини оширди. Жюли сизларда мана бунақа аъзолар борми, мана бунақаси-чи, дея кучоғида типирчилаб турган эркакни эрмак қила бошлади. Агар Роман Авдеевич уни бағрига босганча бу гапларга кулиб, орқасига уриб қўйганида эҳтимол ҳеч нарса бўлмаслиги ҳам мумкин эди. Бироқ у жонхололда юлқиниб, бақира бошлади: “Бу фитна! Мен норозилик билдираман!” Атрофдагиларнинг қизиқиши янада ортди. Ушбу даргоҳга келган одам ўзини бундай тутиши ғайритабиий эди. Кассир аёл ҳам ишни йиғиштириб қўйди. “Бу роҳатижон-ку, нега бунча қўрқасан?” “У нима деяпти? — дея қичқирарди Роман Авдеевич. — Мен расмий одамман!” У беномус аёлнинг чаңгалидан қутилам, деб курсига ўтириб қолди. Жюли дарров унинг тиззасига ўтириб, тугмаларини еча бошлади. Бу ишни у шу қадар абжирлик билан қилдики, Роман Авдеевич ҳатто уят жойларини тўсиб улгуролмай қолди. Бу курашни тўлиқ намоён этиш

учун чироқлар нури уларга йўналтирилди. Жюли Роман Авдеевичнинг чангалидан чиқиб кетишга уринишларини йўққа чиқарар, уни тиззадан тушириб юбориш имконсиз эди. Тил билмаслик ҳар кимга гап-сўзсиз ўз ишини қилиш имконини берарди. Жюлининг хатти-ҳаракатлари зое кетмади. Роман Авдеевич тинимсиз бақирарди: “Ҳаққинглар йўқ! Мен шикоят қиламан!” шунга қарамай жинсий аъзо ўзлигини намоён этди, — деб ёзарди муҳожир. — Ҳар қандай уйғониш каби, пўписаю илтижолар кор қилмас, аъзонинг уйғонишини ҳеч нарса тўхтатолмас эди. Коммунистик мафкура мағлубиятга учраб борар, ҳушёрлик, мансабга эришиш иштиёқи, бу ишнинг оқибати нима бўлиши ҳақидаги хавотир унутилаёзган эди. Анқов Жюли бу аъзо эгасининг нега бунчалик талвасага тушаётганини тушунолмасди. У эгасидан кўра унинг ўзига керакли аъзоси билан машғул бўлишни маъқул топди. Хоним унинг қадрдон, беҳад ёқимтой аъзосини бутунлай эгаллаб олди”.

Шундан сўнг муҳожир яланғоч эҳтиросларга берилиб кетади. Фаранг журналист ҳар бир тирик жонга хос ва таржима қилишнинг эҳтиёжи йўқ лаззат онларининг ҳузур-ҳаловатлари, муҳаббат лаззатини тотган барча одамларни бирлаштирган маъбуд Эрос ҳақида тўлқинланиб ёзади:

“Ниҳоят бу ерга йиғилганлар бизнинг мафтункор Жюли ҳалоскоримиз раҳномолигида партиявий аъзолар устидан тўла ғалабага эришганининг гувоҳи бўлишди. Чироқлар ялт-юлт қилиб, суратлар олинди. Яланғочланган аъзо эгасининг эсхонаси чиқиб кетди, бироқ Жюли ўз эрки ва мустақиллиги учун курашган аъзони меҳр билан силаб-сийпаларди”.

Бу очеркнинг нусхаси қўлма-қўл бўлиб кетди. Уларни топиб йўқотишар, ҳар хил бўлмағур гап-сўзларга йўл қўймаслик учун бу курашга барча чора-тадбирлар сафарбар этилган эди. Оқибатда тегишли ташкилотларда қайсидир йўллар билан қўлга киритилган суратлар пайдо бўлди ва пинҳон маълумотлар орасига қўшиб қўйилди. Муаллиф уларнинг тартиб-қоидаларидан беҳабар бўлса-да, бу суратлар ҳафсала билан йиғилган қоғозлар орасига қўйилганини, елимлаб ёпиштирилганини, пухталаб тикилганини яхши билади. Муаллиф ўз қаҳрамони ҳақидаги бу маълумотлар билан танишиб чиқиш учун ҳар қанча ҳақ тўлашга рози бўларди. Булар орасида биронта архивда топилмайдиган қимматбаҳо материаллар борлигига шубҳа йўқ. Устидан ёзилган кўпгина маълумотлар, ҳисоботлар, кузатувлардан Роман Авдеевичнинг ўзи ҳам беҳабар эди. Ҳатто энг ўқи ўзган пайтларида ҳам бу маълумотларга яқин йўлатилмаган. Ўзи ҳақида тўпланган маълумотларни кўрган бирон кимса бормикин? Бўлмаса керак. Фақат айрим саҳифаларнигина кўрсатишлари мумкин.

Муаллиф ўзи ҳақида ҳам худди шундай маълумотлар тўпланган каттагина, оғиргина папка борлигини билади. У жавоннинг қайсидир бурчагида турибди, ўз ранги, тартиб рақамига эга. Унга доим нимадир қўшиб турилади. Эгасига етиб бормаган хатлар, ёр-биродарлар ҳақидаги маълумотлар, рафиқаси, болалари, у биринчи котиблар ҳақида қандай маълумотлар тўлагани ҳақидаги маълумотлар жамланган. Унинг ҳар бир саҳифаси рақамланган, ўз йўриғи билан жой-жойига қўйилган, шахсий архивидан кўра тартиблироқ жойлаштирилган. Унинг орқасидан қадамма-қадам кечган бутун бошли умр, орқаворотдан айтилган гаплар, у қадрдоним деб ҳисоблаган одамларнинг берган маълумотлари, магнитофон ленталарининг шитирлашлари... Бу ерда аллақачон унутилиб кетган воқеалар, учрашувлар, у кўнгил қўйган аёллар, изҳори дил, хавотирлар, бошқача тўн кийдирилган, алоҳида урғу берилган, бехосдан айтиб юборилган гаплар, хуфия эшитилган гап-сўзлар; атайлаб уюштирилган, тўқиб чиқарилган воқеалар тўпланган бўлади ва оқибатда бутунлай ўзгача манзара юзага келарди. Ким билади, балки бу инсон ўзини панага олиб, шивирлаб гаплашиб яшаб ўтиши насиб этмаган чинакам ҳаётнинг, ҳақиқий умрнинг жилоларидир.

ХУШ

Бу орада Хўжайинда ғалати ўзгаришлар сезилиб қолди. Бу нарсани даставвал маъмурият одамлари, юқори табақага мансуб пой-патаклар пайқашди. Хўжайиннинг фикрлари пойма-пойлашиб қолди. Бундан ташвишланмаса ҳам

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бўлар, унинг чалкаш фикрларини керакли томонга буриб, талқин этиш мумкин эди. Энг ёмони тили каловланиб, нима деяётганини унутиб қўядиган бўлиб қолди. Нутқ ирод қилаётган пайтларида баъзан бир варақни икки қайтадан ўқиб юборарди. Садоқатли одамлар Роман Авдеевичга отни қамчилашни маслаҳат беришди. Одамларни ўзига ҳамдам, ҳаммаслак қилиш учун озмунча куч сарфландими, кимсан биринчи номзод, энди бу ёғига аравага чиқиб олиш қолди. Бошқа номзодлар ҳам мудраб ётишмагандир. У ҳақда ҳар хил фитнес-фасотларни тарқатиб юришади. Мукофотланиш пайтидаги воқеани озмунча гап-сўз қилишмадими. Мукофотланган одамлар қатори Роман Авдеевичга ҳам орден топширилиши керак эди. Телевидение бу тантанали маросимни бутун мамлакатга намойиш этди. Бош котиб исм-шарифларни ўқиб маршалларга, генералларга орден топширарди. Навбат хорижда ишлайдиган ўзининг ўғлига келди (раҳбарларнинг болалари одатда чет элларда ишлашарди). Бош котиб ўз фамилиясини ўқигач, бирдан ҳайратга тушди ва чуқур ўйга толди. Мукофотланаётган ўзи эмаслигини англаб етгунича узоқ вақт шу алфозда додираб турди. Шундан кейингина орденни ўз ўғлига топширди. Навбат Роман Авдеевичга келиб камералар унга қаратилди. Биринчимизнинг қулфи-дили очилиб, пушти паноҳига талпинди. Бирданига шу қадар момиқ мулойим, жон-дили билан севгучи одамга айландики, биз уни ҳеч қачон бундай алфозда кўрмаганмиз. У барча биринчиларнинг яратувчисига яқинлашаркан, худди муз устида сирпанаётгандек учар, нимадир дер, оқи оқ-қизиқи қизил бўлиб товланар ва лабларини ўпишишга шайлаб чўччайтирди. Ундан олдин орден олган маршаллардан бири бундай шарафга мушарраф бўлган эди. Шу боис Роман Авдеевич калта вужуди билан ўпишишга интилди. Унинг чўччайган лаблари худди чумолихўрнинг тумшугидек борган сари чўзилиб, узайиб борарди. Унинг тумшукчаси деярли биринчи шахснинг юзигача етиб қолди-ю, бироқ у қилт этмади, бунга жавобан бирон хатти-ҳаракат қилмади. Эҳтимол, у яна нима қилаётганини унутиб қўйгандир, эҳтимол, фитнес-фасоднинг таъсири бўлгандир. Бу Роман Авдеевич учун гоят оғир вазият эди. Вилоятдаги одамчалар терисига сизмас эди. Ажабланарли жойи шундаки, бошқа ҳудудлардаги телетомошабинлар ҳам маза қилишибди. Хат-хабарларда, телефонда айтилган гап-сўзлар, маълумотлар шундан далолат бериб турибди. Бу нарса раҳбарларга нисбатан одамларнинг муносабати ўзгариб, қаҳри қаттиқ бўлиб кетганини кўрсатиб турибди.

Бутуниттифоқ ўпишиш маросими амалга ошмади. Бутун мамлакатда шармандали аҳвол юз берди. Муаллиф Роман Авдеевич юрагини чангаллаб йиқилса керак, деб ўйлаган эди. Йўқ, ўз қаҳрамони ҳеч қандай таомилларга тўғри келмайдиган улуғ одам эканлигига яна бир карра амин бўлди. Унинг асаб толаларининг тузулиши одатдаги одамларникига сира ҳам ўхшамасди. Роман Авдеевичнинг чўзилган тумшукчаси ҳавода муаллақ қолди, юзидан меҳр ёғилиб, янада бахтиёр тус олди. Бамисоли у энг олий эҳтиромга сазовор бўлгандек юзида янада ошифтаҳоллик ифодаси зуҳр этди. Бунинг учун ғайриинсоний бир куч-қудрат бўлиши ёки аксинча худди шу руҳнинг бўлмаслиги керак.

Кўп ўтмай Роман Авдеевич қурилиб, ишга туширилгани ҳақида ҳисобот берган завод ҳали умуман йўқлиги, ҳеч қандай маҳсулот ҳам чиқармаётгани, борйўғи қурилиш майдончаси пишиқ-пукта девор билан ўраб қўйилгани маълум бўлди. Бу ҳақда ҳатто радиода эшиттириш ҳам бериб юборишди. Роман Авдеевич ранжиди, ўзини ўйлаб эмас, Хўжайинни ўйлаб хафа бўлди. У кишини қай аҳволга солиб қўйилади, яхши эмас бу, одамгарчиликдан эмас. Бир йиғилишда қандайдир аёл туриб, биринчи ва унинг оила аъзоларини сут билан таъминлаш учун махсус сизир боқилар эмиш, шу гап ростми, деб сўради. Роман Авдеевич қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди — ёлгон ахборот нақадар авж олиб, ғийбат болалаб кетган-а. Партияга ҳайиқмай ҳужум қилишади-я. У биронта одамнинг юзида ҳайрат ифодасини кўрмади. У шаънига доғ туширмасликнинг ҳайратомуз усулларини биларди. Муаллифнинг назарида бу нарса жазолаб бўлмайдиган ҳуқуққа эгалигини билганликдан келиб чиқади. Бироқ юз берган фожиадан кейин ҳам Роман Авдеевичнинг ишонч ва эътиқодига заррача шикаст етмади. Амалга ошмаган ўпишиш маросими ҳақида аъёнларга бу жануб томонлардан келган, бошқа миллатга мансуб биринчи котиблардан бирининг билар-билмас қилган хатти-ҳаракати, деб айтиб

қўйилди. Каттаконни курортларда асраб-авайлаб юрадиган жануб одамлари унинг куч-қувватдан қолганини бошқалардан олдинроқ пайқаб, “бизларни четга суриб, керакли жойларни эгаллашга уринишади”, дейишди.

Афсуски, муаллиф бошқа биринчиларнинг саргузаштларидан хабардор эмас. Ташқаридан қараганда уларнинг ҳаммаси бир хил кўринар, айнан бир хил нутқлар сўзлашар, айрим сўзларни бир хилда бузиб талаффуз этишар, бир хилда узун қора “Чайка” ларда юришар, ёнларидан бир қарич ҳам жилмайдиган бир хил хос навкарларга эга эдилар. Биронта биринчи бир шаҳардан иккинчисига ишга ўтганда халқнинг аҳволи яхшиланиб қолмаган.

Ўша йили юқоридагиларнинг мункиллаб қолганларидан бири пой-патакларнинг таъбири билан айтганда “деворга қўйилди”, “аравада” жой бўшаб унга интилувчиларнинг ур-сури авж олди. Ҳамма юқорига чиқиб олишга, ниманидир тасдиқлатиб олишга, нимагадир эга бўлишга, ниманидир қўлга киритишга интиларди. Янада бирон имтиёзга эга бўлиш учун вақтни қўлдан бой бермай жонини жабборга бериб югуришар, қоғозларга қўл қўйдиришар, илтимос қилишар, ялиниб-ёлборишар, бир-бирларини турткилашар, чалиб йиқитишар, бурчак-бурчакларда пи-чирлашишар, ваъдалар беришар, совға-саломлар улашишар, шартномалар тузишар, ўрни келса шоҳ чиқириб сузишар, баъзан думларини ликиллатишар, фиқу фужур болалар, шайтоний васваса борган сари авж оларди. Чеккага суриб ташланган биров ўзини отиб қўяди, кимдир автомобиль ҳалокатига йўлиқади, бировнинг юрак дарди харуж қилади. Кураш борган сари йириклаша боради.

Пушти паноҳ аллақачон “қарилик гаштини суриши” керак эди-ю лекин турли тоифадаги пой-патакчалар биринчи қотиблар ҳам, вазирлар ҳам, ёрдамчилар ҳам, референтлар ҳам, маслаҳатчилар ҳам, сон-саноксиз раҳбарият тўдаси уни маҳкам тутиб турарди. У аллақачон бирон нарсани тузукроқ идрок этолмай қолгани, тўғри юролмаслиги ҳеч кимни ажаблантирмас, улар ўзгариш юз беришидан қўрқишар, шу боис доҳийнинг қил учуда турган ҳаётини сақлаб қолишга жон-жаҳдлари билан тиришишарди. Улар нимадир деб тушунуксиз гўлдирайдиган, баъзур юрайдиган бу кимсани ўзларича яхши кўришарди. Улар учун унинг ўлмай тургани яхши. Токи у чала ўлик ҳолида бўлса ҳам яшаб тураркан, улар маза қилиб, роҳатланиб, кўнгиллари тусагандек ҳаёт кечиринишади.

Унга ҳараклантирувчи нарсалар қуйишар, тўхтовсиз даволашар, аъзоларини алмаштиришарди. Қайсидир бир давлатда ҳукмдор шу аҳволда бир йилдан кўп яшабди; У қимир этмай ётар экан, нафас олар экан, гўлдираб кўяркан. Юраги уриб турибдими, демак, тирик ҳисобланади. Истеъфо бермагунича бошлиқ ҳисобланаверади. Ҳамонки у ҳозирча бошлиқ экан, ҳамма нарса ўз ҳолича қолаверади. Бизда ҳам айнан шундай вазиятни юзага келтирмоқчи бўлишди. Ахир бизнинг раҳбаримиз ҳам қимирлаб турар, ҳатто ўзи юра оларди.

Жанубдаги ва Шарқий ҳудуддаги биринчилар отахонни меҳмонга таклиф этишди. Улар агар раҳнамо келса, сафар чоғида, ширин суҳбат асносида баъзи бир ишларни пишириб олса бўлади, деб ўйлашарди.

Сафарга чиқиш учун баҳона керак. Шахсан ўзларининг шахримизга келишлари учун асосли, кечиктириб бўлмас сабаб лозим. Маҳаллий ўлкашунослар, турли соҳаларнинг олимлари бирор нарсага асос солинганининг, қандайдир қашфиёт ёки оламшумул ташаббус бошланганининг маълум санасини ўйлаб топишга сафарбар этилди. Роман Авдеевич аслида узоқни кўра биладиган одам, бундай масалаларда мияси тинимсиз ишлайди. Кунларнинг бирида унга кўхна лойиҳалар орасидан подшоҳ замонасида Улуғ Ихота Деворини қуриш лойиҳасини топиб келишарди. Бу девор шаҳарни совуқ шимол шамолларидан асраши керак экан. Ҳисоб-китобларга қараганда бундай девор тикланса, шаҳарнинг ҳавоси исиб, мўътадиллашар экан. Биргина иситиш ишларига сарфланаётган сарф-харажатлардан ўнлаб миллион сўм тежалар экан. Бу лойиҳа подшоҳ Александр Учтинчи томонидан текшириб кўриш учун немис олими Куперманга, кейин Петербурглик академик Фокинга топширилган экан. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам бу лойиҳани аҳмоқона деб топиб, рад этишган экан. Лойиҳа устига подшоҳ олий ҳазратлари “Curieus!” деб ёзиб қўйган сўзни “Қизиқ-ку” дея таржима қилиб беришди. Роман Авдеевич бу нарсани дарров рад этмай ўйлаб кўришни, ҳисоб-китоб қилиб чиқишни тавсия этди.

Бу тасаввурга сифмайдиган катта кўламдаги қурилиш эди. Европада ҳам ҳали бу нақаси бўлмаган. Агар уни яхшилаб тушунтирилса, коммунизмнинг ҳар қандай буюк қурилишларидан улугворроқ бўларди. Агар яхшилаб ҳисоб-китоб қилинса, кўриладиган фойдани янада ошириш мумкин. Вагон-вагон кўмир тежалади, де-разаларга қоғоз ёпиштиришнинг кераги йўқ, пўстинлар ҳожатсиз бўлиб қолади, тумов, грипидан асар ҳам қолмайди, турган гапки, иш вақти узаяди. Қор куралмайди, томларнинг тунукаси тешилмайди. Қишда юз берадиган жароҳатларга барҳам берилди. Сирпаңчиқ йўлларда йиқилиб, минглаб одамнинг оёқ-қўли синмади — кутилгандан зиёда натижа бу. Уч-тўрт йилдаёқ барча сарф-харажатлар қопланар, ундан у ёғи фақат соф даромад ва ҳузур-ҳаловат эди. Бу ишга барча ахборот воситалари жалб этилди. Ойнаи жаҳон орқали шимолдан эсадиган совуқ шамолларнинг даҳшатли зарарлари, ҳамма нарсанинг музлаб қолиши, қор уюмлари, бунга қарши қуриладиган деворнинг чиройли лойиҳалари намойиш этила бошланди. Турган гапки, қарши чиқувчилар ҳам топилиб қолди. Ҳеч нарсага ишонмайдиган нодон одамлар шаҳар уч юз йилдан бери иҳота деворисиз яшаб келган, бундан кейин ҳам бир кунини кўради. Иқтисодчилар ундан кўра касалхона, уй-жой, қариялар уйи, кутубхоналар, меҳмонхоналар, сабзавот сақлайдиган омборлар қуриш керак, деб чиқишди. Бундай мулоҳазалар қулоқ солишга ҳам арзимасди. Қариялар уйи қурилишига оқ фотиҳа бериши учун биринчиларнинг биринчисини чақириб бўлмайди-ку. Шу ҳам сабабми? Шу иш шаҳарга шон-шараф келтирадими? Девор эса бутунлай бошқа гап, мамлакатнинг донғини чиқариши мумкин бўлган фаройиб иншоот. Ёмон томони шундаки, айрим мутахассислар жунбушга келишди. Шаҳарга шамол жуда ҳам зарур, шамол бўлмаса, завод фабрикаларнинг тутунидан одамлар нафас ололмай қолишади. Ҳар қанча тушунтиришмасин, ҳар қанча ватанпарварликка чақиримасин, улар ўз гапидан қайтишмасди. Ашаддий мутаассиблар. Улар ҳатто норозиликларини изҳор этиш учун Москвага йўл олишди. Уларнинг ҳаммасини қайтариб келишди, албатта. Баъзи бирларини ўз жадвал ва кўрсаткичлари билан жиннихоналарга жойлаштирилди. Хатосини вақтида тушуниб етганларни чиқариб юборишди, қолганларини даволашга тўғри келди.

Деворга бағишланган қайсидир йиғилишда Роман Авдеевичнинг олдида бир профессор ўтиб келди ва бу лойиҳанинг фожеий оқибатлари ҳақида бақириб гапир бошлади. Бу гирдоб, ҳалокат, валюнтаризм каби сўзларни ёғдириб ташлади, катта қурилмалар ясаб, холис синов ўтказилмаганини айтди. У мазкур йиғилишга қандай кириб қолганини ҳеч ким билмасди. Агар гап аэродинамика ҳақида кетаётган бўлса, унга қарши мутахассисларни ишга солиш мумкин эди, улар ёқасини йиргудек бўлиб ўтиришибди. Аммо профессор масаланинг иқтисодий ва атроф-муҳитга таъсири ҳақида далиллар келтирди, деворнинг катта-кичиклигини эмас, умуман, унинг керак, керак эмаслиги ҳақида тўхталди. Бундай девор қурилса, шаҳарга ҳаво етишмай қолишини таъкидлаб, бу борада ўзининг ва чет эллик олимларнинг ҳисоб-китобларини келтирди. Маълум бўлишича у бу хусусда улар билан маслаҳатлашиб улгурибди. Баланд бўйли, узун бурунли профессор Роман Авдеевичнинг тепасида худди қарқарадек энгашиб турарди. Бошқаларга ибрат бўлиши учун унинг таъзирини бериб қўйиши керак эди. Роман Авдеевич зимдан, профессор кутмаган томондан ҳужум қилди. Бизнинг партиямиз кўпчиликнинг ақли билан мавжуд, аэродинамика нима билан партиямиздан аъло, деди у. Илм-фанда ёлғиз фаолият кўрсатиш даври ўтди, ҳамма нарсани кўпчилик ҳал қилади. Кенг кўламли масалаларни фақат кўплашиб ҳал этиш мумкин. Профессор жуда катта кетяпти, мутахассислар жамоасининг фикрига бекорга нописандлик билан қараяпти. Профессорни хизмат кўрсатган, етакчи олим деб эшитганман. Бўлиши мумкин. Бироқ бугун тенги йўқ деган одамнинг ўзи йўқ. Лозим бўлса яна ўнта, йигирмата мутахассисни қўямиз, тенгини топамиз. Профессор ўзининг холислигини кўп таъкидлапти. Ахир ватанпарварликка ундамайдиган, шижоатни сўндирадиган бундай холисликнинг кимга кераги бор, деган ҳақли савол тугилади.

— Сиз билан баҳслашиб ўтиришимизнинг ҳожати йўқ, — деди Роман Авдеевич гапининг охирида. — Биз сиз билан бутунлай бошқа-бошқа ғоявий жабҳаларда эканмиз.

Профессор эътироз билдирмоқчи бўлди-ю, бироқ энтикиб кетди ва жим бўлиб

қолди. У пайтларда ҳали эркин фикрлаш мумкин эмасди, биринчидан бошқача ғоявий нуқтаи назарга эга бўлиш ўта хатарли эди.

Кўп ўтмай профессорни илмий кенгашдан чиқаришди, кафедра мудирлигидан бўшатишди, у чет элга, биратўла АҚШга бош олиб кетди. Роман Авдеевич унинг ватанпарвар эмаслигини билиб қаромат қилган экан.

Турган гапки, профессор ўз фикрини маълум қилишининг мутлақо кераги йўқ эди. Қолаверса, биров сўрамаган бўлса. Ўзи ҳамма зиёлиларга теккан касал, қандай бўлмасин раҳбарларнинг камчилигини топса. Эндигина одамларни тинчитиб, бир нарсага ишонтирганингда дарров ҳамма нарсани рад этувчилар пайдо бўлишади. Булар кимлар ўзи? Зиёлилар албатта. Бу уларнинг бирдан бир машғулоти. Ўқитувчилар тарихий журнал чиқаришни, журналистлар ўз газетасини чиқаришни, ёшлар янги оилалар учун ҳафталик чиқаришни талаб қилишди. Қоғоз йўқ, сабр қилинган, деб ҳаммасининг талаби рад этилди. Бу масала кун тартибидан тушиб, жамоатчилик хотиржам бўлди. Йўқ, зиёлилар тинчишгани йўқ, кимнинг кераксиз нарсаларини чиқариш учун қанча қоғоз сарфланаётгани ҳақидаги рақамларни топиб, шовқин-сурон кўтаришди, азаматлар.

Маъмурият ходимлари орасида сўзга чиқиб Роман Авдеевич бу хусусдаги фикрини янада чуқурлаштираркан, илгари қулоқлар, тугатилмаган боёнлар, нэпчилар бўлган, энди уларнинг ўрнига ҳокимиятга муҳолифатдаги зиёлилар мавжуд. Ҳукумат улар учун нима қилмасин бефойда. Улар табиатан давлатни бошқаришга ҳалал беради. Бу нарса уларнинг қонида бор. Улар жуда ҳам кўпайиб кетишган. Зиёлилик касб эмас, давлатга бўлган муносабат. Биз билан ҳаммаслақ олимлар, врачлар, ҳатто ёзувчилар ҳам бор. Қолганларига ишониб бўлмайди, худди ҳалиги аэродинамик профессорга ўхшаган. Кетиб қолганмиш, майли, даф бўлсин. Аслида бунга ўхшаганларнинг ҳаммасини капиталистларга валютага сотиш керак эди.

Зиёлилар бутун туриш-турмуши, ҳатти-ҳаракати, ташқи кўриниши билан ҳам унинг ғашини келтирарди. Энгил-боши юпун, чинакам жонпазак одамлар, оддий халқ вакилларига ўхшашади-ю, барибир бизнинг одамимиз эмаслиги шундоққина билиниб туради. Жим туришлари ҳам бошқача. Гуноҳқорона илжайишади-ю, лекин коса тағида нимкоса бор. Биринчи гапирса пешонасини тириштиришади, гўе ургуларни тўғри қўймас эмиш. Сўкинса ҳам афтини бужмайтиришади. Роман Авдеевич улар борида аёллардан ҳам, бошқалардан ҳам хижолат чекмай атайлаб халқона бепарда ибораларни қўллайди. Зиёли қандайдир кутубхоначига эғнидаги пальтосини ечиб бериши мумкин, қатор оралаб ўтаётганида ўтирган одамлардан узр сўрашни унутмайди, бироқ айна вақтда раёсатга орқасини кўрсатаётгани билан иши йўқ. Бўлар бўлмасга: “Худо ҳақи”, “бемаҳал безовта қилган бўлсам узр”, “Сизни фалончи безовта қилияпти”, деган ибораларни ишлатишни яхши кўришади. У зиёлиларни ички бир нафрат билан беҳато танирди.

Худога шукур, уни юқоридагилар қўллаб-қувватлашарди, у истаганчалик очик бўлмаса-да, ҳарқалай монеълик қилишмасди. “Уларнинг ҳаммасини эзиш керак, — дея талаб қиларди у. — Бу тўданинг бизга кераги йўқ, майли, пойтахтга кўчиб кета қолишсин. Хоҳлашса, ундан нарига”. Унинг талабчанлиги туфайли шаҳардаги раҳбарлар орасида зиёли деб гумон қилинган биронта одам қолмади. У пойтахтдаги иши тушадиган жойларда ҳам иложи борича зиёлиларни четлаб ўтарди. Зиёли ҳамма нарсадан хижолат бўлаверади, ўзимизга ўхшаган бошқача одам эса қизини институтга киритиши кераклигини, қариндошига иқомат тўғрилаш зарурлигини, уйини таъмирлаш лозимлигини ёки бошқа бирон эҳтиёжи борлигини бемалол айтади. У қараб турармиди, маблағ билан, техника билан, ишчи ўринлари билан кўмаклашади. Бундай одамлар билан бемалол тил топишасан.

Пойтахтдагилар бизнинг кўп муҳтарам Роман Авдеевич тимсолида тахт вори сини кўришарди. У кўпчиликка ёқарди. Унинг байроғига: қатъият, талабчанлик, тартиб-интизом, деган сўзлар ёзилган эди. Байроқ гилофга солиб қўйилгану лекин бу сўзлар унинг силлиқ юзида, синчков нигоҳларида зуҳр этиб турарди. Ҳар бир даъвогарнинг ўз одамлари бор албатта. Роман Авдеевич “абжир йигитларни” яхши кўрарди. Унинг тарафқашлари сони кун сайин ортиб борарди. Уларга юқори лавозимлар, ҳокимиятни бошқариш имкониятлари мунтазир эди. Ҳозирча улар Роман Авдеевич Девор режасини амалга оширишда кўмаклашиб туришарди. Улуғ-

вор мақсад, шунга яраша куч-қудратни вужудга келтирарди. Бу борада Роман Авдеевичнинг хизматлари беқиёс. Агар унинг қатъияти бўлмаса, шаҳар Деворсиз қоларди. У энг каттанинг розилигини олишга эришди ва шаҳар бирданига катта қурилиш майдонига айланди.

XIX

Роман Авдеевич телевизор орқали Бош котибнинг жанубий республикалардан бирига борганини ичи ёниб томоша қилди. Сон-саноксиз одамлар сафини оралаб ўтиб бораётган машиналар. Чорраҳа ва майдонларда худди сайл пайтидагидек ўйин-кулги, ҳамма жойга мева-чева билан мусаллас лиқ тўла столлар қўйилган. Ҳуррамликдан, бахтиёрликдан терисига сиғмай кетаётган одамлар сафи бир неча чақиримгача чўзилган. Устунлар, пештоқлар гулларга бурканган. Оркестрлар, миллий либослар, байроқлар, ноғоралар... Кўп қаватли биноларнинг айвонларига маҳаллий биринчининг таъбири билан айтганда асримиз буюк намояндасининг сурати туширилган шоҳи сочиқлар осиб қўйилган. Биз жанубга хос бундай тўкин-сочинликни кўз-кўз қилишимиз имконсиз. Совға-салом масаласи ҳам анчагина мушкул. У жойнинг биринчиси қўлда тўқилган, ақл бовар қилмайдиган даражадаги чиройли гиламни ёзди, унинг устига нимадан ясалганлиги биргина Яратганининг ўзигагина аён ўймакор столни, унга бриллиантлар билан зийнатланган тилла ханжарни қўйди. Буларнинг бари ҳада. Қани, улардан ошириб кўр-чи. Оширмасанг бўлмайди.

Бир пайтлари Бош котиб хушомад ва тилёғламаликларни эшитса хижолат чекиб, башараси бужмаярди. Роман Авдеевич бу хижолатни вақтида илғаган ва шу боис дабдабаю-асъаса ўрнига “Пролетарча муҳаббат садоқатини” ўзига тамал тоши қилиб олди.

Бизнинг одамларимиз саф чекиб эмас, суратларни баланд кўтарганча тўдалашиб туришарди. Машина тўхташи билан одамлар олдиндан ўргатиб қўйилган олқишларини баён этишарди. Пушти паноҳ очиқ машинада турганича нимадир дер, бунга жавобан чин юракдан отилиб чиққан: “Ура!”, “Раҳмат!” садолари янграрди. Баъзан у нималарнидир сўрар, одамлар шунга яраша жавоб беришарди, яъни яқиндан танишув, бевосита мулоқат юз берарди. Доҳийнинг соддадиллиги ва ҳамма қатори инсонлигидан ҳайратга тушган одамлар майдонларда, гулзорларда эси оғиб туришарди. Улар билан бирга ишчиларнинг кийими кийдириб қўйилган тегишли идораларнинг ходимлари меҳмонлардан илгарилаб борарди. Халқнинг меҳр-муҳаббати сафларнинг олдинги қисмида бекаму кўст намоиш этилар, бундай ташаббусни бекорга қайта-қайта машқ қилиб, меъёрига етказилган эмас.

Катта гултуваклар билан зийнатланган қурилиш майдонида митинг бўлиб ўтди. Ҳукмдор баланд минбарга кўтарилолмади, у ҳориб қолган эди. Уни кўтариб опчиқиб қўйишди. Ҳамшаҳарларимиз, меҳрибон, раҳмдил одамлар-қарияга ачиниб кетишди — астойдил чапак чалиб, қўлларини силкитишди. Одамларнинг ҳамдардигини ҳис этган раҳнамо ийиб, бирданига йиғлаб юборди. Энди дам олмоқчиман, невараларим билан овуниб юрмоқчиман, деди. Одамлар гувуллаб кетишди, аёллар уввос тортиб юборишди. Доҳийнинг қўлига нутқ ёзилган қоғозни тутқазишгач, у ўзини босиб олди ва уни бир амаллаб ўқиб берди. Тантанавор куй янгради, кўк комбинзон — жомакор кийган азаматлар худди раҳнамонинг буйруғини адо этгандек белгиланган ерга бир бўлак тошни келтириб қўйишди. Қария никелланган ялтироқ куракча билан уни уриб қўйди, мушак отилиб, хор қўшиқ бошлаб юборди. Роман Авдеевич микрофонга яқин келиб, асрлар оша турадиган ва ўз асосчисининг номи билан аталадиган иншоот ҳақида тўлқинланиб гапирди.

Унинг овози титрар, кўзлари намиққан, ушбу лаҳзаларнинг улғуворлигини ҳис этган, ҳозир у олдида турган тўкилиб қолган мўйсафидни эмас, бугун номи тилга олинмайдиган, лекин у сиғинадиган, суратлари ва ҳайкалларини ҳануз асраб авайлайдиган бирдан-бир Бош котибни кўраётгандек бўларди.

Роман Авдеевичнинг топшириғига биноан музейда алоҳида жой ажратилиб, унинг катта-кичик ҳайкаллари, целлофан пленка билан ўраб қўйилган суратлари сақланарди. Пленка остидан халқлар отасининг ганчдан ишланган оқ, қизғиш

гранитдан, мрамардан, ёғочдан, бронзадан, сополдан ишланган ҳайкалчалари кўриниб турарди. Хона деворларига унинг юзлаб суратлари осиб ташланган. Генералиссимус кийимидаги, шинелидаги ва бошқа либосдаги доҳийнинг ўтирган, қўлини кўтариб халқни олқишлаётган, трубка тортаётган, режаларни, хариталарни кўздан кечираётган суратлари ҳам сон-саноксиз. Буларнинг ҳаммаси хизмат кўрсатган санъат арбоблари, халқ рассомлари, академиклар, ҳали ҳануз маълум ва машҳур ёки аллақачон унутилиб кетган мукофот совриндорлари томонидан кумушранг жилоларда, катта ёки кичик ҳажмда, ёрқин, майин, ўта рангдор ёки нафис ранглар орқали қандай бўлмасин буюк зотнинг даҳосини илғаб олишга астойдил интилиб ишланган суратлар...

Баъзи-баъзида Роман Авдеевич бу ерга келиб турарди.

Бугунги расмий ҳаёт йўриғидан қатъий назар, Роман Авдеевичнинг қалбида чи-накам халқлар отасига нисбатан меҳр ҳисси жўш уриб турарди. У доҳийнинг шафқатсизлигига, ўз ганимларини бир ёқли эга билишига, ҳийлакорлигига тасаннолар айтарди... Шу боис муаллифнинг биринчи музейга қадам босмасди деган гапи ҳақиқатдан йироқ. У музейга келиб турарди. Қачон келса, айнан мана шу хонага кирарди. Қаттиққўл доҳийнинг совуқ кузатуви остида у ёқдан-бу ёққа юрар, сафлар буйруққа шай турар, Бош қўмондонликнинг заҳира қисми амрига мунтазир. Роман Авдеевич ўзининг пинҳон муҳаббатини ҳеч қачон ошкор этмас, бироқ шундай лаҳзалар ҳам бўлардики, у ҳозирги Бош котибнинг қиёфасида фақат ўша биринчи Бош котиб, беқиёс Устоз, оммавий қўрқув иждокоринигина кўрарди.

Охир оқибат Роман Авдеевич қимматбаҳо маъданлардан ясалган ва асосчининг сурати зарб этилган Деворнинг нухасини намоиш этди. У Каттага маъкул бўлди. Роман Авдеевич бағирга босилиб, ўпиб қўйилди.

XX

Девор қурилиши учун махсус кўтарма кранлар, бетон шиббалайдиган қурил-малар зарур экан. Япониянинг бир фирмаси уларни ясашга киришди. Бу вақтга келиб хорижий пул жамғармаси бутунлай қоқлаб бўлинди. “Биз керагича йиғамиз, — дея ишонтиришди пой-патаклар. — Халқ қараб турмайди. Бор будумизни берамиз. Халқимизнинг қўли очик. Миллион дейсизми? Бемалол йиғамиз, фақат сиз рухсат берсангиз бас”. “Ҳа каллаварамлар, — дерди Роман Авдеевич, — сизнинг миллионларингиз конвертация қилинмайди. Японлар уни бошига урадимми?” Пой-патаклар буни жуда яхши билишарди, бироқ қандай бўлмасин ўзларини кўрсатишнинг йўллари излашарди. “Бизнинг нимамиз конвертация қилинади асти, — деб сўрашини қўймасди улар. — Керак бўлса хотинларимизни ҳам, дала ҳовлиларимизни ҳам, ҳамма нарсамизни берамиз”. “Хотинларингиз ҳам конвертация қилинмайди, — дерди Роман Авдеевич. — Ҳамма қулайликларга эга дала ҳовлиларингиз ҳам”. “Кўлимиз-чи? — деди шаҳар ҳокими. — Келинг, кўлимизни таклиф этиб кўрайлик. Аямаймиз... Шундай иш учун...” У таваккалчи, ҳеч нарсадан қайтмайдиган одам эди. “Ёки ойдин кечаларни таклиф этайлик”. “Ойдин кечалардан пул ишласа бўлади, — деди Роман Авдеевич. — Лекин қанча гап-сўз бўлади”. “Бизга ойдин кечаларнинг нима кераги бор. Ҳаммагани қоронғи экан, бизнинг кечаларимиз ҳам қоронғи бўла қолади”, — деди ҳоким қизишиб. “Билмадим, билмадим, ҳар ҳолда шаҳримизнинг ўзига хос жиҳати, — деди Роман Авдеевич бир қарорга келолмай. — Балки ойдин кечалар Интуристга қарар ёки вазирлар маҳкамасигами?”

Муҳокама жараёнида Роман Авдеевичнинг миясида кутилмаган янги фикр пайдо бўлди. Биродарлашган шаҳарга борганида совға қилинган суратлар эсига тушиб қолди. Музей заҳирасида чанг босиб ётган мана шундай суратларни сотса-чи? Ҳазилакам пул бўлмаса керак. Заҳирада сақланаётган суратларни мутахассислар анчагина юқори баҳолашди. Пой-патаклар биринчининг фикрини қизгин қўллаб-қувватлашди. Махсус комиссия суратларнинг бир қисмини ажратиб олди. Маданият вазирлиги билан ҳам расмийчиликлар бажо келтирилди. Ҳамма ишлар кўнгилдагидек кетиб борарди. Суратларнинг ғалваси тезроқ бир ёқли бўла қолса

эди. Роман Авдеевич ҳатто бир оз асабийлаша бошлади. Бўла қолинглар, болалар, тезроқ гумдон қила қолинглар, уларни. Бу иш билан ўзиёқ шуғулланган бўларди-ю, сал ноқулайроқ, маданият вазири ҳам анчагина миянғи одам, шундоқ ҳам нега бу асарларни халқдан яширяпсизлар, кўргазмага қўйдирмаяпсизлар, деб жонга тегиб юрибди...

Японияга шаҳар ҳокимини юборишди. Суратлар сотилиб, керакли ускуналар олинди, ҳоким ўзига битта “тойота” ҳам олиб қўя қолди, бир контейнер совға-салом — шахсий компьютерлар, стереоускуналар, мебеллар ҳам келтирилди. Дарров бу ишда бир шумлик бор, деган овозалар тарқалди. Қурувчилар норозилик билдиришди, кўтарма краннинг эҳтиёт қисмлари йўқ эмиш. Ҳоким бунинг сарф-харажатини ўзи учун тежаб қолган кўринади. Бетон шиббалагич мўлжалдагиси эмас экан. Лекин “тойота” кўнгилдагидек чиқди. Орадан ярим йил ўтгач, шаҳар ҳокими ҳамкорлик қилган фирманинг иши судга оширилди. Суд жараёнида фирма бизнинг ҳокимимизга пора берганлиги маълум бўлди. Япон матбуотида бу ҳақда мақолалар ёзилди. Бизнинг шаҳар ҳокимимиз ўз интервьюсида “буржуазия матбуотининг уйдирмаларини” рад этди.

Қурилиш бошлиқлари ва бошқа раҳбарлар ойнаи жаҳон орқали ифвогарларга зарба бериб, ҳокимни ҳимоя қилишди. Бу орада япон матбуотида нималар ёзилаётганидан хабар топган одамлар, ҳоким фақатгина капиталистлардан эмас, ҳатто ўз ҳамшаҳарларидан ҳам пора олгани ҳақида гапира бошлашди. У уй-жой учун, дала ҳовлиси учун ҳам пора олган экан. Роман Авдеевичнинг таъбири билан айтганда ор-номус ва бурчини унутиб қўйган, душманларимизнинг тегирмонига сув қуядиган, яъни чет эллик мухбирларга маълумот берадиган одамлар топилиб қолди. Улар бу уйдурма гапларга ёпишиб олиб, дарров шов-шув кўтаришди. Роман Авдеевич шаҳар ҳокимини ифвогар ва бақироқларга бериб қўйишни истамасди. Бу “ёт унсурлар” ўзларига ишониб, ҳаммаёқни остин-устин қилиб юборишларига йўл қўйиб бўлмасди. У кескин чора кўришни буюрди. Одамларни сал ўз ҳолига ташлаб қўйсанг дарров ҳаддиларидан ошиб кетишади. Ашаддий ифвогарлар сал ўпкасини босиб олишлари учун ўн беш суткага тиқиб қўйишди. Бақириб-чақириб бўлишсин, кейин ёзган аризаларига қараб ҳаммаси билан секин-секин гаплашиб кўямиз.

Тўғри, пресс-конференция ўтказишга тўғри келди. Эҳтиросларга сув сепиш учун шунақа йўл тутишга кўрсатма берилди. Йиғилишни Роман Авдеевичнинг ўзи бошқарди. Шаҳар ҳокими “тойота” машинасини автоҳаваскорлар жамияти учун олганини, техника хусусига келсак, шу нарсалар туфайли қурилиш жадал кетиб бораётганини айтди. Роман Авдеевич улуғ мақсадлар йўлида қурбон беришга тўғри келганини маълум қилди. Жумладан, “биз санъатимиз социализмга қандай хизмат қилишини амалда кўрсатдик. Бу тасвирий санъат учун шарафли вазифадир”, деди.

Фарангистонлик мухбир аёл санъат жавоҳирларини шу тарзда талон-тарож қилиш мумкинми, бунинг учун келажак авлод уларни қораламайдами, деб сўради. Роман Авдеевич бу нохуш саволга қўшилаётгандек бош ирғаб жавоб берди.

— Биз бу асарларни вақтинча сотдик.

Мухбирлар ҳангу мангу бўлиб қолишди.

— Шундай, — Роман Авдеевич дўстона кулимсиради. Унинг сип-силлиқ, таранг чеҳрасида бундай ёқимли табассум камдан-кам зуҳр этарди. — Ташвишланманглар. Жаҳон социализми ғалабасидан кейин буларнинг ҳаммаси ўзимизга қайтиб келади. Демак, бизни ҳеч ким қоралолмайди.

Бу йиғилишдан кейин Роман Авдеевични қарчиғай деб аташди. Бу атамадан у фахрланиб юрарди.

Шаҳар ҳокимининг порахўрлиги ҳақидаги маълумотлар Москвага келиши барибир тўхтамади. Ҳеч нарсдан қайтмайдиган ёш изқуварлар янги қуриб битказилган бинонинг ҳамма уйлари бутунлай сотиб юборилганини аниқлашган. Ҳоким сўроқ бергани ҳеч қаерга бормас, худди ҳеч нарса бўлмагандек ўз ишида ишлаб юрарди. Одатдагидек йиғилишлар ўтказар, делегацияларни қабул этар, кўрсатмалар берад, мукофотлар топширарди.

Дали-ғули, ҳаракатчан, қувноқ хўппа-семиз бундан кўра обрўлироқ фирмалар

билан алоқа ўрнатганини, яна Японияга кетаётганини маълум қилди. Бу одамнинг сиртига сув юқтирмаслигини, ҳарчанд уринмасин муаллиф унинг ичида нима борлигини барибир англаб етолмади. Ҳеч қайси тахмин унга мос келмасди. Масалан, инсон ўзи хон, кўланкаси майдон бўлиб ўрганган дейлик, бироқ уни ўғри, муттаҳам дейишга ажабланиши, хафа бўлиши, лоақал ҳайратга тушиши, ҳижолат чекиши ва ишидан истеъфо бериши керак. Лекин ҳеч нарса юз бермади, гўё унинг орияти йўқ эди. Унга ҳеч нарса таъсир қилмасди. Фақат бир марта кимдир уни тепса-тебранмас, деганидагина тутақиб кетди. “Мана шу гапинг учун жавоб берасан, — дея пўпса қилди у — Ким қанақа одамлигини ҳали суриштириб биламиз”.

У пайтларда шаҳар ҳокими билан юз берган ҳодиса одатдаги ҳол эди. Шармандали юлғичлар, фош этилган амалдорлар ҳеч нарса бўлмагандек хизматини қилаверар, ҳатто ўзларини оқлашга уринишмасди ҳам. Уларнинг даҳлсизлигига ақл бовар қилмасди. Бу маълум бир ижтимоий табақанинг даҳлсизлиги эди. Улар иззат-нафси ҳақоратланмайдиган, ориятсиз одамлар табақаси эди. Шаҳримиз ҳокими мана шу табақанинг нодир нусхаси эди. Халқаро жанжалнинг айбдори бўла туриб у бояги-бояги ҳаёт гаштини сурар, ўз мавқеидан бемалол фойдаланарди. Уни бировларга хафа қилдириб қўйдирмасликларини билгани учун пинак бузмай, ҳеч нарсанинг ташвишини қилмай юраверарди. У табиатан амалпараст ҳам, амалга интилувчан ҳам эмас, балки амалдан фойдалана билувчи эди. У ўз лавозимидан маза қилиб фойдаланарди. У ҳамон ҳодимларини катта, шоҳона хонасига йиғар, киборларга хос ҳазил-мутойиба қилар, зиёфатларда нутқлар сўзлар, орқасидан пичир-пичир қилиб юришганини парвосига ҳам келтирмасди. Ҳеч ким унинг мушугини пишт демайди — амал курсисидан ўтираверарди. У буйруқ бериш учун, бошқалар пичирлаши учун яратилган. Агар бу ерда бўлмаса бирон жойда элчи, бошқарма бошлиғи ёки нашриёт директори бўлиб ишлайди. Ҳарҳолда ишсиз қўйишмайди. Унинг ғамини ёйишларини билгани учун ҳам хотиржам яшарди. Унинг отахони — тузум фарзанди ҳар қандай ноқобил бўлмасин, ундан асло кечмайди.

У байрам кунларининг бирида овга йўл олди. Уч кунгача аёлларнинг ашула ва рақс ансамбли билан рақсга тушиб, кайфу сафо қилишди, ҳаммомда чўмилишди, бўкиб ичишди. Бунинг учун койийвериб безор қилишади, лекин байрам-ку ахир. Айтишларича байрамда чумчуқ ҳам пивода чўмилармиш.

Қайтиб келишаётганда шофердан рулни тортиб олди-ю машинани елдек учириб кетди. Олдиндаги машинани қувиб ўтаётганида юк машинасига шундай урдик, их деб улгурмай йўл қоюдалари-ю, хорижий фирмалари йўқ оламга бориб қолди.

Унинг бевақт ўлими барча қалтис масалаларни бирваракайига ҳал этди-қўйди. Роман Авдеевични ҳамма ташвишдан ҳолос этди. Ҳамма ишлар ўйлаганидан минг чандон аъло даражада жой-жойига тушди. Гўё кимдир буларнинг барчасини пухта ўйланган режа билан рўёбга чиқаргандек. Бунинг эвазига ҳоким дабдабаю-асъаса билан дафн этилди, унинг шаънига гаплар айтилди. У ҳеч қачон кутубхоналарга кирмаган бўлса-да, умрида қадам босмаган бир кутубхонага, шаҳар кўчаларидан бирига унинг номи берилди.

XXI

Бундан кейинги воқеалар қандай юз бергани муаллифга аён эмас. Сабаби, муаллиф ҳокимият тепасидаги одамлар ҳаётидан хабардор бўлиш имкониятига эга эмасди. Бир чеккада туриб юқорида нималар юз бераётганини, улар нималар билан машғуллигини кузатиш ёки билиш амримаҳол.

Пойтахтлик бир тарихчи билан суҳбати чоғида бир чеккада қолиб кетганидан сиқилиб юрган муаллифга кўп нарсаларни ойдинлаштириб берди.

— Бизларни ҳамма гаплардан хабардор деб ўйлайсизми? Бизлар ҳам ҳеч нарсани билмаймиз. Кўчада юрган гап-сўз кўп, лекин аниқ маълумот йўқ. Бир шоир

айтмоқчи, бу нарсалар уйдаги гилам остида ит уриштиришга ўхшаган бир гап. Вақти-вақти билан у ёқдан навбатдаги биронта пенсионерни итқитиб юборишади, бизнинг ҳам билганимиз шундан иборат.

Муаллиф шоирнинг бадиий ўхшатиш қилганини, балки шеърятда қўллаш мумкин бўлган муболага усулини қўллаганини тушуниб турибди. Бу воқеаларнинг давомини ёзаётган пайғида маълумотлар етарли бўлмагач, ушбу ўхшатиш муаллифнинг бот-бот ёдига тушади.

Маълумки, Девор қурилиши бошлангандан кейин Роман Авдеевичнинг имкониятлари бирдан ошиб кетди. Бироқ бўйи янада чўкди. Энди унинг қадди-бастини бўй эмас деса ҳам бўларди. Оёқ кийимнинг товонини қалинроқ, пошнасини янада баландроқ қилишга тўғри келди.

Бир куни Роман Авдеевич тошойнага қараб бўйинбоғини боғлаётганда орқадан бу дунёда борлигини аллақачон унутиб қўйган хотини яқинлашиб келди-да, негадир унинг елкаларини силади. У эрига раҳми келиб ачиниб боқарди.

Шуниси етмай турган эди. Роман Авдеевич хотинини уришиб ташламоқчи эди, тўсатдан унинг ўзидан тикроқ эканини пайқаб қолди. Бўлиши мумкин эмас. Улар танишган пайтларида хотини анчагина паст эди. Бу нимаси — хотиннинг бўйи чўзилиб кетдимикин? У бирдан гап хотинида эмаслигини англаб етди-ю, миясига қон тепди. Сочини беўхшов турмаклар олгани, ярашмаган баланд пошна пойафзал кийгани учун қийи кетди. Хотини довдираб қолди. Жонини жабборга бериб, сочининг турмаги ўзгармаганини, ҳамиша шунақа баланд пошна оёқ кийими кийишга ўрганганини тушунтирмақчи бўлди. Роман Авдеевичнинг баттар жазаваси тутиб, ер тепинди: “Шармандалик! — дея бақирди у. — Мунча ҳаддингдан ошасан! Кимсан ўзи? Ишониб ўз ҳолингга қўйса... Буни қаранг-а” Ҳамма нарсага кўнувчи ювошгина аёл ўзини тутолмай қолди, ҳеч қачон соч турмагини ўзгартирмаслигини, паст пошна оёқ кийим киймаслигини айтиб, йиғлаб юборди. “Менинг бу бўйим билан бошқача оёқ кийиб бўладими?” — дея ҳиқилларди у. — Ўзинг ҳам... “У эрига шундай нигоҳ ташладики, ҳеч қачон умр йўлдошига бундай, ҳамма нарсани англаб, билиб боқмаган эди.

Турган гапки, у дугоналарига дардини айтган, бу гаплар бизга ўшалар орқали етиб келган. Оилада юз берадиган шундай рахналар орқали биз улуг кишилар ҳақидаги маълумотларга эга бўламиз. Асосий маълумотлар хотинлар орқали етиб келади. Яхши кўрадимиз, йўқми, барибир, улар уйдаги гапни кўчага олиб чиқишади.” У бу нарсани аёли ҳам пайқаганини кўрди-ю, бунинг жуда ёмон эканлигини англаб етди, дейилган Инжилда. Кошки ушбу ҳодиса бу муқаддас китобда тилга олишга арзиса экан.

Бошқа пайт бўлганда Роман Авдеевич бу хотинни нима қилишни ўзи биларди-я. Ҳозир кескин чора кўриш мумкин эмас, агар кўтарилишни истаса, оиласи шаънига доғ туширмаслиги керак.

Эҳтимол, айнан шу нарса Роман Авдеевични жон-жаҳди билан ҳаракат қилишга мажбур этгандир. Баъзан оилавий шароит, арзимаган ҳусунбузар ёки синган пиёла ҳам шундай ишларга сабаб бўлади.

Энг сўнгги лаҳзаларда у жанубдаги биринчини чалиб юборди, кейин иккинчисини нари туртди ва аравага чиқиб олди. У қандайдир чора-тадбир ўйлаб топди, лекин нималиги маълум эмас. Бу ҳақда ҳар хил гап-сўзлар юради. Айтишларича у пуштипанохининг оёғи остига ўзини ташлаб, бўйи чўкиб кетаётганини айтиб йиғлаганмиш. Аъзолар қаторига қўшишгани уни ғанимларнинг кўзи тегишидан асраб қолиши мумкин деганмиш. Айтишларича, у ғайриусул ҳалқларни кўчирма қилишда алоҳида жонбозлик кўрсатганмиш. Қалтис вазиятларда Роман Авдеевичда ишонтириш қобилияти пайдо бўлар, худди вирусдек ҳар қандай ғовлардан бемалол ўтиб кетарди.

Нима бўлганда ҳам у аъзоликка сайланди, мақсадига етгач, пойтахтга кўчиб кетди. Йўлга чиқиш олдидан у бастакору шоирларни йиғиб, Девор ҳақида кўшиқ яратишни таклиф этди. “Яхши кўшиқ менга ҳам, қурувчилар жамоасига ҳам яхши совға бўларди”, — деди у таъсирли қилиб. Қизиқ жойи шундаки кўшиқ ҳам ёзилди, рок-опера, фильм ҳам қўйилди.

XXII

Бу орада Девор қурилиши янада кенг қулоч ёйди. Девор Роман Авдеевичнинг меҳр қўйган кашфиёти бўлгани учун раҳбарлар унга алоҳида эътибор беришарди. Шаҳардаги бошқа қурилишлар тақа-тақ тўхтатилган, ҳамма қурилиш ускуналари Деворга сафарбар этилган, барча техника, машиналар, кабелу бензин шаҳарлик ҳазилвонлар таъбири билан айтганда фақат “Стена Романовна”га жўнатиларди.

Бетончилар ўзаро мусобақалашар, Козодоевнинг бригадаси салкам Европа рекордини ўрнатди. Деворнинг дастлабки қисми қад ростлаган жойларда чиндан шамолнинг кучи қирқилди, лекин намхуш ҳавода тутун ва губор муаллақ туриб қолди, туман тарқалмайдиган бўлди. Аслида туман эмас, тутун ва қурум аралаш зарарли ҳаво эди, бироқ уни қурум дейиш тақиқланган эди. Шу атрофдаги кўчаларда яшовчи одамлар ҳаво етишмаслигидан қийналадиган бўлишди, бинолар қорайиб, қурум боса бошлади, ҳамма нарса лаънати немис Куперман айтганининг айнан ўзи бўлиб чиқди. Ҳовлиларни, йўлакларни, кўчаларни бурқсиган кўкимтир дуд босди, кўча чироқлари кундузлари ҳам ёқиб қўйиладиган бўлди, машиналар кундуз кунни ҳам чироқ ёқиб юришарди. Одамларга бу қийинчиликлар вақтинчалик экнини, Девор бутунлай қурилиб битгач, лойиҳада кўрсатилган миқёсга етгач, ҳамма нарса бошқача бўлишини тушунтиришди...

Вақти-вақти билан пойтахтдан Роман Авдеевич қўнғироқ қилиб, аҳволни сўраб турарди. Унга ҳамма ишлар жойидалигини айтишарди. “Бўлмаса нега шикоятлар ёғилишти?” дея қизиқсинарди у. Бу ҳаммаси бузғунчи консерваторларнинг иши, деб хотиржам қилишарди. Ундай бўлса майли, дерди у маъқуллаб. Ҳамма катта бошлиқлар каби у ҳам руҳан хотиржамлик туйишни истар, бундай хотиржамлик унга янги ташаббуслар пишиб етилиши учун зарур эди.

Чиндан ҳам у астойдил ҳозирлик кўрарди. Бизнинг пой-патакларимиздан бири Москвадалигида бир кун кечқурун унинг ҳузурига чақиришганини гапириб берди. Уни муҳташам бинолардан бирига киритиб, кутиб туришни тайинлашибди. У қизиқсиниб, хоналардан бирига аста мўралабди. Уй ўртасида минбарда, одатдаги минбарда оёғининг тагига курсича қўйилган Роман Авдеевич рўпарасидаги тошойнага қараб нутқ сўзлаётган экан. “Мустаҳкамлаш керак!.. Тартиб ўрнатиш лозим!” деб қичқираркан у гоҳ қўлини паҳса қилиб, гоҳ белига тираб, гоҳ минбарнинг у бурчагига қўйиб. Пой-патак сокингина изига қайтибди ва кўрганлари ҳақида узоқ вақт ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очмабди.

Юқорида номи тилга олинган пойтахтлик тарихчи бизнинг мажлислар залимизда суҳбат ўткази туриб, Роман Авдеевич бемалол ҳукмдор бўлиши, мамлакатнинг энг катта лавозимини эгаллаши мумкин эди, воқеалар йўналиши шунга олиб келаётган эди деди. Тарихчи кўн гаплардан хабардор эди, бироқ унинг гаплари йиғилиш аҳлининг эсхонасини чиқариб юборди.

— Ё оллоҳ, раҳминг келсин, ўзинг паноҳингда асрагайсан, — деди кимдир баланд овозда. — Худди босинқирашга ўхшайди-я.

Муаллиф шаҳримиз устида пайдо бўлган қора қурум ҳаммаёқни зулмат ва чорасизлик чулғаб, бутун мамлакатга ёйилиб кетишини ўйлаб юраги орқага тортиб кетди.

Юз берган фожиадан кейин шундай бўлиши ҳеч гап эмасди.

Роман Авдеевич кўлами борган сари кенгайиб борарди. У у ёққа, Москвага дарров мослашиб кетди. У ёқдагиларнинг фитналарига, жой талашишларига, ким кимга панд бериши, ким ким билан ҳаммаслак, ким кимнинг одами деган машмашаларга бутунлай киришиб кетди.

Маълумки, кейин бошимизга мислсиз мусибат тушди. Ўликни тирилтиришга, умрни узайтиришга уринувчилар ҳар қанча тиришишмасин аламли лаҳзалар етиб келди. Пушти паноҳимиз билан хўшлашишга, уни бошқа оламга узатиб қўйишга мажбур бўлдик. Афсус унинг сўзсиз ва ҳиссиз алфозда мавжудлиги турли-туман арбобларга ҳар жиҳатдан мақбул ва манзур эди. Барча шаҳар ва қишлоқларнинг раҳбарлари астойдил куйишди. Дафн маросимида Роман Авдеевич чин юракдан кўз ёши тўкди. Йиғлаб юрагини бўшатгач, жангга отланди. Энг юксак чўққига, доҳийнинг тахтига элтувчи тўғри ва қисқа йўл очилган эди.

Шаҳарликлар раҳбарлардан кўра энг аввало ўзининг гамини ейди. Шаҳарлик шаҳарлик-да. Бош раҳбарнинг ўлими уларнинг қалбида Девор қурилиши тўхта-тилиши мумкин, деган умид уйғотди, ахир нафас олиб бўлмай қолди-ку. Одамлар шу даражага бориб етдики, ҳурмат тахтасидаги таниқли бетончи Козодоевнинг сурати остига: “Сен бизнинг қотилимизсан!” деб ёзиб қўйишди. Бу воқеа Козодоевга қаттиқ таъсир қилди, чўкичу темир билан қуролланган йигитларини ёнига олиб кечаси Деворни бузиб, тешик очишди. Уни ушлаб олишди ва қаёқадир олиб кетишди. Шаҳар аҳли тешикдан тоза ҳаво келаётганини сезиб, жон-жаҳдлари билан уни кенгайтиришга киришишди.

Шунга қарамай, қурилиш давом этарди. Одамлар янги раҳбарлардан иллатлар фош этилишини кутарди. Бизнинг одамларимиз умрининг тенг ярмини раҳбарнинг ишдан олинишини, қилмишлари фош этилишини ва яхшиликка юз тутилишини кутиб ўтказди. Ниҳоят, раҳбарни ишдан олишди, ўзгартиришлар юз беради, бироқ ҳамма нарса ўз ҳолича қолаверади. Халқ яна кута бошлади. Роман Авдеевични пойтахтга олиб кетишганда баъзи бировлар хурсанд бўлган эди. Аммо ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Янги биринчилар ва бошқалар янги топшириқлар олиш учун пойтахтга тинимсиз сим қоқишар, Роман Авдеевичсиз нечоғли қийналишаётганини билдириб қўймоқчи бўлишарди. Агар улар сим қоқишмаса, белгиланган йўналиш ва мақсадлар пойма-пой бўлиб кетмаслиги учун Роман Авдеевичнинг ўзи қўнғироқ қиларди.

Деворнинг зарари борган сари ортар, раҳбарларнинг ўзлари ҳам зўрға нафас олишарди. Томларда аллақандай нафармон кўзиқоринлар униб чиқди, энтимологларга ҳам номаълум ҳашоратлар пайдо бўлиб уларнинг айвонларини эгаллашди ва кечалари чийиллаб, қулоқларни қоматга келтира болашди.

Девор битиши билан ҳаво ўтиб туриши учун махсус туйнуклар очишга қарор қилинди. Қўшимча сарф-харажат талаб этиладиган бу ишнинг Роман Авдеевич қилди. Бу борада унинг хизмати борлигига шубҳа йўқ. Академик Сургучев қурилишни бутунлай тўхтатишни таклиф этди. Унинг кулгили гапига ўринли эътироз билдирди, девор қурилишига уч юз миллион сарфланган, бу пулларни кимнинг ҳисобига ўчиришади. Яна бор-йўғи икки юз миллионлик иш қолган, яхшиси қурилишни охирига етказиш керак. Ана ундан кейин унинг тақдири ҳақида бош қотириш лозим.

XXIII

Юқорида нималар бўлаётгани елкадош ҳамфикрлар қандай курашлар олиб боришаётгани номаълум. Ҳатто ўшаларга яқин юқоридаги пойтахтлик олим ҳам ҳеч нарса билмас, бу сир-асрордан биз ҳам хабар топмай ўтиб кетсак керак, дейди. Кунларнинг бирида, чинакам тарихий санада шоирнинг рамзига биноан айтганда “қоронғу уйдаги гилам остидан” бизнинг кўп муҳтарам Роман Авдеевичимизни у ҳеч қачон нолимаган “соғлиги кўтармагани учун” истеъфога чиққан пенсионер қиёфасида итқитиб юборишади. Бизнинг даъвогаримизни қай тарз четга қоқиб юришганини, у қаерда қоқилиб кетганини муаллиф аниқлай олмади. Афтидан шаҳардаги бирон кимса, биронта ташкилот бу ҳақда аниқ маълумотга эга эмасди. Нафсиларини айтганда, бу нарса муаллифдан бошқа ҳеч кимни қизиқтирмасди ҳам. Шаҳар тантана қилар, одамларнинг қувончи ичига сизмасди. Ғалаба байрамидан буён шаҳримизда бундай тантанавор байрам бўлмаган эди. Ҳеч қандай даъватсиз одамлар кўчаларга чиқиб кетишган, бир-бирларини табриклашар, қучоқлашишарди. Майдонда оркестр янграрди. Одамлар бир-бирларига гул тутишар, пиво билан сийлашарди. Бошқа шаҳарлардан сим қоқишиб табриклашишар, биздагилар пойтахтга телефон қилишарди. Балки фаранглар Бастилия қалъасини қўлга киритишганда шундай байрам қилиб, қувонишган бўлишса керак. Қаерлардандир партиядан ўчирилганлар, ишдан ҳайдалганлар, шаҳардан бош олиб кетганлар қайтиб кела бошлашди. Уларнинг шу қадар кўп бўлиши мумкинлигини ҳеч ким тасаввур ҳам қилиб кўрмаган экан.

Бу одамларга муаллиф уларнинг йиллар мобайнида, турли йиғин ва мажлис-

ларда Роман Авдеевични ҳурматлаб гулдурос қарсақлар чалишганини, ҳеч қандай мажбуриятсиз уни олқишлашганини ёдга олди. Ўз даврининг тарихини ёзиш мушкул. Бу нарсани муаллиф ўз танасида ҳис этиб кўргани учун тарихчилар нақадар оғир аҳволда қолишганини яхши билади. Айтайлик, муаллиф Роман Авдеевичнинг ҳаёти ҳақида ёзаяпти, энг қизиқарли жойи келганда тўсатдан чироқ ўчиб қолади, зулмат ва ноаниқлик қаҳрамоннинг таржимаи ҳолини муаллақ қолдиради. Ҳозиргина у амал ва шон-шуҳрат чўққисиди эди, кутилмаганда биз уни шиппак кийиб юрган, ҳамма қатори шаҳар аҳлига, ҳатто унча ишониб бўлмайдиган, назоратдаги одамга айланди қолди. Ҳаётнинг энг пастки қатламига қулаб тушиди, тақдирнинг тақозоси кўп ажиб ва сирли экан. Одамлар шундай деб ўйлашгани учун ҳам териларига сигмай қувонишарди: бизнинг оби ёвғонимиздан ҳам ичсин, тиқилинч автобусларда туртиниб-суртиниб юриб кўрсин.

Орадан ўттиз йил ўтгач, тарихчи бугунги одамларни ташвишлантираётган Деворнинг сир-асроридан воқиф бўлади, бироқ у пайтда замон ўзгаради, ҳозирги тартиб-қоидалардан асар ҳам қолмайди.

Бир ойдан кейин Роман Авдеевич шаҳримизга қайтиб келмоқчи эмаслигини маълум қилди, демак; муҳтарам ҳамшаҳарликларимиз уни турли саволлар билан қисти-бастига олишолмас экан. У пойтахт яқинидаги дала ҳовлиларидан иборат овлоқ бир жойдаги ўз чорбоғида яшайдиган бўлибди. Бу жой ўзиники эмас, уч қаватли, бильярдхонаси, саунаси, кинозали, алоҳида меҳмонхонаси ва бошқа қулайликлари муҳайё давлатнинг жойи эди. Бу сокин масканда чиқитга чиққан сарқитлар ором олиб ётишарди. Ҳамма вилоят ва республика бошлиқлари, уларнинг биронтаси ўз юртларига қайтиб кетишмайди. Аксинча ўзларини аямай жонларини фидо этган ҳамшаҳарларидан қочиб, шу ёққа келиб олишади. Уларнинг ҳаммаси алоҳида аҳамиятга эга хос пенсионер, оила аъзолари уларни давлатнинг эркатойлари дейишади. Ҳаммасининг газеталардан қирқиб олинган суратлари, нутқлари тўла папкалари қалашиб ётибди. Улар ҳали бақувват, овози ўткир, кўкси олтин юлдуз, орден, медалларга тўла, муҳтожлик нималигини билмайдиган одамлар.

Яқинда шаҳримиз музейига, муаллифга йўлланган Роман Авдеевичнинг нутқлари ва мақолалари жамланган икки жилдлик китоби келди. Китобнинг муқоваси тўқ қизил чармдан, қоғози ойнадек ялтирайди. Муаллифнинг сурати остига: “Ижтимоий анъаналар маскани бўлган шаҳарга ҳамкорликда ишлашган даврдан ёрқин хотира сифатида тақдим этаман”, деб ёзилган ва жимжимадор қилиб имзо чекилган.

Музейнинг айрим ходимлари китобни намоиш этишмоқчи бўлган эди, рухсат беришмади. Роман Авдеевичнинг суратларини йўқотиш эмас, аксинча рақамлаб, заҳирадаги нарсалар сақланадиган хонага, унинг ўзи айланиб юришни яхши кўрадиган доҳийнинг ёнига киритиб қўйишни буюришди.

Халқ Роман Авдеевичнинг истеъфога чиққанидан қувонган, Девор учун уни жавобгарликка тортишади, деб ишонган бўлса-да, ўз фикрини очиқ айтишдан қочишарди. Одамлар муаллифнинг саволларига нимадир деб минғирлашар, хўрсиниб қўйишар, “ҳар хил ишлар бўлган, қай бири эсда турибди дейсиз”, дейишарди. Ҳамон ҳеч нарсага ишонишмас, ниманидир кутишар, ўлмасак кўраве-рамиз, қабилда иш тутишарди; итни қопмайди дема, отни тепмайди дема, айтган сўзимга қулман, айтмаганимга хожа, эшик орасига бармоғингни суқма. Муаллиф соддадиллик билан қизишар, уларни рағбатлантирар, фикрини очиқ айтишларини сўрар, ишонтиришга уринар, бизнинг тарихчиларимиз, айниқса, йилномачиларимиз ўз даври ҳақида тузукроқ маълумотга эга бўлиши учун эътибор-ча чалинмай узоқ яшаши кераклигини унутиб қўйган эди. Муаллиф ўзини ўтгачўққа ураб, жонсарақлик билан типирчилар, Роман Авдеевичнинг истеъфосидан кейин барча яширин ертўлаларнинг эшиги очилади, деб ишонарди. Бунинг ўрнига кунларнинг бирида бошқа шаҳардан кўнғироқ бўлиб, ўта назокатли овоз ҳозир у билан Роман Авдеевичнинг шахсан ўзлари гаплашажагини маълум қилди. Очиғини айтганда Муаллиф Роман Авдеевични яқиндан билмас, уни фақат мажлис раёсатларидагина кўрган, шахсан таниш эмасди, бундай имкониятга эга бўлмаган, яъни ҳамма қатори одам эди. Бу кўнғироқ муаллифни довдирашиб қўйгани

шубҳасиз, бунинг устига Роман Авдеевич ҳол-аҳвол сўрашгач, ўзи ҳақида ёзилаётган асар тақдири билан қизиқди. Муаллиф бутунлай ўзини йўқотиб қўйди, бу гапни қаердан билишини сўради. Бунга жавобан Роман Авдеевич кулиб қўйди — хизматимиз шунақа, ҳамма нарсадан хабардор бўлиб туришимиз керак, тартиб-қоида шундай. Секин-секин ёзилапти, деди муаллиф. Роман Авдеевич офарин айтди, фойдали иш, деди у, хусусан ёшларга ибратли нарсаларни кўрсатиш керак. “Нега ўзимга айтиб қўя қолмадинг? — деди у бирданига сенсирасанга ўтиб.

— Ўз қаҳрамони билан гаплашмасдан ҳам китоб ёзиб бўладими?” Муаллиф уни безовта қилишни ўзига эп кўрмаганини айтиб минғирлади. Роман Авдеевич унинг гапини бўлиб, оталарча койиган бўлди ва қўлёмаларини олиб уникига, Подмасковьега келишни тайинлади; ҳали битмаган, қоралама бўлса ҳам майли, тузатишлар киритамиз, баъзи нарсаларни аниқлаймиз, керакли маслаҳатларни берамиз, кейинчалик ҳам ёрдамда бўламиз. Муаллиф минғирлаганича ҳозир соғлиги кўтармаслигини айтиб бу таклифни рад этди. Маданиятли, юмшоқ табиатли одам бўлгани учун йўқ деб шартта кесиб ташлолмади. Бунинг устига Роман Авдеевич овозига бошқача тус бериб, сўз ўйини қилди — у ҳали ўлгани йўқ, чиқитга чиқаришга шошиляпсизлар. Қувғинга учраганнинг олдига келишга қўрқяпсанми, у пўписадан ҳам кўра худди шамширини кўрсатиб огоҳлантирганга ўхшаш оҳангда гаплар қилди, шунақа, кўп ҳам орқага сурмай тезроқ кел, деди у гапининг охирида ўзига ишонган ҳолда.

Муаллифнинг ҳамкасблари ва дўстлари бу имкониятдан фойдаланиб қолмаслик нодонлик бўлади, дейишди. Ҳақиқий тарихчи керакли маълумотларни қўлга киритиш учун ҳамма нарсадан воз кечиши, лозим бўлса қадр-қимматини ерга уриши, ўзини ер ўпаётгандек қилиб кўрсатишга рози бўлиши керак.

XXIV

Қўргон девори мустаҳкам ва баланд эди. Муаллиф қўнғироқ тугмачасини топиб босди. Кўп ўтмай тирқиш очилиб, хизматчи кампир кўринди, у меҳмоннинг муддаосини англагач, ичкарига киритди. Кенг йўлка уч қаватли бинога олиб борарди. Харсангтошлар билан ишлов берилган уй қаср қўргонга ўхшаб кетарди. Муаллифни уй эгаси қаймоқранг стол ортида ўтирган айвонга бошлаб кирди. Узоқдан у бир пайтлардаги суратнинг айнан ўзи эди...

Қачонлардир бир пайтлари Биринчи май байрамида муаллифга Роман Авдеевичнинг суратини кўтариб юришни ишониб топширишган эди.

У пайтларда намоёишга чиққанлар ҳукумат аъзолари ва аъзоликка номзодларнинг суратларини худди жангвор байроқлардек кўтариб юришарди. Суратларни шаҳарнинг нариги чеккасидан то минбаргача олиб юриш керак эди. Сурат кўтарганларга пул ёки бир кун дам олиш, ёки шунга ўхшаш бирон рағбатлантириш бериларди. Майдондан ўтиб, ҳамма тарқала бошлаганда муаллиф оиналари билан қандайдир уйнинг йўлагига кириб, байрамни нишонламоқчи бўлишди. Битта чоракталикни, кетидан бошқасини бўшатишди, бадан қизигач, гап сотишди ва уй-уйларига тарқаб кетишди. Сурат эса ўша жойда эсдан чиқиб қолиб кетаверди. Бу иш муаллифга анча-мунча ташвиш келтирди, хайфсан эълон қилишди, қўшимча дам олишдан маҳрум этилди. Ўша сурат ҳозир рўпарасида ўтирарди. Муаллиф ҳаяжонланиб кетганиданми ёки дадилроқ бўлиб олиш учун йўлда кўпроқ отиб қўйган эканми, бирдан кўз олдига бошқа нарсалар келиб, негадир қувончдан чеҳраси ёришиб кетди. Худди уни кўтариб олмоқчидек қулочини кенг ёзиб, қутилмаганда топиб олган топилдигини касаба уюшмасига топширмоқчига ўхшаб кетди.

Роман Авдеевич бундай эҳтиросли ҳаяжондан мамнун бўлиб бош ирғади ва муаллифни олқишлаб ўрнидан турди.

Кейин маълум бўлишича у оёғининг остига курси қўйиб олган экан. Шунга қарамай унинг туришида ғалати нотабиийлик сезиларди.

Роман Авдеевич ўтирган пайтида ҳамма нарса рисоладагидек жой-жойида

эди. Лекин ҳозирги ҳолатида унинг сирлангандек сип-силлиқ юзи худди ёш боланикидек гавдасига сира мос келмасди. Ўтган қисқа вақт ичида у бутунлай ёртиқулоққа айланиб улгурган эди. Негадир у номутаносиб кичрайган эди. Танаси ялпайган, кўкраги, елкалари энига кенгайган, оёқлари эса қисқарган, фақат боши ўзгаришсиз қолган эди. Ҳамма нарса худди кулгихонасидаги қабариқ ойналардагидек асл қиёфасини йўқотган. Муаллифга ёшлик чоғидан ёдгор қолган бу ойналарнинг қайси бирига қарамасин ҳаммасидан худди ўргимчакникидек ингичка оёқли, бўйни қилтириқ, бўйи чўзилган, қийшайган тасқаралар йршайиб туришарди.

Дастлаб ҳис этилган нарса қўрқув, тўғрироғи ваҳима эди. Роман Авдеевич буни қўрқувга йўйиб, хотиржам бўлди. У ҳамма ундан қўрқиб туришларини яхши кўрарди. Унинг олдида ҳамма ҳаммиша қалтираб турган.

Муаллиф ўзини домига тортган ғафлат чангалидан юлқиниб бирдан ўзига келди — ички телефонсиз, референтларсиз, микрофонсиз, қўриқчиларсиз Роман Авдеевич бор-йўғи кастюм ичига наридан-бери тиқиштирилиб, бўйнига бўйинбоғ боғлаб қўйилган бадбуруш бир маҳлук эди. Бу тасқар қандай қилиб шундай катта шаҳарга раҳбарлик қилган экан? Бу шаҳар унинг олдида дағ-дағ титраб турар, жабр-ситамидан оҳ урар, ҳар бир сўзини жон қулоғи билан тинглар, уларнинг мағзини қақишга уринарди. Уринишлари зое кетмас, уларнинг мағзини чақиб етишарди.

Бу шармандали бир аҳвол эди. Муаллиф бирданига ўзини ҳақоратлангандек ҳис этди.

— ... Сенга фотосуратлар топиб бераман, — деди Роман Авдеевич. Ҳужжатлар тўлиб-тошиб ётибди. Энг муҳими бўшашма. Барча имкониятлар қўлимизда. Мен зиёлиларга эрк берманглар, деб огоҳлантирган эдим. Зиёлилар жуҳудлардан ҳам ёмон! Бизсиз ҳеч кимнинг иши битмайди. Ахир бизлар кўпчиликмиз! — у борган сари кучаниб гапирар, овози ўша-ўша жарангдор, ўткирлиги ча қолибди.

Бир оздан кейин у жойига ўтирди ва столнинг орқасида яна ҳар жиҳатдан тўкис одамга айланди.

— Ҳозир Девор ҳақида ҳар хил бўлмағур гапларни тарқатиб юришибди. Ваҳоланки, у мамлакатимиз ва социализмнинг қудратини ўзида мужассам этиб турибди. Бунақа иншоот ҳеч қаерда йўқ. Шунинг учун ҳам унга қарши чиқишяпти. Халқ уни меҳр қўйиб Стена Романовна дёр экан. Сен бу деворга менинг номимни қўйишни қистириб ўт. Уялма, ёзавер. Биз жуда уятчан бўлиб кетганмиз. Мен ишчилар синфини деб куйиб ўтирибман. Одамлар бу нарсани билиб қўйишлари керак. Ишчилар синфининг менадан бошқа ҳимоячиси йўқ.

Бу гапларнинг ҳаммасини у аллақандай кучларсиз ҳеч нима рўёбга чиқмаслигига, ҳамма ёқда керакли одамлари борлигига ишора қилиб, жиддий тарзда айтди.

Унинг гапларини эшитиш мушкул эди. У бамисоли дилипутиянинг императори ролини ҳазил-ҳузулсиз, мантиқсиз гап-сўзлар билан ўйнаётганга ўхшарди.

Агар муаллиф тажрибали тарихчи бўлганида бу одамнинг ўзига аҳмоқона баҳо бериши ҳам уни қизиқтирган, эҳтимол унинг пўписалари ва очиқ айтмаган гапларини сабр-тоқат билан эшитиши лозим эди. Афсуски бор-йўғи бир ҳаваскор, ҳамма нарсага шунчаки қизиқувчи эди, шу боис бирданига ҳафсаласи пир бўлиб, қаҳрамонининг гапларига қулоқ солмай қўйди. Бу ишга дахлдор маълумотларни тўплаш учун қанча вақт сарфлаганини, собиқ ёрдамчиларга ялиниб-ёлборганларини, улар билан бирга ичишга мажбур бўлганини, қаҳрамонининг сафдошлари, архив бошлиқлари билан суҳбатлашишга, ҳар хил пой-патакларнинг фикрини олишга тўғри келганини афсус-надомат билан эслайди. Уларнинг ҳаммаси муаллифга ёлгон гапиришган, бутун шаҳар аҳлини алдашган, у ҳам барчани, шу жумладан ўзини ҳам алдаган. Мана шу ипириски одам шунча сайъ-ҳаракатга, таҳликаларга, гап-сўзларга, изтироб чекишга арзирмиди. Буюк манфур кимса бўлса ҳам майли эди... Лекин манфур кимсалар улуг бўлишармикин? Ҳамма гап мана шунда.

Муаллиф турли-туман маълумотларни, гап-сўзларни, чўпчакка айлантирил-

ган уйдирмаларни таҳлил қилиб; ўз қаҳрамонининг қиёфасини гавдалантирди. Бу ишни у шаҳар аҳли орасида ҳукм сурган қўрқув ва умидсизлик кайфиятидан келиб чиққан ҳолда амалга оширди. Бўшлиқларни эса ўзи ўйлаб топган гаплар билан тўлдирди. У пайтларда ҳамма хомхаёлларга берилган, бўлиб ўтаётган ҳодисаларни ҳамма ўзича таҳлил этар, қиёслар, сабабларини ахтарар, турли усуллар ўйлаб топишарди. Ҳозир Роман Авдеевични яқиндан кўриб, гапларини тинглагач, тасавури остун-устун бўлиб кетди. У ўйлаб топган қаҳрамон ҳаддан ташқари қудратли ва шафқатсиз эди. Ҳаётдаги Роман Авдеевич эса мутакаббир, куракда турмайдиган гапларни гапирадиган нодон эди. Мана шу ипириққини, мана шу чиқиндини яқиндагина тахт даъвогари бўлган деб ўйлашнинг ўзи гайритабиий ҳол эди. Бу шармандали ва ўйлашга ҳам арзимайдиган гап эди. Муаллиф кутилмаганда қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Роман Авдеевич қизариб-бўзарганини кўриб турса ҳам, нималарнидир деб бақирса ҳам, пўписа қилса ҳам ўзини тутолмай кулаверди.

Муаллиф ҳеч нарсани парвосига келтирмай қўйди, у буюк манфур кимсалар бўлмаслигини англаб етган эди. Ҳа, бундай кимсалар бўлмайди. Ҳар қандай исқиртга, маразнинг қўлига даҳлсиз ҳокимият берилса, Ричард Учинчидан бешбаттар ишларни қилиб юборади. Амал бор-йўғи кўламларни ўзгартириши мумкин холос.

Ёвузлик кўп, сурункали, даҳшатли бўлиши мумкин, бироқ асло улуғвор бўлмайди. Роман Авдеевичга қараб туриб, муаллиф шундай хулосага келди. Агар Сталинни ҳокимиятдан маҳрум этишса, у қандай аҳволга тушарди? Масалан, бирон ширкатга ҳисобчи қилиб қўйишса, унинг нимаси қоларди?

Муаллиф қайтиб келганида ҳамшаҳарлари уни саволларга кўмиб ташлашди. Унинг гапларига ҳеч ким ишонмади. Роман Авдеевични ҳеч ким пасткаш деб тасаввур қилолмади. Шоҳона уй-жой, дарахтлар орасидаги кўшк, ораста хиёбон ҳақидаги гапларга ишонилди, бироқ аҳмоқ, ғариб паканага тааллуқли гапларни ҳазм қилишолмади. Агар шундай бўлса у қандай қилиб энг юқорига чиқишга эришди, нимасидир бордир ахир. Қандайдир гоё бўлиши керак-ку.

Ўша пайтлардаёқ муаллиф Роман Авдеевич даврига бир оз ажабланиб қарашларини, лекин юз бераётган ҳодисаларга ўзлари гувоҳ эканлигини тан олгилари келмаслигини пайқаган эди. Ўзларини бамисоли бу ерда бўлмагандек, хориждан келиб қолгандек тутишарди. Баъзи бировлар ҳатто наҳотки шундай бўлган, дея ажабланишарди. Айниқса ёшлар. Улар бу гапларнинг ҳаммасини уйдирма, катталар ўйлаб топган чўпчак, эси бор одам ҳеч қачон бундай ҳаёт кечиришга рози бўлмайди дейишарди.

Охир оқибат муаллифнинг ўзи ҳам иккиланадиган бўлиб қолди. Балки ростдан ҳам бу нарсалар юз бергандир. Бари тўқиб чиқарилгандир. Балки тасаввурнинг бузилиши, алаҳлашдир... У қурилиш бўлган жойга борди. Улкан бетон девор ҳамма нарсани тасдиқлаб қад ростлаб турарди. Деворнинг ҳамма ёғи катта-кичик ёриқлар билан илма-тешик қилиб ташланган эди. Бу тешиклардан шаҳарга тоза ҳаво кириб турарди. Куни билан буғланган ҳавода димиқиб, қийналган одамлар бу ерга тоза ҳаводан нафас олгани келишарди. Улар девор ёқалаб юришар, ўриндиқларда ўтиришарди. Йиллар ўтиб бу ерда одамлар ҳордиқ чиқарадиган сайргоҳ пайдо бўлди, соғломлаштириш жамиятлари пиёда юриб даволашни йўлга қўйди, дарахтлар ўтқазди. Девор битказилиб, давлат комиссияси қабул қилганига кўп бўлгани йўқ. Қурувчиларга мукофотлар, орден, медаллар беришди. Тантаналар тугар-тугамас деворни қулатиш лойиҳасининг муҳокамасига киришилди. Лойиҳа битган, мутахассислар сарф-харажатни ҳисоблаб чиқишган эди, бу ишга жуда катта маблаг керак экан. Деворни қулатиш жамғармасининг раиси ойнаи жаҳонга чиқиб, Улуғвор Парчалаш Жараёнини қўллаш, бу ишга қандай техникалар жалб этилиши ҳақида гапирди. Жамоатчилик уларнинг ташаббусини қўллаб-қувватлади. Қайта қуриш гоёсининг таъсири беқиёс бўладиганга ўхшарди.

Муаллиф оҳиста одимлаб юраркан, Девор қулатилгач, ёзилган гапларнинг чинлигига одамларни ишонтириш янада мушкул бўлажagini ўйларди. Балки шундай бўлгани яхшидир. Ўриндиқлардан бирининг олдида ялтироқ плакат осилиб турар-

ди. Икки кампир имзо тўплар, академик Сургучев уларга ҳайрон боқиб турарди. Кампирлар ҳукуматга Деворни сақлаб қолишни илтимос қилиб, акс ҳолда не ҳасратда пайдо бўлган шаҳардаги бирдан бир пиёда юриб даволаш маскани барбод бўлажagini айтиб хат тайёрлашганини айтиб беришди. Бу жойда ўта шифобахш микроқлим пайдо бўлганмиш... Қоғозларга юзлаб имзо чекилган эди. Сургучев муаллифнинг қўлтиғидан олди ва иккавлон оҳиста юриб кетишди. Кейинги ўриндиқ олдида елкасига қизил алвон ташлаган ўқувчилар плакатлар ушлаб туришар, суратлардан бирида: “Нафас олишга имкон беринг!” бошқасида: “Россияда ҳукумат ташвишини қилмайдиган ҳамма нарса ажойиб!” деб ёзилган эди. Қизил алвонда “Фолис” — деворни қулатиш жамғармаси, деган ёзув бор эди. Улар тунука финжонларни тақиллатиб, эҳсон йиғишарди. Ўқувчилар Сургучев билан муаллифни ўртага олиб, девор қулатилгач, шаҳар қайтадан гуллаб-яшнаши, экологик тоза ҳаёт кечириш учун беқиёс шарт-шароит яратилиши ҳақида чуғурлашиб кетишди.

— Кўряпсизми, азизим, — деди Сургучев муаллифга. — Бемаънилик ҳозирги замонда имтиёз эмас.

Улар ҳамма тунука финжонларга пул ташлашди, кейин кампирларнинг ёнига қайтиб, уларнинг хатига имзо чекишди ва девор тирқишларидан уфуриб турган соғломлаштирувчи ҳаводан чуқур-чуқур тин олганча нари кетишди.

— Деворнинг маълум бир қисмини сақлаб қолиш керакмиди, — дейди Сургучев. — Унга: “Бу воқеа бўлган”, деб ёзиб қўйилмаса, ишонмасликлари ҳам мумкин.

Жон КИТС

Орзуларга йўл очгил равон

* * *

Ёлғизлик, кел, сенга берай қўл,
Узлат эмас матлабим бироқ.
Қояларга юксалиб бир йўл,
Йироқларга ташлайлик нигоҳ.

Қир-адирлар ичра ям-яшил,
Яйловзорлар, ложувард дарё,
Висолига боз бўлсам восил,
Ҳур васлига мафтун, маҳлиё.

Оҳуларни хуркак ва чаққон,
Беҳаловат гужғон арини,
Ўрмонзорнинг бағрида пинҳон —
Кузатсайдим бари-барини.

Кўнглинга боз эрк берсанг асти,
Тусамайди неларни рости.
Ҳаммасидан хилватда ҳамроз-
Икки кўнгил роз айтгани соз!

ОРЗУ

Орзуларга йўл очгил равон,
Тутқинликда қувонч қусар қон.

Орзу қушин этмаслар таҳқир-
Юксак завқи парвознинг ахир.

Умид нури халоскор нажот,
Тафаккур ҳам боғлагай қанот.

Қошларингни чимирма Идрок,
Умидга мўл йўл очгил тезроқ.

Юксак-юксак айлагай парвоз,
Қўшиқларин боз этиб оғоз.

Куйлагай ҳур баҳорни ёниб,
Оқшомларнинг қўйнида қониб,

Куз қўйнида етилгай ғоят,
Ноз-неъматга куйлагай оят.

Елдай ўтмай куз ҳам дилхаста,
Жой ол ўчоқ ёнидан аста:

Лангилларкан олов аломат,
Совуқ тунни қилар қаромат.

Қор қўйнида замин мудрайди,
Рўзгор ғами кимни судрайди...

Деҳқон кеча-кундузни билмас,
Ғамбода боз, ғамбода кулмас!

Қанот боғла ўйга эринчоқ,
Орзу учгай йироқ ҳам йироқ.

Абдул
ҲАМИД
таржималари

Жон Китс (1795-1821) жаҳон шеъриятида ёрқин из қолдирган инглиз шоирлари жумласига киради. У қисқа умри давомида яратган шеърий асарлари билан ўзига боқий ҳайкал қўйиб кетди.

Китс шеърияти бадиий воситаларга бойлиги, тилининг ранг-баранг ва ширали экани билан мумтоз шарқ ғазалиётига ўхшайди. Жон Китснинг шеърияти мана шу фазилати билан мангу яшил ҳаёт гулшанининг баайни бадиий инъикоси ҳисобланади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

145

Ҳамроҳ, ҳамроз топгай ўзига,
Ва қўшқўллаб қайтаргай бизга,

Аввалгидан зиёд минг чандон,
Неки азиз, неки қадрдон:

Тутгай майнинг жомини қайноқ,
Ол шароби лаззатбахш қаймоқ.

Ҳотам янглиғ сахий тўқ мезон,
Ноз-неъматдан ларзон, боз ларзон.

Шовуллайди ғаллазор бўлиқ,
Таронага тўрт тараф тўлиқ.

Юксакларда ёниб бўзтўрғай,
Алёр айтар, алёрки, ҳай-ҳай...

Зағизғонга ўхшайди бу қуш,
Инига хос элтар, бояқини.

Ўт-ўланлар ичра заъфарон,
Захил ранги, боқар пол-ҳайрон.

Нукрадай оқ-оппоқ нилуфар,
Дарё узра яшнар, қулф урар.

Солланар боз нозланиб сунбул,
Ёр зулфини соғинар кўнгиш:

Ки ҳар новда, ки ҳар бир япроқ,
Чиннидай соф, шиша ялтироқ.

Ўт-ўланлар ичра адашиб,
Дон ахтарар сичқонлар шошиб.

Пўст ташлаган танноз илонлар,
Сассизгина нушиб биланглар.

Полапонлар инларда таптиқ,
Она қушнинг йўлига интиқ.

Чирқиллайди басма-бас чунон,
Чарх уради она қуш гужғон!

Гулдан гулга шошган арилар,
Болга ташна шўх-шаън парилар.

Ёмғир нола бошлар ғамбода,
Тўп-тўп тушар мевалар боғда...

Орзуларга кенг равон йўл оч,
Ҳамма нарса йитгай ноилож.

Елдиригдай бешафқат замон,
Бандасига ғаним беомон.

Чеҳраларга олмадай йиллар,
Ажинлардан солгай боз йўлар.

Ҳеч нарсага қилмагин ҳавас,
Ҳаммаси ҳам йитмайин қолмас.

Ё борми айт, бирон бир нигоҳ,
Безори жон этмаса ногоҳ.

Таронадай овозлар майин,
Жонга тегар кун ўтган сайин.

Орзу қушин этма ҳеч таҳқир,
Юксак завқи парвознинг ахир.

Фақат орзу кечмайин бир он,
Малаксиймо яратгай, инон.

Ҳумо янглиғ тута олсанг бас,
Қалбингдаги бор эзгу-ҳавас,

Ушалмайин шаксиз қолмайди,
Қувончингнинг чеки бўлмайди.

Орзуларга йўл оч кенг, равон,
Тутқинликда қувонч қусар қон.

ТАКАББУРЛИК ОДАСИ

Саҳар чоғи нигоҳ намоён —
Бўддилар уч сиймо улугвор,
Эғнидаги тўнлари чунон
Бахш этарди салобат, виқор.
Кўз олдимдан бамисли рўё,
Тизилишиб ўтдилар қайтиб.
Турар эдим ҳайкалдай гўё,
Турар эдим калима айтиб.
Лолу ҳайрон айлаган бу сир,
Тамомила этганди асир.

Нечун ахир сирли соялар,
Термилиб боз таний олмадим.
Ғолиб келиб мавҳум моялар,
Ғафлатдан ҳам уйғонолмадим.
Мудрар экан тўрт тараф вазмин,
Беғамлик, сен сингдинг қонимга.
Аллақандай бепарво ҳазин —
Осудалик инди жонимга.
Шарна янглиғ юзиб кездингиз,
Ҳаловатим нечун буздингиз?

Учинчи бор келдилар улар,
 Нечун ахир? Ҳур қалбим оё,
 Адирларнинг чиройи гуллар
 Янглиғ уфор таратар гўё.
 Чор-атрофни қоплаган туман,
 Чор-атрофда ажиб сир ҳоқим.
 Йиғламасман, йўқ йиғламасман,
 Сизлар ҳозир экансиз тоқим.
 Сиз уйлаган ожиз мен эмас,
 Йўқолингиз, етар, бўлди, бас!

Бирров боқиб, оҳиста, равон —
 Турнақатор бўлдилар ғойиб.
 Танидим уларни шоён;
 Қолавердим ғариб, мунғайиб.
 Ишқ-муҳаббат олдинда пешво,
 Ва Манманлик мағрур, такаббур.
 Салватида ҳам кибру ҳаво,
 Калондимоғ рафтори манфур.
 Учинчиси эрка малагим,
 Шеърият ки эзгу тилагим!

Кун ҳам ўтди — тотли висол ҳам,
 Бўйи бастинг, қўлгинанг майин,
 Тор қафасдай кўрингай олам,
 Ўт қарошинг эслаган сайин.

Чечакдайин сўлди висолинг,
 Висолинг гар аламли армон.
 Лаблари бол, ёруғ хаёлинг,

Гуноҳқорман, неки улуғвор,
 Этолмадим рўйи рост баён.
 Бургут нигоҳ эмасман зинҳор,
 Қидирганим қайдадир, қаён?

Улдасидан чиқсайдим магар,
 Жиловлардим илҳом тулпорин.
 Гўё буюк некбин пайғамбар,

Кетдилар — йўқ, етолмадим йўқ,
 Муҳаббат ҳам — не кераги бор?
 Манманликнинг азал мағзи пўк,
 Такаббур ҳеч топмас эътибор.
 Шеърият ҳам бўлолмас таскин,
 Юрагимга соллолмас туғён.
 Аламдийда ғариб ҳам мискин,
 Сатрлар шеър бўлмас ҳеч қачон.
 Видо айта бари-барига,
 Қайтолсайдим Мильтон даврига!

Алвидо! Сиз буткул бегона —
 Ўз уйларим оғушида маст.
 Шону шуҳрат ила фарзона —
 Комронлик қисматим эмас.
 Илинжим йўқ сизлардан зарра,
 Қолаверинг сирли туш бўлиб.
 Юраверай, меники марра,
 Илҳом ила то сархуш бўлиб.
 Эй шарпалар, совуқдан совуқ,
 Ортиқ ёвуқ келманг ҳеч, ёвуқ!

* * *

Юрагимга ҳануз ҳукмрон.
 Зим-зиё тун вазмин, осуда,
 Ривоятин бошлайди яна.
 Осойишта бағри маъсуда —
 Кўнгилларга паноҳ, бошпана.

Муҳибингман, Тангрим, Муҳаббат,
 Ором олай, шафқат қил, шафқат!

* * *

Хейдонга

Куйлар эдим дилдаги борин.
 Гар юксалдинг Зухродай баланд,
 Парвозингга боқдик ҳавасда.
 Ғийбатингни қилдилар ҳарчанд,
 Ичи қора оломон пастда.

Тубанларга қасдма-қасд ғолиб,
 Бормоқдасан ҳамон юксалиб.

ШОН-ШУҲРАТ ҲАҚИДА ШЕЪР

Кимки унга банди-асира,
 Бош бермагай шон-шуҳрат сира.
 Аксарият гўр-гўл ҳавойи —
 Шуҳрат тожин кияр кирои.
 Висолига кимки зор-ташна,
 Буларга ҳеч бўлмагай ошна.
 Номуносиб билгай ўзига,

Боқмагай ҳеч нола — сўзига.
 Тутқуч бермас ўйноқи елдай,
 Қовушмагай бегона элдай.
 Дарду ғаминг ила андармон,
 Куйлайвер, эй шоир, беармон.
 Чорлама, қўй, жонига тегиб,
 Шуҳрат some келгай бош эгиб.

СОНЕТ

Ёз оқшоми уфққа алвон —
Яловини тиккани палла,
Қанот боғлаб шаббода равон
Булултарга айтганда алла,

Бир кам дунё савдоларидан,
Хилватларга кетсам бош олиб.
Ташвишларнинг кечиб баридан

Яйрасайдим музаффар, ғолиб.
Ғойибона яна бир топқир —
Мильгон, Сидни ила мен якка.
Шеърятнинг туллори чопқир —
Олиб учса юксак-юксакка.

Руҳимда ҳур рўшнолик туйиб,
Не тонг, йиғлаб олсам боз туйиб.

“ЭНДИМИОН” ДОСТОНИДАН

Асир этгай гўзаллик мангу —
Мафтун айлар такрор-такрор у.
Тубан кетмас, бўлмас хору-зор —
Гўшамизга бизни бахтиёр
Чорлар экан, озод ҳам сарбаст —
Қалбимизга не ёт, қасдма-қасд
Она замин ила вобаста —
Гул терармиз даста ҳам даста.
Надоматдан йироқ, бегона,
Замона ҳам меҳрибон она,
Қайси қалбга гўзаллик ҳамроҳ —
Қусурлару иллатдан йироқ.

Ой-ю офтоб, япроқлар саси —
Қўй-қўзилар, ҳамма-ҳаммаси —
Ибо ила боққан нарғислар,
Қўзғар дилда илоҳий ҳислар.
Худди шундай шошқин жилғалар,
Ором истаб, қаранг йўрғалар.
Чиннигуллар латофатга бой —
Ўрмонларга зийнат ҳам чирой.
Худди шундай эртақ-ривоят,
Болалиқдан таниш ҳар оят —
Билмайин чек, канора, сарҳад,
Асир этгай, асир то абад.

БУЛБУЛГА МАДҲИЯ

Юрагимда тугён, ғалаён,
Билолмасман ўнгимми ё туш.
Гўё яхлит ер билан осмон,
Гўёки мен савдойи сархуш.
Йўқ, йўқ, сенга ҳасадим йўқ ҳеч,
Қўшигинг шаън, қўшигинг сарбаст.
Боғ қўйнида сарафроз ҳар кеч,
Дов-дарахтлар оғушида маст,
Тинглайман боз телбадай дайдиб,
Таронангга таҳсинлар айтиб.

Топилсайди шароб лаългун,
Майли бўлсин фақат бир қадаҳ.
Афсунгардай мастона, мафтун,
Юрагимга бахш этса фараҳ.
Болакайдай қувониб, яйраб,
Самоларни қучсам лочиндай.
Озод қалбим сен каби сайраб,
Армон толе туюлса чиндай.
Кошки кетсам бош олиб буткул,
Ошно бўлсак кошки биз булбул.

Кошки кетсам бош олиб бадар,
Ва унутсам барини тамом.
Ортда қолса дунё серхатар,
Ортда қолса дунё беором.
Дунёки бир муваққат, ёлғон,
Азоби жон ҳасрат, ғам, кулфат.

Дунёки бир — қайғули дoston,
Бандаларга уқубат — улфат.
Хор бу дунё — гўзаллик абгор,
Тор бу дунё, муҳаббатга тор!

Саодат боз ёр бўлди наҳот,
Наҳот эзгу умидим ҳосил.
Шеърятдан боғлаб қўш қанот,
Висолингга бўлибман восил.
Биргамиз биз! Сокин тўрт томон —
Маликадай хиром этар ой.
Жориялар — юлдузлар гирён,
Жаннат дейсан латофатга бой.
Йироқларда хиёл оқариб,
Боғлар кўзга ташланар ғариб.

Чодир тиккан чор атрофга тун,
Осойишта, осуда, вазмин.
Ҳилол этиб борлиқни мафтун,
Қиздирар боз бу оқшом базмин.
Дов-дарахтга ёғдирар зиё,
Баҳра олар ҳар гул, ҳар чечак,
Талпингандай бағрига гўё,
Тебранар шўх бир туп наъматак:
Нурга ташна парвоналар ҳам,
Парвона не девоналар ҳам.

Таронангни тинглаб бу тийра

Оқшом ичра кезди хаёлим.
Бахт юлдузим рангпар ҳам хира —
Етдимикан ёхуд заволим.
Сен куйлаган чоғингда ёниб,
Сен куйлаган чоғингда хушхон:
Тирикликдан тамоман тониб,
Топширайми, айт, яхшиси жон.
Куйласанг-да қанчалар серзавқ,
Ётарман тор қабримда бефарқ.

Бироқ боқий умринг безавол,
Қўшиғингда синоат, сеҳр.
Шаҳоншоҳу гадо ҳам увол —
Барча бирдай қўйганлар меҳр.
Дардмандларнинг дармон дардига,
Севишганлар ардоғидасан.

Қувватсан боз элнинг мардига,
Оналарнинг дил доғидасан.
Эй сен, жумла мўминлар дўсти,
Куйладинг шаън — умидлар ўсди.

Иккимиз шод тиллашдик такрор,
Ва роз айтдик, дўстим, жўравоз.
Алвидо, эй куйчи, беғубор,
Алвидо, эй илоҳий овоз!
Алвидо, эй мунгли тарона,
Завол билмас булбул, алвидо,
Бу дунёда кимки ҳамхона,
Бўлар бир кун бир-бирдан жудо!
Билолмам ҳеч ўнгимми бу туш?!
Ё савдойи-сархушдай беҳуш?!

ИЗАБЕЛЛА

(достонидан парча)

Оғалари ила беармон,
Яшар эди у дориломон.
Тўқувчилар тинмаймин дасти,
Тикиб-бичар уларга асти.
Қон ва терга йўғрилган қўллар,
Ҳақ-ноҳақни сўзсиз маъқуллар.
Куни бўйи очу яланғоч,
Чиқаришар соҳилга ёғоч.

Денгизларнинг тубидан моҳир,
Фаввос терар дуру жавоҳир.
Қутилолмас улардан одам,
Парранда-ю даррандалар ҳам.

Бандаларни қақшатар, эзар,
Қай ночорлар жонидан безар:
Майиб-мажруҳ бўлганлар қанча,
Ҳам беажал ўлганлар қанча.

Қашшоқларнинг доду фиғони —
Киборларнинг мартаба-шони!
Ким бир умр қақшаб қон кечар,
Кимлар улар қонини ичар!
Ёлчимас ҳеч оддий халқ шўрлик,
Боз устига хўрлик ҳам зўрлик.
Қачонгача лоф урарлар, лоф,
Қани ахир Адолат, инсоф!

Ёқубжон ХЎЖАМБЕРДИЕВ

Ўзимизнинг ўзбеклар

Ўқиганим бор: қайсидир мамлакатдаги корхоналарда “фикрлайдиган муҳандис” лавозими мавжуд экан. Бундай инженер корхонада ҳеч нарсага жавобгар эмас. У цехлар ва ишлаб чиқариш жойларини айланиб юриб кузатади, ўйлайди, фикрлайди... Билмадим, балки, ундай эмасдир. Лекин шундай жойлар бўлса, улардан ўрганиш лозим. Ахир, дунё фикр билан яратилган, фикр билан яшайди...

Ушбу рисола бугун ёзилмаса, эртага албатта ёзилади. Ушбу рисола мен ёзмасам, албатта кимдир ёзади. Чунки кейинги йилларда Жалолобод шаҳридаги ўзгаришлар: у хоҳ шаҳар кўринишида, хоҳ одамлар руҳияти, муносабатларида бўлсин, албатта диққатни тортгудек. Буларнинг барчасига нафақат Қирғизистондаги демократик ўзгаришлар, балки, ана шу ўзгаришларни алоҳида кишилар томонидан қай даражада қабул қилинаётгани ҳам сабабдир. Гарчи, Америка демократиясининг даҳоларидан бири, президент Рузвельт бир пайтлар: “Демократик мамлакатда инсоннинг тўртта эркинлиги мавжуд. Улардан биринчиси — сўз эркинлиги; иккинчиси — дин эркинлиги; учинчиси — муҳтожликдан ва тўртинчиси — қўрқувдан халос бўлишдир”, деган бўлса-да, одамларга кўп нарса боғлиқ...

Албатта, асрлар мобайнида мустамлака занжирлари этни суякка ёпиштириб инсон боласини чиғирикда айлантитар экан, унинг фикри-хаёлида еру осмоннинг дирпирак бўлиб айланишидан бошқа ҳеч вақо бўлмайди. Бу худди, юз йил чиғирик айлантариб сув чиқарган туянинг бўшатиб юборилгандан кейин ҳам қудуқ атрофида айланаверганидай гап. Ёки Рузвельт айтган демократиянинг иккинчи унсурини олайлик. Бешиқдан бошлаб Маркснинг “дин-афюндир” деган гапи қонига синган одамга “дин эркинлиги” нинг нима эканини тушунтириб бўладими? Муҳтожлик ва қўрқувдан халос бўлиш-чи? Бу икки унсурдан ҳар бир инсон алоҳида-алоҳида бўлибгина қутулиши мумкин. Коллектив бўлиб коммунизм қуриб бўлмаслигини ХХ аср исботлади. Коллектив бўлиб ибтидоий усулда емиш топиш ва уни гулхан атрофида тановул қилиш мумкин, холос. Ўтаётган асрнинг коммунистик фожиалари шуни тасдиқладики, ҳар қандай цивилизация, ҳар қандай тараққиёт мустақил шахслар фикр чироғининг ёруғи билангина бунёд бўлади. Ҳар қандай минтақа “демократик ароли” деб эълон қилиниши, унда дунё мезонларига бўйлашадиган қонунлар қабул қилиниши мумкин. Аммо, ана шу демократияга, ана шу қонунларга нисбатан кишиларда маълум муносабат, фикр таркиб топмас экан, шахслар юзага келмас экан, демократия қоғозларда қолиб кетаверади.

* * *

Бизнинг кўп суҳбатларимиз шу масалалар доирасида бўлар эди. Бугун жалолободлик тадбиркор Қодиржон Ботировни Қирғизистонда яхши билишади. Ўзбекистон, Россияда танишади. Хусусан, ишбилармонлар, тадбиркорлар, давлат идораларида унинг номи бот-бот тилга олинади. Албатта, Қодиржоннинг фаолиятига ҳар ким ўз нуқтаи назаридан қарайди, ўз тошу тарозуси билан ёндашади. Жалолободда ўнлаб ишсиз юрган одамлар учун эса Қодиржоннинг иш топиб бергани маъқул. Ҳамюртлари эса шаҳар кўркига кўрк қўшаётган қурилишлар қилаётгани туфайли ардоқлашади. Мактабни ёки лицейни битирган болалар учун ўзининг хусусий дорифунунига ўқишга қабул қилаётгани, турли фанлардан пухта илм бераётгани учун яхши. Қодиржон Ботиров ота-оналар учун ўзича қизиқ, дўсту душман учун ўзича. Уни биров мақтайди, биров ёмонлайди. Унга биров ҳавас қилади, биров эса ҳасад... Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Шунинг ўзи жонли ҳаёт...

Бир пайтлар ҳали Жалолобод шаҳридаги Қодиржон Ботировнинг хусусий лицей қурилиши ҳақида гап йўқ эди. Суҳбатларимиздан бири мактаблар, олий ўқув юртларида ўқиш-ўқитиш муаммолари, талаба ва ўқувчиларнинг савияси, уларнинг ҳалоллиги масаласида борди. Шунда Қодиржон бир гап айтиб қолди: “Яқинда Сюзанна исмли америкалик ожиза аёл ҳақида гапириб беришди. Бу аёл иккинчи жаҳон уруши йилларидаги қўшиқлар бўйича докторлик диссертацияси ёқлаган экан. Тақдир тақозоси билан ўша олима илмий ишни давом эттириш учун Россияга доимий яшашга келади-ю, қийин аҳволга тушиб қолади. Мактабда дарс бериб, 480 рубл ойлик олади. Бундан ташқари, ким нима иш таклиф қилса, шуни ҳам бажаради. Бир кун бояги олимага бир таниш аёл телефон қилиб, ўғлига инглиз тилидан матн таржима қилиб беришни сўрайди. Бироқ, америкалик Сюзанна бунга кўнмайди: “Йўқ, кечирасиз, — дейди у. — Бу фарзандингизнинг шахсий иши, бу ишни фақат ўзи бажариши керак. Бу ишни қанча пул берсангиз ҳам қилмайман, чунки бу менинг “ақидамга” тўғри келмайди. Бу “таълим олиш” деган тунччага ёт нарсадир”.

Қодиржон Сюзанна ҳақида ҳикоя қилар экан, бир нуқтага узоқ тикилиб қолди. Сўнг, лицей ўқувчилари дарсини биров тайёрлаб бермаслиги, ўқитувчининг эса ўз ўқитиш мезонлари бўлиши лозим, шундагина биз қурмоқчи бўлган ўқув даргоҳлари, жумладан, лицей ҳам ўзини оқлайди, деди Қодиржон ўйчан бир ҳолда...

* * *

Ҳадисда айтилишича, Оллоҳ инсонни синаш учун яратган. Ростдан-да, ҳар бир сўзимиз, ҳаракатимиз бир синов. Аввало, яратганининг қаршисидаги синов, қолаверса, бир-биримизнинг олдимиздаги синов. Собиқ иттифоқ тарқалиб кетгач, иттифоқдош республикалар, жумладан, Қирғизистон ҳам ўз мустақиллигига эришди. Қирғизистон президенти Асқар Ақаев Ўш ва Жалолобод вилоятларининг оқсоқоллари билан бўлган учрашувда сўзлаб: “Қирғизистон мустақил давлатга айланиганига уч йилдан ошди. Кўпинча, биз бу тарихий ҳодисага етарлича эътибор бермаймиз.

Балки бу эркинликка осонлик билан эришганимиз туфайлидир.

Кўпгина халқлар мустақилликка қуликдан ўлимни афзал кўриб, мурасасиз, қонли курашлар натижасида эришган. Бизнинг кутилмаган, худонинг иродаси билан эришган озодлигимиз, камдан-кам содир бўладиган тарихий муваффақиятдир. Биз буни муносиб баҳолашга мажбурмиз, холос... Қирғизистонда яшовчи бизнинг ўзбек қардошларимиз икки миллат ўртасида ўзига хос кўприк бўладилар, деб умид қилишга ҳақлимиз. Шу муносабат билан ўзбек ватандошларимизнинг Ўш ва Жалолобод, бутун Қирғизистоннинг ривожланишига қўшган ҳиссалари жуда катта эканлигини яна бир карра эслатиб ўтиш ортиқча бўлмайди, деб ўйлайман. Биз уларнинг бундан кейин ҳам она-ватанларига виждонан хизмат қилишларига қатъий ишонамиз”, деган эди.

— Бу гаплар мустақилликнинг дастлабки йилларида айтилган эди, — дейди Қодиржон ҳамон ўйчан ҳолатда. — Орадан беш-олти йил ўтди. Бу давр мобайнида қирғизистонлик ўзбеклар ҳаётида кўп синовлар юз берди...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

151

Унинг синовчан нигоҳидан шундай фикрларни уққандай бўламан. “Ватан нима ўзи? У қаерда бошланиб, қайси жойда тугайди? Муҳаббат-чи? Ватан, Муҳаббат, Она. Бу тушунчаларнинг қай бири қимматли? Одам боласи нима қилса, ундан Ватани, ота-онаси рози бўлади? Нега дунёга келади? Мен нима учун яшапман?...”

Қодиржоннинг ўй-хаёли ана шундай фикрлар билан банд эди гўё. У баъзан ўз хаёллари билан бўлиб, суҳбатдошини ҳам унутгандек эди...

Қирғизистонда бир миллионга яқин ўзбеклар яшайди. Уларнинг асосий қисми Ўш ва Жалолобод вилоятларида истиқомат қилади. Собиқ Иттифоқ даврида қирғизистонлик ўзбекларнинг фарзандлари Ўзбекистоннинг турли олий ўқув юртиларида таҳсил олишар эди.

Ўзбекистонда чоп этиладиган барча газета-журналлар, турли тарихий-бадий, илмий китоблар қирғизистонлик ўзбекларнинг ҳам маънавий мулкига айланар эди. Бугина эмас. Ўзаро борди-келдилар, қариндош-уруғчилик, куда-андачиликлар-чи? Қайси хонадонга кирманг, аксарияти Ўзбекистонга қайсидир бир жиҳати билан боғланган. Бирови Ўзбекистонда, хусусан, Тошкентда ўқиб келган бўлса, бошқаси Андижонга қиз берган ёки келин қилган. Буларнинг ҳаммаси табиий эди. Зеро, Фарғона водийси минг йиллар мобайнида кўпгина қадим туркий халқларнинг умумий уйи бўлиб келган. Уларнинг бирлари шаҳарлар қуриб, деҳқончилик билан шуғулланиб юртни обод қилса, бошқаси чорва билан машғул бўлиб юртни боққан. Улар бир-бирлари учун жуда керакли, бир-бирларисиз яшай олмайдиган миллатлардир.

Аммо, собиқ шўролар ана шу эт билан тирноқни ажратмоқчи бўлдилар. Сунъий равишда бўлакларга бўлиб ташлади. “Бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қил!” деган разил аъмолларини худди мана шу қадим замин — Туркистонда амалга оширдилар. Инсониятга қарши бўлган бу сиёсат, айниқса, Фарғона фодийсида жуда кўп фожияларни келтириб чиқарди. Узоқ эмас, яқин йиллардаги Фарғона фожиялари, Ўш-Ўзган фожияларини эсланг... Улардан қанчалаб одамлар азият чекди...

— Мана шундай бир шароитда ҳар бир республика “ўз уйи, ўлан тўшагига” ўраниб олди, — сўзида давом этади Қодиржон. — Биласизми, республикаларда, жумладан, Қирғизистонда қон тўкмасдан қўлга киритилган мустақилликдан кейин юзага келган муаммолар шўроларнинг республикаларни сунъий бирлаштиргани оқибатида мавжуд бўлган муаммолардан кам эмас эди. Шўро ҳокимияти ҳар жиҳатдан, айниқса, иқтисодий жиҳатдан емирилиб битаёзган эди. Биргина шу иқтисодий емирилишнинг ўзи катта муаммо эди. Бошқача айтганда, “социализм ғалаба қилган” шўро тузумидан бизга ичида ҳеч вақоси йўқ шалоқ арава, “юз фоиз саводхонликка эришилди” дейилса-да, аслида саводсизлик, маънавий қашшоқлик, миллий низолар мерос бўлиб қолди... Бу муаммоларни ҳал этиш осон эмас эди. Агар уларнинг ёнида халқ турмаса бу муаммоларни биргина Президент ёки ҳукуматнинг ўзи бартараф этишлари қийин эди...

Жалолобод шаҳрининг биқинида жойлашган Ирис қишлоғининг оқсоқоли айтган сўзлар хаёлимдан ўтади: “Қодиржоннинг отаси Олим бувани яхши билардим. У киши билан биз битта нонни бўлиб еганларданмиз. Тартиб-интизомни хуш кўрар эди раҳматли. Мен сизга битта гапни айтай. Олим бува узоқ йиллар Сузоқ маҳалланинг оқсоқоли бўлган. Ўзи даладан чиқмайди. Пахта экади, бошқа экинлар қилади. Бу ёқда бригадирлик. Яна доим маҳаллалардан бохабар. Ким нима қилапти, қайси оиланинг тинчи мустаҳкам қайсиниси нобор — ҳаммасидан хабари бор. Маҳаллада бирон-бир жанжал бўлса ёки эр-хотин уришиб қолса, мелисага ёки судга бормаган. Бу ишларнинг ҳаммасини Олим буванинг ўзи расамадига келтирган. Уришганларни яраштирган. Ҳукуматдан ўзи учун ҳеч нарса сўрамас эди. Маҳалласида биров қурилиш қилмоқчи бўлса, ўшанинг камчилигини тўғрилаш учун райкоми борми, сельсовети борми, чиқарди. Ўзининг уйи бўлса қамиш том эди. Одамлар гапириб беришган, шундай воқеани. Ўша пайтда Эргашев деган райком бўларди. Яқинда Ўш шаҳрида юбилейи ҳам бўлиб ўтди. Ўша Эргашев бутун фаолларни эргаштириб маҳалладан ўтиб кетаётиб, бир қамиш томни кўрсатиб, бу кимнинг уйи деб сўрайди. Фаоллар орасида Олим бува ҳам бор экан. У “менинг уйим”, деб жавоб берибди. Шунда райком ажабланиб: “Бу районда фаолларнинг

уйи қамиш том бўлса, бошқаларники қандай?” дея қўшимча қилибди. Ана шунақа. Олим бува ўзини ўйламас эди. Бола-чаққаларига ҳам шундай тарбия берди. Катта ўғли Муҳаммаджон отаси ишлаган колхозда раис. Қодиржонни эса биласиз. Мана, элнинг болаларига қуриб берган битта мактабининг ўзи Қодиржоннинг уруғ-авлодига татийди. Бўлмаса, у одам бундай қурилишлардан қанчасини қураятти. Қодиржондан гап кетиб қолди, яна бир гапни атай. Ўшда талатўп бўлган йил эди. Мен ўзим қирғизман. Вой, бу иккала халқнинг бошига ўша кунлари қанақа азоблар тушмади. Атайлаб фитна чиқарганларини кейин билдик. Бу қаттоллик ҳам ўша собиқ шўро малайларининг иши экан. Хайриятки, Ўзбекистон давлати, бағри кенг ўзбеклар, хусусан, давлат бошлиғи Ислон Каримов, илоё барака топсин, оловни ўз вақтида ўчириб қолди. Бундан бир-икки йил олдин Жалолободга келганида президентимиз Асқар Ақаевнинг: “Мен Ўзбекистон Президенти Ислон Каримовнинг ўш воқеаларида кўрсатган жасорати учун бир умр бош эгаман”, деган гаплари ҳамон қулоғимда. Ўша оғир кунларда ростдан ҳам юрагида ҳамияти бўлган ҳар бир инсон у хоҳ Ўзбекистонда бўлсин, хоҳ Бишкекда, хоҳ фожиалар юз берган Ўш-Ўзган-Жалолободда бўлсин уйида тинч ўтира олмади. Икки халқни мурасага келтириш, ўртадаги совуқчиликни кўтариш учун қўлдан келган барча ишни қилишди. Қодиржон Ботировнинг ўшанда бир йиғинда сўзлаган гапларини эшитганман. Ўша кунларда халқнинг олдига чиқишга ҳар ким ҳам журъат қилавермас эди. Чунки, тошбўронда қолиши ҳеч гап эмас эди-да. Қодиржон ўзбек миллий маданият марказининг президенти, шу юртнинг фарзанди сифатида бўлиб ўтган воқеаларда на ўзбек, на қирғизнинг айби борлигини, бу ишни собиқ органлар ва уларнинг малайлари содир этишганини исботлаб берди. Одамларни тинчлик сақлашга, асабийлашмасликка, ҳар бир сўзни ўйлаб айтишга, қадамни тўғри босишга даъват этди. Тўпланганлар Қодиржоннинг сўзларига ишонишди...

— Баъзан, менга шундай савол беришади, — дейди Қодиржон. — Қирғизистонда ўзбек миллий маданият маркази ташкил этиш керакмиди?

— Тўғриси, мен ҳам шу саволни бермоқчи эдим, — деди суҳбатдоши.

— Ана, кўрдингизми! Бу савол баъзан, мени ҳам қийнайди. Ахир биз бу юртнинг туб халқимиз. Бу ерда яшаётган қирғиз халқи ҳам шундай. Иккала халқнинг ҳам азал тарихи шу жойларда битилган. Ота-боболарнинг хоки-туроби шу жойда. Хўш, шундай экан, маданий марказ қилиш керакми? Бундай савол бераётган одамларнинг далил-дастаклари қанчалик асосли бўлмасин, инсон ҳар доим турмуш кечмишларининг йўриғига қулоқ тутмасдан иложи йўқ. Шўролар тузуми бизни сен ўзбек, сен қирғизсан, сен қозоқсан, мана бу тошдан анови тошгача сеники, бу тоғ сенга, мана буниси эса Ҳасанга деб бўлак-бўлакларга ажратиб ташлади. Зотан, инсон руҳиятида “эғалик” тушунчаси жуда кучли бўлади. У “сеники” деб айтилган нарсани бировга ҳечам бермайди. Ана шундай “сеники-меники”чилик халқлар орасида сунъий тўсиқлар пайдо қилди.

Қодиржон сўзлар экан, Тошкент яқинидаги районлардан бирида бўлганим маҳалла ёдимга тушди. Маҳалла аҳолисининг асосий қисми Жалолободдан кўчиб келган кишилар. Улар орасида кекса ёшдаги одамлар ҳам, янги турмуш қурган оилалар ҳам бор. Эндигина турмушини қура бошлаган оилаларга унчалик сезилмас. Аммо кексаларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчишлари, кўчганда ҳам қўшни маҳалла эмас, бир республикадан бошқа республикага, нотаниш одамлар орасига кўчиши осон кечган дейсизми?

“Кексаларга-ку бу кўчиш жуда оғир кечди, — деган эди Толибжон исмли йигит, — ҳатто биз — ҳаётни қайтадан бошлашга улгурадиган ёшдаги одамлар ҳам гангиб қолдик”.

Шундай экан, кўчиш керакмиди? Ахир, ота-боболарнинг хоки Жалолобод, Сузоқда ётибди-ку!

“Албатта шундай. Аммо, келажак-чи? Болаларнинг келажаги. Улар она тилларида илм олишлари, униб-ўсишлари керак эди...” деган гапларини эсладим ўша йигитнинг.

— Мен бошқа жойларга кўчиб кетган одамларни айблаб олмайман, — дейди

Қодиржон. — Уларни ҳам тушуниш мумкин. Тарихга назар ташласангиз, Жалолобод шаҳри 1912 йилда Андижон уездининг бўлиси сифатида ташкил этилган. Мана шу ерда қизиқ бир масалага дуч келасиз. Чор Россияси Туркистонни бир бутунликда кўрган ва уни бўлиб ташлашга имкон топмаган. Туркистоннинг бўлиниши, бу юртнинг остига бомба қўйиш билан баробар эканини “чириб битган чор ҳукумати” тушунган. Шўролар эса ана шу “бомбани” ҳеч иккиланмай қўйдилар. Улар учун энг муҳими ҳукмронлик қилиш эди. Эсласангиз, Туркистонда биринчи газетанинг номи “Туркестанские ведомости” деб аталган бўлиб, биринчи сони 1870 йил 25 апрелда чоп этилган. Шўролар эса Туркистонни бўлак-бўлакларга бўлиш билан “Туркистон” деган номни ҳам йўқотиб юбориш, халқнинг хотирасидан ўчириш учун нимаки номақбул, нопок ишга ақллари етса, ўшани қилдилар. Фуқаролар уруши даврида Туркистонда юз берган “инқилоб”нинг бутун оғирлиги, айтиш мумкинки, Фарғона водийсига тушди. Оқибатда бу ерда мисли кўрилмаган очарчилик юз берди. Тарихнинг шоҳидлик беришича, Фарғона водийсида 1922-25 йилларда юз берган очарчилик ўз-ўзидан келиб чиқмаган. Қурғоқчилик, сел олиш ёки ҳашоратларнинг кўпайиши, ёки бўлмаса, бирон-бир табиий офат туфайли юз бермаган. Ушбу очарчилик қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришнинг пасайиб кетиши, қўш тортадиган ҳайвонларнинг етмиш беш фоиз камайиши, қаровсизлик туфайли суғориш иншоотларининг издан чиққани, экинлар майдонининг қисқариши оқибатида пайдо бўлди. Чор Россиясининг пахта етиштириш бўйича асосий хом ашё базасига айланган ўлка бир неча йил ичида хонавайрон бўлди. Агар 1917 йилда Фарғона вилоятида 1.679.350 одам истиқомат қилган бўлса, 1922 йилга келиб 957.490 одам қолди.

Ундан кейинги қатагонлар, иккинчи жаҳон урушидаги йўқотишлар-чи... Яна ҳам Туркистон халқи зуваласи пишиқ, палаги тоза халқ экан, шунча бало-қазолардан тирик чиқиб, мана, мустақилликка ҳам эришди... Мен халқимизни тут дарахтига ўхшатгим келади. Тут дарахтини ҳар йили пилла қуртига емиш қилиб шохларини битта қўймай каллаклар олинади. Шу ҳолатда тут дарахти тақдирдан куюниб осмонга ўқталиб турган муштга ўхшайди. Аммо, яна баҳор келиши билан ўша “осмонга ўқталиб турган мушт”дан янги новдалар ўсиб чиқиб кўзни яшнатади, наинки, кўзни яшнатади, балки, ўз барги билан пилла қуртини боқади, инсонларни кийинтиради, меваси билан эса уларни тўйдиради. Ахир, уруш йилларида, очарчилик, қаҳатчилик йилларида қишдан силласи қуриб чиққан одамларнинг “сал нарироққа” етиб олишларида тут мевалари дармон бўлмаганми?.. Туркистон халқи ана шундай бир дарахтдир... Туркий халқлардаги “отангни ўлдирганга энангни бер” қабилдаги мақолнинг пайдо бўлиши ҳам балки мазкур халқнинг азоб-уқубатларга ўта чидамлилиги туфайли пайдо бўлган эса не ажаб...

Хуллас, республикалар мустақил бўлиб, Қирғизистонда яшайдиган ўзбекларнинг тили, маданияти, урф-одатларини сақлаш ва ривожлантириш мақсадида миллий-маданий марказ ташкил этиш зарурати юзага келди ва 1992 йилда Жалолобод вилояти ўзбек миллий-маданий маркази ташкил этилди. Унга Алишер Навоий номи берилди.

... Орадан саккиз йил ўтди. Ўтган йиллар давомида вилоят ўзбек миллий маданият марказида қандай ишлар амалга оширилди? Албатта, кўп ишлар қилинди. Иттифоқ парчаланиб, республикалар мустақил бўлгач, одамлар ўзларини биров яккаланиб қолгандай, Ўзбекистондан узилиб қолгандай ҳис қилдилар. Буни очик айтиш керак. Марказ ана шу кемтикни тўлдиришни ўзининг бош вазифаси деб билди. Қодиржон Ботиров буни янгича тушунар эди. Бу кемтикни шунчаки қуруқ гап билан тўлдириш мумкин эмаслигини ҳам у яхши биларди. Бу кемтикни амалий иш билангина тўлдириш, одамларда ўзларига ишонч ҳиссини пайдо қилиш зарур эди. Шу мақсадда зудлик билан ўзбек-қирғиз лицейи қурилиши бошлаб юборилди. Лицейга энг иқтидорли болалар қабул қилинди. Ҳозир бу ерда 1-синфдан 10-синфгача болалар турли фанлардан билимга эга бўлишмоқда. Лицейда шундай одат бор: болалар китоб-дафтардан ташқари ўзларининг шахсий буюмлари солинган халта ёки сумкаларини дарсхонага кўтариб киришмайди. Лицейга кираверишдаги махсус жойда қолдиришади. Мен бу мисолни нима сабабдан айтаяпман: бо-

лалар ўта қизиқувчан бўладилар. Уйдаки, қўйган нарсанг баъзан жойида турмайди. Аммо, 500-600 бола ўқийдиган мактабда қўйган буюминг жойида турадимиз?

— Бу ерда гуради, — дейди Қодиржон Ботиров. — Биз агар ёшларимизни бировнинг буюмига қарамасликка, бировнинг ёзган хатини ўқимасликка, эшик тирқишидан бировнинг суҳбатига қулоқ тутмасликка ўргатолмас эканмиз, теран маънавиятга эришишимиз қийин. Ўқувчи ва ўқитувчилар халта ва сумкаларини йўлакка қўйиб кетишини одат тусига киритишдан мақсад ҳам уларда ҳалоллик, поклик, росғўйлик каби сифатларни тарбиялаш.

... Юқорида айтдикки, Қирғизистонда мактаб ўқувчилари кирилл алифбосида таълим олади. Бу ердаги ўзбек мактабларининг ўқув дастури Ўзбекистон ўқув дастурига мувофиқлаштирилган. Шу пайтгача дарсликлар Ўзбекистондан сотиб олинарди. Ўтган йилдан бошлаб Ўзбекистонда чиқаётган ўқув дастурлари ҳам, дарсликлар ҳам лотин алифбосида чоп этилаёпти. Нима қилиш керак?

Бунинг ҳам йўли топилди. Маълумки Ўзбекистонда лотин алифбосига ўтилгандан кейин кирилл алифбосида чоп этилган дарсликлар анча-мунча йиғилиб қолди. Марказ Ўзбекистон Маориф вазирлиги билан келишиб, вилоятлардаги, хусусан, Жалолободга яқин бўлган Фарғона, Андижон шаҳарларидаги китоб омборхоналарида тўпланиб қолган дарсликларни сўраб олишди. Кейин бу китоблар вилоятдаги мактабларга тарқатилди. Бу ишларни амалга ошириш учун марказ қошида ўзбек мактабларига ёрдам кўрсатувчи жамғарма ташкил этилди. Бу ишда Қирғизистон Республкаси Жогорку Кенгеш қонун чиқарувчи палатаси депутати Алишер Собиров бош-қош бўлди. Жамғарма фаолиятига шу ерлик таниқли ўқитувчилар Лукмонжон ҳожи Жамаев раҳбарлик қилди. Жамғарма, шунингдек, ўзбек мактабларининг 6-9-синфлари учун “Қирғизистон тарихи”, 7-8-синфлар учун “Қирғизистон тарихи”, Қирғизистон географияси” каби дарсликларни ҳам тайёрлаб, чоп этди.

— Биласиз, Қуръони Карим “Фотиҳа” сураси билан очилади, — дейди Қодиржон. — Унинг “Фотиҳа”, яъни “Очувчи” деб аталишига боис, ушбу сура Қуръони Каримнинг асосий маъно-моҳиятини ўзида мужассам этади. Бошланғич мактаб, лицейлар эса инсоннинг шаклланишида, асосий маъно-моҳиятини белгилашда муҳим бўлган бўлиши лозим. Албатта, инсоннинг камол топишида оиланинг роли катта. Бироқ бошланғич мактаб бу жиҳатдан улардан кам аҳамият касб этмайди. Шу боис бўлса керак, қадимда ҳар бир маҳалланинг ўз мактаби бўлган. Масалан, Фарғона вилоятининг 3-район инспектори маълумотига кўра (1914 йил), “Жанубий Қирғизистондаги мактабларнинг аниқ ҳисоб-китобини олиш қийин. Ҳар ҳолда улар юзлаб маҳаллаларда очилган. Маълумотларга кўра 1914 йилда Ўшнинг ўзида 229 та мактаб бўлиб, уларда икки мингга яқин ўқувчи хат-савод чиқарган”. Шунинг ҳам айтиш керакки, мазкур мактабларнинг 33 таси қизлар ўқийдиган мактаблар эди. Бу мисолларнинг ўзиёқ шўроларнинг “инқилобгача Туркистонда фақат 2 фоиз аҳоли саводхон эди” деган иддаоси бутунлай ёлғон эканини, бутун бир халқни жаҳон афкор оммаси олдида “саводсиз” қилиб кўрсатишдан бошқа нарсасиз эмаслигини исботлаб турибди. Ёшлигида мусулмончиликдаги қирқ фарзни ўқимаган ўзбек жуда кам топилади. Маълумки, қирқ фарзнинг сўнги фарзи — толиби илмлиқдир, яъни илм олмоқликдир. Яна ўзбекда шундай гап бор: бу одамнинг оғзида илми бор. Ана шу оғзида илми бор кишиларнинг барчаси саводхон бўлишган.

Биз Жалолободда хусусий лицей очиб ҳақида ўйлар эканмиз, халқимизнинг азалий анъаналарини тиклаш, илмга бўлган талабини биров бўлса-да қондириш фикридан келиб чиқдик. Шу жойда бир нарсани тан олиш керак. Шўро ҳукумати оддий халққа 70 йил мобайнида қай даражада маънавий-жисмоний зарар етказган бўлмасин, унинг урф-одатларини, динларини тақиқлаган бўлмасин, қай даражада қатағонлар уюштирмасин, бир неча авлод ана шу даврда умргузаронлик қилгани, ўқиб, илм олгани, умумжаҳон адабиёти, фан-техника маданияти билан танишганини инкор қилиш мумкин эмас. Албатта, шўро ҳукуматига қолса, халқни бутунлай жаҳолатда сақлаш пайдан бўлган. Лекин ҳаётнинг ўзи бу масалада ҳукуматни ён беришга мажбур қилган. Айниқса, 60-йиллардаги Хрущёв эпкинлари, 80-йиллардаги Горбачевнинг қайта қуришлари социалистик тузум илдизига

болта урди. Бундай танангизга ўйлаб қарасангиз, тузумлар ҳам инсонга ўхшаш бўларкан. Бағри кенг, одамохун, бола-чақаси билан эркин муомала қиладиган, оиласини тор қобикқа ўраб қўймаган одам узоқ умр кўради. Бахил, юраги тор, қўшнисининг бахтини кўролмайдиган одамлар эса... яна буёғи Оллоҳга аён. Биз етмиш йил мобайнида қай даражада билим олмайлик, жаҳон маданияти эришган ютуқлардан фойдаланмайлик, ўз қобигимизга ўралиб яшаб келдик. Ўзимиз яшаётган шаҳарнинг нариги четида темир тўсиқ билан ўралган бинода нима иш қилинади, қандай маҳсулот тайёрланади — билмай ўтдик. Мана бир мисол. Яқинда “Труд” газетасида кичкина бир ахборот босилди. Ахборот “Номаълум учувчи объект ракета бўлиб чиқди” деб номланган. Маълум бўлишича, 70-йилларда собиқ шўролар Иттифоқининг шимолий-ғарбий қисмида тушунтириш қийин бўлган воқеалар юз берган. Осмонда нур таратувчи нарса пайдо бўлиб, Петрозаводск шаҳри устида айлана қурган. Бу ҳодисани кўрган кишилар ўзга сайёраликлар яқин келишгани ҳақида керакли жойларга телефон қилишади. Ҳатто ТАССнинг карелиялик мухбири Пулково расадхонаси олимларининг ушбу ҳодисага муносабат билдириб айтилган мақоласини ҳам газеталарга тарқатган эди. Аммо орадан бир неча соат ўтгач мақолани тўхтатиш хусусида телетайп орқали кўрсатма келади.

Шу пайтгача ўша ҳодиса ҳақида ҳеч нима ёзилмаган эди, деб ёзади “Труд” газетаси, фақат бугунга келиб, ўша воқеаларга 30 йил тўлганидан сўнггина маълум бўлдики, бу ерда ракеталар синовдан ўтказилар экан. Ўша 70-йиллардаги осмон ҳодисаси ҳам синовдан ўтаётган ракета бўлиб чиқди. Ўтган йиллар мобайнида мазкур космодромда олти ракетага “оқ йўл” берилибди, 112 марта ракета учирилган...

Албатта, бу битта мисол. Бунга ўхшаш юзлаб мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Шўролар етмиш йил мобайнида ҳарф танитган, касб-ҳунар берган бўлсада, ёлчитиб кийинтиргани, ёлчитиб едиргани, энг ёмони, ёлчитиб ахборот бергани йўқ. Мен баъзан шундай мустаҳкам мустабид давлатни қулатган нима экани хусусида ўйлаганимда мазкур жамиятда ошкоралик бўлмагани, ўзганинг фикрини эшита билмаслик каби оддий нарсаларнинг йўқлиги хаёлга келаверади. Инсонларни ҳам ана шу нарса бир-бирларидан йироқлаштиради. Жамият ҳам шундай. Айниқса, иккита кеманинг бошини ушлаган, яъни оғзида демократик жамият қура-миз деб, амалда тоталитар тузум йўлини тутган жамият узоққа бормаслигини шўро империяси яққол исботлади.

Коммунистик империянинг яна бир катта хатоси шундаки, улар тарихий шахслар, императорларнинг хатти-ҳаракатларидаги ёмон қусурларини ўзлаштирдилару, аммо, яхши фазилатлар, хусусан, саховатпешаликни ўзларига равиш қилмадилар. Айтайлик, Буюк Амур Темур “Бизнинг куч-қудратимизни кўрмоқчи бўлганлар қурган биноларимизни келиб кўрсинлар”, дея саховатпешалик билан хазинаси ҳисобидан қурилган масжидлар, мадрасалар, боғ-роғлар, қасрларга ишора қилган эди.

Собиқ Иттифоқ раҳбарлари эса нима қуришса халқ ҳисобидан қурди, нима еб-ичса халқ ҳақидан уриб еб-ичди, нима кийса яна ўша халқ ҳақидан кийди. Барча ишларни енг ичида қилишди: қариндош-уруғчилик, порахўрлик, ошна-оғайничилик авжига чиқди. Ахир сиз билан биз мана шу иллатларнинг бевосита азобини чекканмиз, ҳозир ҳам чекяпмиз. Чунки етмиш йиллик қуллик, таъмагирлик психологияси қон-қонимизга сингиб кетган. Бундан халос бўлишнинг ягона йўли — хусусий мулк.

Агар биз мустақил давлатларимизда хусусий мулкчиликни шакллантирмасак, уни ҳар жиҳатдан ҳимоя қилмасак, шўролардан қолган порахўрлик, чақимчилик, текинхўрлик, зуғум, тақиқ, қатағон каби иллатлардан ҳеч қачон қутула олмай-миз. Бир ўйлаб кўрганмисиз: нима сабабдан чет мамлакатларда катта-катта корпорациялар директорлари муддат тугагач лавозимларини ўйнаб-кулиб топширадилар. Бизда эса колхоз раисини ишдан олишса, инфаркт бўлади. Мен бу гапни кўп жойда айтман. Чунки Америкадаги корхона директори раҳбарликдан кетса, ўзига яраша корхонаси бор. Корхона ишлаб турибди. Бошқа бировнинг эса хусусий банки бор. Яна бировнинг заводи, фабрикаси, савдо дўконлари, илмий марказлари мавжуд. Улар корхонага директор бўлиб турган пайтларида ҳам асо-

сий даромадни ўша ўзларининг хусусий мулклари — завод, банк, савдо дўконларидан қилишган. Директорлиги учун маълум ҳажмда маош олишган, холос. Раҳбарлик улар учун бойлик манбаи эмас — мартаба. Бизнинг раисимиз эса мансабдан кетган заҳоти осмон унинг бошига йиқилгандай бўлади. Чунки унинг заводи ҳам, фабрикаси ҳам, банки ҳам ўша раислик курсиси. Бу курси гўё унинг хусусий мулки. У бола-чақасини ўша курси орқали боқади, кийинтиради. Бошқача айтганда, бизнинг ҳолатимизда мансаб — мартаба эмас, балки, тирикчилик манбаи. Мансаб одамга мартаба бағишлаши учун мансаб эгасининг хусусий мулки бўлиши лозим.

“Дўстлик” ширкатини ташкил этиб, ундан келадиган фойдага Жалолобод шаҳрида лицей, университет, болалар боғчаси, поликлиника қураётган эканмиз, биз — ширкат таъсисчилари юқорида айтилган масалалар хусусида кўп ўйлаганмиз. Бугун давлат ишидами, жамоа ишидами ишлайдиган ҳар бир раҳбарнинг ўз оиласини, бола-чақасини таъминлайдиган хусусий мулки бўлмоғи лозим. Акс ҳолда, у одам қанчалик ҳалол-пок бўлмасин, у эгаллаб турган лавозим бир кунмас-бир кун тирикчилик манбаига айланиб қолиши ҳеч гап эмас...

... Ўша суҳбатдан сўнг Қодиржон Ботиров билан узоқ ойлар кўришмадик. Кунлардан бирида кечаси телефон жиринглади. Гўшақни олсам, мен Абдуваҳобман, деган овоз келди. Бу йигитни яхши билардим. У Қодиржоннинг шогирди. “Дўстлик” ширкатининг Тошкентдаги филиалини бошқаради. Серҳаракат, ўз ишини яхши билади, одамлар билан тез киришиб кетадиган дилбар йигит. Бир учрашувда дўстларимиздан бири Абдуваҳобнинг гап-сўзларини эшитиб, “фарзандинг бўлса, шундай бўлса” дегани ёдимда.

— Шанба куни лицейнинг расмий очилиш маросими бўлади. Таклифномаларни эртага етказаман. Вақт тигиз, таклиф этилган кишиларнинг телефон рақамларини топишга ёрдам берсангиз.

Лицейнинг очилиш маросимида Ўзбекистондан Одил Ёқубов, Аҳмаджон Мелибоев, Турсунбой Адашбоев, тарихчи олим Муҳаммаджон Абдураҳмонов, санъаткорлардан Хайрулла Лутфуллаев раҳбарлигидаги созандалар, аскиячи Ҳасанбой ва Махсум акалар, Қирғизистондан эса Чингиз Айтматов, Қирғизистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Ботирали Сиддиқов, Қозоғистоннинг Қирғизистондаги элчиси, шоир Мухтор Шохонов, биринчи ўзбек космонавти Солижон Шарипов ва бошқалар бор эди.

Ўзбекистонлик меҳмонлар айрилган муддатда етиб борди. Ростки, кейинги бир неча йил орасида Жалолободда бунақа катта йиғин бўлмаган эди. Лицей ҳовлиси безатилган. Стол-стуллар қўйилиб, камида 500 кишига жой қилинган эди. Дастурхонда турли-туман ноз-неъматлар, баҳорий таомлар. Ўша куни одамлар жуда яйраб ўтиришди, ўйнаб-кулишди. Ушбу маросим, сирасини айтганда, икки давлатда яшаётган ягона халқнинг ўзаро учрашуви, икки халқ — ўзбек ва қирғиз халқлари адабиёт вакилларининг бир-бирлари билан юз кўришуви, суҳбатлашуви байрамга айланган эди. Бу учрашув, унда айрилган дил сўзлари, ўқилган шеърлар, куйланган қўшиқлар ҳали-ҳали қулоқларда акс-садо бериб туради. Нега? Нима учун шундай? Ахир биз адабиётчилар, журналистлар, бундай расмий маросимларнинг қанча-қанчаларига шоҳид бўлмаганмиз. Аммо, уларнинг аксарияти остонадан узоқлашиш биланоқ унутилган бўлса, не ажаб. Ушбу сатрларни ёзар эканман, оддий лицей деб айтаётганим, Қодиржон Ботировнинг лицейи оддий эмас экан. У мустақиллик меваси бўлган, хусусий мулк туфайли бино бўлгани, айниқса, Жалолобод ва сузоқликлар ўз фарзандларини ўқитиб, уларга асосли билим бериш учун мана шундай масканга зориқиб турган бир пайтда очилгани учун ҳам ушбу маросим ёдда қолган экан.

Кечда Қодиржон Ботиров меҳмонларни уйига таклиф қилди. Бу ерда ҳам суҳбатлар давом этди. Чингиз оғанинг вазмин гап-сўзлари, Мухтор Шохоновнинг публицистик оҳангдаги шеърлари, Одил Ёқубовнинг адабиётнинг азалий вазифалари хусусидаги фикрлари йиғилганларда катта таассурот қолдирди.

Чекиш учун ташқарига чиқдим. Бино жуда чиройли қурилган эди. Унинг бир қисми Европа усулида, иккинчи қисми эса ўзимизнинг шарқона услубда қурил-

ган. Бехос бундан ўн йиллар илгари шу уйга келганим эсимга тушди. Манави ҳашаматли бино ўрнида томига шифер ёпилган бир нечта хонадан иборат чоққина уй бўларди. Айвонга сўри қўйилган эди. Олим отани ўшанда кўргандим. Новчадан келган, бу қотма одамнинг келбатида биринчи кўрган одам, албатта, саросимага тушарди. Мен ҳам аввал ўша кайфиятга тушганман. Сўри четида ўтириб, отанинг самимий ҳол-аҳвол сўрашларидан ўзимни йиғиб олиб, Қодиржоннинг шундай отаси борлигига ҳавасим келган... Олим ота Қодиржон ҳақида шундай деган эди: “Яхши бола. Агар шайтон йўлдан адаштирмаса, худо адаштирмайди... Ташкандда яшайман, денг? Ҳа, ҳаммаларингни Оллоҳ ўзи асрасин...”

Ўшанда, Олим ота қандай кийимда эди? Пешонамни тириштириб, эслашга ҳаракат қиламан. Ҳеч эслолмадим. Юз тузилишлари, гап-сўзлари эсимда. Аммо, кийган кийими эсимда йўқ... Эшик “тиқ” этиб очилиб, ичкаридан Маҳаммаджон ака чиқди. Устида қора тўни бор эди... Ҳа, энди эсладим. Олим ота ҳам яхтак устидан қора тўн ташлаб олган эди. Қаранг, қандай ўхшашлик. Маҳаммаджон Қодиржоннинг акаси. Кооператив тасарруфдаги қишлоқ хўжалик ерларига раис. Пахта етиштиради. 200 гектардан ортиқ ери бор. Қачон қараманг, далада... “Мана шу шаҳардан тўрт километр тепада Мозор бува бор. Курорт. Ўша ерда дам олиш орзуим. Ҳар йили айтаман: Қодиржон, янаги йили Мозор бувада бир дам олмасам бўлмайди, деб. Ҳар йили баҳор келиши билан эса дам олиш эсдан чиқади. Қишда ҳам дам олса бўлади. Аммо, қишда ёзда етиштирган маҳсулотимизни қайта ишлашни охиригача етказишимиз керак... Сирасини айтсам, дам олиш ҳақидаги гап омади бир нарса, шунча ишни ташлаб қаёққа борардим. Ахир бу — ўз пешона теримиз билан яратаётган мулкимиз, ўзимизнинг мулкимиз. Шунинг ўзи катта дам”.

Ўша куни Аҳмаджон Мелибоев, Турсунбой Адашбоев ва бир тарихчи олим Муҳаммаджон Абдураҳмоновлар бир хонада тунашди. Эрталаб туриб, чойга ўтираётганимизда Турсунбой ака бир парча қоғозни секин менга узатди. Ўқиб кўрсам, қуйидаги шеър экан:

ХУРРАК

Қодиржоннинг тўйида,
Собиржоннинг уйида,
Ҳордиқ олиш кўйида,
Дўстлар билан ётдим ман,
Ўй-санога ботдим ман.

Сизга айтсам аввало,
Хуррак деган бир бало
Ҳамхонамга мубтало,
Бошни қашлаб ётдим ман,
Ўй-санога ботдим ман.

Оҳанглари ғаройиб,
Қўш карнай, бўлмас койиб,
Лол қолди Мелибоев.
Янтоқ узра ётдим ман,
Ўй-санога ботдим ман.

Ёзганим йўқ жўртгага,
Тушиб қолдим ўртага.
Бошни буркаб кўрпага
Тонгни кутиб ётдим ман,
Ўй-санога ботдим ман.

Беқиёс хуррак эрди,
— Тенги йўқ, қойил дерди,
Ёқубжон Хўжамберди,

Соат санаб ётдим ман,
Ўй-санога ботдим ман.

Отган эдик қиттайин,
Буёғи сизга тайин,
Игна ютган итдайин,
Иложим йўқ, ётдим ман,
Ўй-санога ботдим ман.

Карнай авжда, тобида,
Хуррак отиш бобида,
Ҳамхона бу дўстимга
Қўймоқ керак обида.
Шу хаёлда ётдим ман,
Ўй-санога ботдим ман.

Хурракнинг зарбин қаранг,
Қўшни уйда сержаранг,
Одил Ёқубов гаранг,
Изтиробда ётдим ман,
Ўй-санога ботдим ман.

Тижоратнинг кўйида,
Савоб олиш ўйида,
Агар бўлса харидор,
Шу хурракни сотдим ман,
Сотдим ман-о сотдим ман...

* * *

— ...Биласизми, Қирғизистон ўз мустақиллигини қўлга киритган, 1991 йилда республикада 13 мингдан ортиқ тадбиркор, фермер бўлиб, уларнинг қўлида 500 минг гектардан ортиқ қишлоқ хўжалик ер-сувлари, шу жумладан, 100 минг гектар суғориладиган ер, 1 миллиондан ортиқ қўй-қўзи, 16 минг бош от бор эди.

— Шундай бўлиши табиий эди. Бу ҳам яна ўша Шўро тусумининг одамларни биқиқликда сақлаб, текин ошга баковул қилиб қўйганида. “Берсанг” ейман, урсанг ўламан”. Тадбиркорлик, ишбилармонлик кўчасидан кам ўтганимиз ёки умуман бу йўлдан юрмаганимиз туфайли қўлимизга беш сўм пул тушиб қолса, уни қандай сарфлашни билмаймиз. Бир оғайним бор. Ўша йигитнинг чоғроқ, ҳали бино қурилмаган дала ҳовлиси бўлар эди. Тирикчиликка қийналиб, ўша дала ҳовлисини сотишга қарор қилибди. Ўйлаб-нетиб ўтирмай бир пулдорга “2 минг берсангиз, бўлди” дебди. Бояги одам яқиндагина шунга яқин ерни 3 мингга сотиб олган экан. Оғайнимизнинг соддалигидан фойдаланиб “йўқ, бу ерингиз 1,5 минг дебди. Оғайнимиз “ҳа майли, сизники ҳам, бизники ҳам эмас. 1.800 бераверинг” дебди, дўппини қоқиб. Бояги пулдор ичидан севиниб, “қимматроқ қилдингиз-да, ҳа, майли”, дея пулни санаб берибди.

Энди ўйлаб кўринг, ўша оғайнимиз сал ишбилармонроқ, тадбиркорроқ бўлганда, аввало ер сотилмаган, сотса ҳам ўша жойга бирон-бир бино қуриб сотса, камида 7-8 мингга сотарди. Боринг, ана бино қурмасдан сотди. Ахир ўша дала ҳовлининг бир неча туп мевали дарахти бор эди. Атрофи ўралган эди. Сувнинг бошида жойлашганди. Биласиз, бозорга мол олиб борган одам ҳам молининг сифатини мақтаб сотади-ку. Юқоридаги мевали дарахтлар, ҳовлининг ўрамага олингани, сувнинг бошида жойлашгани, энг муҳими, бугунги кунда ернинг танқислиги ўша дала ҳовлининг сифатлари эмасми? Бу сифатлар пулга чақилмайдими?!

Одамларимизнинг нарсанинг қадрига етмаслигига, шунчаки, бозор-ўчарни билмаслигига турмушимизда ҳар қадамда учраб турадиган бир мисолни келтирдим, холос.

Қирғизистонда хусусийлаштирилган мол-қўйларнинг тақдирини ҳам юқоридаги мисолга уйқаш. Одамлар ўзига 10 бош мол, 50 бош қўй текканидан босар-тусарини билмай қолишди. Аслида, улар бу мол-қўйларни сотиб эмасдан, кўпайтиришлари керак эди. Мол-қўйлар ана шу мақсадда одамларга хусусийлаштириб берилганди. Йўқ, бундай бўлмади. Орадан бир-икки йил ўтган эса ўша мол-қўй эгалари бошларимизни чангаллаб қолдик... Албатта, ҳаёт бу билан тўхтаб қолмайди. У “яшаш керак!” деган ҳукмини ўтказа беради. Бизда ҳам шундай бўлди. Бурнига сув кирган одамлар бир-икки йил қозонни сувга ташлаб бўлса ҳам, қолган-қутган мол-қўйларни кўпайтириш пайига тушдилар. Бугунга келиб республикада чорва илгаригидай бўлмаса-да, ҳар ҳолда, оёққа туриб бормоқда.

Чорвани хусусийлаштиришдаги хатолар ерни хусусийлаштиришда эҳтиёт бўлишга даъват этди. Ҳозирги пайда Қирғизистонда умумий ер майдонининг 75 фоизи 99 йил муддат билан деҳқонларга ижарага берилган. Ҳар бир ер эгаси даласига қайси экинни экишни ўзи ҳал қилади. Фақат етиштирган маҳсулотининг 40 фоизини давлатга сотишга мажбур. Қолган 60 фоизини нима қилишни ўзи билади. Республикада ислохотларнинг иккинчи босқичини амалга ошириш учун чет давлатлардан олинган 900 миллион сўм инвестиция мақсадга мувофиқ йўналтирилди. Ҳозирги пайтда республикада 8 та мамлакат 32 та лойиҳани амалга оширишда иштирок этмоқда. Аммо, халқ “олмоқнинг бермоғи ҳам бор” дейди. Чет эллардан олинаётган турли грантларни қачондир тўлаш керак бўлади. 1991-96 йилларда олинган кредитларни тўлаш муддати аллақачон келган. Масалан, Япониядан олинган 11116,2 минг сўмлик кредитдан ҳозиргача бор-йўғи 36,8 фоизи қайтарилди, холос.

— Сиз ташкил этган ширкатнинг номи ҳам “Дўстлик”. Учинг таркибидаги ҳиссадорлик жамияти ҳам “Дўстлик”. “Дўстлик” сўзига урғу беришинингизнинг боиси нимада?

— Катта миқёсда йўлга қўйилган бўлса бизнес, тадбиркорлик битта одамнинг

иши эмас Бу ишда одамларнинг ўзаро дўстлиги, бир-бирларига ишончи, ҳамкорлиги бўлмаса бизнес юрмайди. Албатта, ўша дўстлик, ўша ишонч, ўша ҳамкорликни битта одам қандайдир маънода бирлаштириб туриши шубҳасиз. Бизнеснинг бизнес юритишимиздан, корхоналарни ишга туширишимиздан мақсад — биринчи навбатда, фойда олиш. Шу асосда ҳаётимизни, турмушимизни яхши йўлга қўйиш. Лекин, одамлар ишламаса, маҳсулотлар сотилмаса, теварак-атрофдаги давлатлардаги корхоналар билан ўзаро алоқалар йўлга қўйилмаса, ўша биз олмоқчи бўлган фойда қаердан келади? Ўз-ўзидан равшан бўладими, корхоналарни юргизиш учун янги техника, ишчи кучи керак. Маҳсулотларни сотиш учун одамларнинг қўлида пул бўлиши лозим. Қўлда пул бўлиши учун кимдир қаердадир меҳнат билан банд бўлиши керак. Кўраясизми, ҳаммаси бир-бирига боғлиқ.

Колхоз-совхозларнинг тугатилиши, корхоналар ўртасидаги алоқалар издан чиқиши билан Қирғизистонда ҳам жуда катта миқдорда ишчи кучи тўпланиб қолди. Маълумки, ишсизлик жамият учун катта хавф. Биринчидан, турли уриш-жанжаллар, нохуш воқеалар, ўғирликлар ишсизлик туфайли, бекорчиликдан юзага келади. Мана, ўтган йили Қирғизистоннинг тоғли районларига бир гуруҳ жангарилар бостириб киришди. Кейинчалик маълум бўлишича, ўша жангарилар бу ерларга илгарилари ҳам кўп келишган экан. Ҳатто, айримлари ўша жойлардан бола-чақа ҳам қилишган экан. Бу нимадан? Ўша жойларда тирикчилик ўтказишнинг қийинлигидан. Нега қийин? Чунки иш йўқ. Одамларнинг ҳаёти ёмон бўлса, улар жангарими, ўзимизникими, деб суриштириб ўтирмайди. Пул берса бўлди, эргашиб кета беради. Шунинг учун бугун одамларнинг ҳаётини яхшилаш лозим. Оилани боқиб учун нон бўлмаса, нон топиш учун иш бўлмаса, қуруқ фидойилик билан узоққа бориб бўлмайди. Фидокорона ишлаш учун аввало иш жойи, қолаверса, ўша қилинган меҳнатга яраша иш ҳақи бўлиши зарур. Акс ҳолда, барча қилинган тоат-ибодатлар бекор. Зотан, ишсизлик, меҳнатга яраша иш ҳақи олмаслик одамни, наинки, одамни, балки бутун оилани қашшоқлаштиради. Бир оилада битта ишсиз бўлса, ўша ишсиз оила аъзоларининг еган овқатига, кийган кийимига шерик бўлади. Бу ҳол давом этаверса, ўша оила бориб-бориб қашшоқлашади.

Ҳақиқий тадбиркор, бизнесмен аввало ишсизларни иш билан таъминламай, тўхтаб турган корхоналарни, узилиб кетган алоқаларни ишга туширмасдан фойда ола билмайди. Шу маънода тадбиркорларга қандайдир “олабўжи” сифатида қараш, уларни “янги бойлар” дея киноя қилиш, энг муҳими, ҳуқуқ-тартибот органлари томонидан тирноқ орасидан кир қидирилиши, текшириш устига текширишлар ўтказиш ўта номақбул иш. Шу маънода Ўзбекистон Президенти Ислам Қаримовнинг ўтган йили чиқарган ҳар хил текширишларни тартибга солиш тўғрисидаги фармони муҳим ҳужжат бўлди. Корхоналар, тадбиркорларнинг ишларини солиқ билан бошқариб туришнинг ўзи кифоя. Бутун жаҳонда ана шу усул ҳукмронлик қилади. Солиқ билан бошқариш учун тадбиркорлар ўз маҳсулотлари билан давлатлар ўртасида бемалол юришлари, божларнинг тўғри ҳал этилиши, миллий валюталарнинг эркин конвертациясини йўлга қўйиш лозим. Шундай қилинганда, тадбиркор солиқларни яшириб қолмайди. Текшириш устига текшириш бўлаётган, миллий валюталар эркин конвертация қилинмаётган, олинаётган божлар маҳсулотнинг ҳақиқий нархига номутаносиб бўлиб турган ҳозирги аҳволда тадбиркорлик ривожланиш ўрнига, синиб бормоқда. Кўплаб хусусий, қўшма корхоналарнинг ишламаётгани, фаолият кўрсатса ҳам солиқларни яшириб қолаётгани ана шундан. Агар юқоридаги масалалар давлатлар миқёсида ҳал этилса, тадбиркорликка хавф солаётган кўпгина тўсиқлар барҳам топади. Минтақада ишсизлик камаяди. Ишсизлик камайди дегани — ўша жойларда одамларнинг ҳаёти яхшиланади, демакдир. Буни ўзимизнинг фаолиятимиз мисолида ҳам кўриш мумкин.

Шўролар тузуми барбод бўлиши билан боя айтганимдай, жуда кўплаб ташкилот, корхоналар фаолияти тўхтаб қолди. Жумладан, Сузоқ районидаги машина-трактор станцияси, Бозорқўрғондаги “Айил кўмак” ташкилоти, Соқолдидаги “Қишлоқхўжалиқкимё” каби корхоналарда авваллари юзлаб одам меҳнат қилиб, болачақасини боққан. Кейинги йилларда уларда 30-40 тадан одам ишлаётган бўлсада, аслида, ҳеч қандай маҳсулот тайёрланмас, корхоналар қулоғига чача қарзга бот-

ган эди. Биз ана шу корхоналарни аукцион орқали сотиб олдик. Ва уларда ишни бутунлай қайтадан ташкил этдик. Масалан, Сузоқдаги Машина-трактор станцияси Қирғизистон-Россия ҳамкорлигидаги “Дўстлик” ҳиссадорлик жамиятига айлантирилди. Ҳозир ушбу жамиятнинг ташкил этилганига беш йилдан ошди. Бу ерда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш билан бирга, қишлоқ хўжалик техникаси таъмирланади, турли қурилишлар амалга оширилади. Ҳозир бу ерда 420 дан ортиқ одам меҳнат қилмоқда. Жамиятга ёш тadbиркор Ойбек Акбаров раҳбарлик қилади. Бозорқўрғондаги, Соқолдидаги корхоналар ҳам шу тартибда ишга туширилган. Уларда ҳам илгаригидай кўплаб одамлар ишга жалб этилган. Бу корхоналар асосан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирадиган фермерлар ва якка хўжаликларга экишдан тортиб, ҳосилни йиғиб олгунча техника хизмати кўрсатади.

— Россия билан алоқаларни йўлга қўйишни нимадан бошлагансизлар?

— Ўрмон кесишдан. Ҳа, шундай, ўрмон кесишдан бошлаганмиз. “Дўстлик” кооперативи Красноярск ўлкаси ўрмончилари билан шартнома тузган. Шартномага кўра ёғочни ўзимиз кесиб, ўзимиз тайёрлаб, Қирғизистонга пешма-пеш жўнатиб турдик.

... Америкалик иқтисодчи, 1991-94 йилларда Россия ҳукуматининг иқтисод бўйича маслаҳатчиси бўлган Андерс Ослунднинг фикрига кўра, Россиядаги мавжуд супер бойларнинг пайдо бўлишига ҳукуматнинг ўзи шароит яратган. Хусусан, биргина 1992 йилда хомашё ва нефть билан савдо қилган кишилар 24 миллиард долларни ўзлаштириб олишган. Бу йиллик миллий даромад умумий ҳажмининг 30 фоизини ташкил этади. Миллий банк пулнинг қадрсизланиши 130 фоиз бўлиб турган бир пайтда маълум сараланган одамлар учун йилига 10-15 фоиз устамаси билан қарз берган. Энг қизиғи, бу ишларнинг барчаси мавжуд қонунлар доирасида қилинган... Бунга қўшимча қилиб шуни айтиш керакки, бугунги россиялик “олигархлар”нинг деярли барчаси ҳукумат қатламларида воёга етган кишилардир.

Қирғизистонда эса хомашё ва нефть билан катта миқёсда савдо қилишнинг ёки банкдан катта миқдорда имтиёзли қарз олишнинг ҳеч бир иложи йўқ эди. Чунки мамлакатнинг ўзи чет эллардан келаётган қарзлар ҳисобига кун кўрмоқда эди. Албатта, келаётган ана шу инвестициялардан юлиб-юрмаклар шахсий бойлигини ошираётган одамлар ҳам йўқ эмас. Аммо бунинг учун одам ё депутат бўлиши, ёки давлат идораларида катта мансаб соҳиби бўлмоғи даркор. Қодиржон Ботиров эса на депутат ва на катта лавозим эгаси — у оддий тadbиркор.

Қодиржон ўзининг мустақил ишини Кўкёнғоқ шаҳрида дипломат-жомадон тайёрлаш цехини очиш билан бошлаган. У пайтларда ҳали собиқ Иттифоқ мавжуд эди: Бу ҳунарни у Москвадаги грузин дўстларидан ўрганиб келган. Ўшанда қизиқ бир воқеа юз берган эди. Кунлардан бир кун шаҳар партия кўмитасининг котиби Қодиржондан ўзини Наманган шаҳрига олиб бориб келишини илтимос қилади. Қодиржон акасининг эски “Жигули”сида котибни Наманганга олиб-бориб келади. Кўкёнғоққа қайтишгач, партия котиби Қодиржондан “Бизга нима хизмат?” деб сўрайди. Қодиржон ҳам вақтни фанимат билиб, ўзининг янги машина сотиб олишига котиб ёрдам беришини сўрайди. Котиб рози бўлади. Орадан бир неча кун ўтгач, котиб орага одам қўйиб, Қодиржонга машина олишда ёрдам беришини айтади, аммо, бунинг учун 3 минг рубл пора сўрайди. Қодиржоннинг эса жамғарган жами пули 3 минг рублга етмас эди. У оладиган янги машинасига “шапка” беришдан бош тортади. Шундан сўнг дипломат цехида кетма-кет тафтишлар бошланади. Икки ойга қолмасдан эса цех бутунлай ёпилади. Қодиржон Жалолободга қайтиб, ёғоч омборида оддий ишчи бўлиб ишлайди. У қаерда ишламасин ўзининг фикрчанлиги, ишни юритишдаги тadbиркорлиги билан бошқалардан ажралиб туради. “Дўстлик” кооперативини ташкил этиш фикри ҳам ана шу ёғоч омборида оддий ишчи бўлиб ишлаб юрган пайтларида туғилган. Низом жамғармасига озгина маблағ қўйилган “Дўстлик” кооперативи Қодиржоннинг тadbир билан иш юритиши, унинг бугун одамларга нима керагу, қандай маҳсулотларга эҳтиёж баланд эканлигини, бизнес тили билан айтганда, маркетингни яхши билиши туфайли кун-

дан-кун ривож топди. Айниқса, Россия губерниялари билан йўлга қўйилган алоқа катта самара берди. Кооперативнинг ўнлаб одамлари йил-ўн икки ой Россия ўрмонларида яшаб, Қирғизистонга ёғоч тайёрлаш билан шуғулландилар. Кейинчалик юк ташишдаги харажатларни бироз камайтириш, айти пайтда, бошқаларга ҳам хизмат кўрсатиш мақсадида темир йўл ихтиёрида юк ташувчи фирма ташкил этилди. Тошкент, Бишкек, Олмаота каби Марказий Осиёнинг йирик шаҳарларида “Дўстлик” кооперативининг филиаллари очилди. Кооператив гарчи, савдо-сотиқ билан ҳам шуғулланса-да, аммо, асосий эътиборини ишлаб чиқаришга қаратди. Жалолободдаги уйсозлик комбинати, фишт заводи каби катта-катта корхоналарнинг акциялари сотиб олинди. Фишт етказиб бериш юзасидан қўшни республикаларнинг катта шаҳарлари билан шартномалар имзоланди.

Шу тариқа “Дўстлик” кооперативи одамларга хизмат кўрсатишни кун сайин ривожлантириб бораверди. Кооператив раҳбари халқнинг кўнглига йўл топди, тилга тушди. Албатта, шу баробарда маблағ ҳам пайдо бўлди. Бу фақат кооператив аъзоларининг, Қодиржон Ботировнинг пешона тери эвазига келган маблағ эди. Шунинг учун ҳам Қодиржон ушбу маблағни ўзи туғилиб ўсган юртнинг корига сарф қилишга қарор қилди. Қодиржон Ботировлар оиласи истиқомат қиладиган Сузоқ маҳалласи гарчи Жалолобод шаҳри ичида бўлса-да, бироқ мазкур бир нечанинг хўжалик маҳалла Сузоқ районига қарайди. Кимгадир “Тез ёрдам” керак бўлса, шаҳардан яқин ўн чақирим нарида жойлашган район касалхонасидан чақириб, битта далолатнома учун шунча чақирим нарига боришга тўғри келади. Шунинг учун ҳам Қодиржон Ботиров маҳалласидаги ўзи ўқиган 8-йиллик мактабнинг тўкилиб турган биносини кооперативга сотиб олди. Унинг нияти неча ўн йиллардан буён мактабга қатнашга қийналаётган болаларнинг, дўхтирга кўриниш учун ўн чақиримлаб масофага борадиган маҳалла аҳлининг оғирини енгил қилиш эди. Эски мактаб биноси ўрнига лицей, унинг ёнида поликлиника, кейинроқ эса университет қуришни мўлжаллади.

Жалолобод шаҳридаги қурилиш ишларини бошлашдан аввал Қодиржон Ботиров маҳалла оқсоқоллари, шаҳар раҳбарлари билан маслаҳатлашди. Маслаҳат шунга пишдики, ишни шаҳар қабристонини таъмирлаш, уни обод қилишдан бошлайдиган бўлишди. Агар эътибор берган бўлсангиз, қабристонларимиз ёнидан ўтаётганингизда одамнинг юраги бир депсиз қўяди. Менинг назаримда, бу ҳолат одамнинг ўлимдан кўрқибидан кўра ҳам кўпгина қабристонларимизнинг қаровсизлиги оқибатида ваҳимали тус олганлигидандир. Шунинг учун ҳам шаҳардаги катта қабристоннинг атрофи ўралди, яхшилаб тартибга келтирилди. Қолаверса, элда “ўлик тўйса, тирик тўяди” деган гап бор. Бу дегани — ўтганларни хайри-эҳсон, дуойи фотиҳа билан тез-тез эслаб турмоқдир.

Ота-боболарнинг руҳи кўлладимиз, Сузоқ маҳалласидаги лицей қурилиши бир йилга етиб-етмай қуриб битказилди. Поликлиника қурилиши ҳам шундай бўлди: тез кунларда қад ростлаб, ишга туширилди. Бугун бу ерда Бишкекдаги машҳур кардиолог Мирраҳимовнинг илмий-амалий маркази ишлаб турибди... Кейинги пайтларда Қодиржонни бир истиҳола кўп қийнади. Гап шундаки, Университет биноси қурилиши мўлжалланган жойда бир нечта оила истиқомат қилади. Гарчи улар яшаётган уйлар тўкилиб турган бўлса-да, лекин, бу оилаларга бошқа жойга кўчишни таклиф қилишга Қодиржон қийналар эди. Нима бўлганда ҳам бу эски уйларда бир нечта авлод униб-ўсган. Уларнинг киндик қонлари мана шу ерда тўкилган. Шундай экан, бошқа жойга кўчиш ҳақидаги таклиф уларга оғир ботмасмикан, деган ўй Қодиржонни қийнади. Бунинг устига йўл бўйидаги эски магазин биноси, аввалдан колхозга қараса-да, қайсидир савдо ташкилоти бинони гўё бир одамга сотган эмиш. Ўша одам на магазиннинг ишини йўлга қўйган, на уни бузишга рози бўлади. Узоқ музокаралардан сўнг бу иш ҳам ҳал бўлди. Одамлар ҳам бошқа жойдан қуриб бериладиган янги уйларга кўчиб ўтишга рози бўлишди. 1998 йил октябрь ойида Жалолободдаги ўзбек-қирғиз университетига тамал тоши қўйилди. Янги, 1999 ўқув йили эса Университетнинг янги биносидан бошланди....

... Қодиржон билан унинг тадбиркорлик йўсинидаги ишлари, корхоналари хусусида гаплашиб ўтириб, кўнглимдан бир андиша кечди. Бир пайтлар Лондон шаҳ-

рида шоҳиди бўлганим воқеа ёдимга тушди. Ўшанда Лондон чеккасидаги бир хусусий радиокомпаниянинг раҳбари билан суҳбат қилаётган эдик. Ҳамкорларимиздан бири таржимонга, “сўранг-чи, ойда қанча фойда кўрар экан? Ходимларининг маоши қанча экан? Ўзиники-чи?” деди. Таржимон бошқа гапларимизни таржима қилди-ю, ҳадеганда бояги ҳамроҳимизнинг гапларини сўраб беравермади. Ҳамроҳимиз таржимонга яна саволини бир-икки марта қайтарди. Шунда таржимон (у можор аёл эди): “биласизми, жаноб, бу мамлакатда қанча фойда қиласиз, неча пул маош оласиз, деб сўраш айб саналмаса ҳам урф бўлмаган. Мен сизга айтсам, журналистларнинг ўзлари ҳам бошқа ҳамкасблари неча пулдан маош олишларини билишмайди. Бу ҳам, балки, Англиянинг ўзига хосликлари бўлса ажаб эмас. Аммо, Сизга қизиқ бўлгани учун айтаман: бу ерда ишлаётган журналистлар ўртача уч минг фунт стерлингдан кам ҳақ олишмайди...” — деди.

Ўйланиб қолганимни кўриб, Қодиржон сўзини давом этказди:

— Сезиб турибман, 600 бола ўқийдиган замонавий типдаги лицей биноси, 2000 талабага мўлжалланган (бу ҳам замонавий типда) Университет биноси, болалар боғчаси, поликлиника қуриш учун жуда катта маблағ кетади. Бугун Қирғизистонда бундай қурилишлар давлат йўли билан ҳам қурилмаётган бир пайта маблағни қаердан топяпсиз демоқчисиз. Шу ерда бир гапни таъкидлаб айтиб ўтишим керак. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов ўзининг нутқларида, китобларида бир нарсани — ниятнинг холис бўлиши, бир иш қилаётганинда доим кўз олдинда халқ туриши лозимлиги хусусида кўп айтади. Ният холис бўлса, маблағ ҳам топилади, ишинг ҳам юришади. Афсуски, бировга қилаётган яхшиликнинг ҳам кўролмайдиган одамлар бор. Аммо, начора, азалдан шундай: беш қўл баробар эмас. Бу дунёда биров тузади, биров бузади. Лекин, бузиб кетар экан деб, қўл қовуштириб ўтира берсангиз яшашдан маъно қолмайди. Инсон яхши яшашни ҳам, яхши меҳнат қилишни ҳам билиши керак. Балки, инсоннинг табиатидаги неқбинлик қувватини назарда тутиб бўлса керак, буюк Арасту оламдаги ҳузур-ҳаловатлар орасида шон-шухратни биринчи ўринга қўйган эди. Яратганга шукурки, танлаган ишимиз, бир ёқадан бош чиқариб ишлаётган одамларимиз, орттирган дўстларимиз панд берганлари йўқ. Ниятимиз битта: халқимизнинг фаровон турмуш кечирishi учун озгина бўлса ҳам ҳисса қўшиш. Фарзандларимиз ақл-фаросатли, соғлом, билимдон бўлишсин. Шу маънода Ислам Абдуғаниевич “Фарзандларимиз биздан кўра кучлироқ, биздан кўра ақллироқ ва албатта биздан кўра бахтлироқ умр кечирishсин” деганларида минг бора ҳақ. Бунинг учун Сиз билан биз уларга замин яратиб беришимиз лозим. Уларни тўғри сўзга ўргатиш учун оилада, иш жойида аввало ўзимиз тўғри бўлишимиз, айтган сўзимиз тўғри бўлиши, уларни иқтисодий жиҳатдан тўқ яшашга ўргатиш учун билим даргоҳларимиз ва бошқа иқтисодий институтларимизда ҳалол-пок, ўз ишини яхши биладиган одамлар фаолият кўрсатишлари зарур. Биз — ўзбеклар орасида битта “касал” бор: сен менга тегма, мен сенга тегмай. Айбимизни, камчилигимизни бетга айтмаймиз. Орқаваротдан гийбат қилиб юрамиз... Бундай одат нафақат алоҳида шахсни, айни пайтда бутун бир халқни ичдан кемиради. Тараққиётни йўқотади. Инсонни худбин қилиб қўяди. Яқинда тошкентлик бир дўстим шундай воқеани сўзлаб берди:

— Иссиққўлда дам олдим. — “Қашқирлар уяси” деган қирғиз фильмининг режиссёри билан бир хонада турдик. У режиссёр ўзбек адабиётидан, ўзбек киносидан яхши хабардор экан. Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” романини кино қилиш нияти ҳам туғилган экан бир пайтлар. Ўша режиссёр бир куни шундай деб қолди: “Қирғизнинг бугунги оғир турмушидан қутулишига ҳеч кўзим етмайди. Чунки, улар қорним тўқ, бола-чақам тинч бўлса бўлди, дейдиган, биров билан иши бўлмайдиган халқ...” Биласизми, ўша суҳбатдан кейин ўйланиб қолдим. Ростдан ҳам, биз ўзи қандай халқмиз? Ўша режиссёр ўзбек халқининг илғор фарзандлари дунё маданиятига қўшган ҳиссаларини яхши билади. Чингиз Айтматов айтганидек, қадимги Византия маданиятининг Европа тараққиётига қай даражада таъсири бўлса, ўзбек маданияти қирғиз маданияти учун шу даражада аҳамиятлидир, деган машҳур таърифини ҳам билади. Яқинда телевидение орқали қирғиз парламентининг бир мажлисини кўриб ўтириб, ўша қирғиз режиссёрининг гаплари яна

ёдимга тушди. Маълум бўлишича, парламентнинг қатор депутатлари чет эллардан келган бир неча миллион сом ёрдам пулларини ўзлаштириб юборишган экан. Мажлис иштирокчилари халқнинг ҳақини туя қилиб юборган депутатларнинг мушугини биров “пишт” демаётгани хусусида куюниб гапирдилар. Ҳолбуки, бу жиноят газеталарда, телевидение орқали элга ошкор қилинди. Аммо, уларнинг ҳам, ҳукуматнинг ҳам бу нарсаларга парвойи фалак. Бизда эса бир тadbиркорни 10 йил муддат билан озодликдан маҳрум этишди. Ваҳоланки, ўша тadbиркор ўз пулига кооператив очган, ўз пулига ишлаб чиқаришни йўлга қўйиб, юзлаб одамларга иш берган эди. Бир сўз билан айтганда, нимаики иш қилган бўлса, ўз пулига қилган, давлатга миллионлаб солиқ тўлаган эди. Оқибат... 10 йиллик қамоқ жазоси.

Дўстимнинг юқоридаги ҳикояси одамни ўйлатади. Албатта, мен қирғиз режиссёрининг халқни бугунги, ўтиш даври қийинчиликларидан халос бўлишига кўзим етмайди, деган фикрига қўшилмайман. Бу қийинчиликлар авваллари ҳам мавжуд эди. Иттифоқ тарқагач эса улар янада чуқурлашди. Аммо, бу вақтинча, ўтади. Энг муҳими, халқимиз ҳеч қачон меҳнатдан қочмаган. Шу билан бирга ўша режиссёрнинг айрим одамларимиз ҳақидаги “қорним тўқ бўлса, бола-чақам тинч бўлса бўлди” деган фикрига нафақат қўшиламан, балки, унинг фикрини давом эттириб айтаманки, ўшандай одамлар “қолганини сув босиб кетса ҳам майли” қабилида иш тутадилар. Бу ҳол ўтган йили Қирғизистонда маҳаллий кенгашларга сайловларда яққол кўзга ташланди. Ўтган йили Қирғизистонда республика Демократик партияси ташкил этилди. Партия аъзолари орасида барча миллат вакиллари бор эди. Тўғриси айтиш керак, ўша сайловларда халқимиз қатъиятли бўлмади. Нафақат сайловчилар, балки айрим номзодларнинг ўзлари ҳам ҳали демократик сайловларга тайёр эмасликларини намойиш этишди. Шу жиҳатдан ўша қирғиз режиссёрнинг мулоҳазаларида қандайдир ҳақиқат бор. Бир дўстимиз бир-икки йил олдин ўтган сайловларда депутатликка номзод бўлиб иштирок этган эди. Унинг рақибларидан бири район раҳбарларидан бўлиб, сайловда бояги дўстимиздан кам овоз олди. Такрорий овоз беришга келганда, дўстимизнинг номзодини ўз партияси қайтариб олди. Қарабсизки, бюллетенда бир ўзининг номи қолган бояги район раҳбари депутат бўлиб сайланди. Дўстимиз эса ҳеч қаерга шикоят қилиб ўтирмади, ўз йўлига кетаберди... Бу воқеа ҳақида биров билди, биров билмади. Аслида, ҳамма билиши, у ҳақда ўз фикрини билдириши лозим эди. Бунинг учун дўстимиз керакли ташкилотларга бўлиб ўтган воқеа хусусида айтиши лозим эди. Аммо у бундай қилмади. Агар ҳар биримиз ўша дўстимизга ўхшаб фақат ўз тинчимизни ўйласак, бўлаётган воқеа-ҳодисалар хусусида ўз фикримизни, сўзимизни айтмасак, жамоат фикри ривожланмайди. Олга кетиш бўлмайди. Шу маънода Ўзбекистонда жамиятнинг демократлаштириш борасида олиб борилаётган ишлар диққатга сазовор. Хусусан, Президент Каримовнинг жамиятни ҳар жиҳатдан эркинлаштириш борасида айтган фикрлари одамларда келажакка ишонч уйғотади...

Қодиржоннинг сўзлари менда, Ўзбекистон фуқаросида бир турли фикрларни, бир турли саволларни уйғотди. Нима сабабдан улар — қирғизистонлик, қозоғистонлик ва умуман, бутун Ер шарининг турли минтақаларида умргузаронлик қилаётган, тақдирнинг тақозоси билан “эгатларга сочилган” чигитдай бутун дунёга сочилиб кетган ўзбеклар икки гапининг бирида Ўзбекистон ҳаётини алқайдилар? Икки сўзининг бирида бизнинг одамларимиз турмушидан мисоллар келтиришади. Нима сабабдан уларнинг кўз-қулоғи доимо Ўзбекистонда? Ана шулар ҳақида ўйлар эканман, Алишер Навоий бобомизнинг “Ватан таркини бир нафас айлама, Яна ранжу ғурбат ҳавас айлама” деган мисралари, немис ёзувчиси Густав Фрейтагнинг “Ҳар қимнинг қалбида ўз халқининг жажжи қиёфаси яшайди” деган сўзлари ҳаёлимдан ўтади. Гарчи, уларнинг катта бир қисми — Ўрта Осиё минтақасида яшаётган юртдошларимиз ўз ватанларида яшаётган бўлсалар-да, Ўзбекистонга талпиндилар. Бу ерда содир бўлаётган ҳар бир ўзгаришни — у хоҳ қувончли воқеа бўлсин, хоҳ нохуш бўлсин, худди ўзларининг ҳаётида юз бергандек қабул қиладилар. 1966 йил Тошкент зилзиласи, 1999 йил 16 февраль воқеалари четдаги ўзбекларнинг ҳам ғам-аламлари эканига ишончимиз комил. Агар ёдингизда бўлса, Тошкент зилзиласи кунлари ўшлик Дилором исмли жажжи қизалоқ ўзи йиққан 5 сўмги-

на пулни зилзиладан талофат кўрган одамлар учун жўнатган эди. 16 февраль воқеалари кунлари бир гуруҳ журналистлар Англияда “БиБиСи” ахборот агентлигида малака ошираётган эдик. Шу куни машғулотимиз Тошкент воқеалари ҳақидаги ахборотни муҳокама этиш билан бошланди. “Интернет” саҳифалари ўзбек юртдошларимизнинг бутун дунёдан келаётган саволлари, таъзиялари, фожиаларни содир этган кишилар шаънига айтилган лаънатлари билан тўлиб-тошганди. “БиБиСи” радиосининг ўзбек шўъбаси ходимлари ахборотларни саралаб, уларни манбалардан тасдиқлашиб улгурмасдилар. Эшиттиришларнинг асосий мавзуси 16 февраль воқеаларига айлангани ҳам Ўзбекистон ҳар соат, ҳар дақиқада бутун жаҳон назарида эканини исботлаб турди. Бундай эътибор, бунчалик ҳамдардлик, албатта, бизларнинг мамлакатдан узоқда юрган кишиларнинг кўнгил-мизни кўтарди, ғамгин ўй-хаёлимизга таскин берди.

Ёки бошқа бир мисол. Маълумки, 60-70-йилларда Андижон вилоятида “Кампиробод” сув омбори қурилган. Бугунги кунда ана шу сув омборининг бир учи то Ўзган шаҳрига кўтарилган. Мазкур сув омбори қурилишида минглаб қирғизистонлик ўзбеклар меҳнат қилишди. Ҳозирги Хонобод шаҳрида яшаётган аҳолининг бир қисми асли қирғизистонлик ўзбеклардир. Улар ана шу қурилишда ишлаб шу ерга жойлашиб қолишган. Бориб-келиб ишлаган одамларнинг саноғи йўқ эди.

Бундай, Ўзбекистонда бўлаётган воқеаларга нафақат ўз муносабатини, ўз ҳамдардлигини билдириш, айна пайда бу ердаги қурилишларда, қишлоқ хўжалик, саноат ишларида бевосита иштирок этган, ҳиссасини қўшган одамлар қанча. Бу ишларнинг, бу муносабатларнинг ҳаммасини асосида битта маъно-мақсад — юртдошлик, элдошлик ҳиссаси ётади.

Халқда “сув балоси билан ўт балосидан асрасин” деган гап бор. 1998 йили сузоқликлар бошига катта ташвиш тушди. Сузоқ қишлоғини иккига бўлиб оқадиган Кўгарт сойи тошди. Ўнлаб хонадонлар сув остида қолди. Дўст бошга иш тушганда билинар экан. Тошқин бўлган кунидек бутун Қирғизистон оёққа турди. Тошқиндан зарар кўрган уй-жойларни тозалаш, янгидан қуришда қирғиз эли ўзбек қардошларига яқиндан ёрдам берди. Ҳукумат катта миқдорда маблағ ажратди. Ўша оғир кунларда Қодиржон Ботиров раҳбарлик қилаётган вилоят ўзбек миллий маданият маркази барча ташкилий ишларни қўлга олди. Ёрдамга келаётган одамларни жойлаштириш, ишни ташкил этишга барча фаоллар сафарбар этилди. Бугина эмас. Ночор оилаларга 50 минг сўмлик озиқ-овқат, кийим-кечаклар тарқатилди. Марказ номидан тошқинда зарар кўрган аҳолидан 3 та оилага ҳовли-жой қуриб берилди.

— Ўша кунлари камина ҳам Сузоқда эдим, — дейди Қодиржон, — кексаларнинг айтишларича, юқоридаги каби тошқин 50-60 йил нарида бўлган экан. Ўшанда ҳам сув худди ҳозирги йўли билан юриб, бутун бир қишлоқни барбод қилган экан. Маълумки, инсон кўп нарсани унутади. Бу — фазилатми ёки қусур? Нима бўлганда ҳам 50 йил наридаги тошқин унутилади. Бу орада аҳоли сони йил сайин кўпайиб боради. Маълумки, собиқ Шўролар пайтида аҳолининг шахсий уй-жойлар қуриши учун яроқли ерлар умуман ажратилмаган ёки ажратилса яроқсиз, тошлоқ, адирлик, дарё ва сойларнинг ўзанларидан ажратилган. Сузоқда ҳам шундай бўлди. Тарих унутулиб, бир пайтлар сувнинг йўли бўлган ерлар уй-жойларга берилди. Оқибат сув яна ўз “айтганини” қилиб, юзлаб хонадонлар сув остида қолди. Албатта, республиканинг барча вилоятлари, туманлари бу фожиага бефарқ қараб туришмади. Зудлик билан ёрдам кўрсатишди. Қишлоқ кўчалари, сув босган ҳовлиларни тозалашда бошқа жойлардан келиб минглаб қардошларимиз иштирок этишди. Уй-жойлар қуришга ёрдам беришди. Янги турар-жойлар қурилди. Бутун бир массивлар барпо этилди. Ҳозирга келиб Сузоқ қишлоғи фожиани кўрмагандай бўлиб кетди.

— Менга айтишларича, — дейди Қодиржон Ботиров, ўзбек тилида дарсликлар чиқмаётгани сабабли Туркманистондаги ўзбек мактабларида сабоқлар туркман тилида ўтиляпти экан. Бу қанчалик тўғри ёки нотўғри — билмадим, аммо ўзимизнинг тажрибамиздан шунга айтишим мумкинки, агар ўтган йиллар мобайнида Андижон ва Фарғонада тўпланиб қолган дарсликлардан фойдаланмагани-

мизда ёки ўзимиз дарсликлар нашр этмаганимизда биз ҳам болаларни қирғиз ёки рус тилида ўқитишга мажбур бўлар эдик. Демак, туркманистонлик ўзбек болалари сабоқларни туркман тилида ўқишаётганига тўла ишониш мумкин. Яқинда Россия ҳукумати Шимолдаги камсонли туб халқларни 2010 йилгача иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш дастурини қабул қилди. Хўш, Шимолдаги камсонли туб халқлар қандай халқлар. Айтиш керакки, бу халқлар кўпчилигининг авлод-аждоғлари туркий халқларга бориб тақалади. Бугун ана шу халқларнинг турмуш шароитлари чидаб бўлмас даражада оғир аҳволга тушиб қолди. Бу минтақадаги қашшоқлик Россия умумий даражасидан 1,5-2 баробар ортиқ. Кўпгина районларда ҳатто, озиқ-овқат учун ҳам пул йўқ. Бу ерлардаги турар-жойлар, посёлкалар 40-йилларда қурилган. Масалан, ўша қарорда кўрсатилишича, Ханتي-Манси округида 4,8 минг кишининг бошида бошпанаси йўқ. Болалар ўлими Россия ўртacha кўрсаткичидан беш марта кўп. Энг даҳшатлиси, ушбу халқлар ўз тилларини наинки ривожлантириш учун, балки сақлаб қолиш учун ҳам ҳеч қандай имкониятга эга эмаслар. Мазкур халқлар ичидан таниқли ёзувчилар, маданият ходимлари, санъаткорлар етишиб чиққан, аммо уларнинг аксарияти рус тилида ижод қилишади. Маҳаллий тил тобора йўқолиб бормоқда. Олимларнинг фикрига кўра, мазкур халқлар бугунги шароитда яна 2-3 авлод яшаса, йўқ бўлиб кетиши эҳтимоли бор. Ана шу тариқа, бу миллатлар асрлар мобайнида шаклланган турмуш тарзи, маданияти, тили ва урф-одатларини йўқотиб, халқ сифатида на иқтисодий ва на ижтимоий-сиёсий маънода қайта тикланиш имкониятидан маҳрум бўлишлари ҳеч гап эмас. Шу боис ҳам, Россия ҳукумати зудлик билан Шимол халқларини мазкур бўҳрондан асраб қолиш чоралари хусусида махсус қарор қабул қилди.

Ўзбекистон, юқорида айтганимиздай, бугун дунёдаги ўзбекларнинг тарихий ватани. Бу ерда кечаётган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг қандай кечишидан қатъий назар, улар ташқаридаги юртдошларимизга ҳам бевосита бўлмаса-да, билвосита таъсир қилади. Масалан, айтайлик, кейинги пайтларда Ўрта Осиё республикалари ўртасида чегара чизиқларини ўтказиш ёки бўлмаса виза тартибини жорий этиш масалалари кўтарилиб, баъзи амалий ишлар қилинди. Албатта, ҳар қандай мустақил мамлакат ўз давлат чегараларини мустаҳкамлаши зарур. Виза тартибини жорий этиш ҳам халқаро ҳуқуқ нормаларига мутлақо мос. Аммо асрлар давомида битта ариқдан сув ичиб келган халқлар ўртасида нафақат совуқ сим тортилиши, балки бу ҳақда гап-сўз юрганлигининг ўзиёқ одамни ҳушёр торттиради. Улар билан гаплашсангиз, чет давлатларда эмас, Ўзбекистонда билим олишса яхши бўлишини айтишади. Чунки бу ерда улар ўз она тилларида билим олишади. Ўз она тилларида чоп этилаётган адабиётларни ўқишади. Ўз она тилларида спектакллар кўришни, кинолар томоша қилишни жудаям хоҳлашади. Чет тиллари ҳар қачон ўрганиш мумкин. Аммо она тилини унутиш, Ватан адабиётидан баҳраманд бўлмаслик, ота юрт тарихини билмаслик улар учун катта фожиага айланиши мумкинлигини бугунги ёшларимиз юракдан ҳис этишади.

Қодиржон Ботиров раҳбарлигидаги Жалолобод вилоят ўзбек миллий маданият маркази Ўзбекистон билан, ўзбекистонлик адабиёт ва санъат аҳли билан алоқаларни мустаҳкамлашга, икки халқ ўртасидаги муносабатларни яхшилашга доимий равишда эътибор бериб келмоқда. Бугун Жалолобод шаҳрининг қоқ марказида Алишер Навоий номидаги маданий истироҳат боғи шаҳар аҳолисига хизмат кўрсатиб турибди. Кўплаб мактаблар Ўзбекистонда ўқиб, бутун умрини шу ерда ўтказган, Ўзбекистоннинг илм-фанига, ривожига маълум ҳисса қўшган қирғизистонлик ўзбекларнинг номлари билан юритилишида ҳам миллий марказнинг ҳиссаси катта. Ҳабиб Абдуллаев, Қодир Зокиров, Саъдулла Акбаровлар шулар жумласидан. Шаҳардаги янгидан қурилган турар-жой массивларидан бири эса бобокалонимиз Амир Темур номи билан аталган. “Жалолобод тонги”, “Ёғду” каби газеталар ўзбек тилида чоп этилмоқда. Яқинда эса Миллий марказнинг ўз телестудияси иш бошлади. Яна бир неча кунлардан сўнг бутун бир нашриёт ўз фаолиятини бошлайди. Бўлажак нашриёт ўзбек мактаблари учун дарсликлар чоп этади. Шунингдек, келажакда бадиий китоблар ҳам нашр этилиши кўзда тутилмоқда.

Ўтган йили биринчи ўзбек космонавти, қирғизистонлик Солижон Шарипов Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов Фармони билан “Буюк хизматлари учун” орденини олишга мушарраф бўлди. Мукофот фазогирга жуда катта тантана билан Тошкентда топширилди. Шу муносабат билан Тошкентга Қодиржон Ботиров ҳам ташриф буюрди. Бир қатор учрашувларда Солижон билан биргаликда қатнашди. Учрашув иштирокчиларига Солижон Шариповни фазога кузатиш учун Америкагача боргани, у ердаги таассуротлари ҳақида сўзлаб берди.

Орадан уч кун ўтиб бир гуруҳ москвалик, тошкентлик меҳмонлар Солижон Шарипов ҳамроҳлигида Жалолободга йўлга чиқдик. Улар орасида Солижоннинг “Юлдузлар шаҳарчасидаги” дўстлари, ёзувчилар, журналистлар, жумладан каминанна ҳам бор эди. Меҳмонлар бир неча кун давомида Жалолобод вилоятининг хушманзара масканлари — Арслонбоб, Қораолма, Мозорбува каби зиёратгоҳларида бўлишди. Қодиржоннинг Жалолободда қурган болалар боғчаси, поликлиника, лицей, университет каби қурилишларини кўриб бир одамнинг ўз миллатини севиши, ўз миллатининг тақдири учун куюниши, елиб-югуриши шунчалик бўлади-да, дея таҳсинлар айтишди.

Ана шу сафар чоғида ушбу бадиамизга туртки бўлган бир оғиз сўзнинг гувоҳи бўлдим. 1200 талабага мўлжалланган, иқтисодчи, адабиётчи каби бир неча соҳада мутахассислар тайёрлайдиган Университет хоналарини айланиб юриб, бу ерда таҳсил олаётган шод-хуррам талабаларни кўриб биринчи ўзбек фазогири Солижон Шарипов шундай деди:

— Буларнинг ҳаммаси ўзимизнинг Ўзбеклар учунми?

— Ҳа, ўзимизнинг Ўзбеклар учун! — деб жавоб берди Қодиржон Ботиров.

1999-2000 йил.

Игор ЕФИМОВ

Россиядаги катта қирғинбарот

1930

-йилларнинг ўрталарига келиб большевиклар зўравонлик билан ҳокимиятни тўла эгаллаб бўлди. Сталин томонидан бунёд этилган зулм машинаси жамиятнинг барча аҳолисини мутлоқ назорат остига олган эди. Янги иқтисодий сиёсат бекор қилинган, бозор муносабатларига барҳам берилган, деҳқоннинг иқтисодий мустақиллиги мажақлаб ташланган, партиянинг ичидаги “муҳолифат” тор-мор келтирилган эди. Ҳаштак йилларни хотирлайдиган кўпгина гувоҳларнинг айтишича, 1935 йил билан 1936 йил ўртасида аллақандай ғаройиб бир осойишталик вужудга келганди. Аён кўзга кўриниб турган ички душманларнинг йўқлиги ва ташқаридан ҳеч ким таҳдид солмаётгани йиртқиқлашган ҳокимиятни, ниҳоят, ўз халқи билан муросаи-мадорага олиб келадигандай, кўп йиллардан бери давом этаётган айбсиз, бегуноҳ одамларни таъқиб остига олиш ва қатли ом қилиш бироз бўшашадигандай кўринган эди.

Худди ана шу вазиятда қирғин-баротнинг каттаси бошланиб кетди.

“Бу ғаройиб ҳодисага нима сабаб бўлди?” — деб савол берган эди Лев Толстой 1812 йил уруши тўғрисида.

“Ақл бовар қилмайдиган бу ҳалокатга нима сабаб бўлди?” — деб савол берамиз биз ҳам 1937 йилги Россиядаги қирғинбарот тўғрисида.

Ҳозир коммунистларнинг жамиятга қарши олиб борган курашидаги “қулоқларни тугатиш” деб аталган энг ваҳшиёна босқични ҳам аллақандай мантиқий асосларини топишга ҳаракат қилаётган таниқли тарихчилар ҳам бор. Улар деҳқонларнинг иқтисодий қудрати ошиб мустақиллиги кучайгач, партократия ҳокимияти учун зимдан хавф туғдиради, шу туфайли ҳокимият деҳқонларни маҳв этиш учун уруш эълон қилган деб ҳисоблайдилар. Қолбуки, бу йилларда деҳқонлар қолхозчиларга айлантирилган, яъни крепоснойлик ҳолига қайтарилган ва ҳар бири муайян яшаш жойига мажбурий тарзда бириктириб қўйилган эди. Бу эса етиштирилган ҳосилни тортиб олишни аңча осонлаштирди. Шу нуқтада, олимлар билан баҳслашиш мумкин. Таъқидлаш лозимки, бирон бир сиёсий ташкилотга аъзо бўлиш имкониятларидан маҳрум деҳқонлар оммаси партократия учун ҳеч қандай хавф солмас эди. Ёки бошқа жамиятни олайлик. Коллективлаштириш оқибатида қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг кескин тушиб кетиши коммунистлар ҳокимиятига кўпроқ путур етказмоқда эди. Бироқ шу бугунга қадар ҳам самарасиз баҳсларнинг ғовур-ғувури эшитилиб турипти, қулоқларни тугатиш жараёнини ақл бовар қилмайдиган тарзда таҳлил қилишга интилиш давом этмоқда.

Катта қирғинбарот ҳақида баҳс йўқ.

Бу ҳодиса ҳозирга қадар кишини ишонтирадиган мантиқий ечимини топган эмас. У бизни қўламининг беқиёс кенлигидан ташқари ҳеч қайси жиҳатдан изланиб бўлмайдиган қирралари билан ҳам даҳшатга солади. Бениҳоя қудратига эришган коммунистик диктатура ўзининг миллионлаб содиқ фуқароларини нима учун маҳв этишга қарор қилди? Ахир, бу фуқаролар керакли, фойдали одамлар эди-ку? Ахир, қолган аҳолининг кўнглига қўрқув солиш вазифаси ҳам аниқ-таниқ қилиб қўйилган эмас эди, негаки, содир бўлаётган ёвузликларнинг қўламини яши-

риш учун ҳамма тадбирлар кўрилган эди. Яна бунинг устига бу воқеалар даҳшатли душман Германия билан, балки унинг ёнида Япония билан ҳам тўқнашув хавфи муқаррар бўлиб қолган бир шароитда юз берди.

“1937- ва 1938-йиллар, — деб ёзади Лидия Чуковская, — одамлар кўнглида умрбод йўқолмайдиган даҳшатни тарбиялади, улар ўзларининг феъл-атворига алланичुक лоқайд бўлиб қолдилар, чунки инсон тақдири унинг айтган гапларига, фикрларига, қилган ишларига унчалик боғлиқ бўлмай қолди. Инсон кечирарди ва айни чоқда латифагўйлик қилишдан, ўзаро гурунгларида бировларнинг номини тилга олишдан чўчимас эдилар. Гапирсанг ҳам бир бало, гапирмасанг ҳам бир бало — барибир, қамашади. Дўстингни ҳимоя қилиб Ежовга хат йўлласанг — ҳеч қиси йўқ, сенга тегишмайди; кўпдан кўп чақув ёзсанг, анча-мунча одамнинг қамалишига зомин бўлсанг, қарабанки, сени ҳам борадиган жойингга олиб бориб қўйишипти. Бунақа ҳаёт авваллари тарихда ҳеч қачон кўрилган эмас. Бунақа воқеликни англашнинг мушкуллиги миянгни ғовлатиб юборади ва сенга ҳаётда ақлидрок билан иш юритишингга имкон бермайди. Сабаблар ва натижаларни ҳис қилиш имкони буткул йўқ бўлиб кетган эди...”

Жаҳон тарихида оммавий қирғинбаротларнинг ҳар бир лавҳасида лоақал битта такрорланиб турувчи унсур мавжуд — кўпчилик озчиликка қарши гиж-гижланади. Ана шу озчиликка хос бўлган хусусият уларни бир-биридан ажратиб туради: инквизиция “кофирлар билан жодугарлар”ни гулханда ёқади; Иван Грозный “сотқинлар”ни қатл қилади, Туркияда “ғайридинлар” дорга тортилар эди, Гитлер яҳудийларни паст ирқ деб маҳв этади. Лекин ҳар ғал бу озчилик қай бир даражада молу мулкка, бойликка эга бўладики, қирғин-баротни амалага оширган ҳукмдорлар шу бойликни тортиб олиш ишгиёқида ёнадилар. Талончилик ишгиёқи бу қирғинбаротларга қандайдир маъно бахш этади.

1937 йилдаги Катта қирғинбаротда лоақал бу унсур ҳам йўқ. Отилганлар, сургун қилинганлар, тиконли симлар ортидаги лагерларга ташланганларда ўзиники деб аташга арзигулик ҳеч вақо йўқ. Улар ниҳага эгалик қилсалар, буларнинг бари коммунистик давлатники эди. Уларни жосусликда, кўпоровчиликда, сабогажда айблаганлар, аммо уларни жисмонан қийнаб, шу айбларни бўйнига олишга мажбур қилган жаллодларнинг ўзи ҳам гапларга жиддий ишонган эмас. Қирғинбарот қурбонлари уларни нима учун ва қай мақсадда ўлдиришаётганини тушунишган эмас. Буни биз ҳам ҳануз тушунолмай ўтиб кетяпмиз.

Бунинг ўринга бугун бизда бошқа бир саволнинг жавобига яқинроқ бориш имкони бор. Бу савол “Қимни ўлдиришган?” деган саволдир. Қоронғи кечаларда НКВД ходимлари “қора маржа” деб ном олган сўхтаси совуқ машиналарда КИМЛАРни олиб кетгани келган? Бепоен мамлакатнинг ҳамма шаҳарларидаги турмалар ва заҳ зиндонларни КИМ тўлдирган?

Ҳозир — орадан олтмиш йил ўтгандан сўнг — сон-саноқсиз гувоҳларнинг кўрсатмаларига таяниб, эълон қилинган тадқиқотлар ва ҳужжатларга асосланиб биз саволга етарли даражада аниқ жавоб беришимиз мумкин: қирғин-барот қурбонларининг кўпчилиги турли-туман касб-кордаги юксак малакали мутахассислар бўлган. Лубянка ертўлаларига ва ГУЛАГ зиндонларига инженерлар, профессорлар, ўқитувчилар, ёзувчилар, врачлар, офицерлар, прораблар, магазин мудирлари, шунингдек, инқилобдан аввалги замонлардан бери қай бир даражада тажрибага ва муайян билимга эга бўлган профессионал партия ходимлари тушган. Яъни очиқ кўриниб туриптики, зарба тўғри келган томонга кўр-кўрона эмас, балки аниқ мўлжал сари йўналтирилган — билим эгаларига ва буюм эгаларига зарба берилган.

Партократия ҳокимиятни босиб олиш ва қўлда сақлаб қолиш учун хизмат қила оладиган идеал машинадир. Унинг ҳамма хатти-ҳаракатлари ва интилишларига ҳокимият инстинкти раҳнамолик қилади. Мамлакатдаги қаршилик кўрсатган жаммики кучларни яқсон этиб, реал рақибларини маҳв этиб, бадавлат одамларнинг бойлигини тортиб олиб, фақирларни сўнги бор-будидан маҳрум этиб, партократия кутилмаганда жуда катта бир соҳага тўқнаш келди. Бу соҳа қаршисида у ўзини ночор ва ожиз ҳис этмаслиги мумкин эмас эди: саноатлашган жамиятни бошқармоқ учун ҳозирги замон ахборот уммонидан яхши хабардор бўлиш зарур экан.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, Ленин билан Сталин ўз партиясини туғма тенг-

сизлик жадвалининг энг қуйи даражаларида турган одамлардан таркиб топтиришган: Уларни кам қувватлилар деб аташ мумкин. Аини шунақа одамлар партиёга кўр-кўрона садоқати билан ажралиб турган. Ахир партиё уларни ўзлари кўниккан тубсизликлар қаъридан тўсатдан ҳокимият чўққиларига кўтарди. РСДРПнинг биринчи бўлиниши (1903) вақтидаёқ ҳамма маърифатли ва мустақил фикрлайдиган одамлар меньшевиклар томонига ўтиб кетди. 1920 йиллардаги партиёдаги ички кураш яна ўша йўлда давом этган эди: партиё ўзини билимдон, иқтидорли, мустақил фикрлайдиган одамлардан “тозалаб” олган эди. Темир интизом билан чамбарчас бириккан сталинчи коммунистларнинг музаффар сафлари фақат битта мантиқни — тўппонча ва тиканли симлар мантиқинигина тан олар эди. Аммо ғалаба қозонгандан кейин улар шундай бир вазифага рўпара келдиларки, бу вазифани удалашга улар мутлақо тайёр эмас эдилар. Бу бепоеён мамлактнинг иқтисодий-тини бошқариш вазифаси эди.

Аён бўлдики, синфлар ва хусусий мулк “тугатишган” коммунистик давлатда ҳам кимдир яна ўша эски тўртта вазифани бажармоғи зарур экан. Булар — меҳнат, бошқариш, ҳокимият ва оламни идрок этиш, англашдан иборат эди. Ҳокимият тўлалигича партократиянинг қўлида эди, меҳнаткаш одамлар ҳам керагидан ортиқроқ эди. Аммо қолган икки вазифани кимга топшириш керак? Ғолиблар шоша-пиша ҳовлиқиб “синфий жиҳатдан ўзларига яқин” кадрларни — билим эгалари ва буюм эгаларини тайёрлашга киришдилар.

Катта қирғин-баротдан аввалги ўн йилликда Россияда саноат мамлакатиде ҳўжаликни бажаришга имкон берадиган озми-кўпми таҳсил кўрган одамларнинг сони бениҳоя ўсиб кетди. 1926 йилдан 1937 йилнинг охирига қадар илмий ходимларнинг миқдори 5,7 баравар, инженер ва техникларнинг сони 4,7 баравар, агрономлар 3,9 марта, маданият ходимлари 5 мартаба кўпайди. “Мутахассисларнинг” умумий сони 5 баравар ошди ва 9,5 миллион кишига етди. Бу қатламга “эксплуататор синфлар”нинг оқавалари кириб келмаслиги учун ҳамма чоралар кўрилди — уларни бошиданоқ олий ўқув юртлари ва рабфакларга яқин йўлатмадилар. Фақат ишчи-деҳқонлар муҳитидан чиққанлар орасидагина танлов бўлди. Шунга қарамай, ҳар ҳолда, бу — танлов бўлган эди. Бунинг натижасида энг қобилиятли, энг ғайратли, энг топқир одамлар ажралиб чиқди ва кўтарилди. Яъни бу танлов тугма тенгсизликнинг намоён бўлишига имкон берган эди.

Шундай қилиб, 30-йилларнинг ўрталарига келганда кўпмиллатли бепоеён империяни бошқариш таркибига, инсон омилига кўра бир-бирдан кескин фарқ қилувчи иккита тизим қўлига ўтиб қолган эди. Уларнинг бири танҳо ўзи сиёсий ҳокимиятни эгаллаб олган эди, иккинчиси эса зарур ахборотга эгалик қиларди. Сиёсий ҳокимият партаппаратнинг қўлида эди. Партаппарат эса шундай одамлардан таркиб топган эдики, улар садоқат билан хизмат қилишга, бўйсунушга, ҳатто жон фидо қилишга тайёр эди, лекин бу одамлар “башорат қилишга ва олдиндан кўришга” қодир эмас эдилар. Билим эгалари ва буюм эгалари эса жамиятда реал ҳокимиятдан мутлақо маҳрум эдилар. Бироқ улар ўзларининг билимларига ва ақлий қобилиятларига кўра партократияни ҳам қўшганда ўрта даражадан анча юқори эдилар.

Большевикларнинг жамики мафкуравий мағизи айланиб-ўргилиб битта-ғояга келарди — эксплуатация дунёсини капитал бошқаради, агар бу дунёни тор-мор келтириб, сармояни тортиб олсанг — ҳокимият бошдан-оёқ танҳо ўзининг қўлинда бўлади. Бироқ аён бўлдики, сармоя билан бозор маҳв этилгач, бу янги дунёда ҳўжалик — ишлаб чиқариш фаолиятини бошқариш яна бошқа бировнинг қўлига ўтар экан. Илгари бу сармояга эгалик қилувчи буржуй бўларди, энди эса унинг ўрнини ахборот бойлигига эгалик қилувчи мутахассис эгаллайди. Миллионлаб ҳаётий вазиятларда мутахассис ҳар нарсага қўли етадиган партократнинг юзига қараб туриб, берган буйруғингизни фалон-фалон сабабларга кўра бажариб бўлмайди дея олмайди. Партократнинг эса на билими бор, на ақлий қобилияти. Шунинг учун у мутахассиснинг қай даражада ҳақ ёки ноҳақлигини аниқлай олмайди. Худди шунинг учун ҳам мутахассисларни кўпинча саботажда айблашади. Аммо психолог нуқтаи назардан шундай вазият фақат битта оқибатга олиб келарди, холос: истегьоддан бебаҳра одамнинг кўнглида истегьодли одамга нисбатан ақл бовар қилмайдиган оташин нафрат ёлқинлари жўш уради.

Ана шу ичда жўш урган нафрат вақти-соати келиб вулқондай отилиб чиқади ва Катта қирғинбаротни туғдиради.

Қирғинбарот бошдан-оёқ фақат коммунистик диктатуранинг жинояти бўлган, халқ бу жиноятда иштирок этмаган, деб қараш расм бўлган. Қирғинбаротни ташкил қилиш борасида халқ иштирок этмаган, албатта. Аммо эмоционал туйғуларга қараганда, партия билан халқ яхлит бўлган. Уларни кўпқувватли озчиликка камқувватли кўпчиликнинг ҳамшиша гумонсираб ёқтирмай қарашни бир-бирига яқин қилган.

Шуни ҳам унутмоқ керак эмаски, жамиятнинг юқори табақаларига қарши йўналтирилган ур-йиқит нафақат ҳоқимият инстинктида қаноат ҳосил қилади, балки омон қолганларнинг ҳаммасига анча сезиларли неъматлар ҳам келтиради. Агар бир кечада “қора маржалар” киши билмас тарзда мингта профессорни, лаборатория мудирини, раисни, генерални отишга олиб кетса, эрталаб хизмат пиллапоясининг қуйи табақаларида турган ўн минг одам бирин-кетин кейинги поғонага кўтарилади, хизматида янги мартабага эга бўлади, маоши ошади, янги квартира олади.

Кейинроқ Сталин ўшалар тўғрисида “Яхшироқ яшайдиган бўлиб қолдик, ҳаётда қувончлар кўпайиб қолди” деган эди.

1930 йилларнинг охириларида пайдо бўлган шодиёна ғайрат-шижоат бобида туғилган афсона эмас эди.

Унинг акс садолари Дуневский музикасининг оҳангаларида, ўша йиллардаги кинохроника ленталарида бизнинг кунларимизгача етиб келган. Эрталаб ишга келсанг-у, “ҳе” йўқ, “бе” йўқ сенга бошлигининг ўрнини эгаллашни таклиф қилишса, юрагингда, албатта, шодлик туйғулари барқ уради. Бунақа пайтларда бошлигинг қаёққа ғойиб бўлганини унча суриштириб ҳам ўтирмайсан. Ҳа энди, ўзи ҳам инжиққина эди, бўлар-бўлмасга пешонаси тиришаверар эди, ишингни ёқтириб, маъқул бўлганини билмайсан, ўшқиргани-ўшқирган эди. Сендан бўшаган жойни эса шу заҳотиёқ бошқа одам эгаллайди. Унинг ўрнини учинчи одам эгаллайди. Шундай қилиб, қарабсизки, шодлик учқунлари бир-бирига қўшилиб ирмоқча бўлипти, ирмоқчалар бирлашиб дарёлар юзага келяпти, дарёлар эса кўчаларга тошиб чиқиб, байрам намойишлари-ю, физкультурачиларнинг пардаларига айлана-япти. Ҳамма ёқда байроқлар-у шиорлар, дўмбиралар садоси-ю, музика оҳангалари...

Албатта, партократиянинг ичида ҳам хавотирли овозлар янграмоғи керак эди: “агар биз мутахассисларнинг юқори қатламини мунтазам равишда бунақа қайчилаб турсак, бу давлатни заифлаштириб қўймасмикин?” Аммо бунга ўхшаш хавотирлар жиндай бўлса-да “каромат қилиш ва олдиндан кўриш” қобилиятини асраб қолган одамлардангина чиқиши мумкин эди. Ҳолбуки, ўша йилларда айни шу қобилият энг хавфли хусусият деб ҳисобланар эди, айнан шу хусусиятга қараб, қурбонлар танлови амалга оширилди. “Бизда алмаштириб бўлмайдиган одамлар йўқ!” деган шиор ҳукмрон эди. Шунинг учун бундай овозлар камдан-кам ҳолларда жуда заиф янграганини тасаввур қилиш мумкин.

Баъзан шундай бир изоҳни эшитишга тўғри келади: оммавий қирғинбарот саёнотлаштиришини амалга ошириш учун хизмат қилганди.

Бироқ Катта қирғинбаротнинг энг яхши тадқиқотчиси тарихчи Роберт Конквест бундай далилни рад этди. “Сталин тузуми томонидан эришилган — ёхуд эришилади деб эълон қилинган иқтисодий ютуқларнинг ҳаммасига Катта тозалаш арафасидаёқ эришиб бўлинган эди, — деб ёзади Конквест. — Ҳеч қандай шакшубҳа йўқки, ҳўжалик бобида қирғинбарот туфайли энг яхши раҳбарлардан жуда кўп одам ишлаб чиқариш жараёнидан мосуво қилинди... 1938-40 йилларда иқтисодий ўсиш анча секинлашди”.

Мустабидлик зулмига асосланган тузумлар бошлари узра ташқаридан ҳарбий таҳдид хавф солиб турмаганида оммавий қирғинбаротни тез-тез қўллаб турган бўлишарди. Худди шу сабабга кўра йирик империяларда оммавий қирғинбарот ҳоллари кўпроқ учраб туради. Чунки уларга қўшинлари унчалик ҳужум хавфини туғдирмайди: Қадимги Римда Сулланнинг проскрипциялар¹, Испанияда инквизиция.

¹ Қадимги Римда номаъқул одамларнинг рўйхатини тузиб, уларни қонундан ташқари деб эълон қилиш, молларини талаш.

Бироқ Қадимги Римда номаълум одамларнинг рўйхатини тузиб, уларни қонундан ташқари деб эълон қилиш, молларни талаш ҳокимият тепасига камқувватлилар келганда, яъни воқеаларни олдиндан кўра билмайдиган ва шунга яраша ҳаракат қилолмайдиган одамлар келганида, ҳатто ўз-ўзини эҳтиёт қилиш инстинкти ҳам заифлашади ва ҳарбий таҳдид билан ҳам ҳисоблашмай қўйилади.

Қизил Армиянинг қўмондонлари маҳв этилган пайтда Германия томонидан уруш хавфи борган сари кучайиб бормоқда эди, Япония билан эса аллақачон ҳарбий тўқнашувлар бошланиб кетган эди. Шундай вазиятда амалга оширилган қирғинбарот тузум учун ўз-ўзини ҳалок этиш сари қўйилган қадамдай, сиёсий тентакликдай кўринади. Агар Сталин ўз генералларининг фитнасидан хавотир олган бўлса, қўмондонлик таркибининг энг юқори қисмини маҳв этиб қўяқолса ҳам кифоя эди. Йўқ, ундай бўлмади — қирғинбарот батальон командирларигача етиб борди. Конвест (совет матбуотининг маълумотлари бўйича) ҳалок бўлганларнинг миқдори келтиради: маршаллардан беш кишидан учтаси, армия қўмондонларидан 15 кишидан 13 таси, адмираллардан 9 тадан 8 таси, корпус командирларидан 57 кишидан 50 таси, дивизия командирларидан 186 тадан 154 таси; маҳв этилган зобитларнинг умумий миқдори 43000 киши атрофида. Ҳарбий ишнинг маҳоратли ва тажрибали раҳбарлари ўрнига таълим олмаган янги одамлар қўйилган. Қизил Армия шу даражада заифлашиб қолган эдики, сон жиҳатидан ва техника жиҳатидан катта устунлигига қарамай, 1939-40-йиллардаги уруш вақтида кичкинагина фин армиясини тор-мор келтира олмади.

Шундай қилиб, тарих аён кўрсатадики, Катта қирғинбарот оқибатида маҳв этилган одамларнинг кўпчилиги тузумга тарафдор ва ҳаттоки тузумга садоқатли кишилар бўлган. Бу эса совет давлатининг ҳарбий ва иқтисодий кучларининг ҳалокатли тарзда заифлашишига олиб келган. Ҳолисанилילו тадқиқот олиб борувчи одам бу ишга на амалий жиҳатдан, на мафкуравий, на иқтисодий, на ҳарбий-стратегик жиҳатдан тузукроқ сабаб топаолмасди. Шунда муқаррар тарзда бир савол кўндаланг бўлади: Сталиндай зукко, муғомбир, уддабурро, пихини ёрган ҳокимиятпараст бир инсон қандай қилиб ўзига ўзи шунақа зарба бердийкин? Катта қирғинбарот унга нима учун даркор бўлиб қолди?

Тарихчи ўзининг мантиқан фикрловчи ақли билан қайта-қайта бу зиддиятли жумбоқни ечишга ҳаракат қилади ва қайта-қайта калаванинг учини тополмай чекенишга мажбур бўлади. Ҳатто Конквест ҳам бу жумбоқ олдида ўзининг ожизлигини тан олишга мажбур бўлади. У ёзади: “Агарда биз соғлом ақл деганда демократик Фарбнинг аҳолиси табиий ва ақлий деб ҳисоблайдиган нарсани тушунишга келишсак, Сталиннинг ҳокимияти остида Россияда содир бўлган фожиани соғлом ақл ўлчовлари билан тушуниб ҳам бўлмайди, изоҳлашнинг ҳам имкони йўқ”.

“Мен Сталиннинг шунчаки бир хашаки гангстер эканига сира ишона олмайман!” — деб хитоб қилган эди муросачилар лагерининг эҳтиросли вакили Бернард Шоу. Унга рақобат қилиб фикрлайдиган одам Сталинни гангстер деб аташдан тоймайди, лекин у ҳам бу гангстернинг бу даражада ошқора равишда ўзининг зиёнига ҳаракат қилганига, оқибатда, ҳатто ўз-ўзини сақлаш инстинктини йўқотиб қўйишига қийинлик билан ишонади. Чунки уларнинг на униси, на буниси биз таҳлил қилаётган зиддиятнинг таркибий қисмларидан бирини шубҳа остига олади, яъни ҳар икковлари ҳам “Сталин ақл-заковатли одам эди” деган гапга шубҳа қилишмайди. Хўш, ундай бўлса, нима учун? Сабаб нима? Нима учун маърифатли ва фикрловчи одамлар буюк қишлоқ хўжалиги давлатида қишлоқ хўжалигини хонавайрон қилган одамни ақл-заковатли деб ҳисоблашда давом этишади? Ахир, унғача бу давлат нафақат ўзини, балки Оврўпонинг ярмини боқиб келган эди-ку! Ана шу ақл-заковатли деб ҳисоблаб келинаётган инсон ўзининг садоқатли хизматкорлари ва сафдошларини нега маҳв этди? Ахир, бу одам на ўзининг, на ўзгаларнинг ваъдаларини сарик чақага олмас эди, лекин Молотов билан Риббентропнинг имдоси қўйилган бир парча қоғозга ишонарди. Нима учун бу одам Россия чегараларининг ёнгинасига келтириб қўйилган миллионли немис армиясини эътиборга олмади? Бу одам, ахир, ихота ўрмонларини ўстириш билан ҳосилни кўтариш мумкин деб ҳисоблаган-ку! У бутун қиёфасига олимона тус бериб, ўзининг тилшунослик бобидаги алаҳлашларини ёзган-ку! Нима учун?

Бунинг фақат битта сабаби бор. Ўтқир ақл эгаси — муросачи бўладими, рақо-

батчи бўладими — бундан қатъий назар, дунё тартибларида мантиқий мукаммаллик бор эканига бажонудил ва астойдил ишонади. Бу дунёда қандайдир сабаблар, қандайдир оқибатларни туғдирадиган алоқалар ҳукмрон экан, ўткир ақл эгаси ўзига комил ишонч билан ҳаракат қилади, у бутун дунёга лоақал назарий жиҳатдан бўлса-да, бошчилик қилиш имконига эга бўлади. Бутун инсоният тарихи давомида вулқон каби қайнаб тошган қонли ваҳшийликлар ақлийликнинг юпқа пардасини ёриб ўтишга ҳар қанча муваффақ бўлмасин, ақл-заковат эгаси ё уларни бутунлай сезмасликка ҳаракат қилади, ёҳуд уларга бирон мантиқий сабаб излаб топади. Негаки, акс ҳолда у ўзининг асосий ҳазинасини бой бериб қўяди — тартибсизликлар устидан ўзининг устун эканига ишончини, “жамики мавжуд нарса ақлийдир” деган гегелона ширин орзусини йўқотиб қўяди.

У тахминан қуйидагича тарзда фикрлайди: “Ҳокимият учун олиб борилган давомли ва шиддатли курашда Сталин ўзининг ҳамма рақибларини енгиб чиқди. Улар орасида Троцкий, Каменев, Бухарин каби доно одамлар ҳам бор эди. Бу нимадан далолат беради? Бу фақат шундан далолат берадики, Сталин қай бир жиҳатдан улардан донороқ ва муғомбирроқ эди”.

Сиёсий курашда, таназзуллик даврларда асосий ҳаракат қилувчи кучлар муғомбирлик эмас, мантиқ эмас, ҳатто аниқ мўлжалланган маккорлик ҳам эмас, балки кўр инстинкт ва ғайри шуурий эҳтирос бўлиши мумкин деб ўйлаш ўткир ақл эгасининг гурури учун ҳаддан зиёд қақшатғич зарба бўлиши мумкин. Шунинг учун профессионал тарихчи деб атаган одамларимиздан ҳеч қайсиси бу тахминни жиддийроқ таҳлил қилгани йўқ.

Аҳволнинг ғаройиблиги шунда эдики, ҳар қанча истеъдодли бўлмасин, жуда мукаммал таҳсил кўрган бўлмасин, Троцкий фақат бир мактаб — хўрлик мактаби бериши мумкин бўлган жуда муҳим билимлардан маҳрум эди. Аниқроқ айтганда, Троцкий бу мактабнинг биринчи синфинигина тугатган эди, холос: яҳудий оиласидан чиққан бу истеъдодли йигитча яҳудийларга қарши кайфият билан ўта заҳарланган империяда ижтимоий, ирқий тўсиқларни оралаб ўтиб, йўлини топиб олгунча жиндай бўлса-да, хўрликлар кўрган. Империянинг қулаши унинг учун хўрликларга табиий чек қўйилиши билан баробар эди. Инқилоб ижтимоий, мулкий табақаланишни, миллий тенгсизликни тугатди — энди, туғма тенгсизлик намоеън бўлмоғи керак ва, ниҳоят, янги истеъдодлилар ва энг ғайратлилар юқорига кўтарилмоғи зарур эди. Албаттаки, уларнинг орасида олдинги ўринда Троцкий бўлмоғи керак эди.

Сталин бутунлай бошқа гап эди.

У хўрлик мактабининг ҳамма синфларини тугатган, ҳамма босиқичини ўтган. Унинг отаси пиёниста этикдўз бўлган эди, баҳона бўлса-бўлмаса ўглини калтаклайверарди. Мактабда шогирдлар ичида энг қашшоғи бўлган. Ибтидоий диний мактабда ўқиган. Семинарийни чала қолдирган, битирмаган. Шоирлик қилиб ёлчитмаган. Инқилобчилик йўлини тутган, лекин ундан жиноий ишларда фойдаланишган. Моҳир нотиқлар ва қалами ўткир публицистлар орасида чинакамига биронта тилни билмайдиган қалами тўмтоқ майда миллат. Фуқаролар урушининг донгдор қизил аскарлари орасида энг иқтидорсиз ҳарбий раҳбар.

Сталин уларни нечоғлик нафрат билан ижирғаниб ёмон кўрмоғи керак эди!

Уларнинг устидан ғалаба қиладиган дақиқаларга нечоғлик яширин қасоскорлик эҳтироси билан қадам-бақадам яқинлашиб бормоғи лозим эди! Кўнглида жўш урган ана шу яширин эҳтирос билан оддий большевикларнинг оми оммасига нақадар яқин ва тушунарли эди у!

Албатта, Сталин истеъдоднинг қадрига етадиган, хизматларини муносиб тақдирлайдиган вазиятни сира-сира маъқул кўролмас эди. Хўш, у нимадан умидвор бўлмоғи мумкин эди? Ўтмиши қоронғи бўлган бу чаламулла, Лениннинг ўзи томонидан таъқидга учраган, партия олдида алоҳида тилга олгудек тайинли хизмати йўқ бу одамнинг нимадан илинжи бўлиши мумкин эди?

Лекин бир соҳада у даҳо эди. Ва буни ўзи билар эди.

У ўртамеъначилик бобида даҳо эди.

Кам қувватли одам кўп қувватли одамга нисбатан кечирадиган ҳислар унда шундай қудрат билан жўш урар эдики, минглаб, миллионлаб кам қувватлилар инстинкти билан, қалбан, ғайри шуурий тарзда бу одамда ўзининг табиий доҳийсини

ганиб олди. Ва шу кам қувватлилар оммаси уни қадам-бақадам ҳокимият чўққилари сари кўтариб чиқди. Партия устидан ҳукмронлик қилиш эса айна чоғда бутун мамлакат устидан ҳам ҳукмронлик қилмоқни билдирар эди.

Ва у кам қувватлиларнинг умидини чиппакка чиқармади. У кам қувватлилар армиясининг бошида туриб, уларни кўп қувватлиларни маҳв этиш сари жангга бошлади. Бу жанг ақл бовар қилмайдиган, интиқом руҳи билан суғорилган, ўз-ўзини ҳам маҳв этишга олиб келадиган жанг эди.

Ҳар қандай пихини ёрган сиёсатчи бир амаллаб рақибини қулатишга эришмоғи мумкин, хавфли душманга қарши суиқасд уюшгирмоғи, сафсата билан авом тўданинг фикри-зикрини эгаллаб олиши мумкин. Аммо ўз мамлакатаида миллионлаб одамларни режали равишда фақат бир шароитдагина қатл қилишга киришиш мумкин — бунинг учун ўнлаб миллион одамларнинг кўнглида қатл қилинаётганларга қарши онгли ёҳуд ғайри шуурий нафрат оташи бижғиб ётмоғи керак. Мамлакатда одамларни ташлайдиган гулханлар гуриллаб ёнмоғи учун, сон-саноксиз дорлар тикилмоғи учун кофирларга, жодугарларга, ғайри динларга, майда миллатларга қирши нафрат ўт олмоғи керак. Аммо судралиб орқада қолганининг олдинга ўтиб кетганга, истеъдодсиз одамнинг истеъдодли одамга, ожиз одамнинг кучли одамга нафратидан кўра ҳам ишончлироқ, ҳамиша ҳозир турадиган нарса борми?

25 йиллик ҳукмронлиги давомида Сталин томонидан амалга оширилган ҳамма асосий қатли омларда биз уни энг яхши инсонларни шафқатсиз таъқиб қилаётган, пайига тушган одам сифатида кўрамиз — энг яхши деҳқонлар, энг яхши инженерлар, энг яхши олимлар, энг яхши командирлар, энг яхши композиторлар, энг яхши ёзувчилар ва ҳатто энг яхши врачлар унинг қаҳрига учради.

Россия кўп қувватлиларнинг асосий кўпчилиги монархиянинг ағдарилишини муборакбод қилишди. Уларнинг назарида, инқилоб юзлаб йиллар мобайнида давом этган ижтимоий тенгсизлик учун адолатли интиқом бўлиб туюлган эди. Аммо кўп қувватли зиёлилар ижтимоий, мулкӣ, синфӣй тенгсизликка нисбатан туғма тенгсизлик одамларга янада кўпроқ азоб-уқубат келтириши мумкин деган фикрни зинҳор-базинҳор қабул қилолмайдилар. Чунки туғилгандаёқ турли-туман истеъдодлар эгаси бўлиб туғиладиган кўп қувватли бу азоб уқубатларни бошидан кечирмаган, уларни билмайди. У ўзини кам қувватли кўпчиликнинг хархашалари ва хуружларидан ҳимоя қилиши зарур эканини тушунмайди. Бу ҳимоя асрлар мобайнида диний-маънавий талаблар тарзида ва ижтимоий муносабатларнинг мустақкам тизими сифатида ишлаб чиқилади. Қардаки сиёсий буронлар бу тизимни тўсатдан вайрон қиладиган бўлса, бундай жойда кўп қувватлилар, истеъдодлилар, кучлиларига кун йўқ, улар қирилиб битади.

Инқилоб олиб келган ҳалокатни кўплар ижтимоий тенгсизлик учун интиқом деб талқин қилишди.

Катта қирғинбарот келтирган ҳалокатни эса туғма тенгсизлик учун олинган интиқом тарзида талқин қилмоқ керак.

— Нима учун! Биз ўз мамлакатимизга чин юракдан садоқат билан астойдил хизмат қилганмиз! Жуда катта фойда келтирганмиз! Бизнинг зиғирча ҳам айбимиз йўқ. Биз ҳеч кимнинг олдида ҳеч нарсада гуноҳкор эмасмиз! Бизни ўлдираётган экансизлар, бу билан ўз-ўзингизга даҳшатли зиён етказасизлар! — деб ҳайқаришган қатағон қурбонлари.

“Биз учун сизларни ёнимизда кўриб, топқирлигингизга, тиниб-тинчимаслигингизга, тез фикрлашингизга, биздан устун эканингизга чидашдан кўра мудҳишроқ зиён йўқ!” — деб жавоб беришлари мумкин эди камқувватлилар, агарда гапга чечан бўлиб, таҳлилий фикр юритишга қобил бўлганларида.

1937-1938 йилларидаги Катта қирғинбарот — агар XX асрдаги ягона қирғинбарот бўлганида ҳамки, кўп қувватли мурасчилар сиёсий тафаккурининг жамики тизими учун муҳиш учун мураккаб сабоқни қайта-қайта уқтиравергани каби, тарих ҳам ҳодисани неча маргалаб такрорлашдан қолмади!

“Звезда“ журналининг 1999 йил
5-сонидан олинди

Ибратли кўзгу

XX аср ўзбек адабиёти тарихи

Йигирманчи аср тарихи инсоният учун ибратли кўзгудир. Бу юз йиллик чексиз ва сирли, қувончли турли-туман, қарама-қарши воқеа-ҳодисаларга бой бўлди. Уларни маълум бир изчилликда тушуниш ва тушунтириш, муаммоларини аниқлаш ва ҳал этиш, қоронғу нуқталарини ақл зиёси билан ёритиш, уларга илмий адолат ва ҳолислик мезонларига кўра баҳо бериш муҳим вазифаларимиздан биридир.

Ҳаётнинг ўзи адабиётшунос олимлар олдида XX аср ўзбек адабиёти моҳиятини янгича тамоийилларига асосланган илмий-методик тадқиқини яратиш заруриятини кўндаланг қўйди. Бу улкан, маъсулиятли вазифани Н. Каримов, С. Мамажонов, Б. Назаров, У. Норматов, О. Шарофиддинов сингари таниқли олимлар жамоаси бажарди. Олий ўқув юртларига мўлжалланган “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслиғи ўқувчилар ва адабиёт мухлислари қўлига етиб борди.

Бадий адабиётни англаш осон эмас. Шу ўринда ғалатиноқ бўлса ҳам адабиётни табиий фан соҳаси билан қиёсловчи бир аксиомани айтиб ўтишни лозим кўрдик.

Кимда ким физикани тушунса, унинг учун бу осон соҳа.

Кимда ким физикани тушунмаса, унинг учун бу жуда ҳам қийин соҳа.

Кимда ким адабиётни тушунмаса, унинг учун бу жуда осон-енгил соҳа.

Кимда ким адабиётни тушунса, унинг учун, бу жуда қийин соҳа.

Қолаверса, назарийдан фарқли ўлароқ амалий физикада турли тажрибалар учун моддий жисмлар мавжуд. Ва ёки турли физикавий ҳодисаларни ўлчаш учун махсус асбоб ускуналар бор, физикавий ўлчов бирликлари оғирлик килограмм билан, масофа метр, километр билан, босим, босим манометр билан, ток кучи амперметр билан, об-ҳаво термометр билан ўлчанади ва ҳ.к.

Бадий адабиётда эса инсон туйғулари даражасини, об-ҳавосини, ҳажми ёки вазнини ўлчайдиган махсус асбоб-ускуна йўқ. Китоб — моддий, саҳифалар қоғози ёки сўзлар сиёҳи моддий. Аммо ҳарфлар, сўзлар, жумлалар ва умумий матн моҳиятига жойланган бош ғоя, ҳис-туйғулар ифодаси кўзга кўринмайди.

Адабиётда, “ўтда ёнмайди, сувда чўкмайди” (И. Гаспринский), ўз моҳиятида ҳақиқатнинг муайян қирраларини акс эттирган асарларни йўқ қилишга ҳеч кимнинг кучи етмайди. Ҳақиқатгўй, эркпарвар, миллатпарвар ижкорнинг даъвати, хитоби ёки гўзал санъати даврлар ўтиши, сиёсатнинг эврилиши билан яна ўз ўрнига қайтади; яна ўз букилмас қадрини тиклаб, инсониятга завқ-шавқ улашишда давом этади...

“XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслигида ёритилган айрим ҳодисалар бунинг мисолидир.

30-йилларнинг охири фикрчан зиёлилар, истеъдодли ижодкорлар учун жуда оғир келди. Миллат манфаати, диний эътиқодини ҳимоя қилган адиб, олим, раҳбар, борингки, сиёсатнинг шафқатсиз довулига учради. Жисман йўқ этилди. Ҳаққоний ёзилган, ҳақ гап айтилган асарлари таъқиқланди. Миллатимизнинг фахри-ғурури

бўлган ёзувчи, шоирларнинг номлари дарслик китобларидан ўчириб ташланди. Аммо ўз бадиий асарлари билан XX аср ўзбек бадиий-миллий тафаккурининг юксалиши учун хизмат этган бу улуг зотлар яна миллат бағрига қайтди. Аввал Абдулла Қодирий ўз қадрини тиклади. Ва ниҳоят Беҳбудий, Чўлпон ва Фитратлар яратган асарлар ўзбек китобхони қўлига етиб борди.

“XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслигида қатоғон даври ижодкорларнинг адабий ижодига кенг ўрин берилгани таҳсинга сазовор фазилатдир. Мазкур китобнинг асосий қиммати, янгилиги ҳам айна шу нуқтада кўринади.

Дарсликда Беҳбудийнинг ижодий фаолияти ҳужжатлар асосида анча батафсил ёритилган. Хусусан, унинг жадидчилик ғоялари илгари сурилган асарлари тўғри талқин этилган. Диний ва дунёвий илмларни баробар ўрганишга даъват қилиш Беҳбудий дунёқарашида муҳим ўрин тутди. “Падаркуш” драмасидаги Мулла ва Зиёли образлари ҳам ана шу нуқтаи-назардан таҳлил этилган. Дарсликда асосди, ҳолис илмий таҳлил усули етакчилик қилади. Беҳбудийнинг ўлими хусусида шундай сатрлар ёзилган: “... Бухоро амири Олимхоннинг одамлари 1919 йил 25 мартда Қаршида Бухбудий ва унинг дўстлари Мардонқул Шомухаммад ўғли ва Мухаммадқул Ўринбой ўғлини тутиб олишиб, зиндонга ташлайдилар ва қатл этидилар” (77-бет). Айна замонда Беҳбудийнинг ким томонидан ўлдирилгани юзасидан матбуотда нисбатан бошқача фикрлар, яъни Беҳбудий Бухоро амири томонидан эмас, балки большевик жосуслар тарафидан қатл этилди, деган фикр илгари сурилди. Бу ўринда масалага аниқлик киритиб, қайси тахмин тўғрилиги айтиб ўтилса, фойдадан ҳоли бўлмас эди.

Дарсликда яна бир машҳур адабий сиймо — Фитрат ижоди ҳам кенг ёритилган. Унинг ижодини ўрганиш босқичлари ҳақида тўғри тасаввур берилган бўлиб, бу талабалар учун ниҳоятда фойдалидир. Фитратнинг ижодий ва амалий фаолияти ниҳоятда мураккаб. Биз Фитратнинг ислом асослари (“Мунозара”, “Ҳинд сайёҳи”, “Раҳбари нажот”) ёки туркий миллатнинг бирлиги хусусидаги қарашларида юрт манфаатларини қаттиқ ҳимоя қилувчи туб ислоҳатлари тарафдори бўлган адиб сиймосини кўрамиз. Аммо унинг ижодида доимо мунозара, баҳсларга сабаб бўладиган жиҳатлар ҳам бор. Бу Фитратнинг “Қиёмат”, “Шайтоннинг тангрига исёни”, “Зайд ва Зайнаб”, “Меърож”, “Заҳронинг иймони” каби асарлар талқинига тааллуқлидир.

“Фитратнинг диний мавзудаги асарлари” номли мақоласида адабиётшунос Бойбўта Дўстқораев бу ҳикояларга нисбатан батафсил тўхтатилган ва ўз нуқтаи-назарини тақдим этган эди. (“Миллий Уйғониш” тўплами, Тошкент университет нашриёти, 1993 йил, 51-64 бетлар). Олим бу ҳикояларда ёзувчи диний ақидаларнинг бемаънилиги устидан кулади, деб таъкидлайди.

Дарсликдаги “Қиёмат” талқини билан Б.Дўстқораев фикрлари орасида тафовут сезилади. Дарсликда Фитратнинг “Қиёмат” ҳикояси рамзий, кўчма маъноли асар сифатида қаралади. “Нариги дунё”ни восита қилган Фитрат ижтимоий ҳаётдаги бемаъниликлар устидан кулгани айтилади.

“Шайтоннинг тангрига исёни” асари талқини ҳам шундай: кимдир уни даҳрийлик адабиётининг олий намунаси, бошқа бир олим мустабид тузумига исён, учинчи тадқиқотчи инқилобдан огоҳлик деб баҳолаган.

Модомики. Фитратнинг “Қиёмат”, “Шайтоннинг тангрига исёни”га ўхшаш асарлари ҳақида бир неча талқин мавжуд экан, улардан ҳам талабаларни хабардор қилиш лозим кўринади. Бундай асарлар талабаларнинг фикрлаш қобилиятини ўстиради, адабий-илмий баҳс-мунозараларга мойиллик уйғотади.

20-30 йилларда ёзилган Фитратнинг “Адабиёт қондалари” (1925), А. Саъдийнинг “Амалий ҳамда назарий адабиёт дарслари” (1925), “Ўзбек буржуа адабиёти” (1936) сингари айрим дарслик қўлланмаларда Абдулҳамид Чўлпон ижодига кенг ўрин ажратилганини кўрамиз. Аммо 1937 йилдан то 1999 йилга қадар ёзилган ўзбек адабиёти тарихи дарсликлариди бу оташин шоирнинг номи ва асарлари фақат қора бўёқлар, туҳматона ва ғайриилмий сифатлар билан тилга олиб келинди. Мазкур дарсликда Чўлпон ижоди, дунёқарашининг шаклланиши, шеърляти, драматургияси ва насрий асарлари нисбатан яхлит ва батафсил ифодаланган. Му-

ҳими шундаки, Чўлпоннинг шўроларга ишончи-ю, улардан бешиши, “миллатчи”-лиги ҳам барча-барча хусусияту фазилатлари жуда холис баҳоланган.

Зотан, адабий сиймоларнинг бир қиррасидан иккинчи томонига эътибор бермаслик каби ҳолатлар илмий холислик мезонларига муносиб келмайди.

“XX аср ўзбек адабиёти тарихи” да адабиётимиз тарихидаги энг гўзал асарларни моҳияти образлар дунёси ва поэтик оламини теран очиб беришга, адабий сиймоларнинг ҳаёт йўлини бўяб-бежамай, ўз ҳолича кўрсатиш тамойили яққол сезилади.

Абдулла Қодирий ижодига ёндашувни кўздан кечирайлик. 80-йилларда нашр этилган дарсликларда давр мафқурасига мослаб, ёзувчи дунёқарашида ёки “Ўтган кунлар”дек дилбар романида “айрим нуқсонлар” борлиги, (гарчи бу фикрнинг замини жуда заиф бўлса ҳам) айтиб ўтилар эди. Албатта, унинг мустабид тузум жаллодлари томонидан қатл этилгани борасида оғиз очилмас эди. Мазкур дарсликда эса адолатсиз, жараёнлари ва ёзувчи устидан чиқарилган ноҳақ ҳукм ижроси архив манбалари асосида баён этилган.

Қодирий ижодига муносабат юзасидан бир истакни айтиб ўтиш жонз. Ойбекнинг “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” рисоласи 1936 йилда ёзилган. У адиб асарлари “Ўн томлиги”нинг 9-томига бир қадар таҳрир қилинган ҳолда киритилган. Кейинги манбада Ойбекнинг 60-йиллардаги қарашлари ўз ифодасини топган. Модомики, рисоланинг 1936 йилда ёзилгани эсланар экан, айнан ўша биринчи манбага таяниб фикр юритиш лозим эди.

Дарсликда Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ижодининг илгари қадр топмаган, балки танқид этилган қирраларига эътибор қаратилгани ҳам ибратли ҳодисадир. 20-йиллар адабиёти об-ҳавосини Чўлпон шоир, Қодирий носир, Фитрат қомусий олим сифатида белгилаб туришини ҳис этамиз. Х.Х.Ниёзий 20-йиллар муҳитида кўпроқ драматург сифатида ўз истеъдодини намоян қилди. Таассуфки, адибнинг драматург сифатидаги фаолияти, айнан шу жанр талқини негизидан келиб чиқадиган адабий-эстетик мезонлари дарсликда етарли даражада ўз ифодасини топмаган.дек таассурот қолдиради.

Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор ва бошқа адабий сиймолар ижоди хусусида 80-йилларнинг охирларида адабий-илмий жамоатчилик ичида турли-туман хуш-нохуш, илмий-ноилмий, асосли-асоссиз гап-сўзлар учраб қолган эди. Уларни ўринли-ўринсиз камситиш ва ижодидаги замонабоп, сиёсий мафкурабап ўринларни нуқсон сифатида бўрттиришга уриниш кайфияти юзага келган эди. Ҳайриятки, бу ўткинчи эпкин ўтиб кетди. Зотан, XX асрдаги адабиётимиз тарихини бу адиблар яратган “Қутлуғ қон” ва “Сароб”дек романлар, “Шум бола” ва ўнлаб ноёб ҳикоялар, гўзал лирик шеърларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Шу маънода янги дарсликда бу авлод вакилларининг ижоди аввалги дарсликлардан фарқли ўлароқ, нисбатан гўзал ва миллий либосда намоян этилганлигини алоҳида таъкидлаш керак.

Дарсликда Ҳамид Олимжон сиймосига бағишланган саҳифаларда шоирни “бахт ва шодлик” куйчиси сифатидагина эмас, балки инсон қалбидаги нозик ҳис-туйғуларни ниҳоятда майин ва гўзал тараннум этган ҳассос санъаткор сифатида кўрамиз. Дарсликда Ҳамид Олимжоннинг ҳар доим шеърят шайдолари қалбига сурур бағишлаб турадиган, йиллар синовиغا бардош бера оладиган ўнлаб шеърлари тилга олинган ва нозик таҳлил этилган.

Қулоғимга номинг кирганда
Қумлик каби ташна боқурман.
Сенинг жаннат водийларингдан
Наҳрлардай тўлиб оқурман.

“Ўлка” шеърда ўз ифодасини топган бу туйғулар изҳорига ёнма-ён, ҳақиқат мезонларига таянган муаллиф, иккинчи бир масалани ҳам эътибордан қочирмайди. Кўчирма: “Аммо шу билан биргаликда шу шеърда, умуман Ҳамид Олимжоннинг 30-йиллар лирикасида бўлгани каби иккинчи бир мавзу — “душманлар” мавзуи ҳам кутилмаганда қалқиб чиқади:

Билсинларким, йўлдошим бўлмас,
Кўзда ёши билан кулганлар.
Тиллари бор, ўзлари ҳаёт,
Лекин юрак-бағри ўлганлар.

Яна ўша маъшум шубҳалар. Яна ўша даврнинг уйдирмаларига ишонч. Софдил кишиларнинг бегуноҳ таҳқир этилгани ва этилаётгани шоирнинг ҳаёлига ҳам келмайди. Аксинча, у бу шеърни 1937 йил фожеалари авж олган кезларда даврнинг ижтимоий буюртмаси билан ёзар экан, ҳибсага олинган “халқ душманлари”дан фарқли ўлароқ, ўзининг ғоявий жиҳатдан соғлом эканлигини, ватан ва партияга садоқатини кўрсатишга ҳаракат қилади.

Ҳамма гап шундаки, ўша мудҳиш давр кўланкаси Ҳ. Олимжонни ҳам четлаб ўтмаган. 1937 йили Ёзувчилар уюшмасидан ўчирилган шоирни Чўлпон ва Фитратлар тақдири кутмоқда эди. Ана шундай фожеавий даврда у ўзининг ватан ва партияга чексиз садоқатини куйлаш билангина чекланмай, бу шеърда кечаги устозлар ва дўстлари билан “бир тан ва бир жон” эмаслигини, ҳатто унга ғоявий жиҳатдан ёт эканлигини таъкидламоқчи бўлган”. (247-бет)

Тан олиш керакки, бу сатрларни, бундай холис талқинларни қарама-қаршиликлар гирдобида қолган шоир руҳиятини теран ҳис этган ва ўша давр тала-тўпларини аниқ тасаввур қилган олимгина ёзиши мумкин. “Ҳамид Олимжон” бўлимида бундай нозик ҳис қилинган теран ва ҳаққоний таҳлиллар талайгина, зотан, Ҳ. Олимжон лирик шоир эди, поэтик тили бийрон ва туйғуларининг суврати ёрқин эди. Таҳлил ҳам шунга мос бўлган. Аммо дарсликдаги Ҳ. Олимжоннинг “Муқанна” драмаси юзасидан билдирган фикр, таҳлил ва талқин баҳслидек туюлади.

Муқанна аксар тарихий манбаларда сохта пайғамбар сифатида тасвирланган. Наршахий сингари тарихчилар Муқанна ҳаракатига бирёқлама баҳо бериб, уни лўттибоз сифатида тасвир этганлар. Ҳолбуки, Муқанна қўзғолони феодал жамиятининг турли-туман қатламларини ўзида бирлаштирган улкан халқ ҳаракати эди. Бу ҳаракат ўзидан юз йил муқаддам Ўрта Осиё ва Моварауннаҳр ерларига ўтқазилган ва сир эмаски, маҳаллий халқнинг қони билан суғорилиб турган Исломнинг ҳали нимжон ниҳолини таг-томири билан суғуриб ташлашига оз қолган”... (Дарслик 259-бет).

Қизиқ савол туғилади: биз IX-X асрлардаги Бухоронинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини тасаввур этишда Наршахий ёзган “Бухоро тарихи”— асаридан фойдаланамиз, Қутайбанинг ўлкани қандай забт этгани каби қимматли фактларни шу китобдан ўқиб оламизу, нега энди Муқанна мавзуси ёритилган саҳифаларга “бирёқлама баҳо” сифатида қараймиз?

Назаримда, биз ҳалигача Муқанна лақабли тарихий шахс фаолиятининг барча қирраларини, жамиятга тадбиқ этмоқчи бўлган барча ахлоқий тартиботларини тўла англаб етганимиз йўқ. Муқанна ким, деган саволга ҳозирда икки хил жавоб бор: 1. “Араб босқинчиларига қарши курашган халқ қаҳрамони”. 2. “Ўзини пайғамбар, ҳатто худо дея эълон этган кўзбўямачи, сеҳргар”.

Бир-бирини рад этадиган бу икки аниқловчи бир вақтнинг ўзида икки хил дунёқараши, икки хил эътиқодли кишилар орасида турлича баҳоланиши мумкин...

Назаримда, Ҳ. Олимжон драмасидаги бадиий образ либосини кийган Муқанна ҳамда тарихда сеҳргарлиги билан машҳур бўлган Муқанна ўртасида фарқ бор.

Драмада халқнинг “Кимсан ўзинг? Сен кимсан”, деган саволига Муқанна шундай жавоб беради:

Сизни босган жароҳатларга малҳам,
Агар худо керак бўлса, худо ҳам,
Одам ҳам мен, озодликдир шиорим,
Ҳурриятдир топинажак Оллоҳим!
Томиримда қолмагунча қатра қон,
Қуръонига топинмайман ҳеч қачон...
Менга келсин барча жабр кўрганлар,
Уни кўриб кўча-кўйда юрганлар.
Муҳаммади, Исоси ҳам ўзимман.
Иброҳими, Мусоси ҳам ўзимман.

Бу оташин ва куйфрона нутқ Наршахий ёзганларига мувофиқ келади. Табиийки, тарихчи Муқанна илгари сурган даъволарга ижобий баҳо берган эмас, шу сабабли ўрни-ўрни билан “оғзига тупроқ” деган бирикмани ёзиб ўтади.

Умуман олганда, бу тарихий шахснинг Ҳ.Олимжон қалами остида чиққан бадиий талқини ва айни чоғда драманинг дарсликдаги илмий талқини мунозарали бир масалага ўхшайди...

Таъкидлаш жоизки, “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” китобида янги бир нафас — мустақиллик даврининг нафаси аниқ сезилади. Ойбеклар авлодига мансуб адабий сиймолар ижодининг илгари таҳлилларига ўхшамаган янгича талқинлари, миллатнинг миллий қиёфасини ифодалайдиган асарларга эътибор берилиши, календарь шеърлар ва турли йўналишдаги қуруқ мадҳиялар ўрнига нафис лирик кечинмали мисраларнинг танлаб олиниши ва айниқса, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Тоғай Муроддек забардаст носирларимиз ҳамда Рауф Парфидек ноёб истеъдодли шоирнинг дарсликдан ўрин олиши фикримизни исботлайди.

Китобдаги ҳар бир сиймо ёки масалани алоҳида баҳолаш ниятимиз йўқ. Зотан, унда юқорида кўрсатганимиздек, баҳс-мунозарага сабаб бўладиган айрим нуқталар ҳам бор.

Бироқ, энг муҳими, олимларимиз XX аср ўзбек адабиётининг мураккаб йўли, тамойиллари ҳақида теран мазмунли дарслик яратганлар. Бу машаққатли илмий-педагогик изланишлар самарасидан узоқ йиллар баҳраманд бўламиз.

*Баҳодир КАРИМОВ,
филология фанлари номзоди*

Владимир КУНИН

Балойи нафс

Қисса

ИККИНЧИ ҚИСМ

Швециядаги Универсам билан унвермагнинг антиқа умумлашмаси бўлган “Сторгмаркнада” дан чиқиб келаётганимизда таниш-билишлардан бирортаси дуч келишини бир ярим йил мобайнида қанчалар орзу қилмадим!

Бу маҳобатли дўконга келиш мен учун ҳар гал байрамга айланиб кетади!

Йирик ойнабанд эшиклар ўз-ўзидан очилди-да, миттигина ёқимтой “Вольво-343” енгил машинам ёнига бораман. Бу ерда доимий ҳамроҳим — япон лайчасини қўлимдан қўймайман. Кетимдан эса ялтироқ халтачаларга жойлаштирилган озиқ-овқатлар билан лиқ тўла аравагани гилдиратганча махсус коржомада дўкон хизматчиси бўлган болакай чиқиб келади.

Мен “вольво” гинамнинг юкхонасини очаман ва болакай Фросяга хушмуомалалик билан тегажоглик қилганча харид қилинган егуликларни аравачадан машинамга эҳтиётлаб жойлаштиришга тутинади.

Ҳаммасини жойлаб бўлгач, машина юкхонасини оҳиста ёпади-да, хиёл таъзим билан калитни менга тутқизар экан, харидларим учун миннатдорчилик изҳор этади. Мана шу жойга келганда бизлар кўришмаган кейинги ҳафта мобайнида бўйи яна ҳам чўзилиб, яна ҳам тўлишганини, эндиликда эр кишидай бўлиб қолганини албатта, таъкидлайман. Ва унга икки крона тутқазаман. Бизлар хайрлашамиз ва мен ўз машинам рулига ўтираман.

Шведча валақлаш ва машина бошқаришни жуда тез ўрганиб олдим ва бу болада ҳеч қандай қийинчиликка учраганим йўқ.

Бизнинг уйимиз Стокгольмдан йигирма километр масофада, шаҳар яқинидаги Салем қишлоғининг ёнгинасида, Швециянинг жанубига олиб борувчи Е-тўртинчи шоҳкўчасидан беш юз метр ичкарида жойлашган.

Кичик шаҳарлар ва йўл бўйидаги қишлоқлар аҳолиси одатда бир-бирларини номма-ном танийдилар ва деярли ҳамиша ҳайрихоҳ бўладилар.

Шу боис Салем қишлоғидаги шоҳ кўчанинг ёнгинасида жойлашган қуйиш шаҳобчасининг хизматчиси дарҳол менга қичқиради:

— Хайрли тонг, Ларссон хоним!

— Салом Мартин! Рея аллақачон дўконни очгандир?

— Еттидаёқ очган. Ларссон хоним, кириб гаплашаверинг. Мен ҳаммасини қилман-да, машинани қаҳвахона ёнига олиб бориб қўяман.

— Салют! — деди мени остонада кўрибоқ Рея. Ҳаммаси жойидами?

— Жойида! Ўзинг қалайсан?

— Чаккимас. Ҳар доимгидайми? — У йирик стаканни олди.

— Албатта. Ўзингга ҳам қуй.

— Раҳмат. Эдвардга қўнғироқ қилмайсанми?

Охири. Боши ўтган сонда

— Бўлмасам-чи.— Мен телефон ҳақини узатаман, Рея эса телефон апаратини мен томон суради-да, йирик стаканларни мен хуш кўрадиган ичимлик — кокос ёнғоғининг сути аралаштирилган ананас шарбати билан тўлатади.

Мен “Белитроник” фирмасининг телефон рақамини тераман.

— Лаббай? Муҳандис Ларссон эшитяпти.

— Ассалому алайкум, жаноб Ларссон, — русча гапирарканман, Рея бегона тилдаги гап-сўзларни ҳар доимгидай берилиб тинглайди. — Сиз билан Совет Иттифоқининг Балиқ саноати вазири ўртоқ Тютюкин гаплашяптилар.

— Салом, ўртоқ Тютюкин, — русча жавоб берди Эдик. — Сиз билан гаплашётганимдан жуда мамнунман. Нима хизмат?

— Биз бакрабалиқларни уй шароитида автоматик овлаш учун махсус дастурли мантупульяторни сизнинг фирмангизга буюртма бермоқчи эдик.

— Жуда соз! Буюртмангизни қабул қиламиз, ўртоқ Тютюкин.

— Сиз меҳнат ҳақингизни қайси пулда тўлашимизни хоҳлар эдингиз, жаноб Ларссон? Кронадами? Доллардами? Сўмдами?

— Гап шундаки, ўртоқ Тютюкин, афсуски, жаҳон валюта бозорида швед корхонаси билан америка долларининг баҳоси ўзгариб турибди. Рус рублининг қиймати эса барқарор. Шунинг учун, ўртоқ Тютюкин, мен рус рублини афзал кўраман. Сизга ҳам шуниси маъқулми?

— Уйга эртaroқ келишининг ўзиёқ мен учун кифоя, жин урсин! Гаражда яна чироқ ёнмаяпти, машинани олиб чиқиш учун кирганимда афтимни бузиб олишимга сал қолди!..

— Шўрлик ўртоқ Тютюкин! Бечора қуёнчам!.. Яна Реянинг қаҳвахонасида заҳардан ҳам қиммат кокос сути аралаштирилган буламиқни ичяпсанми?

— Соғлиқ ҳаммасидан ҳам қиммат, — дейман унга. — Эдинька! Бугун эртaroқ келгин... Фрося билан қанчалар зерикаётганимизни билсайдинг?

— Яхши, яхши. Якшанбага меҳмон чақириб қўйганмиз ёдингдами?

— Ҳозиргина “Стромаркнада”дан келаятман. Ҳаммасини харид қилдим.

— Ақллигинам! Реяга салом айт. Ўпаман.

Мен телефон гўшагини қўяман-да, шарбат тўла стаканни кўтараман.

— Чин-чин, — дейди Рея ва биз шарбатни хўплай бошлаймиз. — Эдвард билан русча гаплашишларингизни ёқтираман-да.

— Қанчалар бўлмагур нарсалар ҳақида гап сотишимизни билганингда эди, — куламан мен.

— Нима фарқи бор. Рус тилининг жарангдорлигини яхши кўраман.

Қаҳвахонага Мартин кириб келади ва машина калитини менга тутқазади.

— Ҳаммаси жойида, Ларссон хоним. Сизнинг ҳисобингизга ёзиб қўйдим.

— Ташаккур, Мартин. — Мен дераза ортига келтириб қўйилган митти енгил машинамга назар ташлар эканман, бесўнақай фургонли йирик юк машинаси дизель ёқилғили алоҳида колонка ёнига келиб тўхтаганини кўрдим.

Бутун фургон бўйлаб узунасига “Совтрансавто” дея зангори ҳарфлар билан ёзилганди...

Бир кўтаришдаёқ стаканни бўшатдим. Мартинга чой пули узатдим, Реяга ҳам пулни тўладим-да, Фросяни қўлимга олиб, қаҳвахонадан чиқдим. “Вольво”гинамга чиқишга эндигина чоғланган ҳам эдимки, россиялик ҳайдовчи Мартиннинг ҳам-касабаси — дизель колонкадан ёнилғи қуядиган кимсага харитани кўрсатганча ниманидир сўрамоқчи бўлаётганини кўриб қолдим. У ҳайрон бўлгандай елка қисарди.

Йигитга ёрдам бермасам виждоним қийналадигандай бўлди. Уларнинг яқинига бордим ва (майнабозлик ҳам эви билан-да!) озгина ҳунар кўрсатгим келиб қолди.

— Бу йигитга нима керак экан, Эйнар? — сўрадим шведчалаб.

— Салом, Ларссон хоним, у немисча гапиришга уринаяпти-ю, бироқ гапларини фақат Жанубий Африкадагина тушунишлари мумкин.

Рус ҳайдовчиси ўттиз уч ёшлар атрофида, лаънатининг қадди қомати келишгангина, биринчи май плакатидан ҳозиргина тушиб келгандай!.. У менга мутлақо тушуниб бўлмайдиган тарзда немисчалаб мурожаат қилди. Ва йўллар харитасини узатди.

— Етар, — дедим мен унга русчалаб. — Немисчани қойиллатиб гапираркансан. Нима гап ўзи?

У аввалига анқайиб қолди ва ҳайрон бўлганча деди:

— Русча жуда яхши гапираркансиз...

— Мен шунақа жуда қобилиятлиман. Қаерликсан?

— Ленинградлик. Сиз шу ерликмисиз?

Шунақа десак ҳам бўлаверади. Ленинградда қаерда яшайсан?

— Сиз, эҳтимол, билмассиз. Фан проспектида.

Хушёр тортдим:

— Қайси уйда?

— Нима аҳамияти бор? — кулди у. — Айтсам айтақолай — ўттиз учинчи уйда...

Мен хиёл ортга чекиндим-да, машинанинг олдинги номерига назар ташладим.

— АВЕ-51-15 ва ҳаммасини тушундим:

— Демак мен ҳар гал айни сен жин ургур туфайли ўз уйимнинг олдиғача енгил машинада бора олмаган эканман-да!..

Фросяни кўтарганимча “Сторгмаркнада” — Салем қишлоқчасидаги дўконнинг кийим-кечаклар билан савдо қилинадиган иккинчи қавати бўйлаб елиб югурарканман, Витя хилма-хил лаш-лушларни аранг кўтариб, ортимдан зўрға етиб улгурарди.

— Хотинингнинг бўксаси қанча? Айланасининг узунлиги-да.

— Мен қаёқдан биламан?! — жаҳли чиқади унинг. — Бўлди қил, Татьяна! Сен мени ўта ноқулай аҳволга солиб қўяпсан!..

— Вой аҳмоқ-эй! Йўқ, Витька, сен ҳақиқатдан ҳам аҳмоқсан, ана қулоқларинг айтиб турибди. Бу сарф-харажатлар мен учун хамир учидан патир ҳам эмас. Шундай экан нима учун сен ўз ҳамёнингдан сарфлашинг керак? Хотинингга манави шимни олмаймизми? Ленинградда ҳозир бунақасини биронта ҳам чайқовчидан тополмайсан! Қизингга ҳам шунақа камёб нарса харид қилайлик... Кейин хурсанд бўласан! Ҳамма анқайиб қолади — ҳозир бу жуда урф бўлган-да!

Кейин йўл бўйида жойлашган қаҳвахонанинг айвонида ўтирарканмиз, машиналаримиз — менинг митти “вольво” м билан унинг улкан “Вольво” си ёнма-ён туриб олганча, гўё бизларни кузатар эди. Стол остида эса ҳолдан тойган Фрося гингшир эди.

— Ўзимиздан фанер, грузин шароби, полиэтилен, торф олиб келамиз, — дейди у. — Бу ердан эса Хёхсенесдан металл кукуни, Эсловдан “Жигули”лар учун иситгичлар билан ойна олиб келамиз... Клиппандан инерцион хавфсизлик қайишлари, Гётеборгдан мана шундай “вольво”лар учун эҳтиёт қисмлар ташийимиз... — У ўзининг машинасига ишора қилди.

— Яна бирон нарса еб олсанг-чи, Витя, — оҳиста дедим унга.

— Шундоғам жуда сийлаб юбординг!

— Балки бир хўплам ичарсан?

— Нималар деяпсан, Татьяна! Ахир рудаман-а.

— Мен яна қиттай отмасам бўлмайди, шекилли, — шундай дедим-да стаканимга жин қуйдим.

— Шуни бекор қилдинг-да, Танька, — бош чайқади Витя. — Бу ернинг полициячилари бу борада юз-хотир қилиб ўтиришмайди!

— Қирқ йил қирғин бўлганда ҳам ажали етган ўлади, деган гапни эшитгансан-ку. — Мен стаканни кўтардим. — Сен учун. Ленинград учун... Хотининг, қизинг учун. Менинг ойим учун.

Мен ичдим ва негадир хўрлигим келди. Бироқ сир бой бермадим.

— Швецияга шу билан яна қачон келасан?

У ҳамёнидан “Совтрансавто”нинг фирма жадвалини чиқарди-да, бир оз таратдудлангач, деди:

— Агар ҳаммаси кўнгилдагидек бўлса, йигирма биринчи ёки йигирма иккинчида Стокгольмда бўлиб, “Викинг-Лайн” бандаргоҳидаги паромдан ўтаман.

— Шу тақвимни ҳада қилгин-а, — ўтиндим мен.

— Ма, олақол.

— Раҳмат... Раҳмат сенга, Витя.

— Раҳматнинг нима ҳожати бор!... Аксинча мен сенга миннатдорчилик билдиришим керак.

— Бемаъни гапларни гапирма. Бизлар харид қилган кўйлак ва туфлини ойма-га, кофтани эса келишганимиздай Лялькага берасан-да, ишларим жуда-жуда яхши эканини уларга айтасан...

Шу ерга келганда ўзимни тута олмай йиғлаб юбордим.

Уйда Эдикни кутар эканман, пирог пиширишга тутиндим. Америка мультфильмларини қўйиб, овозини пасайтирдим-да, тез-тез ишимни қила бошладим. Хамир ёйиш билан бир вақтда телеэкрандан ҳам кўзимни узмай дейман:

— ... бу қип-қизил анқовларнинг ҳаммаси четдан ёпирилганлар, келгиндилар эмасми! Кичик шаҳарчалар, туман марказлари, қишлоқлардан мўр-малхадай ёпирилишган... Москвага ёки бизнинг Ленинградга бокира оймқиз бўлиб келадилар. Аввалига техникумлар, педагогика билим юрти, савдо мактабларига кириб олишади. Маъзур тутасиз...

Стаканга бир оз жин қўйдим-да, тоник билан аралаштирдим. Икки-уч қултум ичиб, ёнимга қўйдим.

Бу “ҳунар” билан шуғулланадиган асил москвалик ва ленинградликлар нима учун нисбатан камлигини англаб етдим. Бизлар аслида ҳам бармоқ билан санарли даражада озмиз. Биз... Нима десам экан?... Биз табиатан лоқайдмиз. Ота-онамиз ёнимизда, уй-жойимиз муҳайё. Бирон бир нарсанинг ташвишини қилишимизнинг ҳожати йўқ.

Улар эса уй-жойи йўқ бедана, қаерга боришмасин — таралла бедод. Мен ойма-га ҳар хил ёлғон-яшиқларни тўқиб-бичишим керак: “дугонамникида қолиб кетдим...”, “метрога улгуролмадим...”, улар эса бирон бир кимсанинг олдида ҳисоб беришмайди. Ётоқхонасига тунагани келмади — бунинг кимга оғир-енгили бор? Мен уйдан чиқаётганимда ёғ суриб, бир бўлак нон ола кетаман, бу қизлар еб-ичиш ва бинойидай кўринишлари учун жон олиб, жон беришлари керак!..

Яна бир оз ичдим-да, хамир ийлашни давом эттирдим.

— Улар устаси фаранг бўлишлари керак! Мана ўзинг қара, ҳозир ҳамма соҳаларда — спортда, илм-фанда, ҳатто маъмурий соҳадаги энг юқори лавозимларга фақат вилоятлардан келганларнинг ошиғи олчи! Биз лаллайиб турарканмиз — улар олдимиздаги насибамизни илиб кетишяпти. Валютага юрадиган фоҳишаларнинг энг зўрлари кимлар? Ўта айёрлари, ўта очкўз, ўта зийраклари ким ахир? Ўшалар-да!.. Мана Кисуля. Маданият институтини тугатган. Сима Гулливер волейбол бўйича спорт мастери. Зинка Мелейко саксон саккизинчи модда бўйича қамоққа қаерда тушиб қолган эди? Университетнинг бешинчи курсидан, фалсафа факультетидан! Ваҳоланки, қайси бири Псковдан, яна биттаси Вологдадан, яна бири эса Череповецдан... Энг уддабуронлари орадан саноқли йиллар ўтиб-ўтмасидан уй-жойли ҳам бўлади, машина ҳам харид қиладилар, боз устига “кўк”идан керагича тўплаб ҳам қўйишга улгурадилар. Шаҳарни ёппа босишяпти-да!

Стаканни кўтардим, чироққа бир қараб олиб, яна бир хўпладим.

— Уларнинг ишни пухта қилишларини айтмайсизми! Ҳамма билан тил топишади... Ўзлари ҳам отнинг калласидай пул ишлайдилар ва бошқаларни ҳам қуруқ қўйишмайди. Керакли ўринларда пулнинг бетига қараб ўтиришмайди... Валютага юрадиган фоҳишалар кунига йўқ деганда элликдан икки юзгача сарфлашади! Албаттга, кунига қанча топишига қараб сарфлайди... Уларнинг орқасидан қанча текинхўрлар кун кўрадилар, дейсанми!.. Бошимдан ўтказганман, яхши биладим.

Хамирнинг тузини кўрдим — мазза-матра деган нарсанинг ўзи йўқ! Туз қидирдим — туздон бўшаб ётибди...

— Оббо, жин ургур-эй! Наҳотки туз тугаган бўлса?! Миям қурсин-а! Икки ҳафтадирки, туз олиш эсимдан чиқиб қолади? Шу ҳам иш бўлди-ю!..

Қўлимни артиб, пешбандни ечдим-да, ягона суҳбатдошимга юзландим:

— Етар, Фрося. Кечиргайсан. Тиланчилик қилмасам бўлмайди, шекилли. Қолганини кейин айтиб бераман...

Кунда-шунда ягона тингловчим Фрося думини ликиллашиб қўйди.

Ҳовлимиздан чиқиб, кўчани кесиб ўтдим-да, биринчи қават тагидаги гулларни суғораётган аёлга қичқирдим:

— Хельстрем хоним! Хельстрем хоним!.. Сиздан арзимас илтимосим бор эди...

Қўшним Хельстрем хоним шу заҳотиёқ сувни беркитиб, меҳмондўстлик билан жилмайди:

— Марҳамат, Ларссон хоним. Тортинмай сўрайверинг. Бажонидил!

Сўнг Эдик ишдан келди. Уни нималар билан овқатлангирмадим дейсиз. Албатта, ўзи шу кўрадиган карамли пирожкани ҳам маза қилиб еб олди. Ўзим эса даярли ҳеч вақо емадим, фақат анчагина тоник аралаштирилган жиндан хўплаб ўтирдим, холос.

— Пирожка жуда ширин бўлибди-да! — деди Эдик. — Назаримда, бўлим бошлиғи этиб тайинлашса керак.

— Яшшавор! — Кучсизгина дринкни тантанавор кўтардим. — Омадинг чопганидан шунақаям хурсандманки!..

— Бу сенинг ҳам омадинг чопгани ҳисобланади. Маошимни анчагина оширадилар ва биз ниҳоят...

— Совет Иттифоқига йўлланма харид қиламиз! — қувониб кетдим мен.

— Шундай қилсак ҳам бўлади. Бироқ мен навбатдан ташқари тарзда уй учун ижара ҳақи тўлаб қўйган бўлардим. Узоқни кўзлаб иш тутиб, шундай қилганимиз маъқул.

— Ахир Ленинградга боришни бусиз ҳам ярим йилдан буён орқага суриб келяпмиз-ку. — Мен хафа бўлганимдан салкам ярим стаканни симириб юбордим.

— Нотўғри гапираяпсан, — ранжиди Эдик. — Ўтган йили машина оламан деб хархаша қилмаганингда Россияга бориб келган бўлардик. Илтимос, ичишни бас қилгин.

— Мен ичаяпманми? Наҳотки шуни “ичиш” деб бўлса? Шунчаки тоник хўплайман, холос. Ишонмасанг, ичиб кўра қол!..

— Раҳмат, ичгим келмаяпти. Раҳмат, сенга айтдим-ку... Мен сенга ишонаман. асабингни бузма. Ва яна. Арзимас илтимосим бор: фрау Хельстремдан ортиқ туз сўрамагин. Умуман ундан ҳеч нарса илтимос қилма. Бошқаларидан ҳам. Ҳеч қачон. Ахир сенга неча марта айтишим керак — бизларда бундай таомилнинг ўзи йўқ. Бизнинг ташвишларимиз — фақат бизнинг ўзимизга тегишли, шу боис ҳеч кимга оғирлигимиз тушмаслиги керак...

— Вой, қанжиғ-эй! — ғазабландим мен.

— Гапим тугагани йўқ, — Эдик қатъий шундай дегач, тилимни тишлаб қолдим. — Фақат русларга хос дилбар самимийлигингни бу ерда бошқача тушунишлари мумкин.

Мен бир кўтаришда стаканни бўшатдим, столга тақиллатиб қўяр эканман, буюк ва қудратли рус тилида сайрай кетдим:

— Ахир мен бу қари қаргадан бир кафтгина туз сўрадим, холос!!! Виждон деган нарса борми ўзи унда?!

— Ҳар бир халқнинг миллий ўзига хос ҳислатлари бўлади, — Эдик ҳам русчалаб имкон борича босиқлик билан деди, бироқ энди мени тўхтатиш амримаҳол эди. Эҳтимол, кайфим хиёл ошиб қолган бўлиши ҳам мумкин...

— Жуда тўғри! Жуда ҳам тўғри!.. Урф-одатларингиз билан қўшмозор бўлмай-сизларми!.. Қўшнимдан бир овқатлик туз ёки бир бўлак нон сўрасам қандай бўларкан, деган фикр Ленинградда ҳатто хаёлимга ҳам келмаган бўларди! Ёки маошгача ҳеч тортинмай беш-ўн сўм сўрашим ҳам ҳеч гап эмас!.. Бундай миллий хусусиятингизга тупурганим бўлсин. Ҳаммангиз бир-бирингизга тишингизнинг оқини кўрсатиб, тиржайишга устаси фаранг бўлганингиз билан панд бериш учун пайт пойлайсизлар!

— Жаҳлинг чиқмасин, жонгинам, — оҳиста деди Эдик ва столдаги жин шишасини олиб қўйди. — Хафа бўлишингга арзймайди.

Тун бўйи гапимиз қовушмади. Эдик мутолаа қилди. Мен шипдан кўз узмасдим. Ёнимда Фрося мудраб ётарди.

Сўнг Эдик газетани бир четга қўйди-да чироқни ўчирди.

— Доктор нима деди?— деб сўради.

— Айтишича, менда қўрқадиган нарсанинг ўзи йўқ экан. Сени тиббий кўриқдан ўтказмоқчи...

— Шунақами? Қизиқ...

— Қизиқ-пизиғи йўқ. — Мен ҳам бошимдаги чироқни ўчирдим. — Эр билан хотин фарзанд кўришни истар экан, иккаласини ҳам тиббий кўриқдан ўтказиш керак.

— Мен бирон нарса дедимми, — мурасағўйлик билан шивирлади у ва мени бағрига босмоқчи бўлди.

Митти Фрося унга астойдил ириллади.

— Фросяни ёнингда олиб ётишинг шартмиди? — сўради Эдик.

— Кераги йўқ, Эдик... Бусиз ҳам жуда-жуда чарчадим, — дедим-да Форсяни бағримга босдим.

Эдик индамай ўрнидан турди-да, кўрпа-тўшагини олиб, бошқа хонага чиқиб кетди.

Фросянинг тумшугидан ўпдим-да, кўзимни юмдим...

Якшанба куни ҳовлимиздаги манзара чет фильмларини эсга соларди: бизни кига меҳмондорчиликка келганларнинг машиналари қаторлашиб турар, хотинлари ва бола-чақалари билан машина соҳиблари эса яйраб ўтиришарди: ҳаммасининг эгнида гард ҳам қўнмаган оппоқ кийим-кечаклар...

Аёллар тўр ўриндиқларга чўкишган, эркаклар эса Эдварднинг атрофида уймалашадилар.

Эдварднинг ўзи эса пешбад тақиб олганча кийик гўштидан кабоб пишираётир.

Фақат Гюнвальд оиласи келмаган эди, холос. Бирон сабаб билан кечиккан бўлишлари эҳтимолдан ҳоли эмас. Бўлса ҳам Стокгольмдан машинада оила аъзолари шошиб келаётгандир. Гюнвальд азбаройи бесарамжом эди, буни хотини Ела пайқаган бўлиши ҳеч гап эмас.

Бизнинг ҳовлимизга кириб келаверишда Гюнвальд кимгадир қаттиқ сигнал берди ва Ела ажабланиб унга тикилди:

— Сенга нима бўлди, Гюнт? Нима учун бунчалар асабийлашётганингни тушуна олмаяпман?

— Чунки қабуд маросимига кечикаяпмиз, бу ахир яхши эмас!

Ела хотиржам жилмаяркан, енгини мулойимлик билан силади:

— Азизим, ўз хотининг ва пушти камарингдан бўлган болаларингни рус фоҳишасиникига меҳмондорчиликка олиб бориш одобдан эмас.

— Ела, ўтинаман, бас қил... Тая — эски қадрдонимизнинг хотини, шунинг учун ҳам...

— Ленинградда сен ҳам у билан ётганмисан, азизим?

— Вой худойим-эй! Ахир неча марта айтишим керак...

— Тўшақда ўзини қандай тутади? — Ела сигарета тутатаркан, эрига қизиқсиниб қарайди...

Катталар ва болалар учун столларни меҳмонлар келишидан анча олдин тайёрлаб қўйган эдим. Россияда бўлган ҳар бир швед меҳмондорчиликни самоварсиз тасаввур қила олмайди. Шунинг учун самовар ҳам қайнатдим.

Эркакларнинг ҳаммасини Ленинградда ўтган кўрғазмалар чоғида таниб олгандим ҳисоб. Уларнинг аёллари билан эса шу ерда танишдим. Уй бекаси сифатида эндиликда ўн беш чоғли болалар билан овора бўлаётгандим. Улар тўрт ёшдан ўн иккигача бўлган чурвақалар эди.

Асабийлашганимдан бирон бир қизиқроқ фикр ҳаёлимга келмади, фақат арқон тортиш билан уларни машғул қилишни ўйлабман холос. Лекин боласи тушмагурларга айна шу керак экан. Мен болакайлар билан арқоннинг бир томони-

дан Гюнвальднинг тўнғич ўғли ва яна бир неча болалар бошқа томондан торта бошладик...

Ўйинга шундай берилиб кетибманки, атрофимда нима рўй бераётганини ҳам салкам унутаёзиман! Ваҳоланки, кайфи анча ошиб қолган Гюнвальд менга ҳирс билан тикилар, фирма директорларидан бири жаноб Туррелнинг атрофида эркаклар гирдикапалак бўлишар, Гюнвальднинг тўртинчи фарзандига ҳомиладор хотини эса бизнинг қалтис ўйинимизни кузатаётган экан. У тўқима оромкурсида ястаниб ўтирар, қўли толганда ялтироқ қоғозга ўралган музқаймоқни думпайган қорни устига қўярди.

— Қани тортдик!.. — далда бердим мен ўз томонимдагиларга. — Яни бир марта, я-н-а! Бўш келманглар!

Ва менинг жажжи шведларим ҳеч вақо англамасалар ҳам менга қўшилиб русча сўзларни такрорлашар, арқоннинг икки томонидан тортганча бутун ҳовли бўйлаб чир айланар эдик. Фрося эса оёқларимиз остида ўралишар, эси оғадиган даражада жон-жаҳди билан акилларди!

Аёллар бизларга қарсак чалишар, эркаклар эса ҳайқариб далда берган бўлишарди.

Буларнинг ҳаммаси шу билан тугадики, охир оқибат арқонни торта-торта, айлана-айлана ҳаммамиз аралаш-қуралаш бир жойга йиқилдик. Қийқириқ кулгу, бақир-чақир!.. Ютганлар қаёқда-ю, енгилганлар қаёқда билиб бўлмас эди?

Мен айқаш-уйқаш бўлиб ётган болакайлар орасидан аранг чиқиб олдим. Не кўз билан кўрайки, кўйлагимга қараб бўлмас эди — майсаларнинг ранги уриб, кўкариб кетган, кўкрагимда эса шапалоқдай жигарранг доғ.

— Даҳшат-ку! — дедим алам билан.

— Бу менинг шоколадим, — тушунтирди болакайлардан биттаси. — Йиқилаётганимизда оғзимдан чиқиб кетди.

— Ҳеч қиси йўқ. Ҳозир кийимимни ўзгартираман-да, сенга бошқа шоколад ола келаман.

Юқорида, ётоқхонада ифлос бўлган кўйлагимни тезгина ечиб, ёлғиз ички кийимда қолдим (бу ерга келиб сийнабанд тақмай қўйдим), жавонни очиб, ёзги жинси ва оппоқ кофтани олдим. Шу асно бир пайтлар беркитилган жин шишасига кўзим тушди. Қўлимга олдим — тагида озгина қолган экан — кўтариб қўя қолдим.

Ва зинадан кимдир кўтарилаётганини эшитдим. Бу ҳунаримни бир ками Эдик кўриши қолганди! Шишани каравот тагига тикдим-да қичқирдим:

— Сенмисан, Эдик? — ва ўгирилдим.

Ётоқхона остонасида кайфи ошиб қолган Гюнвальд Рённ пишиллаб нафас оларди.

Қўрқиб кетдим, жинсини олдим-да, кўкрагимни яширдим.

— Бу нима қилганинг?! Ҳозироқ чиқиб кет! Кўрмаяпсанми, кийимимни алмаштираяпман!.. — Ўзимни йўқотиб қўйганимдан ва қўрққанымдан русча гапираётганимни ҳам пайқамабман.

Бесўнақай Гюнвальд эшикни ёпди-да, мендан кўз узмай миқ этмасдан шимини еча бошлади.

— Нима қилаяпсан?.. — Мен ҳатто қичқира олмасдим. Ётоқхонамизнинг деразаси очиқ бўлгани учун боғдагилар эшитиб қолишлари мумкин эди. — Ҳозироқ бас қил!..

Унинг ёнидан ўтиб кетмоқчи бўлдим, бироқ тутиб олди-да, жинсини юлқаб ташлаб, ўпа кетди.

— Қўйиб юбор!.. Қўйиб юбор деяпман, газанда!.. Қўйиб юбор!..

— Ҳақини тўлайман!.. — шивирлади у ҳирс билан ва мени тўшак томон судрай бошлади. — Ленинградда тўлаганимдан ҳам кўпроқ берганим бўлсин! У ёқда қанча берганим эсингда бўлса керак, ахир?!

— Қўйиб юбор, ҳайвон! Ифлос!.. Лаънати!.. — У менинг қўлларимни қайирар, тамомила ҳолдан тойиб бўлгандим. — Наҳотки шундай қилиб бўлса?! Ахир сен менинг уйимдасан! Менинг уйимда!..

— Сен менинг уйимдасан! Менинг мамлакатимда!.. — ҳириллади у ички кийимга чанг соларкан. — Бу ерда яшаётганинг учун мендан қарздорсан! Эдвардни ким топиб берганди сенга!.. Ё ким эканинг эсингдан чиқиб қолдими?! Фоҳиша!!!

У мени каравотга итариб ташлади-да, шоша-пиша шимини еча бошлади. Бир дақиқа унинг чангалидан қутилганимдан фойдаланиб, қўлимни каравотнинг тагига юборганимни биламан, жиндан бўшаган шиша илиниб қолди-ку, бор кучим билан Гюнвальд Рённинг бошига солдим!

Шиша синиқлари гўрт томонга сачради. Гюнвальд бошидан қон оқаркан, ҳолдан тойиб, йиқила бошлади...

Сакраб ўрнимдан турдим, ётоқхона эшигини очиб, хушидан кетган гўрсўхтани зинанинг олдига судраб келдим — шунча куч қаердан пайдо бўлганига ҳайронман! — заррача раҳм қилмасдан зинадан пастга итариб юбордим. Пиллапоёлардан юмалаб пастга тушди-ю, ўликдай қотди-қолди.

...Бир дақиқа ўтиб, кийиниб ўзимни тартибга келтирган ҳолатда Гюнвальднинг бошидан минерал сув қўяр эдим. Минерал сувдан унинг боши ва юзидаги қон юки қизгиш кўпикка айланарди.

Кўзини очганида дастлаб Эдварднинг қўшотар ов милтигини ўқталиб турганимни кўрди. Милтиқ ўқланган, уни тинчитиб қўя қолишим ҳеч гап эмас эди!

— Шимингни тугмасини қадагин-да, гапларимга диққат билан қулоқ сол, ит эмган, — оҳиста дедим унга. — Минерал сув учун уйга киргансан. Ўзингни ёмон ҳис қилиб, йиқилиб тушдинг ва бошинг ёрилди. Эшитаяпсанми? Бошингни бехосдан уриб олдинг, уқдингми? Мабодо бир оғиз ортиқча гап айтадиган бўлсанг — отиб ташлайман. Менинг қўрқадиган жойим йўқ. Такрорла!

— Нима?.. — у ҳеч вақо тушунмади. — Нимани такрорлай?

— Такрорла деяпман лаънати: “Мен минерал сув учун уйга кирдим.

Негадир бошим айланди. Йиқилаётиб, нимагадир бошимни уриб олдим. Бошқа ҳеч нарса эслай олмайман”. Бўл тез! — Мен нақ пешонасини мўлжалга олдим.

— Гюнвальд милтиқнинг стволларидан кўз узмай гўлдиради:

— Минерал сув ахтариб уйга кирдим. Бошим айланди. Йиқилаётиб, нимагадир бошимни уриб олдим...

— Жуда соз. Энди шимингни тугмасини қадагин-да, шошилмай такрорла. Ҳозир бошингни боғлаб қўяман, — шундай дедим-да, биринчи қаватнинг очиқ ойнасидан ҳовли томон қичқирдим: — Эдик, Бенни! Бу ёққа, тез!..

Милтиқни Гюнвальддан узоқроқ, ўзимга яқинроқ жойга оҳиста қўйдим.

Орадан ярим соат ўтгач, ҳаммамиз — катталар ҳам, болалар ҳам — боғда савовар атрофида тўпланганча гўё ҳеч нарса бўлмагандай хотиржам суҳбатлашар эдик.

Боши ва қўли (зинадан айланиб тушаётганида жиддий лат еган кўринади) боғланган Гюнвальд соғ қўлида стаканни тутганча, безрайиб ўтирарди. Эдикдан бўлак ҳамма уни майна қиларди:

— Гюнвальд Рённ ҳеч ўзига ўхшамаяпти, — деди Бенни. — Илгари қанча бўлса ҳам қайтмас эди.

— Ва ҳеч қачон бундай аҳволга тушмасди, — унинг фикрига қўшилди Стиг.

— Йиқилиб қолиши ҳақида-ку, гап ҳам бўлиши мумкин эмасди, — гапга қўшилди Кеннет.

Ҳомиладор Ева Рённ Гюнвальднинг елкасини силар ва мамуният билан менга жилмайиб қўярди.

Эдвард бир неча марта хавотирланиб мен билан кўз уриштириб олмоқчи бўлди, лекин эътибор бермадим. Айбимнинг очилиб қолишидан қўрққаним йўқ — банд эдим, холос. Рённларнинг кенжаси тиззамда ўтириб олганча музқаймоқ ер экан, устимни ифлос қилиб қўйишидан хавотирланиб, диққат билан кузатиб ўтирардим.

— Муҳтарам дўстлар! Эдвард Ларссонни янги лавозим билан, қолаверса шундай дилбар хотини билан қутлайлик, — деди жаноб Туррел ва ҳаммасини англаб етгандай таассурот пайдо бўлди...

— Ҳа яна, Алла Сергеевна, у ёқда ҳамма ишлари жойида эканини айтиб қўйгин, деди! — деб айтибди Витя оймга.

Бу гапларни ойм кейин телефон орқали суҳбатлашганимда айтиб берди. Витя уни қидириб боргани, унга ҳам, Лялькага ҳам совға-саломларимни етказганини оқизмай-томизмай гапириб берди. Шунча гапларни гапирдилару, бир ярим ҳафтадан буён кўрпа-тўшак қилиб ётгани ҳақида оғиз очмадилар.

— Раҳмат сизга, Виктор! Лялканинг шаҳарда йўқлиги — жанубга дам олгани кетиб қолгани чакки бўлибди-да. Боши нақ осмонга етган бўларди!

— Балки ул-бул керакдир, Алла Сергеевна? Уйимдагилар — дала ҳовлига кетишган, қиладиган ишим йўқ... Эҳтимол дўконга ёки дорихонага чиқиб келиш керакдир? Тортинмай айтаверинг.

— Йўқ, йўқ, Витенька, нималар деяпсиз! Қўшниларим — Лялканинг ота-онаси ажойиб одамлар. Росту улар ҳозир Всеволжскага кетишган, боғдорчилик билан шуғулланадилар, лекин қаровсиз қолганим йўқ. Ҳолимдан хабар олиб туришибди.

— Шифохонага ётганингиз маъқул эмасмикан, Алла Сергеевна?

— Қўқисдан Танечка қўнғироқ қилиб қолса-чи? Эдик билан келиб қолишлари ҳам ҳеч гап эмас, йўқ, уйдан қимирламаслигим керак. Витя, унинг ранги-рўйи қанақа?

— Отдай. Юзидан мой томади. Тагида енгил машина...

— Бу ҳақда мактубида ёзган эди. Хатарли жойи йўқми, ишқилиб?

— Хавф-хатар ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Машинани жуда яхши бошқараяпти!

Кўча эшикнинг қулфи шиқирлайди. Калит қандай айланаётгани эшитилиб турарди. Витя саволомуз оймга назар ташлайди.

— Мени йўқлаб келишди, — жилмаяди ойм.

Эшик очилиб, Козел — оймнинг синфидаги мишиқининг айна ўзи кириб келади.

У сумкани полга қўйиб, эшикни яхшилаб қулфлаганидан сўнг калитни чўнтагига солди. Сумкани кўтариб, индамай ошхонага кириб кетди. Ва ошхонадан овозининг борича бақирди:

— Алла Сергеевна! Адельфин бизнинг дорихонамизда йўқ. Дорихонадагиларни топиб берасизлар деб икки оёғини бир этикка тиққанымдан кейин телефон орқали фақат Тихорецкда борлигини билиб беришди. Нарсаларни қўяманда, ўша ерга бориб келаман. Йигирма икки тийинлик батон ҳам олдим. Ўн олти тийинлигини талаб кетишибди. Бошқа нарсаларни ҳаммасини рўйхат бўйича харид қилдим...

— Юрочка! — чақиради уни ойм. — Бери кел. Танишинглар...

Козел хонага киради. Виктор ўрнидан туради-да, унга қўл узатади:

— Виктор Евдокимов.

— Козлов Юрий, — унинг қўлини олади Козел.

— Юрочка — ўқувчим. Виктор эса чет элларга юк ташийдиган ҳайдовчи. Бормаган мамлакати қолмаган ҳисоб, — дейди онам уларнинг иккаласи билан ҳам фахрланиб.

— Ошириб юбордингиз, Алла Сергеевна! — қизаради Виктор. — Демак, келишдик-а? Ўн тўққизинчида машинамга юк орта бошлайдилар, йигирма иккинчида у ёқда бўлишим керак. Мактубни почта орқали юбора қолинг, бизларга бу тамомила таъқиқланган...

— Албатта, шундай қиламан! Сиздан бусиз ҳам миннатдорман.

— Тезроқ соғайиб кетинг, Алла Сергеевна. — У оймга ҳиёл эгилиб таъзим қиларкан, Козелга имо қилади: — Кузатиб қўясанми?

Зинапояга чиқишганида Виктор ёнидан сигарета чиқаради. Козелнинг мўлтайиб турганини кўриб, унга ҳам сигаретадан тутади. Иккаласи ҳам чека бошлайдилар.

— Кампирнинг касали жиддийми? — сўрайди Виктор.

— Қанақасига у кампир бўлсин? — жаҳл билан туфлайди Козел.

— Кечирасан. Алла Сергеевнага нима бўлган?
 — Юраги сиқилаяпти, холос. Асадан. Ёлғизлик...
 — Буларнинг ҳаммасини сен қаёқдан биласан? — ажабланади Виктор.
 — Ердан чиққан қўзиқорин эмасман ахир. Қолаверса, қулоғим ҳам кар эмас: шифокорлар нима деяётганларини эшитаёпман.

Шундан сўнг жим қоладилар. Бир оздан сўнг Виктор сўрайди:

— Эҳтимол, пул керакдир?

— Бир иложини қилармиз.

Улар бир-бирларининг қўлларини сиқиб хайрлашадилар, Виктор зинапоялардан пастга тушиб кетади, Козел эса сигарета қолдиғини оёғи билан эзгилаб, тутунини қўллари билан ҳайдаган бўлади-да, бизнинг уйга қайтиб киради...

Эдик Столгольмга, ишга жўнаб кетишидан олдин эрталаб нонушта қилади. Мен елкамга ёнгил халат ташлаб олганча, гирди-капалак бўлиб у билан Фросяни овқатлантираман. Ҳовури чиқиб турган янги соғилган сут ва қора нонни айтмаганда одамнинг жонидан бўлак ноз-неъматларнинг ҳаммаси дастурхонда муҳайё!

— Жуда қора нон егим келаяпти-да... — антикаман мен.

— Сизникилар телекс юборишибди. Қўрғазмага таклиф қилаяптилар. Биз розилик билдирдик. Бундан катта наф кўришни мўлжаллаяпмиз.

— Ура! — қичқирдим мен.

— Мен ҳам жуда хурсандман. Бу иккалаамизнинг сарф-харажатларимизни икки баравар камайтириш имконини беради.

— Қанақасига?

— Мен ахир фирма ҳисобига бориб келаман-да.

— Ҳал бўлдимми?

— Эртага узил-кесил ҳал бўлади. Хўжайин бўлим бошлиқларини йигирма учинчида тўплайпти...

— Йигирма учинчига, дейсанми? Бугун йигирма иккинчими?

— Ҳа-да.

— Мен қанот боғлаб чир айланганча, қичқирганча ювиниш хонасига югураман:

— Мен ҳам сен билан бирга бораман! Соат тўққизда “Викинг-лайн” бандаргоҳида бўлишим керак!

Ювиниш хонасида апил-тапил бет-қўлимни ювар эканман, Эдварднинг ҳали совун кўпиги қотиб улгурмаган, ювилмаган соқол олиш чўткасига кўзим тушади. Жаҳлимни аранг босиб, чўтқани иссиқ сувга тутар эканман, зарда билан бақираман:

— Соқол оладиган чўткангни ювиб тозалаб қўйсанг, ҳақинг кетиб қоладими?!

Ювиниш хонасининг остонасида пайдо бўлар экан, қўлини сувга тутганча, бўйнимдан бўса оларкан, дейди:

— Ювишнинг нима ҳожати бор? Шу кўпикнинг ўзи билан эртага ҳам соқолимни олган бўлардим.

Е-4 шоҳқўчаси бўйлаб Стокгольм томон менинг митти “Вольво” амда елиб бораёпмиз. Машинани мен бошқариб бораёпман. Эдик ёнимда, Фрося эса ИКЕА савдо уйининг чоғроқ махсус қутгичасида орқа ўриндиқда талтайиб ётибди.

Йўлнинг орқа томонини кўрсатиб турувчи кўзгунинг ёнгинасида “Совтрансавто”нинг жадвали илинган. Унда йигирма иккинчи рақам қизил ҳошияга олинган.

— Мана кўрдингми, — дейди Эдик... — Битта машина икки ҳисса арзон тушади. Менинг “сааб”им ёнилғини бир ярим баравар кўп исроф қилишини ҳисобга олмаганда...

— Бу гап-сўзлардан кўнглим оза бошлайди.

— Ишдан нимада қайтиб келасан?

— Автобусда.

— Ё бориб олиб келайми?

— Йигирма километр у ёққа, йигирма километр орқага... йигирма у ёққа, йигирма бу ёққа, кераги йўқ.

— Иккинчи машинанинг кераги йўқми? — асабим бузила бошлайди.

— Бир йилдан буён қулоғингга танбур чертаяпманми?

... Ҳн дақиқа кам саккизда “Белитроник” олдига етиб келамиз. Машинамни фирманинг махсус ажратилган жойига ҳайдаб олиб кирарканман, Стиг, Бенни, Леннарт ва Эдикнинг ҳўжайини жаноб Туррель — ўша бизларникида меҳмондорчиликда бўлган — машиналарида кетма-кет келишларини ўз кўзим билан кўраман.

Ҳаммадан кейин Гюнвальд Рённ етиб келди. Боши ҳамон танғилган, қўли ҳам боғланган.

Леннарт, Стиг, Бенни ва жаноб Буррель ғоят хушмуомалалик билан саломлашдилар, Гюнвальд эса имкон борича биз томонга қарамасликка ҳаракат қилиб, машинаси эшигини тезгина беркитиб, дарҳол фирма эшиги томон йўналди.

— Фаришанинг нақ ўзисиз-а, Ларссон хоним, — мулозамат қилади Туррель. — Эд, хотинингиз билан хайрлашган заҳоти менинг ҳузуримга кириңг. Хайр, Ларссон хоним.

— Саломат бўлинг, жаноб Туррель.

Беш дақиқа ўтгач Эдикнинг юзидан бўса олдим-да, рулга ўтириб, секин-аста чорраҳа томон машинани ҳайдай бошладим. Светафор олдидан энди чапга бурилмоқчи бўлган ҳам эдимки, отам замонидан қолган шалоғи чиққан машина машинамнинг ўнг томонидаги эшигига келиб урилди-ку. Яхшиямки, тўғридан-тўғри урилмади, хиёл тегиб ўтди, халос!

Тутақиб кетдим! Менинг “вольвочкам”ни пачоқ қилишди, менинг арзанда машинагинамни!.. Машинадан шиддат билан тушиб, жаҳлим шунчалар чиққанидан Стокгольмнинг нақ марказида оғзи коски вайсақидай русчалаб аюҳаннос солаётганимни ҳам пайқамабман:

— Қайси гўрдан пайдо бўлиб қолдинг!!!

Шалдироқ аравадан фарқ қилмайдиган машинадан эса мен билан тенгдош (эҳтимоӣ хиёл ёши катта) жувон тушиб келди-да, у ҳам бақира кетди:

— Кўзинг кўр эмас экан, у ёқ бу ёғинга қараб юрсанг, ўлармидинг?!

Иккаламиз ҳам тошдай қотиб қолдик, чунки бир-биримизга айна русчалаб таъна тошлари отаётганимизни пайқаб қоламиз.

— Вой худойим-эй!.. — анграяман мен. — Қаерликсан?

— Москвалик, — жаҳлидан тушади рўпарамдаги жиннивой. — Сенчи?

— Ленинградданман, — дейман унга.

Шундан сўнг иккаламиз ҳиёбонда чекар эканмиз, менинг эшиги пачоқ бўлган, унинг олдинги ойнаси синган машиналаримизга термилиб ўтирардик.

— Сенга нима... Ошиғинг олчи — сени яхши кўрадилар, — маҳзун деди москвалик Верка. — Мен эса Москва “Интерконтиненталь” меҳмонхонасида ишлаб топганларимнинг ҳамма-ҳаммасини бир тийинигача унга қўшқўллаб тутдим. Фақат мен билан никоҳдан ўтиб, бу ерга олиб келишининг ўзиёқ шунчалар қимматга тушди. Бунисига нима дейсан?

— Йўқса, бу жойларни тушингда кўриб юраверардинг-да.

— Келганимиздан кейин, ажрашдик, у Гётеборгга — ўз юртига равона бўлди, мен эса шу ерда қолдим. Шундан сўнг ҳаммаси бошланиб кетди-ку... Мени дарҳол полицияда ҳисобга олишди — унга унча бер, бунисига бунча. Бу ернинг эркаклари жуда оз ҳақ тўлайдилар — пасткашлар... Биз келгиндиларни одам ҳисоблашмайди. Мабодо биронта исловатхонага жойлашиб олганимда-ку, ишларим юришиб кетарди-я. Бироқ ундай муассасаларга муҳожирларни олишмайди... Лаънатилар! Шунақа ҳам тенгсизлик бўладими!.. Буларнинг суюқоёқларига кўзинг тушгандир? Турқи тароватига қараб бўлмайди, бироқ ҳаммасининг “Мерседес”лари борлигига ўласанми. Алам қилар экан. Гамбургга жўнаб юборсам-микан, деяпман?... У ёқда, айтишларича, рус қизларининг яна бозори чаққонлашиб қолибди.

Унинг оби дийдасини тинглар эканман, мен ҳам унга ўхшаб чув тушиб қолишим ҳеч гап эмаслиги хаёлимдан кечди. Ҳар жойни қилма орзу, ҳар жойда бор тошу тарозу деган мақолни биламизу амал қилишга келганда...

- Бу ерда менга бир иш таклиф қилишди... — ўйчанлик билан деди Верка.
 — Агар келиша олсак — анча ўзимни тутиб олардим.
 — Қанақа иш экан? — хушёр тортдим мен.
 — Ишга ўхшаган иш-да, — чайналди Верка. — Ҳозирча бирон нарса дейишим қийин. Рози бўлсаммикан, бўлмасаммикан, ҳайронман... Ҳал бўлса-ку...
 У шундай дер экан, ишқилиб ҳаммаси жойида бўлсин-да, дегандай столга уриб қўйди. Ва менга синчковлик билан назар ташлади. Бироқ бизлар ортиқча гап-сўзлар қилиб ўтирадиганлар хилидан эмасмиз.
 Соатимга қараб олдим-да, ўрнимдан турдим. Верка ҳам ўрнимдан турди. Бу бахтиқарони бағримга босиб, икки юзидан ўпдим-да, дедим:
 — Майли, Верка. Мен кетдим. Қўнғироқ қилиб тур. Мен ҳам сенга қўнғироқ қиламан. Вақтинг бўлганида келиб тургин: сен учун эшигим ҳаммиша очиқ. Ул-бул пиширамиз, қиттай-қиттай қилармиз, қўшиқ айтамыз дегандай...
 — Қўнғироқ қиламан... — шошиб деди у. — Албатта, қўнғироқ қиламан!..

Фрося билан Стокгольм шаҳар ҳиёбонининг ёнидан ўтиб борарканмиз, эгарда гоз ўтирган чавандозларга, ранг-баранг машқ кийимларидаги қарияларга, уйқудан кўзлари шишинқираган болаларга кўзимиз тушди. Беш дақиқа ўтар-ўтмас “Викинг-Лайн” бандаргоҳи олдидаги катта майдонга етиб келдик.

Ҳали барвақт бўлгани учун майдонда машиналар жуда оз эди, шунинг учун “вольвочка”ни полициячилар нуқтаи назаридан ноқулай, бироқ паромдан тушиши билан Витянинг кўзи тушадиган жойга қўйдим.

Хельсинкидан паром келишига ҳали ўттиз беш дақиқа бор эди.

Фрося билан офтоб қиздирган асфальт йўлга чиқиб, аллақандай нарсага ўтириб олдим. Ва кўзларим тўрт бўлиб кута бошладим.

Кейин билишимча, айни мана шу ўттиз беш дақиқа эрим Эдвард Ларссон учун жуда қимматга тушган экан.

— Сизга муносабатим қандайлигини жуда яхши биласиз, Эдвард, — жаноб, Туррель ўз хонасида Эдикка шундай мурожаат қилибди. — Фирмамизнинг ўта қобилиятли муҳандисларидан бири сифатида қадрлаганим учун бўлим бошлиғи бўлишингизни мен талаб қилгандим. Бироқ директорлар кенгашининг кеча кечқурун бўлган йиғилишида “Белитроник” вакили сифатида Ленинградга боришингизни мақсадга мувофиқлиги хусусида шубҳа билдирилди.

— Нима сабабдан эканини билсам бўладими? — сўрабди Эдик.

— Нима десам экан. Хуллас, хотини Россияда шубҳали ҳаёт кечирган одам Россияга вакилимиз сифатида боришига йўл қўйиб бўлмайди, деган қарорга келдик.

— Бизнинг вакилларимизга ким бошчилик қилади? — қизиқиб сўраган Эдик.

— Чамаси, Гюнвальд Рённ бошчилик қилади.

— Шунақа ҳам бемаънилик бўладими! — Эдик нафрат билан шундай деган-да, шефнинг хонасидан чиқиб кетган.

Вой худойим! Пароходга шунча кўп машина сиғиши мумкинлиги ҳатто хаёлимга ҳам келмаган.

Ярақлаган маҳобатли паромнинг ёнига улкан ҳарфлар билан “Силья Лайн” деб ёзиб қўйилган, боз устига денгиз йўлбарсининг сурати чизилганди.

Унинг улкан дарвозаси очилиб, энгил машиналар кетма-кет чиқиб келяпти, дейсиз, охири кўринмайди-да. Тахминча, мингтагача энгил машина паромдан тушган бўлса керак!..

Уларнинг кетидан эса баҳайбат мамонтлардай фургонларини эргаштирганча оғир юк машиналари тушиб келдилар. Улар ҳам камида икки юз ёки уч юзта эди-ёв! Инглизларники, немисларники, французларники, полякларники, советларники... бандаргоҳ эмас, циркнинг нақ томоша майдонининг ўзгинаси!

Мен жуда қулай жойга ўрнашиб олган эканман — уларнинг ҳаммаси шундоқ рўпарамдан бирма-бир ўта бошладилар. Шундай бўлса ҳам Фросяни “Вольво” энгил машинанинг устига чиқариб қўйдим-да, ўзим ҳам яхшироқ кўзга ташлашни учун ҳалиги нарсанинг устига чиқиб олдим.

Ҳайдовчилар турли тилларда менга гап отишар, мен эса эътибор бермасдим. Мен “ўзимнинг” машинални кутаётгандим.

Наҳотки келмаса, деган фикр хаёлимдан ўтиши биланоқ йирик юкмашиналаридан бири чироқларини бир неча бор ўчириб-ёқиб, уч марта қисқа-қисқа сигнал берганини эшитдим. Унинг рақамларига қарадим— АВЕ- 51-15! “Совтрансавто”!..

— Витя!.. Витенька!!!

51-15 рақамли машина катта йўлдан четга чиқиб, мен томон бурилди.

У баланд кабинасидан сакраб тушди-да, мени турган жойимдан кўтариб олди. Шу куйи анча туриб қолди. У мени ёш боладай кўтариб турар, мен эса бўйинлари, юзлари, кўзларидан, дуч келган жойидан ютоқиб бўса олардим...

Бир соатдан сўнг илк учрашувимизда ўтирган йўл бўйидаги қаҳвахонада қаҳвахўрлик қилардик.

Машиналаримиз яна бир-бирларига тикилиб турар, Фрося аввалги сафар бўлганидек бу гал ҳам столнинг тагида тимирскиланарди. Бу гал фақат қаҳва билан қаноатланганим учун ниҳоятда хушёр эдим. Столда Ленинграднинг юмалоқ жавдар нони ётарди.

— Всеволжскдаги қўшниларилинг бор-ку, боғдорчилик билан шуғулланадиган...

— Биламан.

— Шуларнинг қизи жанубда дам олаётган экан.

— Ойимнинг аҳволи яхшими?

— Алла Сергеевнага бир болакай кўмаклашяпти. Дорихонага бориб келиш борми, дўконга югуриш борми, ҳаммасини қиляпти.

— Яна қанақа болакай? — ажабландим мен.

— Болага ўхшаган бола-да. Ўн олти ёшларда. Ойингнинг ўқувчиси. Козлов Юрами-ей?

— Столдан йиқилиб тушишимга сал қолди:

— Козёл!!! Бу ёғи неча пулдан тушди!...

— Балки ростдан ҳам Козёлдир, бироқ ҳақиқий ўғил бола экан. Ойингнинг суянгани ҳозир шу бўлиб турибди.

— Ходима қиз олдимизга келди:

— Яна бирон нарса керак эмасми, хоним? — Шундай дер экан столдаги жавдар нонга ажабланиб қаради.

— Яна қаҳва ичасанми? — Витядан сўрадим.

— Етади, раҳмат. Турақолсак бўларди. Гётеборггача яна беш юз чақирим йўл босишим керак.

— Яна бирон дақиқа сабр қилгин, — ўтиндим мен ва қизалоққа шведчалаб дедим:— Бир блок энг яхши Америка сигаретасидан олиб кел. Бир марта фойдаланадиган чақмоқтош ҳам борми?

— Бор, хоним. Қанақа рангли бўлсин?

— Ҳар хил ранглисидан.

— Битга филофда ўн дона.

— Битга филофдагининг ҳаммасини берақол.

— Кечирасиз, хоним. Манови нима? — Қиз шундай савол бериб, юмалоқ қора нонга имо қилди.

— Рус нони, — кулдим мен.

— Ширинми?

— Жуда ҳам. Татиб кўрасанми?

— Йўқ, йўқ, нималар деяпсиз. Ҳозир сигареталар билан чақмоқтошларни олиб келаман.

У кетди ва биз яна бир оз жим ўтирдик. У кўзимга оловдай кўринар, умрим бино бўлиб биронта кимса менга бунчалар ёқмаганди! Унга бор гапни айтиб қўя қолдим:

— Менга шунчалар ёқяпсанки, умрим бино бўлиб ҳеч кимни бунчалар ёқтирмаганман!

— Сен ҳам менга ёқяпсан, — деди у. — Оловдай кўриняпсан.

— Жин урсин... Илгари қаерларда юрган эдинг, Витя?..

— Сен қаерларда юрган эдинг?

— Мен шунақа тубанликда эдимки, ҳатто эслашга ҳам юрагим бетламайди.

— Ундай бўлса, эсламай қўя қол.

— Қани бунинг иложиси бўлса. Эсламайман дейман-у...

Ходима қиз келди, бир блок сигарета ва ранг-баранг чақмоқтошлар билан бирга ҳисоб-китоб варағини ҳам столга қўйди. Мен ҳаммасининг ҳақини тўлаб, жавдар нонни сумкага солгач, Фросяни қўлимга олдим ва машиналаримиз томон йўл олдик.

— Мана буларни Козелга бериб қўй,— сигареталар ва чақмоқтошларни Витяга узатдим.— Ойимга ҳеч нарса бериб юбормайман— яқинда ўзим бораман. Машинанинг кабиначига қўйган пакетни эса Ракова кўчасидаги ўн бешинчи уйга олиб бориб берасан. Манзилни ёзиб қўйганман. Муסיқали комедия театри билан Пассажнинг оралиғида. Менинг отамга берасан. Унинг оёғи оғрийди— ҳамиша совуққотади. Пакетда отамга иссиқ пайпоқ ва болалари учун ул-буллар бор.. Келишдикми?

— Келишдик.

— Эркалигим ҳаддидан ошиб кетган бўлса, узр. Сендан бошқа нажоткорим бўлмаса, нима қилай...

— Қўйсанг-чи шу гапларни. — У мени меҳр билан ўпа бошлади.

Ўзимни ҳушдан кетиб қолгандай сездим.

— Аравангга чиқа қол,— бўғилиб дедим унга. — Седертельегача беш чақирим кузатиб қўяман. Ана шу ердаги кечувда қоламан, сен эса тўхтамай Гётеборгга кетавер. Сенга “хайр” дегандай қўл силкийман.

Шундай қилганимиз маъқул...

Биз ҳамма машиналарни қувиб ўтиб, катта йўлда елиб борардик. Олдинда мен, кетимда— Витя.

Рўпарамизда ҳеч қандай машина кўринмаганда тезликни пасайтирардим-да, Витянинг машинаси билан ёнма-ён, унинг чап томонида елиб борардим. Олдимизда машина кўринди деганда яна тезликни ошириб, олдинга ўтиб олардим...

“Седертелье” дея кўк ҳарфлар билан ёзилган лавҳа тегидан ўтишимиз билан ўнг томонга бурилиш чироғини ёқиб, йўлнинг четига, кечувнинг шундоқ олдига келганда машинамни тўхтатиб, ундан тушдим.

Витя тезликни камайтирди, чироқларни ёқиб-ўчирди, қаттиқ сигнал берди-да қандайдир эҳтиёт қисмлари олиш учун лаънати Гётеборг томон ўқдай ўчиб кетди!..

Мен ёқилғи қуйиш станциясининг қаҳвахонаси пештахтаси ортида ўтириб олгач, анбаҳ сути аралаштирилган ананас шарбати ичарканман, Реянинг ишлашини кузатардим.

— Мени ўзингга ёрдамчи қилиб олмайсанми,— беихтиёр оғзимдан чиқиб кетди.

— Машина ювишга эса Дания маликасини ишга таклиф қиламиз, шундайми?— Кулди Рея.— Ларссонни шундай йирик фирманинг бўлим бошлиғи этиб тайинлаганларидан сўнг сен ўз хусусий корхонангга эгаллик қилишинг керак. Мавкеинг шуни талаб этади!..

— Бунақа мавқега тупурганим бўлсин.

Рея пештахт ортидан телефонни олди.

— Эдвардга қўнғироқ қиласанми?

— Йўқ. Кайфиятим йўқ.

— Афсус,— Рея телефонни олиб қўйди. — Русча суҳбатларингизни тинглашни хуш кўраман...

Барибир русча гаплашишга тўғри келди. Телефон орқали ҳам, юзма-юз ҳам русча гаплашди. Кўнгилдагидек гап-сўзлар бўлмаган бўлса-да, русча гаплашишга тўғри келади-да...

Уйга келгач, юрагим сиқилганидан ўзимни қўйгани жой тополмадим. Аккил-

лайвермаслиги учун ҳатто Фросянинг думидан қасддан босиб олдим. Сўнг телефонлар ёзилган дафтарчамни олиб москвалик Веркага қўнғироқ қилдим.

Унинг телефонининг сўнги рақамини теришим биланоқ, телефон гўшагини кўтарса-да. Ҳатто қўрқиб кетдим.

— Алло, Верочка? Салом! Бу мен Таня Ларссонман, ленинградлик. Зайцева Татьянаман, эсладингми?

— Вой худойим! Танюша! Ҳозиргина сени эслагандим.

Менинг ҳатто нафасим тиқилиб қолдим— у билан шунчалик бирга сўхбатлашим келдики, нима билан ёрдам берсам экан, деган фикр ҳам ҳаёлимдан кечди.

— Ҳозир етиб келолмайсанми, Верка, — дедим мен. — Оз-оздан ичардик... Келақол. Қўшиқ ҳам айтаимиз. Илтимос.

— Танька! Гап бўлиши мумкин эмас!.. Қанот боғлаб ҳозироқ етиб борган бўлардим! Лекин эндигина бир жойга шайланиб тургандим. Сенга айтган ишим бўладиган бўлиб қолди. Бирон ҳафтага битта жойга бориб келишим керак. Қайтганим заҳоти уйингга борганим бўлсин! Қўнғироқ қилганингдан қанчалар хурсанд бўлганимни билсанг эди!..

— Аттанг, — афсусландим. — Аксига ичимга чироқ ёқса, ёришмаяпти...

— Хафа бўлма, Танюша! Қўнглингни кенгроқ қил! Қайтиб келсам, албатта, олдингга бораман... Бўпти, Танька! Кетяпман... Саломат бўл!..

Шу заҳоти телефон гўшагидан қисқа-қисқа товушлар эшитилди.

Шу асно Эдик ҳам ишдан келиб қолди.

Юрагим сиқилиб, тамомила эсим оғиб қолмаслик учун уйни росмана йиғиштиришга киришдим-да, чангютгични варанглатиб ишлатиб қўйдим. Эдик эса тишини тишига қўйиб янгиликларни тамоша қиларди.

Мен чангютгич билан унга ҳалақит берсам, у қилт этмай ўтириши билан асабимга тегарди— бу иккаламизнинг ҳам жаҳлимизни чиқарар, асабийлашётганимизни бир-биримиздан яширмасак. Бундай ҳолатимизнинг нуқси Фросяга ҳам урди шекилли — бетиним акиллаганча ҳамма хоналар бўйлаб кетимдан зир юрарди.

— Нима учун айни кеч бўлганида уйларни йиғиштириш керак, — сўради жўяли қилиб Эдик телевизор, чангютгич шовқини ва Фросянинг акиллаши остида овозининг борича бақирар экан.

— Чунки эрталаб банд эдим! — мен ҳам паст келмадим.

— Ундай бўлса, аввал иккинчи қаватни йиғиштириб тушарсан, “Янгиликлар”-ни кўриб олишга имкон берарсан?

Мени эса биринчи қаватни ҳам, иккинчи қаватни ҳам, чангютгичу унинг ўзини ҳам кўргани кўзим йўқ эди. Вазмин “Вольво” юк машинасининг кабинасида Фросяни тиззамга олганимча, Витянинг йирик рулга ёпишиб олган забардаст, чиройли, бақувват қўлларига суқланиб, у билан бирга Гетерборгга кириб борсам дер эдим. Ахир Гетерборгда шу пайтгача бирон марта ҳам бўлмагандим...

— Маслаҳатингни пишириб е! — бақирдим мен жинни бўлиб қолгандай. — Аввал биринчи қаватни йиғиштираман! Сен ҳар гал совун кўпиги билан ташлаб кетавермасдан, соқол оладиган чўткангни ювсанг яхши бўлар эди!..

Ювинишхонасига ҳаллослаб бориб, соқол оладиган чўткани олдим-да, у билан телевизор оралиғида турган стол устига зарб билан ташладим.

У ҳам оромкурсидан сапчиб турди, ювиниш хонасига йўл олди-да, совунли крем идишни олиб қиқиб, чўтканинг ёнига ташлади:

— Чўткани юв, деб сендан ҳеч ким илтимос қилаётгани йўқ! Сенинг мана шундай озодалигинг сабаб мана бу совун кўпиги икки баравар тез тугаб қоляпти! Бу фалон пул туради!..

Чангютгич гувиллаб ишлаб турар, Фрося акиллар, боз устига телевизор ҳам гапирарди...

— Шуми?! — Мен имкон борича унинг асабига тегадиган қилиб ҳоҳоладим. — бу матоҳга ахир сариқ чақа ҳам кетмайди-ку!

— Бекорларни айғибсан! Сариқ чақа ҳам пул. Пул эса ҳаёт демакдир! — деб қичқирар экан, “мана ҳаёт дегани нима” дегандай ён-атрофига ишора қилди.

— Ундай бўлса, бундай ҳаётга тупурганим бўлсин! — бўқирдим мен ва чўтка

билан совун кўпикли тубикни уриб юбордим. Чўтка билан тубик дераза томон шиддат билан учиб бориб, дарпардага қаттиқ урилди. Дарпарда тебранди, унинг ортида нимадир сирлангандай бўлди ва қарсиллаб ерга тушди...

... Шу пайт варанглаган милтиқ овози эшитилди!!!

Полда турган йирик кўза чил-чил синди-да, қуруқ ковилнинг шохчалари ёйилиб кетди.

Мен қўрқиб кетганимдан, вой-войлаб Эдикнинг пинжига тиқилдим. У мени бағрига босганча, полда ётган ов милтиғига анграйиб тикилиб қолганди.

Ўшанда милтиқни олиб қўйиш қандай хаёлимдан кўтарилиб кетгани асти ақлимга сигмасди!..

— Ўшанда милтиқни олиб қўйиш қандай эсимдан чиқиб қолди экан, ҳайронман... — пиқиллар эдим мен.

Қалин юнг рўмолини устимга ташлаб олганча, безгак тутгандай титраб ётардим. Пашша учса билинадиган осойишталик. Телевизор ҳам, чангютгич ҳам ўчирилган, Фрося эса оёқ томонимда узала тушиб ётарди.

Эдик ёнимда ўтириб олганча, менга қайноқ чой ичирарди.

— Нима учун буни айтмадинг? — У ўқи олинган, полда ётган милтиғига ишора қилди. Унинг ёнида ўқлари ҳам ётар эди.

— Сени ҳафа қилгим келмади...

— Эртага саёҳат бюросига бораман-да, иккаламиз учун виза ҳамда Совет Иттифоқига билетлар буюртма қиламан. Неча пул бўлишидан қатъий назар. Ленинградга десанг, Ленинградга, Москвага десанг Москвага, хоҳласанг Қора денгизга борамиз!

— Ленинградга, ойимнинг олдига борамиз.

— О кэй! Ленинградга. Ойижонимизни кўргани борганимиз бўлсин. Ҳозир эса Ларссон хоним, мен сизни Стокгольмнинг энг қимматбаҳо ресторанига таклиф қиламан!

Ресторан ҳақиқатдан ҳам ўта қимматбаҳо экан! У аллақандай тунги ҳашаматли клубнинг бир қисми бўлиб, етти ухлаб тушимга кирмаган таомлар билан бизларни сийлашар, боз устига роҳатижон испан vinosидан ичиб, ҳолдан тойганча танца тушдик... Менинг эғнимда узун кечки кўйлак, Эдик эса смокинг кийиб олганди.

У эндигина институтга кирган думбул талабадай эркалик қилар, теша тегмаган гапларни топиб гапирар, таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган эди. Мен эса имкон борича камроқ гапириб, ён-атрофга анқайиб аланглар эдим, холос. Эдикнинг айтишича, кўринишимдан фариштадан қолишмасдим!

Тун яримдан оғиб, соат иккига қараб кета бошлаганида ҳолдан тойган алфозда бир-биримиздан миннатдор кайфиятда ресторандан салқин кўчага чиқиб, машинамиз томон йўл олдик. Бу Швецияда яшаган йилларим мобайнида ягона бахтиёр оқшом бўлган эди.

Уйқу элтган Стокгольмнинг бошқа маҳаллаларидан фарқли равишда бу мавзеда ҳаёт қайнар: тунги қаҳвахона-ю ошхоналар, аллақандай сирли муассасалар ишлаб турар, кўчаларда ҳамон савдо қилишар, кинотеатрларда эса ҳамон кино намоёиш қилинар эди.

Сўнг бамайлихотир қишлоғимиз томон йўл олдик. Иккаламиз ҳам миқ этмасдик. Машина радиосидан вазмин мусиқа таралади. Мен кетма-кет сигарета тутатар эканман, Швециянинг оппоқ туни бағрида илиққина ҳаводан ўпкамни тўлдириб симираддим. Хаёлим фаромуш, фақат чанқагандим.

Ўйимизга етиб келгач, Эдик олислан бошқариш мосламасининг тугмачасини босиши билан дарвоза секин очила бошлади. Шу асно чироқ ҳам ёнди. Бизлар машинада гаражга кириб бордик. Машинадан тушишимга ёрдамлашар экан, Эдик бошимдан оҳиста ўпиб қўйди ва секингина деди:

— Сени жуда яхши кўраман, Таня.

Бейхтиёр кўзларимга ёш қуйилди, бундан қатъий назар унга жилмайдим.

— Шундай экан... Шундай экан қўрқадиган нарсанинг ўзи йўқ.

— Бугун ҳаво жуда ажойиб бўлди,— деди Эдик гараж дарвозасини ёпар экан. —
Ва иккаламиз кечки пайт...

“Агар Ленинградда ҳам бугун шундай ажойиб ҳаво бўлса, Симка Кисуля билан “Динамо” спортиншоотнинг очиқ чўмилиш ҳавзасига, албатта чўмилгани бо-ришади...” — деган фикр хаёлимдан кечди.

... Кисуля билан Симка Гулливер очиқ ҳавзанинг кимсасиз миңбарларида спорт сумкаларини ушлаганларича ўтирар эдилар. Улар чўмилиб бўлишган, эндиликда қурбақалардай чапиллатиб чўмилаётган мишиқиларни томоша қилиб, болалар тренери бўлган ёқимтой йигитчаларга гап отар эдилар.

Кисуля соатига қаради-да, сумкасини елкасига ташлаб деди:

— Симка, сен гаплашиб тургин. Мен ҳозир қайтиб келаман..

У миңбардан пастга тушиб, шошилмасдан спорт иншоотидан чиқар экан, оф-тобшувокдаги машиналар турар жойи томон йўл олади. Бу ерда турган ёлғиз “Жигули”си ёнига келди-да, сигарета тутатиб, яна соатига қараб олади.

Шу асно яп-янги “Жигули”сининг ёнига шарти кетиб, парти қолган “Москвич-407” келиб тўхтади. Кисуля ҳеч ким кузатаётганмикан, дегандай атрофга аланглаб қараганидан кейин “Москвич”нинг орқа ўриндиғига ўзини ташлайди.

Бу шалдиरोқ арава ҳайдовчиси кимсан Петр Никанорович бўлиб чиқади! Ки-раверишдаги бобой, ресторан дарбони!

Кисуля унга семиз хатжилд узатади. Петр Никанорович доллар тиқилган хат-жилдни салмоқлаб сўрайди:

— Қанча?

— Келишганимизча,— Кисуля асабийлашади.

— Мана, ол — дарбон унга бир даста совет пулларини тутқазади.

— Машинанинг муҳарригини ўчирсанг-чи, нафас олиб бўлмапти.

— Ўргатма,— Петр Никанорович чўмилиш ҳавзаси дарвозаси ва тўсиқнинг ёнидаги қалин бутларга синчиклаб тикилади. Лекин машина муҳарригини ўчир-майди.

Кисуля бир даста пулни тиззасига қўйганча санашга тутинди.

— Эсингни еб қўйибсан? — жаҳли чиқади дарбоннинг.— Толган вақтини қара-ю!..

— Ўтган гал иккита юзталикни кам солибсан, қарри кўппак, бу гал ҳам алдаб кетмоқчимисан? — тишларини ғижирлатади Кисуля.

Шу лаҳза “Москвич”нинг олдинги икки эшиги очилди-да, Толя Кудрявцевнинг тахдидли овози янграйди:

— Ҳеч ким жойидан қимирламасин!

Петр Никанорович долларли хатжилдни асфальт йўлга улоқтирди-да, маши-нага газ беради. Машинанинг чап томонида турган Толья, ўнг томонидаги Миха-ил Михайлович юз тубан қулайдилар. У “Москвич”и билан уларга шундай ҳунар кўрсатади!

Бироқ шу лаҳзанинг ўзида буталар орасига беркитилган “Волга” хизмат ма-шинаси учиб чиқади. Уни Женя бошқарарди. Женя “Волга”ни “Москвич”нинг йўлига кўндаланг қўйиб, ҳаётини хавф остида қолдиради...

Кейин “Тез ёрдам” ва яна битта милиция машинаси етиб келади. Қўлига ки-шан солинган Петр Никаноровични айна шу машинага ўтқаздилар...

“Волга” ҳам, “Москвич” ҳам пачоқ бўлганди...

Қонга бўялган, ранги бўздай оқариб кетган Женяни авайлаб “Тез ёрдам” ма-шинасига ётқизадилар...

Кисуля Женя томон талпинаркан, жазаваси тутиб қичқиради:

— Мен айбдор эмасман, Женечка! Бундай бўлишини хоҳламаган эдим, Женеч-ка!.. Ҳаммасига у айбдор! У!.. Мен айбдор эмасман, Женя!..

Толя Кудряцев камзулини қоқиб, шимини тозалар экан:

— Ўчир овозингни, қанжиқ, — дея секингина Кисуляга дўқ уради. — Ҳамма-

сига ёлғиз сен айбдорсан. Сен таклиф қилмаганингда, у бу ерда қорасини кўрсатмас эди. — шундай дея машинада кишанбанд ўтирган Петр Никаноровичга ишора қилди. — Женянинг ҳам биронта туки тўкилмасди. Лунжингни артиб, машинага чиқ. Унга кўмаклашиб юбор, Миша...

Буларнинг барчасидан беҳабар, бир ҳафтадан сўнг оймга, Ленинградга кўнғироқ қилдим.

— Ойижон! Мени яхши эшитяпсизми? Яхшилаб қулоқ солинг! — қичқирардим телефон гўшагига. — Эдик Совет Иттифоқига, Ленинградга бориб келишим учун йўлланма харид қилди. Шу ойнинг охирига билет буюртма қилди. Йўқ... ундан олдинги кунларнинг ҳаммасига билетлар сотиб бўлинган экан. Унинг ўзи афсуски, бора олмайди. Йўқ... Ҳозир бўлим бошлиғи бўлган, фирмада ҳозирча иш кўпчилиги туфайли унга рухсат беришмаяпти!.. Йўқ, йўқ! Ҳаммаси жойида!.. Ҳаммаси жойида деяпман! Козелдан сўранг-чи, Швециядан нима олиб борганим маъқул экан... Сиз ахир беназир ўқитувчисиз! Песталоцци, Ушинский ва Макаренко сиз билан қиёслаганда ёш бола бўлиб қоладилар! Кайфиятларингиз яхшими? Шунисига ҳам шукур!..

Ойим тўшақда ўтирар, унинг яланғоч билагига қон босимини ўлчайдиган мослама боғлаб қўйилганди.

“Тез ёрдам” врачлари телефон орқали суҳбатимиз якунланишини сабр-тоқат билан кутаётган экан.

Столда кардиограф ётарди. Ҳамшира кордиамин дорисини шприцга тортади.

Ошхона деразасининг ёнида Козел сигарета туттади...

— Яқинда Сима кўнғироқ қилди!.. Сима кўнғироқ қилди деяпман! Ниночка нимагадир гирифторм бўлибди... Йўқ, менинг хабарим йўқ. Симочка ҳаммасини кўнғироқ қилиб айтаман деди... Йўқ, Ляля ҳали келмади. Яхши, болагинам, — деди менга ойим. — Хавотир олма. Эдикка салом айт. Сени ҳам ўпиб қоламан. Ўпиб қоламан деяпман ва интизорлик билан кутаман. Кўришгунча, қизалоғим. Кўришгунча.

Ойим телефон гўшагини қўйиб, айбдордай докторга қарайди.

— Мени маъзур тутишингизни сўрайман. Ҳар ҳолда чет эл билан гаплашмасликнинг иложи йўқ-да...

— Алла Сергеевна, яна битта кардиограмма қилишимиз керак, — дейди унга жавобан доктор.

— Ойим салом айтиб қўй дедилар, — эсладим мен.

— Саломат бўлсин, — миннатдорчилик билдирди Эдик. — Бизлар эмас ойнинг ўзи Россиядан бизларга кўнғироқ қилсалар, яхши бўларди-да. Россияда телефон ҳақи анча арзон. Кейинчалик телефонда гаплашгани учун ҳақини тўлардик.

— Нима дединг? — тушунмадим мен.

— Россиядан халқаро телефон орқали суҳбатлашиш биздагидан анча арзон деяпман. Шу боис ойим телефон қилсалар, кейин ҳақини тўлаймиз.

— Вой худойим-эй!!! — жаҳлимни тия олмадим. — Нималар деяётганингни биласанми!.. Сени қачон одам қиламан экан-а?!

Уйга қайтишда Виборг божхонасида Витянинг машинасини тинтув қилишибди.

Унинг машинасидан мен отамга юборган ҳадямни топиб олиб, очиб кўришибди-да, ёпишиб олишибди:

— Бу матоҳлар сизники эмас экан, баённомага нима учун киритиб қўймадингиз? “Бегоналарга тегишли буюм қимматбаҳо...” деган банди бор ахир.

— Бутунлай эсимдан чиқиб кетибди! Булар қанақасига “қимматбаҳо нарсалар” бўлсин...

Божхона ходимини рўпарасида икки жуфт юнгдан тўқилган пайпоқ, болалар кийимлари ва Ленинградда отам яшайдиган манзил ёзилган ИКЕА фирмасининг махсус қутигачи ётарди.

— Сиз йилига йигирма маротаба чегарадан кириб чиқасиз! Божхона қонун-қоидаларига риоя қилиш наҳотки шунчалар қийин бўлса? Бугун баённомага ки-

ритилмаган бегона кимсанинг қимматбаҳо буюмларини олиб ўтясиз, эртага советларга қарши видеофильмларни олиб ўтасиз. Кейин эса шарм-хаёсиз фильмларни чегарадан олиб ўтишга уринасиз, шундайми?..

— Буларнинг барчасини бўйнимга қўйиб қўймасангиз, бас, — писанда қилади Витя.

— Ҳеч ким сизнинг бўйингизга ҳеч нарса қўймоқчи эмас. Лаш-лушларингизни олинг-да, йўлингизга равона бўлинг. Ўз бошлиқларингиз олдида ҳисоб бера-сиз. Кимдан олиб, кимга олиб кетаётганингизни уларга тушунтирасиз... Омон бўлинг.

Икки ҳафтадан сўнг Витянинг Швецияга навбатдаги марта келиши муддати келадиган кунни ниҳоятда асабийлашиб, Эдикни тезроқ ишга жўната қолсайдим, дея сабр-тоқатим чидамасди. Чунки ўзимга оро беришга улгуришим, боз устига "Викинг-Лайн" бандаргоҳига кечикмасдан етиб боришим керак эди.

Кўзгу рўпарасида қиз боладай ивирсир эканман, ўнта қўйлакни кийиб кўрган-дирман. Оёғимнинг тагида ўралишаётган Фросяни ҳатто тепиб юбордим...

"Совтрансавто" фирмасининг жадвалини (Витя келадиган кунлар қизил сиёҳ билан ўраб қўйилган) ошхонада илинган йирик тақвим билан уч маротаба солиштирдим. Қисқаси, Кисулянинг тили билан айтганда, "бўйнига сиртмоқ тушган чўчкадай чир айланардим".

Лекин бу гал бандаргоҳга бирмунча бошқа йўлдан бордим. Витя келишига ҳали анча барвақт бўлгани учун Стокгольмдаги ягона православ черковиға бамайлихотир кириб ўтишни мўлжалладим. Анчадан буён шу черковга киришни мўлжаллар эдим, ҳеч йўлим тушмаётганди. Бугун эса унга кирмаслигимнинг имкони бўлмади!

Машинадан тушиб, энгил-бошимни яхшилаб кўздан кечирдим-да, юзимга ула сургандай бўлдим. Гўё Яратганга бинойидек кўринишга уриндим.

Черковнинг очиқ эшигидан муздай ҳаво уфурарди. Нимқоронғи ичкарида, авлиёларнинг тасвирлари рўпарасида шамлар липпилар эди.

Мен остонада анчагина туриб қолдим-да, ичкари киргани юрагим бетламади. Энтикиб нафас оларканман, машинамга қайтдим...

Роппа-роса тўққизда бандаргоҳга етиб келиб, "ўзим"нинг кундамда ўтирардим, Фросяни эса "Вольво" машинанинг устига чиқариб қўйгандим.

Баҳайбат паромнинг дарвозасидан чиқиб келаётган хилма-хил давлатларнинг катта-кичик машиналарининг охири кўринмайди. Лекин бу сон-саноксиз машиналардан менга фақат биттаси керак эди, холос.

Ниҳоят "Совет Юнион" тамғасига ва АВЕ 51-15 рақамига кўзим тушиши билан лаънати тош кунда устида такадай ирғишладим ва қўлларимни силкитдим!

Бироқ менинг "вольвом" бу гал машиналарнинг умумий оқимидан четга чиқмади. У менга парво ҳам қилмасдан аллақандай француз ҳайдовчисининг машинаси кетидан оҳиста эргашиб борарди.

Мен томоғим йиртилгудай қичқирдим:

— Витя! Витенька!!! Бу ёқдаман!..

Машина рўпарамга келганида рулда бегона қария ўтирганини кўриб, даҳшатга тушдим. Унинг ёнидаги йўловчилар ўтирадиган ўриндиқда яна биттаси жойлашганди.

— Тўхтанглар! Тўхтасаларинг-чи!.. — қичқирардим тамомила ўзимни йўқотиб. — Витя қани ахир, Витя?! Ўртоқлар!..

Ҳайдовчи ёнидаги ҳамроҳига мени кўрсатди-да, нимадир деди.

Мен қўлларимни яна ҳам кучлироқ силкита бошладим:

— Ўртоқлар!!!

Машинани тўхтатмасдан ҳайдовчи рўпарамга келганида кабина эшигини очди-да, йўл йўлакай:

— Ит! Итнинг дўсти — бит! Лаънати фоҳиша...

У қарсиллатиб кабина эшигини ёпди-да, ёнимдан ўтиб кетди.

Витя билан икки марта қаҳвахўрлик қилган йўл бўйидаги қаҳвахонада қанча ичганимни билсангиз эди!

Тўсиқ-ғовнинг нарёғида ёлғиз “вольво” машинам мўлтайиб турарди.

Ифлос стол устида садоқатли Фрося ўтириб олганча юзимни яламоқчи бўлар, ўқтин-ўқтин гингциб кўярди.

Пештахта устидаги телевизор кўйиб қўйилган, қандайдир ахборот кўрсатуви намойиш қилинар, швед диктори аллақандай янгиликлар ҳақида сафсата сотар эди...

— Тушларимга кирди заъфарон кузак, — мен Пастерканинг мисраларини зўр бериб эслашга уриндим. — Тушларимга кирди заъфарон кузак... Гўё самолардан... Йўқ! Бундай эмас эди.

Тушларимга кирди заъфарон кузак,
Дўстлар даврасида бўлдинг намоён...

Қўққисдан телевизор экранида ўта таниш қиёфа кўрингандай бўлди... Мен оғирлашиб қолган қовоқларимни кўтардим, диққат билан тикилиб москвалик Веркани таниб қолдим!

Ва гайришуурурий равишда дикторнинг сўзлари қулоғимга кира бошлади:

“Вера Густавсон, рус фоҳишаси, кейинги йилларда Швецияда истиқомат қилаётган...”

— Салом, Верочка... — мен Веркага қўлларимни силкиб, унинг учун ичдим.

— ...бир неча килограмм гиёванд моддани чегарадан олиб ўтаётганида қўлга олинган. Дастлабки тергов чоғида аниқланишича...

Вера учун ичдим-да, столда оғир сопол кулдонни олиб, телевизор экранни томон бор кучим билан улоқтирдим. Ойна чил-чил синиб, унча қаттиқ бўлмаган портлаш эшитилди ва Веранинг сурати ҳам ғойиб бўлди...

Сўнг кўрганим шу бўлдики, қўрқиб кетган ходима қиз сумкамни ушлаб турар, қаҳвахона хўжайини эса унинг ичидан ҳужжатларимни олиб, қаергадир кўнғироқ қилди.

Кейин янглишмасам ўз “сааб”ида ўта хавотирли қиёфада Эдик келди, у ёнилғи қуйиш станциясидаги қаҳвахона ходимаси Реяни ҳам бошлаб келган эди.

Улар мени аранг “сааб”га ўтқазишди, чунки мен жойимдан қимирлагим келмас, аксинча зўр бериб шеърнинг давомини эслашга уринардим:

Гўё яраланган лочиндай юрак,
Қўлларингга инди оҳиста, жонон...

Рея менинг “вольво”мни юргазди, Эдик — ўз “сааб”ини бошқарди ва шу асно мени уйга олиб кетишди...

Телефон! Телефон! Телефон!.. О, жин ургур!.. Миямни пармалаётгандай жиринг-жиринг -жиринг! Ҳаммангиз қўшмазор бўлмайсизларми! Ҳаммангиз...

Телефон гўшагини пайпаслаб топиб, ёнгинамга ёстиққа қўйдим. Ҳатто кўзимни оча олмадим:

— Ким бу?.. Нима керак ўзи?

Русча валақлаётганимни пайқаман ҳам. Телефон гўшагидан эса шведча овоз эшитиларди:

— Ларссон хоним, Ленинграддан сўрашяпти. Совет Иттифоқи. Ларссон хоним...

— Лаббай! Ҳа, ҳа! Эшитяпман! Ойижон?

Оғзим қуруқшаб қолган, бошим тарс ёрилай дейди, тилим қоғиб қолган — аранг калимага келарди.

— Ойижон?

— Бир сония! Ўялпман...

— Ён-атрофимга алангласам — ётоқхонада ёлғиз ётибман. Эдик, чамаси ишга кетиб бўлган эди. Унинг ёстиғида Фрося мудрарди.

— Швециями? Салом?.. — русчалаб шундай дейишди.

— Ҳа! Ҳа!— шундай дея қичқирад эканман, минерал сувли йирик шиша идиш-ни кўтараман. — Ойи?

— Танька! Бу мен— Гулливерман... Гапимни бўлмасдан эшит! Кисуляни ашёвий далиллар билан қўлга олишти... Икки ярим минг “кўк”и билан қўлга олдилар. У биринчи сўроқдаёқ ҳаммаси сеники эканини айтган. Тушуняпсанми?! Гўё бу долларни менинг гувоҳлигимда унга бергансан! Мени ҳам сўроқ қилишти—миқ этмадим: ҳеч нарса билмайман, ҳеч нарса кўрганим йўқ... Кисуля ҳаммасини сенга тўнкаяпти! Гўё жўнаб кетишинг арафасида мана шу икки минг долларни унга қолдирган эмишсан. Кейинчалик уларни сотиб, совет пуллари шаклида ойингга беришни Кисулядан илтимос қилганмишсан...

Бундан ҳам баттар тубанлик бўладими? Мени тутиб берадими, деб хавфсираган эдим! Эсингда бўлсин, Танька, бу ерга келишинг биланоқ қўлга олишади ва терговни бошлаб юборишади. Шунинг учун бу ерга келишга ошиқма! Ҳозирча у ёқда писиб ўтирганинг афзал!

— Буларнинг ҳаммаси бўлмаган гап! Бўхтон!!! — қичқирдим мен. — Симка! Симка, буларнинг ҳаммаси бўхтондан бошқа нарса эмаслигини яхши биласан, ахир!.. Тухмат! Яна бир неча кундан сўнг етиб бораман ва бизлар иккаламиз...

— У ёқда тамомила эсингни еб қўйибсан?! — бор овози билан қичқирди Симка. — Беш йилни шундоқ ёпиштириб қўя қолишади, тушуняпсанми?! Тайёрадан тўппа-тўғри қамоқхонага элтишади! Ҳеч қандай айбинг йўқлигини токи исботлаганингча йўқ деганда уч йил ўтиб кетади, аҳмоқ!.. Эсингда бўлсин — сендан қарздор жойим йўқ: мендан хомтама бўлмай қўяқол! Сизларни деб бошини галвага қўядиган аҳмоқ йўқ. Қилт этмай жойингда ўтиравер!

— Ойим бетоблигини биласанку!..

— Касал бўлса, тузалади. Қамаб қўйишса, сени кўргани қатнагани маъқулми? Ландовир лақма-ей! Ҳа, дарвоқе!.. Наташа Ўқувчи эсингдами? СПИДга йўлиқди, лаънати думбул суюқоёқ!.. Врачлар ҳеч қандай умид йўқ деяптилар, ажалидан беш кун аввал тўнғиз қўпадиган бўлди!.. Хуллас, ҳозирча бор гаплар шу...

— Тўхтаб тур, Симка...

— Мени гапим тугади, деди! — Ва Симка телефон гўшагини қўйиб қўйди.

Энди нима қиламан? Нима қилсам экан? Наҳотки бирон иложи бўлмаса?!

— Нима қилсам экан, Фрося?! — қичқирдим мен ва кучукчамни латта қўғирчоқдай силкита бошладим.

Кейин уни улоқтирдим-да, телефон гўшагига ёпишдим. Керакли рақамни те-риб, жаврай бошладим:

— Эдик! Тезда уйга етиб кел! Сендан ўтинаман! Азизим...

— Олтига етиб бораман. Илтимос, спиртли ичимлик ичма.

— Қанақа спиртли ичимлик?! Яна қанақа алкоголь?! Нималар деясан! Сен менга айни паллада кераксан! Ҳеч қачон ҳозиргидай зарур бўлмаган эдинг!.. Эдинька, қадрдоним, ёлғизгинам... Ўтинаман...

— Ишни ташлаб кета олмайман. Ўзинг кела олмайсанми?

Сочларим таралмаган, авф-ангоримга оро берилмаган, эгнимга дуч келган нарсаларни илиб олган алфозда Салем — Стокгольм шоҳ кўчаси бўйлаб кетиб бора-япман, рўпарамдан келаётган машиналарнинг ҳайдовчилари аранг машиналари-ни четга олиб улгурадилар...

“Белитроник” фирмасининг машиналар учун ажратилган майдончасида содир бўлган машмашани кўриб, вазмин-босиқ шведларнинг оғзи ланг очилиб қолган бўлса ажаб эмас; биз Эдик билан машиналаримиз атрофида елиб-югурар, эшикларини қарсиллатиб ёпар, бир-биримизнинг қўлларимиздан тутиб силтаб тортар, иккаламиз ҳам гоҳ русча, гоҳ шведча сўзлаб оғзимиздан боди кириб, шоди чиқарди, хуллас, шаҳарнинг муассасалар жойлашган қисми учун мутлақо нолойиқ то-моша кўрсатардик.

— Ҳеч қаерга бормайсан! — қичқирди у. — Билет билан сенинг номингга очилган визани эртагаёқ ёптириб келаман ва билетни ҳам қайта топшираман! Сени ҳаддан ташқари яхши кўраман... Сенинг ҳаётингни хавф остига қўя олмайман! Ва дарҳол фуқаролигингни ўзгартирасан!..

— Бунинг яна нима кераги бор?! — унинг чангалидан қутилиб чиқдим.

— Бундай бемаъни қонун-қоидалар мавжуд мамлакатнинг фуқароси бўлишнинг ҳеч бир кераги йўқ! Бутун маданиятли дунёда валюта харид қилиб, сотиб ётибдилар — бунинг учун банклар, биржалар, давлатлар ўртасида рисоладагидай молиявий муносабатларнинг маҳобатли тизими йўлга қўйилган... Ва буларнинг ҳаммаси очиқдан-очиқ амал қилаётир. Сизларнинг мамлакатингизда эса нима учундир бундай қилиб бўлмайди!.. Бир давлатнинг пулини бошқа бир давлатнинг пулига алмаштиргани учун наҳотки одамни қамоққа олиш керак?!

— Ахир бизларда пул алмаштирганлик учун эмас, балки чайқовчилик учун ҳибса оладилар! Бунинг фарқи борлигини биласанми? — Меъ Совет Иттифоқида кейинги бир неча йил мобайнида ҳаётимни хавф остига қўйиб деярли ҳар куни чап берган қонун-қоидаларни беихтиёр ҳимоя қила бошладим.

— Ҳеч нарсани тушунишимнинг ҳожати йўқ! — қичқирди у. — Мен сени яхши кўраман... Сенсиз яшай олмайман! Сендан айрилиб қолишни истамайман!.. Паспортингни алмаштирамиз... Швеция фуқароси бўлиб олганингдан сўнг шафқатсиз совет қонун-қоидаларининг сенга ҳеч қандай дахли бўлмайди!

— Ойим нима бўлади?!

— Ойимни бир амаллаб бу ёққа олиб келамиз! Ҳозир бунинг иложи бор — ҳатто сизларнинг матбуотингизда бу ҳақда ёзаяптилар!.. Мени ташлаб кетмасанг бас... Кетма... Сени бу ёққа қайта жўнатмайдилар! Ҳеч қандай гуноҳинг йўқлиги токи равшан бўлгунча, худо билади қанча вақт ўтиб кетади!.. Бунга чидай олмайман... Эшитаясанми?..

— Эдинька! Ахир ойим касал ётибди!..

— Унга энг яхши дори-дармонларни харид қилиб юборамиз! Энг қимматларини! Мени ҳамон яхши кўрмаслигингни биламан... Лаънати мамлакатингдан бош олиб кетиш учунгина мен билан никоҳдан ўтгансан... Бироқ мен сени севаман ахир! Шу боис сенсиз яшай олмайман... Нима десанг ҳаммасини жон деб қиламан... Спиртли ичимликлар ичмоқчимисан — ичавер. Фақат саломатлигингни йўқотиб қўймасанг бўлди. Хоҳласанг бошқа мамлакатга яшаш учун жўнаб кетамиз. Массалан, Австралияга... Янги Зеландияда яшаггни хоҳлайсанми? У ерда ҳамиша иссиқ...

— Йо раббий! Йо раббий... Нима қилсам экан, Эдинька?! — алам билан қичқирдим мен ва деразалар ҳамда йўлақларда бизларни кузатаётган шведларни лол қолдириб, бир-биримизнинг бағримизга отилдик...

Ленинграддаги хонадонимиз остонасида Толя Кудрявцев турибди.

— Алла Сергеевна, сизга сўнгни саволим. Расмийлаштириш учун эмас, балки шахсий савол, агар сизга малол келмаса, албатта.

— Бажонидил, — астагина розилик билдиради ойим.

— Тая чет элга жўнаб кетишидан олдин нима билан шуғулланганини ростдан ҳам билмас эдингизми?

Ойим миқ этмайдилар.

— Наҳотки шунча йил мобайнида ҳеч нарса пайқамаган бўлсангиз?

— Жавоб беришим шартми? — алам билан сўраган ойим.

— Йўқ, — тез жавоб қайтарган Толя. — Хоҳишингиз...

— Биласизми, Анатолий Андреевич, балки бу сизга ғалати ва ёлғондай туюлар... Лекин Тая мени, мен эса қизимни авайлар эдим. — Ойим хиёл сукут сақлайдилар-да, қўшиб қўядилар: — Жуда-жуда авайлар эдик.

— Тезроқ соғайиб кетинг, Алла Сергеевна. Яхши қолинг, — Толя шундай дея чиқиб кетади.

Толянинг машинаси уйимизнинг олдидан жилиши билан Козел беш ўртоғи билан келиб қолади. У машинанинг кетидан қараганча, оғайниларига бир қути америка сигаретаси тутар экан, шундай дейди:

— Бир оз ўтира туринглар. Алла Сергеевнага бирон нарса керак эмасмикан, билиб тушаман.

Болакайлар йўлагимиз олдидаги ўриндиққа жойлашиб, ранг-баранг чақмоқ-тошларни чиқариб, ошкора чека бошлайдилар...

Козел ўз калити билан эшикни очиб киради. Ойим ошхонада болалигимда тушган суратларимни кўраётган бўладилар.

— Кимдир келдими? — шубҳаланиб аланглайди Козел.

— Таня билан илгари бирга ишлаган танишларидан бири келган эди.

— Нима учун ички ишлар хизматига қарашли машинада юришибди?

— Нималар деясан? — тушуна олмайди ойим.

— Ўзим шунчаки... Ҳеч нарса керак эмасми, Алла Сергеевна?

— Агар малол келмаса, Юрочка, почтага бориб келақол. Таняга шошилинома жўнатиш керак. Мана матни. — Ойим Козелга битта дафтар варағи узатади. — Бу матндаги сўзлар русча, фақат лотин ҳарфлари билан ёзилган. Шошилиномага кўчириб ёза оласанми?

— Нима деб ёзилган?

— “Анча яхши бўлиб қолдим. Ҳозирча келишинг шарт эмас. Ойинг”. Ва манзил.

— Шунинг ўзини кўчириб ёзсам бўлди? — Козелга матн ёқмаган эди.

— Ҳа. Фақат лотин ҳарфлари билан. Мана пули.

— Бўпти, — деган Козел. — Кейин биз болалар билан бир жойга бориб келмоқчи эдик.

— Бемалол бориб келавер, — тез розилик берган ойим.

Козел почтада ичиб олган ўттиз ёшлар атрофидаги ҳовлиқма йигитнинг кетидан навбатга турган.

Почтада икковидан бўлак ҳеч ким бўлмаган: “Шошилинономалар ва пулларни қабул қилиш” деб ёзилган ярим ой шаклидаги дарча ортида ўтирган ёшгина қизалоқни ҳисобга олмаганда, албатта.

Олдинда турган йигит бир даста ўн сўмликлардан уч юз сўм ажратиб, қолган икки юз сўмни куртказининг чўнтагига қайтариб солиб қўяди ва қизчага қўлидаги қоғозни узатади:

— Энди тўғри ёзилибдими?

— Бу бошқа гап. — Ва қизча уни расмийлаштиришга киришади.

Козелнинг гумашталари кўчада нимадир тўғрисида баҳслашар эдилар, уларни йирик ойна орқали кўриб турарди. Кейин у олдида турган йигитнинг чўнтагига назар ташлайди: бир даста ўн сўмликлар оханрабодай тортиб, йигитга бақамти келади.

— Ҳақини ким тўлайди? — сўрайди қизча.

— Айбдорман, айбдорман, айбдор... — маст йигит ғулдираганча чўнтагига қўл солади.

Козел ўзини орқага олади. Йигит чўнтагидан ўнталикни олиб, пештахтага шапшлатиб уради:

— Марҳамат қиладилар!

Козел унинг чўнтагида қолган пулларни сездирмай чиқариб олади-да рўпарасидаги бир тўп шошилинонома варақалари тагига тиқиб қўяди. Ва ҳеч нарса билмагандай турли почта эълонларини кўздан кечира бошлайди.

Йигит квитанцияни, қайтимни олиб, имкон борича дадил қадам ташлаб кўчага чиқади. Козел дераза орқали уни диққат билан кузатади.

— Шундай тураверасанми? — сўрайди қизча.

— Айбдорман, айбдор... — Козел маст йигитни масхара қилгани қизгача хуш ёқиб, кулади.

Козел дафтар варағининг ўртасидан буклаб фақат манзилни қолдирди-да, дейди:

— Мана манзил. Чет элга юборилади. Шошилиночнома варағига лотин ҳарфлари билан ёза оласанми?

— Нимани ёзиш керак?

— Ҳозир... Ёз: “Тезда етиб кел. Ойингнинг аҳволи оғир. Козел”.

— Яна қанақа Козел?

— Оддий. У ёқда ўзлари тушуниб оладилар. Ёз, ёз.

Козел деразага қараб олади — маст йигит қайтиб келиши ҳам ҳеч гап эмас.

— Уч сўм олтмиш икки тийин.

Козел беш сўм узатиб, квитанция ва қайтимни олади. Бир дақиқа тўхтаб, яна бир ойнага қараб олади. Йигит кўринмасди. Дераза ортида гумашталар сигареталарини бурқситиб чекар эдилар.

— Бир икки дона шошилиночнома варағидан олсам майлими?

— Менга деса ҳаммасини ол.

— Раҳмат, жуда катта раҳмат, ажойиб қиз экансан-да! — Козел қувонганидан ирғишлар экан шошилиночнома варақларини бир даста ўн сўмликлар билан чўнтагига уриб, кўчага чиқади.

— Қани, кетдик! — оғайниларига шундай деб қичқирар экан ўзини нарироқдаги уйнинг панасига олади.

Шу ерда тўхтаб, атрофга бир қараб олгач, оғайниларига кўзини қисиб дейди:

— Сизларга антиқа томоша кўрсатайми, жаноблар! У шошилиночнома варақлари орасидан бир даста ўн сўмликни чиқаради.

— Марра бизники, болалар! Ҳозиргина пул олдим.

— Яшшавор, Козел! Ўзингдан зўри йўқ-да! — уни мақтаётган оғайнилари.

Болалар уйимизга кираверишдаги ўриндиққа яна жойлашадилар, Козел оғзи қулоғида: “Ҳозир!.. Квитанция билан қайтимни бераману, қайтиб чиқаман!” — дея бизнинг тўртинчи қаватдаги хонадонимизга чопқиллаб кетади.

Козел учинчи қаватга чиққанида югуришини секинлаштирар экан, қандайдир бадбўй ҳиддан хавотирга тушади. Атрофига аланглаб, кичик ахлат челагининг қопқоғини кўтаради. Бироқ бадбўй ҳид челақдан эмас, балки юқоридан келаётган эди. Козел гап нимадалигини англайди-да, икки хатлаб, тўртинчи қаватга чиқади.

Бу ерда чидаб бўлмас даражада кўланса ҳиддан Козел йўтала бошлайди, оғзи аччиқ сўлак билан тўлиб, кўнгли айнийди. Бадбўй ҳид эшигимизнинг тагидан чиқаётганини Козел пайқаб қолади!

Почта квитанцияси ва ойим берган беш сўмдан қайтимни тушуриб юборган Козел қўллари титраганча эшик зулфига калитни тиқишга уринади... Ниҳоят қулф очилади. Козел эшикни очишга очади-ю ўзини орқа олади — унинг афтига гупиллаб бадбўй газ ҳиди урилади.

— Алла Сергеевна!.. — Козел қичқирганча оғзи ва бурнини қўллари билан берки-тиб, уйимизга киради.

Деразалар тақа-тақ ёпилган. Ошхонадан пишиллаган овоз эшитилади. Козел қайт қилиб юборади. Енги билан оғзини артар экан, ошхонага бош суқади ва полда ўтирган ойимга, сочилиб ётган суратларга ҳамда газ плитасининг очиб қўйилган духовкасига кўзи тушади. Козел газ ҳидидан буғилиб йиғлар экан, газ конфоралари ва духовкасини ёпиб, зўр бериб деразани очишга уринади. Саросимага тушганидан деразани оча олмайди. Шунда у ошхонадаги тарелкани олиб, зарб билан ойнага уради.

Ошхонага тоза ҳаво ёпирилади. Козел қон сизаётган қўллари билан ойимнинг устки кийимидан ушлаб йўлакка судрай бошлайди.

— Алла Сергеевна!.. — Козел қўрқиб кетганидан дод солиб йиғлайди. — Алла Сергеевна!.. бирортангиз кўмаклашиб юборсангиз-чи!.. Одамлар!.. Одамлар!!! Қаердасизлар!

У ойимни аранг зинага олиб чиқади ва қўшни эшикни ура бошлайди.

— Ёрдам беринглр! — Козёл дод солиб қичқирди. — Бирортангиз ёрдам берсангиз-чи, лаънати гўрсўхталар!

Биронта ҳам эшик очилмайди... Куппа кундуз... Ёз... Қолаверса энди ҳеч қандай ёрдамга ҳожат қолмаганди.

— Ёрдам беринглр! — Козёл шивирлаганча ҳолдан тойиб ойимнинг ёнига ўтириб қолди.

Унинг овозида олифталарча оҳанг, ҳеч қандай сурбетлик йўқ эди. Оқшомлари машиналарни шип-шийдон қилиб кетадиган, уйларнинг ертўлаларида қизларни бузадиган ва бўри тўдасидай ёпирилиб, ҳар қандай барваста эркакни ҳам довдиратиб қўядиган каллакесардан қолишмайдиган кўча безорилар қўрбошисини бой бергандилар.

Кексайиб қолган қотма ойимнинг жасади ёнида қўрққанидан ранги бўзариб кетган ўн беш ёшлардаги болакай чўнқайиб ўтирар, ўксиб-ўксиб йиғлаганидан ва қўрқувдан аъзойи бадани дағ-дағ титрар эди, чунки у умри давомида илк маротаба ўлимга дуч келганди.

Мен нонкўр эса Ленинграддан тайёрада атиги бир ярим соатлик масофадаги икки қаватли уйимда ўтирганча қаттиқ ёз ёмғири томга ва деразаларга қандай шиддат билан урилишини томоша қилиб ўтирар эканман, буларнинг барчасидан мутлақо беҳабар эдим. Мутлақо! Ҳеч нарсадан хабарим йўқ эди! Ҳеч нарсадан!

Эшик қўнғироғи жиринглаганда деразадан қараб, ёмғир сувлари шувиллаб туншаётган ойнадан Салем почта хизматининг мигти машинаси деворимиз ортида турганини, эшигимиз олдида эса таниш почта хизматчиси — Уолтер Меллрни кўрдим.

Мен эшикни олисдан бошқариш мосламасининг тугмачасини босишим билан эшик очилиб, Меллр уйимиз томон кела бошлади. Мен унга пешвоз чиқдим.

— Хайрли оқшом, Ларссон хоним, — жилмайди Миллр. — Сизга шошиличнома. Россиядан.

— Катта раҳмат, жаноб Меллр, раҳмат... — хавотирга тушдим мен ва Уолтерга бир неча крон узатдим.

Меллр таъзим қилди ва мен уйга кирмай йўлакнинг ўзидаёқ шошиличномага кўз югуртирдим. Унда лотин ҳарфлари билан шундай деб ёзилган эди: “Тез етиб кел. Ойингнинг аҳволи оғир. Козёл”.

Рўпарамда швед телефонлар маълумотномаси ётарди.

Чет элда яшай бошлаганимдан буён ярим йил мобайнида илк даъва Совет Иттифоқининг расмий вакилига мурожаат қилдим.

— Ассалому алайкум! Совет Аэрофлотининг вакилимисиз? Сиз билан Совет Иттифоқининг фуқароси — Татьяна Николаевна Зайцева гаплашаяпти... Умуман ҳозир фамилиям Ларссон... Шу ерда Швеция фуқаросига турмушга чиққанман... Кечирасиз. Ленинградга шу ойнинг охирига самолётга билет харид қилгандим, мен эса бугуннинг ўзидаёқ учимиз даркор. Ҳозироқ... Йўқ, САС компаниясининг самолётига билет харид қилганман. Шошиличнома олдим... Ҳозиргина. “Зудлик билан етиб кел. Онангнинг аҳволи оғир...” деб ёзилаган экан. Бундай шошиличнома беҳуда берилмаслигини биласиз-ку. Илтимос қиламан! Қолаверса, юртимда бундан бошқа муҳим ишим ҳам бор. Давлат аҳамиятига молик бўлса ҳам ажаб эмас. Танишларимдан бирига туҳмат қилишган. Уни фақат мен қутқаришим мумкин... Нималар деяпсиз! Улгураман, албатта улгураман! Ёнгил автомобилим бор... Раҳмат! Жуда катта раҳмат!

Мен телефон гўшагини жойига қўйиб, қўлимга илинган лаш-лушларимни йишга киришдим.

— Ойимнинг аҳволи оғирлашиб қолибди, Фрося! — гулдирар эдим мен. — Ойимнинг аҳволи оғир... Жўнаб кетишимиз шарт! Бу ерда бир дақиқа ҳам қолишга ҳаққимиз йўқ...

Ун дақиқа ҳам ўтмасдан иккита бесўнақай сумкани гаражга аранг олиб тушиб, “Вольво” машинамининг юкхонасига жойладим-да, уни кўчага ҳайдаб чиқдим. Уйимизнинг ҳамма эшикларини беркитиб, Фросяни ҳам машинага чиқардим ва ҳовлимизга ўрнатилган дарвозани очиб, қўшнимиз томон қичқирдим:

— Хельстрем хоним! Хельстрем хоним!..

Қўшни аёл ҳарир ёмғирпўшда шамсия тутганча чопиб чиқди:

— Тинчликми, Ларссон хоним?

Мен уйимизнинг калитини унга тутқазиб, дедим:

— Хельстрем хоним! Қўшнидан қарзга туз сўраш шведларнинг тамойилига биноан яхши эмаслигини билиб олдим. Бироқ уйимизнинг калитини эримга бериб қўя олмайсизми? Сизга малол келмаса, албатта? Машинани эса аэропортда, тайёрагоҳда қолдираман.

— Ҳечқиси йўқ, Ларссон хоним, ҳечқиси йўқ. Телефон орқали қўнғироқ қилиб, эшик олдига чиқишимни илтимос қилганингизда бутун кўчани бошингизга кўтариб қичқиришингизга ҳожат қолмаган бўларди.

— Ҳеч ҳаёлимга келмаганини қаранг-а. Келгуси сафар, албатта шундай қиламан. Саломат бўлинг, Хельстрем хоним!

— Оқ йўл, Ларссон хоним.

Уйимиздан Стокогольм тайёрагоҳигача бир нафаслик йўл: атиги ўттиз чақирим. Жуда нари борса, ўттиз километр чиқса керак.

Мен митгигина “Вольво” машинамни ғира-шира кечки ёмғир остида ҳайдаб борар эканман, хўл асфальтда рўпарамдан келаётган машиналарнинг чироқлари товланиб, кўзимни қараштирарди.

— Қамаб қўйишса, қамайвермайдиларми... Ҳаммаси адолатли бўлса бас! Ҳокимият ҳам, қонун-қоидалар ҳам уларнинг ихтиёрига айни мана шунинг учун бериб қўйилган ахир! — Фросяга шундай дея қичқирар эканман, олдинда кетаётган юк машинасини қувиб ўтдим.

— Йиртқич эмас, ахир одам улар ҳам! “Икки ярим минг доллар қаёқдан пайдо бўлиб қолди? — дейман уларга. — Меҳмонхонадаги махсус хизмат ходимлари менга ҳамшиша ишонганлар! Улар ҳам тентираб юрган дайди-саёқлар эмас!.. Ленинград шаҳар ижроя қўмитаси қошидаги жиной қидирув бошқармаси бўлимининг ходимлари!

Уларнинг ҳаммаси мени отнинг қашқасидай танишади! Ҳеч қачон ёлғон гапирмаслигимни ҳар биттаси тасдиқлаши мумкин... Ҳа-я, битта япон менга етти юз элик “кўки”дан ҳадя қилганди.

Бироқ уларни совет пулларга алмаштириш мақсадида сотганимни исботлаш керак бўлади!..”

Рўпарадан келаётган машиналарнинг чироқлари кўзимни очирмаяпти-я!.. Асфальтнинг ялтирашини кўрмайсизми. Жин урсин!.. Олдиндаги машинанинг аравадай имиллаётганига нима дейсиз!..

— Салгина сурилсанг, ҳақинг кетиб қоладими, лаънати! Ўнгроққа олсанг-чи... Наҳотки мени пайқамаётган бўлсанг? Аҳмоқ! Кечикяпман ахир! Инсоф бергани рост бўлсин-эй!..

Яна машинамининг тезлигини ошириб, Седертелье — Стокогольм йўналиши билан қатнаётган автобусни қувиб ўтаман.

— Уқувчи қиз СПИДга чалингани наҳотки рост бўлса?! Вой худойим-эй! Наҳотки уни даволашнинг имкони бўлмаса?..

Хўл асфальтда машинамининг ғилдираклари тойиб кетиб, йўлдан чиқиб кетишимга сал қолади, лекин уни ўнглаб олиб, тезликни камайтирмай йўлда давом этаман...

Қолаверса, Фрося, айни бугун Ленинградга боришим кимнинг ҳам хаёлига келган эди? Кеча-ю кундуз йўлимга кўз тикиш кимга ҳам керак. Бу бўлмаган гап, албатта! Борганимдан сўнг уч, тўрт кундан кейин хабар топишса ҳам катта гап. Симка ҳам иймонидан бутунлай воз кечиб юбормагандир... Қолаверса ишнинг бўлиб ўтганига қанча бўлди-ю? Бир ярим йил муқаддам! Ҳаммаси бўлмаган гап! Исаботлашин. Кисуля нимаики деган бўлса дегандир, ҳаммасига унинг ўзи жавоб бераверсин, мени эса тинч қўйинглар!.. Мен ойимни кўргани келдим!.. Ўз ойимни...

Яна бир имиллаган машина олдимни тўсиб олганча ҳа деганда йўл берай демасди. Сигнал чаламан, машинанинг чироғини ўчириб-ёқиб, ўтказиб юборгин, ахир дегандай ишора қиламан, қани энди нафи бўлса! Уни қувиб ўтиш учун ҳаракат қилишим билан рўпарадан келаётган машинага тўқнашиб кетишимга бир баҳа қолди... Яхшиямки даънати машинасини ўз вақтида четга олди!

— Эдик шўрликка раҳмим келаяпти-да, Фрося... Бечора Эдиккинам! Йиғлаб юборай деяпман. Эндигина одам қаторига кира бошлагандим!.. Етимнинг оғзи ошга етганда бурни қонайди деганлари шумикан? Йо Раббий! Кимга меҳр қўймай, ҳаммаси мен сабабли бахтиқаро бўладилар-а...

Ростдан ҳам йиғлаётганимни сезиб қолдим. Шашқатор кўз ёшларим машинани бошқаришимга ҳалақит берарди. Камига ёмғир ҳам тина қолмасди. Охири бахайр бўлсин-да!..

— Ойимни бориб кўрмаслигимнинг иложи йўқлигини тушуниши керак ахир?! Ота-оналарига улар бошқачароқ муносабатда бўладилар, биз руслар эса бутунлай ўзгача муносабатда бўламиз. Онанг борми, унинг ҳолидан тез-тез хабардор бўлишинг шарт! Шундай хайрли ишни қанда қилмасанг бас, қолган кўргиликларнинг ҳаммасига чидаш мумкин. Тайёрагоҳда қўлга олавермайдиларми! Мабодо шундай қилсалар: “Маъзур тутасизлар, агар эсли-хушли одамлар бўлсангиз, ойимнинг ёнида бир кеча-кундуз бўлишимга рухсат беришларингиз даркор. Мен ойимни кўриш ниятида йўлга чиққанман, албатта кўришим шарт...” деганим бўлсин.

Олдинда бораётган машинани қувиб ўтиш учун тезликни оширдим, бироқ айни паллада рўпарамдан қўққисдан пайдо бўлиб қолган улкан машинанинг чироқлари кўзларимни қамаштириб юборди!

Ҳеч нарсани кўрмай қолганим учун тормозни босишга уриндим. Бироқ ҳўл асфальтда машинам айланиб кетди ва сўнгги эшитганим ва пайқаганим шу бўлдики, нимадир зарб билан машинамга урилди, нималардир қарсиллаб синди... аллақайгадир учиб тушдим!..

Тубсиз қоронғу бўшлиққа томон учар эканман: “Ойижон!... Ойижон!... Ойижон!...” дея жон жаҳдим билан қичқирганимга қарамасдан овозим чиқмас эди.

“ЧОҒРОҚ” ВОЛЬВО-343” АВТОМОБИЛИ ТўНКАРИЛГАН ҲОЛАТДА ЙўЛНИ КЕСИБ ўТИБ, ЙўЛ БўЙИГА ўРНАТИЛГАН МЕТАЛЛ ТўРНИ ТЕШИБ, “ГОЛЬФ” ёқилғи қуйиш СТАНЦИЯЛАРИНИНГ ЧИРОқЛИ РЕКЛАМАСИ ўРНАТИЛГАН ТўРТТА БЕТОН ТўСИНГА УРИЛГАН.

ЕНГИЛ МАШИНА ШУ ҚАДАР КАТТА КУЧ БИЛАН УРИЛГАНКИ, ОқИБАТДА ИККИТА БЕТОН УСТУН ҚУЛАБ ТУШГАН, ЧИРОқЛИ РЕКЛАМА ЭСА ИШДАН ЧИққан. МИТТИ “ВОЛЬВО-343” ЕНГИЛ АВТОМОБИЛЬ ЭСА ПОРТЛАНГАН ҲАМДА ҒИРА-ШИРА ОқШОМ БАҒРИНИ ёРИТГАНЧА, ЛОВУЛЛАБ ёНИБ КЕТГАН...

Илиққина оплоқ тун қўйнида уйқу оғушидаги Ленинград оралаб, тоза ювилган сариқ қум юкланган кема Нева бўйлаб сузиб боради.

Қум юкланган кема дарё бўйлаб оҳиста сузиб бораркан, “Лангар ташланмасин” дея илтижо қилгандай соҳил бўйлаб иншоот ва иморатлар ортида қоларди...

— Ёзги боғнинг ялтироқ панжаралари...

... турли замонларда ва даврларда тикланган бинолар...

... ва ёнгинасидаги пандусда мудраётган автомобиллар саф тортган улкан Интурист меҳмонхонаси...

Меҳмонхонанинг ўн бешинчи қаватида ажнабийларга валюта ҳисобига хизмат кўрсатувчи қаҳвахона ҳам ишлар эди.

Кираверишнинг рўпарасида чоғроқ стол атрофида ўзига ҳаддан ташқари оро берган Сима Гулливер бир жуфт қария инглизлар билан суҳбатлашар эди. Уларни сўзларини диққат билан тинглар, икки гапнинг бирида оғзи қулоғига етиб тиржаяр, галма-галдан маъноли термилар эди... Аёл эмас, баайни ҳурилиқонинг ўзгинаси!

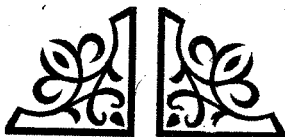
Қаҳвахона эшигига илкис қараган ҳам эдики, юзи табассумдан ёришиб кетди.

Қаҳвахона остонасида сув париларидан қолишмайдиган Лялька жилмайиб турарди.

У шу қадар устаомонлик билан кийинган эдики, эғнидаги қимматбаҳо кийимлар асли ким эканини яққол кўрсатиб турарди.

— Хелло жаноблар!.. — деди Лялька.

Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржимаси

BRIEF OF SUMMARY

In this issue our readers can read the beginning part of an Arabian writer Jurji Zaydon's story "Al-Amin and al-Mamun" and a Russian writer Daniel Granin's story "Roman Avdeevich is respectable for us". Our poem lovers can equantance with the units of Mavlono Jaloliddin Rumi's work "Masnaviy Manaviy", and with the English poet John Kit's some poets. In this magazine a playwright George Pure's drama "The life of lie". Is also printed. In the article written by Igor Efimov "A big slaughter in Russia" the author analyses the event happenning in Russia in our days. The last interview with the deceased Anatoliy Ribakov is also placed in this issue of magazine. At last the readers can also read the and of the story written by Vladimir Kunin "Intergirls".

